

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/27400>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-07 and may be subject to change.

TUSSEN VERZOENING EN VERVAL

© Mathieu L.L. Segers
Weverssingel 16
3811 GJ Amersfoort

Geproduceerd door
Ponsen & Looijen
Wageningen

Omslagfoto:

Gründung der EWG im Schatten der Weltkrise - Parijs, 6 november 1956 (met dank aan Stiftung Bundeskanzler-Adenauer-Haus, Rhöndorf). Op de foto zittend van links naar rechts minister van Buitenlandse Zaken Christian Pineau, bondskanselier Konrad Adenauer en minister-president Guy Mollet

Noot: Ondanks de gedane moeite is het niet gelukt de rechthebbenden van copyright betreffende de foto op de omslag te achterhalen. Personen of instanties die aanspraak maken op bepaalde rechten wordt vriendelijk verzocht contact op te nemen met de uitgever.

ISBN 90 6464 006 8

TUSSEN VERZOENING EN VERVAL

**DE NATIONALE STANDPUNTBEPALING VAN DE BONDSREPUBLICK
DUITSLAND GEDURENDE DE BERAADSLAGINGEN EN
ONDERHANDELINGEN OVER DE VERDRAGEN VAN ROME**

Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Letteren

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Radboud Universiteit Nijmegen
op gezag van de Rector Magnificus, prof. dr. C.W.P.M. Blom,
volgens besluit van het College van Decanen
in het openbaar te verdedigen op donderdag 9 maart 2006
des namiddags om 3.30 uur precies

door

Mathieu Laurent Leon Segers

geboren op 27 januari 1976
te Maastricht

Promotor: Prof. dr. R.H. Lieshout

Leden van de manuscriptcommissie:

Prof. dr. R. Havenaar (Universiteit van Amsterdam)

Prof. dr. A.E. Kersten (Universiteit Leiden)

Prof. dr. P.M.M. Klep (voorzitter)

Priv.-Doz. dr. H.J. Küsters (Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn)

Dr. J.M. van der Vleuten

Sosteneva, fra l'altro, che le inopinate catastrofi non sono mai la conseguenza o l'effetto che dir si voglia d'un unico motivo, d'una causa al singolare: ma sono come un vortice, un punto di depressione ciclonica nella coscienza del mondo, verso cui hanno cospirato tutta una molteplicità di causali convergenti.

(Carlo Emilio Gadda, *Quer pasticciaccio brutto de via Merulana*)

VOORWOORD

“Europa bestaat niet ... Europa is ons sublieme gezamenlijke verzinsel”. Dat schreef Benno Barnard in december 2004 in de krant. Is Europa van de (sublieme) orde der verzinsels? Tijdens mijn promotie-onderzoek ben ik er in ieder geval van doordrongen geraakt dat de wordingsgeschiedenis van ‘Europa’ zich niet zozeer afspeelt in de wereld van het stoffelijke, materiële of economische, maar veeleer in de wereld van het politieke. Dat wil zeggen, in de hoofden van diplomaten, bureaucraten, bewindslieden en staatslieden die op een zeker moment overtuigd raken van de dwingende historische noodzaak van ‘Europa’ en daar vervolgens ook daadwerkelijk toe besluiten. Als politieke overtuiging is ‘Europa’ voor alles een bouwwerk van hoop en vrees. Gedurende de beraadslagingen en onderhandelingen over de Verdragen van Rome werden veel van de betrokkenen geleid door het hoopvolle geloof dat de Europese integratie het Avondland wellicht zou kunnen vrijwaren van de verkrachting. Deze gedeelde overtuiging zorgde voor een verandering van perspectieven op de toekomst van het oude continent, verheven boven materiële of economische (tegen)argumenten. Met de ondertekening van de Verdragen van Rome op 25 maart 1957 creëerden de regeringsleiders van Frankrijk, Italië, de Benelux en de Bondsrepubliek Duitsland de onweerstaanbare vooruitblik van een overwinning op de geschiedenis. Bovendien gaf ‘Europa’ de glans van de hoop aan al datgene wat onherroepelijk in verval zou raken (van de *Union Française* tot Rhöndorf). Een droom als pantser tegen verleden en toekomst.

Dromen kunnen uitkomen. Daarvoor wil ik een aantal mensen bedanken. Bob Lieshout wil ik bedanken voor de inspirerende en motiverende manier waarop hij mij begeleid en bij de les gehouden heeft, maar bovenal voor de beleving waarmee hij wetenschap bedrijft. Door onze samenwerking ben ik tot prestaties in staat geweest die mijn hooggespannen verwachtingen zelfs nog hebben overtroffen. Ik heb geen moment spijt gehad van het feit dat je behalve mijn promotor ook mijn begeleider was. Daarbij moet wel opgemerkt worden dat ik zeer waardevolle ‘aanvullende begeleiding’ heb mogen ontvangen van Björn, Joost en Maurice die mij alledrie voortdurend hebben uitgedaagd met hun gevoel voor de kunsten in de wetenschap en hun kritische en analytische opmerkingen. Natuurlijk waren onze debatten over al die zaken die veel belangrijker zijn dan een proefschrift daarbij onmisbaar. De pioniers van het *Graduieretenkolleg* en de (oud-) deelnemers aan het WOIB dank ik voor hun kritische interesse in mijn onderzoek.

Daarbij gaat bijzondere dank uit naar Anna voor haar behulpzaamheid op een aantal belangrijke momenten tijdens mijn onderzoek. Dr. habil. Hanns Jürgen Küsters wil ik hartelijk bedanken voor de uiterst plezierige wijze waarop hij tijdens onze gesprekken zijn grote kennis op mijn onderzoeksterrein aan mij ter beschikking stelde. Ik prijs mij gelukkig en ben dankbaar dat ik met Max Kohnstamm van gedachten heb mogen wisselen over mijn onderzoek. Het was een onvergetelijke en verrijkende ervaring om zo uitgebreid met een sleutelfiguur uit mijn proefschrift te kunnen praten.

Caspar en René wil ik zeer bedanken voor hun trouwe broederschap - zonder de hulp van René was de opmaak van het manuscript voor mij ongetwijfeld een onmogelijke opgave gebleken -; mijn ouders voor hun niet aflatende steun, vertrouwen en idealisme. De hechte vriendschap met Jeroen, Jim, Jos, Michiel, Raoul, Roland en Xander was en blijft van onschatbare waarde. Ook mijn schoonouders wil ik bedanken voor hun ondersteuning op allerlei terreinen. Marèl, mijn steun, toeverlaat en liefste, bedank ik voor veel meer dan haar onmisbaarheid bij het schrijven dit proefschrift - de heerlijke weg naar de verwezenlijking van het droombeeld uit die Siciliaanse nazomer en de horizon daarachter.

INHOUDSOPGAVE

<i>Voorwoord</i>	<i>vii</i>
<i>Lijst van afkortingen</i>	<i>xii</i>
1. INLEIDING	1
1.1. DE STAND VAN HET ONDERZOEK	2
1.2. TRADITIONALISTEN EN REVISIONISTEN	8
1.3. OVER NATIONALE STANDPUNTBEPALING	17
1.3.1. DE BUITENWERELD: EUROPESE ONDERHANDELINGEN	18
1.3.2. HET BUREAU	21
1.3.3. DE BINNENWERELD: POLITIEKE PROCESSEN EN IDEEËN	26
1.4. OVERZICHT VAN DE INHOUD EN HISTORISCHE INLEIDING	30
2. DE SLAG OM DE TOEKOMST	37
1945 - 1954	
2.1. CHRISTEN-DEMOCRATIE, <i>WESTBINDUNG</i> EN MARKTECONOMIE	38
2.2. EEN NIEUWE WERKELIJKHEID	47
2.3. DE VERANTWOORDELIJKHEID VOOR HET EUROPESE IDEAAL	54
2.4. DE KIEM VAN EEN RICHTINGENSTRIJD	60
3. DE FRANSE KLEM	68
3.1. DE OPEN ZENUW IN DE FRANS-DUITSE VERHOUDING	70
juni 1954 - oktober 1954	
3.2. HET EUROPA VAN ERHARD	78
oktober 1954 - maart 1955	
3.3. DE <i>RELANCE EUROPÉENNE</i> EN HET AKKOORD VAN BADEN-BADEN	89
maart 1955 - april 1955	
3.4. DE VERBORGEN AGENDA VAN DE VIERDE REPUBLIEK	97
april 1955	
4. DE ZACHTE HEELMEESTERS VAN EICHERSCHIED	105
4.1. DE PRIORITEITEN VAN PINAY EN ADENAUER	107
april 1955	
4.2. DE VOORSPELLING VAN BAD BETRICH	111
april 1955 - mei 1955	

4.3.	DE CONFERENTIE VAN MESSINA	118
	<i>mei 1955 - juni 1955</i>	
4.4.	ZORGEN OM DE BEELDVORMING	126
	<i>juni 1955</i>	
5.	BOM BOVEN DE MARKT	134
5.1.	HET COMITÉ-SPAAK EN DE WEST-DUITSE STRATEGIE	136
	<i>juli 1955</i>	
5.2.	KOUDE VREDE	143
	<i>juli 1955 - november 1955</i>	
5.3.	DECONFITURE EN HERORIËNTATIE	150
	<i>september 1955 - november 1955</i>	
5.4.	EURATOM EN DE VERLEIDINGEN VAN HET MACHTSEVENWICHT	156
	<i>november 1955 - februari 1956</i>	
6.	LES JEUX SONT FAITS	167
6.1.	OMTRENT HET RAPPORT-SPAAK	169
	<i>februari 1956 - april 1956</i>	
6.2.	AMBTELIJK EN DIPLOMATIEK POSITIESPEL	177
	<i>april 1956 - mei 1956</i>	
6.3.	DE BESLUITEN VAN VENETIË EN LUXEMBURG	184
	<i>mei 1956 - juni 1956</i>	
6.4.	PARLEMENTAIRE VERHOUDINGEN EN RAISON D'ÉTAT	191
	<i>juni 1956 - juli 1956</i>	
7.	DUBBELSPEL	201
7.1.	NASSERS WIG	203
	<i>juli 1956 - september 1956</i>	
7.2.	DE LUXEMBURG-CONNECTIE	209
	<i>september 1956</i>	
7.3.	FRANS-DUITSE ENTENTE	216
	<i>september - oktober 1956</i>	
7.4.	DE MISSIE VAN ETZEL	225
	<i>oktober 1956</i>	

8.	IN DE SCHADUW VAN HET VERLEDEN	238
8.1.	HET AKKOORD VAN 6 NOVEMBER <i>november 1956</i>	240
8.2.	TITANENSTRIJD ALS ACHTERHOEDEGEVECHT <i>november 1956 - januari 1957</i>	250
8.3.	HET WEST-EUROPESE IMPERIUM <i>januari - februari 1957</i>	258
8.4.	RISICO IN TIJDEN VAN VERVAL <i>februari 1957 - maart 1957</i>	266
9.	CONCLUSIE	272
	<i>Verantwoording primair bronnenmateriaal</i>	284
	<i>Noten</i>	286
	<i>Bronnen en literatuur</i>	353
	<i>Personen- en zakenregister</i>	368
	<i>Summary</i>	376
	<i>Curriculum Vitae</i>	385

LIJST VAN AFKORTINGEN

AEC	Atomic Energy Commission
BDI	Bundesverband der deutschen Industrie
CDP	Christlich Demokratische Partei
CDU	Christlich Demokratische Union
CEA	Commissariat à l'Energie Atomique
CNPF	Conseil National du Patronat Français
CSU	Christlich Soziale Union
DAA	Dienststelle für auswärtige Angelegenheiten
DP	Deutsche Partei
DPS	Deutsche Partei Saar
EAC	Europese Advies Commissie
EBU	Europese Betalingsunie
EDG	Europese Defensie Gemeenschap
EEG	Europese Economische Gemeenschap
EGKS	Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal
EMU	Europese Economische en Monetaire Unie
EPG	Europese Politieke Gemeenschap
FAZ	Frankfurter Allgemeine Zeitung
FDP	Frei Demokratische Partei
FVP	Freie Volkspartei
GB-BHE	Gesamtdeutscher Block – Bund der Heimatvertriebene und Entrechteten
GCR	Geallieerde Controle Raad
KPD	Kommunistische Partei Deutschland
MRP	Mouvement Républicain Populaire
OES	Organisatie voor Europese Economische Samenwerking
OERA	Office of European Regional Affairs (<i>State Department</i>)
SFIO	Section française de l'internationale Ouvrière
SPD	Sozialdemokratische Partei Deutschlands
UDSR	Union démocratique et socialiste de la Résistance
WEU	West-Europese Unie

1

INLEIDING

Op het hoogtepunt van de Suez-crisis, op 6 november 1956, brengt bondskanselier Konrad Adenauer een bezoek aan de Franse regeringsleider Guy Mollet. Wanneer de West-Duitse delegatie in Parijs arriveert, treft zij Mollet en zijn raadgevers, na een goeddeels doorwaakte nacht, aan in crisISOverleg. In reactie op de Frans-Britse militaire acties in Egypte heeft de Sovjet-Unie een dag eerder gedreigd met nucleair ingrijpen. De Franse regering houdt serieus rekening met een raketaanval op Parijs.¹ De gespannen internationale situatie blijkt echter geen beletsel voor vruchtbare Frans-Duitse consultaties. In het bijzonder op het terrein van de Europese integratie worden positieve resultaten geboekt. Adenauer en Mollet komen een compromis overeen dat een einde maakt aan de Frans-Duitse onenigheid over de gemeenschappelijke markt, die op 21 oktober nog heeft geleid tot de mislukking van de conferentie van ministers van Buitenlandse Zaken van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) in Parijs. De overeenkomst tussen Adenauer en Mollet maakt de weg vrij voor een succesvolle beëindiging van de verdragsonderhandelingen over de Europese Economische Gemeenschap (EEG) en EURATOM en legt de basis voor de ondertekening van de Verdragen van Rome op 25 maart 1957.

Het bezoek van Adenauer aan Parijs vormt één van de bekendste strijdpunten in het debat onder historici en politicologen over de aard van de West-Europese samenwerking. Het draait daarbij allemaal om een discussie tussen ‘traditionalisten’ enerzijds en ‘revisionisten’ anderzijds. Deze spitst zich toe op de vraag of de beslissingen van de betrokken staten, die hebben geleid tot Europese integratie, nu te verklaren zijn op grond van een veiligheidspolitieke strategie, of op grond van de binnenlandse economische belangen van die staten. De traditionalisten beweren het eerste, de revisionisten het laatste. Zowel traditionalisten als revisionisten beroepen zich op de geschiedenis van de Europese integratie als bewijs voor de juistheid van de

INLEIDING

veiligheidspolitieke dan wel de economische of commerciële verklaring. Dit debat tussen traditionalisten en revisionisten vormde de aanleiding voor mijn onderzoek. In dit inleidende hoofdstuk ga ik dieper in op de historiografische en theoretische achtergronden van het debat tussen traditionalisten en revisionisten.

Allereerst beschrijf ik het uiteenlopende belang dat traditionalisten en revisionisten hechten aan het bezoek van Adenauer aan Parijs voor de verklaring van de totstandkoming van de Verdragen van Rome. Daarbij besteed ik ook aandacht aan de huidige stand van het wetenschappelijk onderzoek terzake (paragraaf 1.1). Vervolgens geef ik een korte toelichting op de historische en theoretische uitgangspunten van de drie belangrijkste verklaringsrichtingen binnen het traditionalisme en de toonaangevende revisionistische verklaringen van Alan Milward en Andrew Moravcsik. Voorts betoog ik dat er bij nadere beschouwing een niet geringe theoretische en empirische consensus blijkt te bestaan tussen traditionalisten en revisionisten. Daarna formuleer ik de vraagstelling van het onderzoek (paragraaf 1.2). In de derde paragraaf leg ik verantwoording af over de theoretische uitgangspunten die als leidraad hebben gefunctioneerd bij mijn onderzoek. Deze vat ik samen in een eenvoudig theoretisch model betreffende het proces van nationale standpuntbepaling (in Europese onderhandelingen) (paragraaf 1.3). Ten slotte geef ik een overzicht van de inhoud van het boek, alsmede een korte historische inleiding met betrekking tot de periode van 1945 tot 1949. Daarbij sta ik in het bijzonder stil bij de periode van 1948 tot 1949, waarin de Bondsrepubliek Duitsland werd opgericht (paragraaf 1.4).

1.1. DE STAND VAN HET ONDERZOEK

Welke betekenis moet er gehecht worden aan het gegeven dat het doorslaggevende Frans-Duitse compromis over de gemeenschappelijke markt en EURATOM werd gesloten in dezelfde dagen van het najaar van 1956 waarin de Suez-crisis zijn hoogtepunt bereikte?² Het antwoord op deze vraag vormt dé twistappel tussen traditionalisten en revisionisten met betrekking tot de verklaring voor de totstandkoming van de Verdragen van Rome. Volgens revisionisten wordt in de traditionele verklaringen ten onrechte verondersteld dat “the Treaties of Rome would not have been signed ... had international circumstances not taken the turn they did at the end of October”.³ Traditionalisten bevestigen op hun beurt in belangrijke mate de conclusie van Hanns Jürgen Küsters dat “the succesful

outcome of the EEC negotiations was an historical accident, initiated by Nasser's Suez crisis in November 1956".⁴ Volgens traditionalisten wijzen de historische feiten erop dat "Suez fut décisif pour l'intégration européenne".⁵

Recente vertegenwoordigers van de traditionalistische stroming bouwen voort op het werk van Küsters en Peter Weilemann. Beiden hebben begin jaren tachtig de resultaten gepresenteerd van hun onderzoek aan het *Forschungsinstitut für Politische Wissenschaft und Europäische Fragen* van de universiteit van Keulen, waarvoor *Zeitzeuge* Hans von der Groeben zijn privé-archief ter beschikking gesteld had.⁶ Küsters en Weilemann suggereren in deze studies een samenhang tussen de Suez-crisis en de totstandkoming van de Verdragen van Rome. Een suggestie die zij in 1989 herhaald hebben in het derde deel uit de serie van colloquiumverslagen over de geschiedenis van de Europese integratie van de *Groupe de liaison des historiens auprès des communautés*.⁷ Küsters en Weilemann baseren zich hierbij voornamelijk op een publicatie van de West-Duitse onderhandelaar Karl Carstens uit 1976.⁸ Daarin geeft Carstens zijn analyse van de West-Duitse standpuntbepaling gedurende de onderhandelingen over de gemeenschappelijke markt en EURATOM aan de vooravond van de ontmoeting van Adenauer en Mollet op 6 november 1956 in Parijs.⁹

Volgens Carstens "spürte" Adenauer in de dagen voorafgaand aan zijn ontmoeting met Mollet "die weltgeschichtliche Bedeutung des Augenblicks". De bondskanselier zou vervolgens de conclusie getrokken hebben dat het gezien de toestand in de wereld "absurd gewesen [wäre], wenn die Einigung Europas", als gevolg van de bestaande impasse in de onderhandelingen over de gemeenschappelijke markt en EURATOM "gescheitert wäre". Carstens legt daarbij veel nadruk op het feit dat de crisis in de verdragsonderhandelingen uiteindelijk door het persoonlijke ingrijpen van Adenauer overwonnen werd.¹⁰ Dit "persönliches Eingreifen" bestaat volgens hem in het bijzonder uit twee acties van de bondskanselier. Ten eerste wijst Carstens op de pro-Europese instructies waarmee Adenauer zijn kabinet in de dagen voor zijn bezoek aan Parijs in het gareel trachtte te krijgen. Ten tweede vestigt Carstens de aandacht op de constructieve opstelling van de bondskanselier tijdens de besprekingen op 6 november in het *Hôtel Matignon*.¹¹

Carstens sluit allerminst uit dat het compromis van 6 november mogelijk gemaakt werd door concessies van West-Duitse zijde.¹² Niettemin geldt zijn beschrijving van de gebeurtenissen als de belangrijkste bron waar traditionalistische verklaringen zich op beroepen om de doorbraak in de onderhandelingen te verklaren als Franse concessies in tijden van nood veroorzaakt door de Suez-crisis. In de traditionalistische visie is de Suez-

INLEIDING

crisis er de oorzaak van dat de Franse regering besloten heeft om over haar bezwaren tegen deelname aan de gemeenschappelijke markt heen te stappen omwille van geopolitieke belangen. Daartoe in de gelegenheid gesteld door Adenauers opstelling tijdens diens bezoek aan Parijs.¹³ In het bijzonder het uitblijven van Amerikaanse steun aan Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk zou in de Franse regering het besef hebben doen doordringen dat een volgende stap in het Europese integratieproces onontbeerlijk was voor de Franse machtspositie in Europa en de wereld. De bekendste representant van de traditionalistische stroming is de eerder genoemde Küsters. Hij stelt dat “the course of events in the Suez Crisis finally tipped the balance for the French Government’s decision ... to join the Common Market”.¹⁴

In de Franstalige geschiedschrijving wordt de traditionalistische interpretatie van het verslag van Carstens in belangrijke mate bevestigd door Pierre Guillen. Guillen verwijst naar een persoonlijke brief die Mollet op 31 oktober 1956 aan Adenauer heeft geschreven en stelt zich op basis van deze primaire bron op het traditionalistische standpunt dat de Suez-crisis bij Mollet heeft geleid tot het inzicht dat “il faut absolument aboutir à un accord” over de gemeenschappelijke markt en EURATOM, omdat de Europees-Amerikaanse betrekkingen volgens de Franse regeringsleider met urgentie moesten worden ontwikkeld “sur une base d’égalité”.¹⁵ De bewuste brief werd via zijn minister van Buitenlandse Zaken, Christian Pineau, en de Franse ambassadeur in Bonn, Maurice Couve de Murville, persoonlijk bij Adenauer bezorgd. Mollet schreef dat “les problèmes qui se posent à Bruxelles ont une signification politique considérable”. De Franse regeringsleider benadrukte dat hij ervan overtuigd was dat Adenauer zijn wens deelde de onderhandelingen over de gemeenschappelijke markt en EURATOM “le plus rapidement possible” af te ronden. Vooruitwijzend naar Adenauers bezoek van 6 november besloot Mollet zijn brief met de opmerking dat “[n]otre rencontre peut être décisive en cette matière”.¹⁶

De revisionisten Milward en Moravcsik wijzen er met nadruk op dat het historische bewijsmateriaal voor de “widespread claim”, waarin een doorslaggevend verband verondersteld wordt tussen de Suez-crisis en de totstandkoming van de Verdragen van Rome, wat hen betreft op zijn best “sparse” is.¹⁷ Zij presenteren zelf echter geen nieuw bronnenmateriaal om de kwestie verder op te helderen. De analyse van Milward blijkt gebaseerd te zijn op dezelfde brief van Mollet aan Adenauer die ook door Guillen gebruikt wordt. Waar deze brief voor Guillen aanleiding is om de verklaring voor de totstandkoming van de EEG en EURATOM in traditionalistische richting te zoeken,

concludeert Milward op basis van dit document dat “there is no evidence that American failure to support the Franco-British invasion of Egypt changed Mollet’s and the French government’s opinion about the treaty”. Milward trekt op basis van de brief van Mollet zelfs de conclusie dat “the truth is that France was looking for a way to conclude the treaty before these dramatic events took place”.¹⁸ Moravcsik verwijst in het geheel niet naar primaire bronnen, maar beperkt zich tot een steunbetuiging aan Milwards analyse.¹⁹ Milwards revisionistische uitleg van de brief van Mollet wordt ondersteund door Gérard Bossuat, volgens wiens interpretatie de brief van Mollet een bevestiging vormt van “la volonté du chef de gouvernement d’aller de l’avant, avant même la désastreuse affaire de Suez qui aurait poussé la France et l’Allemagne à conclure les traités”.²⁰

Vastgesteld kan worden dat de verklarende literatuur over de totstandkoming van de Verdragen van Rome gekenmerkt wordt door een onevenredige aandacht voor de Franse standpuntbepaling. Daarnaast is de opmerking gerechtvaardigd dat de historische bewijsvoering met betrekking tot de doorslaggevende fase van de onderhandelingen over de gemeenschappelijke markt en EURATOM zeer beperkt is. In het debat tussen traditionalisten en revisionisten worden voor wat betreft de doorslaggevende fase in de onderhandelingen slechts twee bronnen gebruikt. De eerste betreft de herinnering die Carstens in 1976 aan het papier heeft toevertrouwd. De tweede, en enige harde primaire bron, is de brief van Mollet aan Adenauer van 31 oktober. Ter verdediging kan, in navolging van Pineau, eventueel worden aangevoerd dat het cruciale gedeelte van de besprekingen tussen Adenauer en Mollet op 6 november “ne donnera lieu à aucun procès-verbal et dont le compte rendu ne figure pas dans les archives diplomatiques”.²¹

Dat er ook door revisionisten weinig aanvullend historisch onderzoek gedaan is naar de *West-Duitse* opstelling inzake het Frans-Duitse compromis van 6 november 1956 lijkt in belangrijke mate het gevolg van een methodologische kwestie. Deze betreft het gegeven dat de revisionisten zich uitsluitend schijnen te richten op de falsificatie van de traditionalistische verklaringen volgens het uitgangspunt dat “if Suez were decisive, negotiated agreement should have been reached through a significant softening in the French position”.²² Met de constatering dat een dergelijke aanpassing van de Franse positie niet heeft plaatsgevonden lijken zij het debat als gevoerd te beschouwen. Deze minimalistische opstelling van de revisionisten is om twee redenen aanvechtbaar. Ten eerste, omdat de revisionistische verklaring gebaseerd is op een bron die evengoed door de traditionalisten gebruikt wordt ter onderbouwing van hun verklaringen (de brief van Mollet aan Adenauer). Ten tweede, omdat het gegeven dat er voor Frankrijk, in

INLEIDING

tegenstelling tot de Bondsrepubliek Duitsland, vitale veiligheidspolitieke belangen op spel stonden tijdens de Suez-crisis, juist vanuit revisionistisch perspectief geen reden mag zijn om de West-Duitse standpuntbepaling buiten beschouwing te laten. Revisionisten stellen zich immers op het standpunt dat niet de veiligheidspolitieke, maar de sociaal-economische belangen van de betrokken staten de doorslag hebben gegeven bij de totstandkoming van de Verdragen van Rome.

Het debat tussen traditionalisten en revisionisten over de Verdragen van Rome geeft alle aanleiding om, behalve naar de Franse, ook nader naar de West-Duitse kant van het verhaal te kijken. De analyse die Carstens geeft van de West-Duitse standpuntbepaling aan de vooravond van de ontmoeting van Adenauer en Mollet op 6 november in Parijs is vooralsnog nauwelijks onderworpen aan een toetsing op basis van primaire bronnen. Bovendien lijkt er naar aanleiding van de analyse van Carstens, en de grote financiële offers van West-Duitse zijde in de onderhandelingen over de gemeenschappelijke markt,²³ reden genoeg om te veronderstellen dat de Bondsrepubliek Duitsland - en niet Frankrijk - het heft in handen genomen heeft om het Frans-Duitse akkoord te bewerkstelligen. Temeer, omdat de West-Duitse regering in belangrijke mate verantwoordelijk gehouden werd voor de gang van zaken tijdens de conferentie van Parijs (20 en 21 oktober 1956). Deze was geëindigd in een dramatische mislukking, terwijl juist beoogd was dat de laatste meningsverschillen over de gemeenschappelijke markt en EURATOM gedurende deze conferentie uit de weg geruimd zouden worden. Daarenboven strookt de veronderstelling dat er voornamelijk West-Duitse concessies ten grondslag liggen aan het Frans-Duitse akkoord met het verslag dat de toenmalige Franse minister van Buitenlandse Zaken, Pineau, geeft van de besprekingen op 6 november. Pineaus verhaal bevestigt Carstens' bewering dat Adenauer heeft 'ingegrepen'. Volgens Pineau is het de bondskanselier geweest die, nadat hij zijn ambtsgenoot Mollet van advies gediend heeft over de afwikkeling van de Suez-crisis, zijn gesprekspartners en delegatieleden heeft aangespoord met de woorden "[e]t maintenant, il faut faire l'Europe!".²⁴ De bondskanselier zou zelfs op niet mis te verstane wijze de daad bij het woord hebben gevoegd door staatssecretaris Walter Hallstein er toe te dwingen in te stemmen met verdergaande West-Duitse concessies op financieel terrein.²⁵

Sinds de opening van de archieven, medio jaren tachtig, is er echter maar beperkt onderzoek gedaan naar de standpuntbepaling van de Bondsrepubliek Duitsland in de onderhandelingen over de Verdragen van Rome. Dit lijkt mede het gevolg van het praktische probleem dat er geen publicatie bestaat van de West-Duitse diplomatieke

INLEIDING

documenten met betrekking tot de periode waarin er onderhandeld werd over de verdragen. In de door het *Institut für Zeitgeschichte* in opdracht van het *Auswärtiges Amt* uitgegeven serie *Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland* ontbreekt tot op heden de periode van 1954 tot en met 1962.

De studies van Küsters en Weilemann naar de onderhandelingen over de Verdragen van Rome zijn in velerlei opzicht nog steeds maatgevend voor wat betreft de kennis van de nationale standpuntbepaling van de Bondsrepubliek Duitsland gedurende de beraadslagingen en onderhandelingen over de Verdragen van Rome.²⁶ Küsters' opmerking uit 1983 dat "[es] fehlt ... an Detailstudien über einzelne Phasen und grundsätzliche Entscheidungen deutscher Integrationspolitik",²⁷ heeft nauwelijks geleid tot aanvullend archiefonderzoek exclusief gericht op de West-Duitse opstelling in onderhandelingen over de Verdragen van Rome.^(A) In 2001 heeft Ulrich Lappenküper in zijn *Habilitationsarbeit* over de Frans-Duitse betrekkingen gedurende het kanselierschap van Adenauer, in navolging van Küsters, nog eens geconstateerd dat "diplomatiegeschichtliche Studien" een "große Lücke in der Historiographie der deutschen ... Außenpolitik" vormen.²⁸ Dit geldt in belangrijke mate ook voor het onderzoek naar de West-Duitse diplomatie gedurende de besprekingen en onderhandelingen over de Verdragen van Rome. Daarbij moet echter wel een uitzondering gemaakt worden voor essays van Paul Pitman en Andreas Wilkens en het genoemde werk van Lappenküper, maar bovenal voor de publicaties van Küsters zelf.²⁹

Küsters heeft zijn eigen opmerking uit 1983 ter harte genomen en het nodige onderzoek verricht dat het gesignaleerde gebrek compenseert. Hij heeft onder andere gepubliceerd over: de visie van bondskanselier Adenauer op de Europese politiek, de totstandkoming van de EEG, het buitenlandse beleid van de Bondsrepubliek Duitsland in West-Europa gedurende de jaren vijftig, de bureaucratische competentiestrijd tussen het *Auswärtiges Amt* en het *Bundeswirtschaftsministerium* over de verantwoordelijkheid voor de Europese politiek van de Bondsrepubliek Duitsland in de jaren vijftig, Adenauers visie op economische samenwerking met Frankrijk, en de rol van staatssecretaris van Buitenlandse Zaken Hallstein tijdens de onderhandelingen over de Verdragen van Rome.³⁰

Naast het werk van Pitman, Wilkens, Lappenküper en Küsters zijn er diverse studies verschenen die in zekere mate aandacht besteden aan de nationale standpuntbepaling van de Bondsrepubliek Duitsland gedurende de onderhandelingen over de Verdragen van Rome.³¹ Een omvattend historisch onderzoek dat gericht is op de nationale standpuntbepaling van de Bondsrepubliek Duitsland in de onderhandelingen

over de Verdragen van Rome én gebaseerd is op primair bronnenmateriaal, bestaat vooralsnog echter niet. Het is de doelstelling van mijn onderzoek om in deze lacune in de bestaande literatuur over de geschiedenis van de West-Europese samenwerking te voorzien.

Dit proefschrift is vooral gebaseerd op de resultaten van onderzoek in diverse archieven en bestudering van reeds gepubliceerd bronnenmateriaal (voor een toelichting zij verwezen naar de ‘verantwoording primair bronnenmateriaal’ die is opgenomen voorafgaand aan de lijst met eindnoten bij dit proefschrift). Daarnaast heb ik de rijke verzameling aan relevante egodocumenten benut. Ik heb onder andere gebruik gemaakt van de memoires, brieven en dagboeken van Konrad Adenauer, Herbert Blankenhorn, Karl Carstens, Felix von Eckardt, Wilhelm Grewe, Hans von der Groeben, Heinrich Krone, Rolf Lahr en Alfred Müller-Armack.³² Buiten het Duitse taalgebied zijn in het bijzonder de memoires van Jan-Willem Beyen, Robert Marjolin, René Massigli, Jean Monnet, Christian Pineau, Robert Rothschild, Jean-Charles Snoy et d’Oppuers, Paul-Henri Spaak en Pierre Uri, van waarde geweest.³³ Behalve de verzameling egodocumenten bestaat er, om met Lappenküper te spreken, een aantal lezenswaardige “Lebensbilder der dramatis personae”.³⁴ In deze categorie verdienen vooral de Adenauer-biografieën van Henning Köhler, Hans-Peter Schwarz en Charles Williams, de Erhard-biografie van Volker Hentschel, alsmede de studies van Arnulf Baring, Daniel Kosthorst en Daniel Koerfer over de ministers Brentano en Erhard en hun verhouding tot bondskanselier Adenauer, vermelding.³⁵ Voor wat betreft de niet-Duitstalige literatuur op dit gebied zijn ondermeer de bekende Monnet-biografie van François Duchêne, de Spaak-biografie van Michel Dumoulin en de door de *Fondation Jean Monnet* uitgegeven *Témoignages à la mémoire de Jean Monnet* te noemen.³⁶

1.2. TRADITIONALISTEN EN REVISIONISTEN

Veel verklaringen voor de West-Europese samenwerking zijn te classificeren als traditionalistisch. Binnen de traditionalistische benadering zijn drie verklaringsrichtingen te onderscheiden, die omschreven kunnen worden als de *Amerikaanse*, de *Frans-Duitse*, en de *mondiale* verklaringsrichting. Deze verklaringsrichtingen stellen alle drie een ander kenmerk van de internationale stand van zaken na de Tweede Wereldoorlog centraal, respectievelijk: de Amerikaanse hegemonie, de Frans-Duitse verzoening, en de mondiale

INLEIDING

positie van West-Europa. De drie verklaringsrichtingen sluiten elkaar niet uit. Integendeel, in de meeste traditionalistische verklaringen worden aspecten van alle drie de verklaringsrichtingen met elkaar verenigd. Afhankelijk van de auteur komen elementen meer of minder geprononceerd aan de orde.

De traditionalistische benadering wordt gedomineerd door de verklaringsrichting die de Amerikaanse hegemonie over het naoorlogse West-Europa ziet als de belangrijkste grond voor West-Europese samenwerking.³⁷ Volgens deze traditionalistische verklaringsrichting bestaat het Europese integratieproces bij gratie van de Koude Oorlog en de actieve Europese politiek van de Verenigde Staten in het bijzonder.³⁸ De pleitbezorgers van de Amerikaanse verklaringsrichting constateren dat het de *pax Americana* is geweest die West-Europa na de Tweede Wereldoorlog, door middel van het Marshall-plan en de NAVO, welvaart, maar bovenal veiligheid heeft bezorgd. De Verenigde Staten waren gedurende de Koude Oorlog nu eenmaal “the overall balancer in Europe against the Soviet Union, but also *vis-à-vis* West-Germany”.³⁹ Zij stonden borg voor de veiligheid van West-Europa. De Amerikaanse verklaringsrichting hecht daarbij veel belang aan het feit dat de Verenigde Staten zich in de jaren direct na de Tweede Wereldoorlog hebben ontpopt als de drijvende kracht achter de Europese integratie (naar Amerikaans model) en de wederopbouw van West-Duitsland.⁴⁰ Onder Amerikaanse auspiciën kon West-Europa zich in 1950 betrekkelijk beschermd aan het Franse Schuman-plan (ter oprichting van de EGKS) wagen, aldus de Amerikaanse verklaringsrichting. Clemens Wurm beschrijft de verklaringen voor de Europese integratie die in deze traditionalistische stroming thuis horen als “the extra-European, cold war or US-centred perspective on European integration”. Vanuit dit perspectief waren de Verenigde Staten “not only the external federator of Europe but the primary catalyst of both the ideas and even institutions of the European unity movement”.⁴¹

De tweede verklaringsrichting die een belangrijke rol speelt in de traditionalistische benadering gaat uit van de Frans-Duitse verzoening als belangrijkste verklaringsgrond voor de Europese integratie. De Frans-Duitse verklaringsrichting is gebaseerd op een internationaal-politiek gegeven van een andere orde dan de Koude Oorlog en de *pax Americana*. Volgens de Frans-Duitse verklaringsrichting draait het allemaal om de Duitse deling en de betekenis daarvan voor het buitenlandse beleid van Frankrijk. Binnen deze traditionalistische verklaringsrichting wordt aangenomen dat de essentiële voorwaarde voor de pro-Europese politiek die Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog tegenover Duitsland voerde, besloten ligt in het feit dat Duitsland in tweeën gedeeld werd.

INLEIDING

Traditionalistische verklaringen waarin de Frans-Duitse verklaringsrichting overheerst gaan er van uit dat Frankrijk louter en alleen bereid geweest is om het hem gelaten initiatief in 1950 ook daadwerkelijk te nemen, omdat Duitsland voldoende verzwakt was. Hoezeer aangemoedigd door de Verenigde Staten ook, het was in deze visie voor alles de deling van Duitsland die Europese integratie voor Frankrijk tot een reële beleidsoptie maakte.⁴² Daarenboven verschaftte een binding van de Bondsrepubliek Duitsland aan Frankrijk en de rest van West-Europa, tevens de zo gewenste ‘dubbele beveiliging’,^(B) zowel tegen Duitsland, als tegen de Sovjet-Unie.⁴³

De mondiale positie van Europa is het uitgangspunt van de derde verklaringsrichting binnen de traditionalistische benadering. De mondiale verklaringsrichting werd en wordt vooral uitgedragen door Europese regeringsleiders, die met enige regelmaat de rol van Europa als wereldmacht proclameren als het ‘werkelijke doel’ van de Europese integratie. Het feit dat de Verdragen van Rome zijn ondertekend kort na afloop van de Suez-crisis geldt binnen de mondiale verklaringsrichting als een ondubbelzinnige bevestiging van de essentiële rol die geopolitieke overwegingen - aangaande Europa’s rol in de wereld - spelen bij beslissingen over de toekomst van het Europese integratieproces. Overwegingen die in het bijzonder door Franse staatslieden tamelijk onverbloemd worden uitgesproken.⁴⁴ Niettemin moet één van de meest tot de verbeelding sprekende voorbeelden ter bevestiging van de mondiale verklaringsrichting worden toegeschreven aan een Duitse staatsman. Diverse traditionalistische verklaringen wijzen, zoals gezegd, op de zorgelijke mondiale positie van Europa in het najaar van 1956 als de belangrijkste reden voor de ondertekening van de Verdragen van Rome in maart 1957. De demonstratieve wijze waarop bondskanselier Adenauer op 6 november 1956 door middel van een bezoek aan Parijs uiting gaf aan zijn verbondenheid met de Franse regering in de Suez-crisis zou wat dat betreft boekdelen spreken. In het bijzonder omdat Amerikaanse steun voor de West-Europese partners op dat moment, zoals gezegd, nadrukkelijk achterwege bleef.

De traditionalistische suggestie dat de Amerikaanse regering door haar opstelling in de Suez-crisis de doorslaggevende impuls heeft gegeven voor de totstandkoming van de Verdragen van Rome wordt tegengesproken door revisionisten als Milward en Moravcsik. De onenigheid over de betekenis van de Amerikaanse invloed op het Europese integratieproces vertegenwoordigt een centraal punt in het debat tussen traditionalisten en revisionisten.

INLEIDING

Eén van de bekendste revisionistische elementen in Milwards verklaring voor de West-Europese samenwerking is zijn afkeer van de ‘traditionalistische neiging’ de Verenigde Staten te beschouwen als een buitenstaander “waiting in the wings to move the plot along”.⁴⁵ Milward beoordeelt de Amerikaanse invloed als relatief onbelangrijk, zowel voor de Europese wederopbouw als voor de Europese integratie. Hij ziet het Europese integratieproces als een min of meer uniek Europees fenomeen,⁴⁶ en lokaliseert de hoofdoorzaak voor de West-Europese samenwerking in de interne situatie van de zes staten die in de jaren vijftig de fundamenteën van het integratieproces hebben gelegd. Gedurende de jaren vijftig hebben ‘de Zes’ de EGKS, de EEG en EURATOM opgericht. De argumenten die ten grondslag lagen aan hun keuze voor integratie hebben volgens Milward in de eerste plaats betrekking op de binnenlandse toestand van de zes lidstaten. In de naoorlogse periode van economische groei hebben deze landen volgens hem namelijk te maken gehad met eenzelfde ontwikkeling.

De economische groei na de Tweede Wereldoorlog stelde de zes West-Europese staten volgens Milward in de gelegenheid zich te ontwikkelen tot welvaartsstaten. ‘De Zes’ hoefden hun bestaansrecht niet langer hoofdzakelijk te ontleen aan het nationalisme, dat de statelijke organisatie weliswaar enorm had versterkt, maar Europa en de wereld eveneens in twee verschrikkelijke wereldoorlogen had gestort. De naoorlogse economische groei maakte het mogelijk om in materiële zin aan het maatschappelijke verlangen naar vrede, stabiliteit en welvaart tegemoet te komen. De behartiging van de sociaal-economische belangen van de burgers werd na 1945 steeds belangrijker. Het verzorgen van zijn burgers is gaandeweg zelfs de *raison d’être* van de naoorlogse West-Europese staat geworden. Met behulp van dit nieuwe bestaansrecht heeft de natiestaat zichzelf volgens Milward kunnen ‘redden’ van zijn dreigende ondergang. Na de Tweede Wereldoorlog voltrok zich een tweeledige ontwikkeling die de grondleggers van het Europese integratieproces in de jaren vijftig in de kaart speelde. Enerzijds ontstonden in West-Europa de zogeheten welvaartsstaten. Anderzijds noopten de naoorlogse (sociaal-) economische ontwikkelingen deze West-Europese staten tot internationalisering.⁴⁷

Volgens Milward werd de buitenlandse handel van de West-Europese economieën na de Tweede Wereldoorlog gedomineerd door de onderlinge handel in hoogwaardige goederen uit de industriële sector. Deze onderlinge handel ontwikkelde zich tot de belangrijkste kracht achter de groei van de wereldhandel. Bovendien werd deze handel in hoogwaardige industriële producten beschouwd als een onmisbaar element in het beleid ten bate van de nationale ontwikkeling. De West-Europese staten zagen zich bijgevolg in

INLEIDING

toenemende mate genoodzaakt nieuw te ontwikkelen industriële sectoren, en sectoren die dreigden minder competitief te worden, te beschermen door middel van protectionistische maatregelen. Het gevolg van deze tendens was, volgens Milward, een zoektocht naar een nieuw soort mercantilistisch beleid, waarbinnen een snellere handelsgroei gecombineerd kon worden met selectievere en beter toepasbare vormen van protectionisme. Gedurende de jaren vijftig bleek Europese integratie de gouden formule. Integratie gaf de lidstaten een beleidsinstrument in handen dat protectionistische maatregelen mogelijk maakte zonder dat deze expansie in de weg stonden. De noodzakelijke protectie bleef gewaarborgd door een gemeenschappelijk buitentarief, dat nodig was voor (handels)onderhandelingen met 'ouderwetsere systemen' zoals de Verenigde Staten.⁴⁸

De hierboven geschetste economische belangen van de betrokken West-Europese staten vormden, in de optiek van Milward, de belangrijkste drijfveren achter de besluiten van 'de Zes' tot Europese integratie. Milward gaat daarbij niet voorbij aan de geopolitieke factor betreffende de bescherming tegen Duitsland door middel van de binding van de Bondsrepubliek Duitsland aan West-Europa,⁴⁹ maar hij legt meer nadruk op de sociaal-economische overwegingen van de lidstaten. De regeringen van de lidstaten rechtvaardigden hun samenwerking volgens hem namelijk eerst en vooral doordat deze aan hen de ruimte bood twee evidente dilemma's in hun sociaal-economische beleid te omzeilen. Het eerste dilemma betrof de tegenstelling tussen volledige werkgelegenheid en economische groei. Het tweede dilemma had betrekking op de tegenstelling tussen het behoud van de natiestaat en de noodzaak tot internationalisering. De Europese integratie gaf de lidstaten de mogelijkheid deze tegenstellingen uit de weg te gaan zonder ze op te heffen door het maken van harde keuzes. Door schaalvergroting in West-Europa kon immers tegelijkertijd volledige werkgelegenheid én economische groei gerealiseerd worden. Daarnaast kon door West-Europese samenwerking zowel het behoud van de natiestaat, als internationalisering, bewerkstelligd worden.⁵⁰ Op basis van het omzeilen van beide dilemma's ontstond in de zes West-Europese staten een vergelijkbare (partij)politieke consensus met West-Europese samenwerking als kernelement. Deze vormde het electorale en sociaal-economische fundament van de verzorgingsstaat. Bovendien legitimeerde deze consensus een Keynesiaans beleid, dat Milward omschrijft als *state-guided capitalism*.⁵¹ Milward verklaart de West-Europese samenwerking aldus als het resultaat van een specifieke periode van wederopbouw en economische groei die de West-Europese natiestaat een nieuw bestaansrecht verschafte.^(C) In Milwards visie was

INLEIDING

Europese integratie op de eerste plaats dé manier om binnenslands een democratische verzorgingsstaat op te bouwen en in stand te houden.⁵²

De revisionistische verklaring van Moravcsik is gematigder dan die van Milward op het punt van het door de laatste bepleite exclusief Europese karakter van het integratieproces. Volgens Moravcsik was er niet zozeer sprake van “unique social processes”, zoals Milward volgens hem beweert, maar veeleer van een grotere “*intensity of common influences*”.⁵³ Daarmee lijkt hij in eerste instantie te doelen op structurele ontwikkelingen in de wereldeconomie. Moravcsik legt in vergelijking met Milward nog meer nadruk op de commerciële belangen van de lidstaten, die zich deden gelden in reactie op de mondiale economische ontwikkelingen in de naoorlogse periode.⁵⁴ De kerngedachte van zijn theorie vat Moravcsik als volgt samen: “European integration resulted from a series of rational choices made by national leaders who consistently pursued economic interests ... that evolved slowly in response to structural incentives in the global economy”.⁵⁵

De redenen waarom de leiders van de West-Europese staten tot hun ‘keuzes’ zijn gekomen moeten volgens Moravcsik hoofdzakelijk gezocht worden in interventies door belangengroepen van binnenlandse producenten in het proces van beleidsbepaling binnen de nationale overheden en regeringen. Moravcsik stelt dat commerciële belangengroepen, in het bijzonder afkomstig uit de industrie-, landbouw- en dienstensector, zich in de jaren vijftig op beslissende momenten mengden in de nationale beleidsprocessen en standpuntbepaling betreffende de Europese dossiers. Dergelijke interventies waren volgens Moravcsik vooral doorslaggevend in die gevallen waarin de politieke druk van de zijde van binnenlandse producenten toenam, omdat (unilateraal) overheidsbeleid, in de vorm van binnenlandse maatregelen of fiscale doelstellingen gericht op de genoemde sectoren, tekortschoot. Zorgen over de nationale concurrentiepositie en het falen van binnenlands beleid vormden een combinatie, die werkte als een katalysator voor de West-Europese samenwerking, aldus Moravcsik.⁵⁶ In Moravcsiks opvatting is Europees beleid, kortom, voornamelijk commerciële belangenbehartiging ten bate van nationale sectoren, “a continuation of domestic politics by different means”.⁵⁷ Moravcsik houdt daarbij ook rekening met de mogelijkheid dat de West-Europese staten probeerden om binnenlands beleid ‘via Europa’ te voeren. Dat wil zeggen dat politici de electorale kosten van niet-populair beleid trachtten af te wentelen op ‘Europa’ of de regeringen van de andere lidstaten te gebruiken als ‘zondebok’.

INLEIDING

Moravcsik ziet een minder dominante rol weggelegd voor het staatsapparaat dan Milward in diens *state-guided capitalism*. In Moravcsiks visie is de West-Europese staat, als deelnemer aan het Europese integratieproces, in de woorden van Anna van der Vleuten, eerder “een soort doorgeefluik van maatschappelijke belangen naar het internationale niveau”.⁵⁸ Of, zoals Moravcsik het zelf in zijn theoretisch kader formuleert: “[s]tate actors are treated as proxies for underlying social forces”.⁵⁹ Moravcsik beroept zich op de historische feiten om zijn beweringen kracht bij te zetten. Die wijzen volgens hem bijna zonder uitzondering op commerciële belangenpolitiek van, in het bijzonder, de grote lidstaten als de belangrijkste verklarende factor voor de totstandkoming en continuering van de West-Europese samenwerking.⁶⁰

In weerwil van het debat dat zij voeren blijken traditionalisten en revisionisten veel met elkaar gemeen te hebben. Behalve het feit dat beide benaderingen in hun verklaringen voor de totstandkoming van de Verdragen van Rome gekenmerkt worden door een onevenredige aandacht voor de Franse kant van de zaak, vertonen zij ook voor wat betreft hun theoretische uitgangspunten belangrijke overeenkomsten. Zowel traditionalisten, als revisionisten blijken eerst en vooral gericht te zijn op het vinden van een antwoord op dezelfde, weinig polemische, vraag. Deze luidt: ‘hoe zijn de beslissingen die geleid hebben tot steeds verdergaande West-Europese samenwerking te verklaren vanuit de *nationale standpuntbepaling* in de regeringsorganisaties van de betrokken staten?’ De revisionistische verklaringen voor de West-Europese samenwerking van Milward en Moravcsik blijken voor wat betreft hun theoretische aannames in belangrijke mate overeen te komen met de traditionalistische verklaringen.

Zo menen Milward en Moravcsik, precies als de traditionalisten, dat de Europese politiek gedreven wordt door onderhandelingen tussen staten.⁶¹ Zowel revisionisten als traditionalisten hanteren, met andere woorden, het in de diplomatieke geschiedenis gebruikelijke staatscentrische paradigma.⁶² Zij beschouwen het Europese integratieproces bijgevolg als een samenwerkingsverband van staten, die voor alles streven naar zelfbehoud. Beide verklaringen gaan er - impliciet dan wel expliciet - van uit dat de internationale politiek een spel is dat gespeeld wordt tussen de staten. Binnen het staatscentrische paradigma geldt het ontbreken van een centrale autoriteit die, zonodig met geweld, de naleving van overeenkomsten kan afdwingen, als het belangrijkste kenmerk van de internationale politiek. Het ontbreken van een dergelijke hogere autoriteit maakt het statensysteem tot een anarchistisch systeem. De voornaamste (spel)regel in dat

INLEIDING

systeem is dat de staten (de spelers) *soeverein* zijn (met de kanttekening dat de soevereiniteit van een staat niets zegt over de macht of de handelingsvrijheid van een staat).⁶³ Dat de staten soeverein zijn, betekent dat deze geen gezag boven zich erkennen; noch voor wat betreft hun binnenlandse aangelegenheden, noch voor wat betreft hun onderlinge betrekkingen. In wat Hedley Bull de ‘samenleving van staten’ heeft genoemd, voelen staten zich slechts gebonden aan bepaalde gedragscodes voor de omgang met elkaar, waarvan de bekendste luidt: *pacta sunt servanda*.⁶⁴

Daarnaast blijken traditionalisten en revisionisten ervan uit te gaan dat het proces van de nationale standpuntbepaling gelokaliseerd moet worden binnen de organisatie van de regering van de (lid)staat en haar bureaucratie. Ook in de theoretische modellen van Milward en Moravcsik zijn het aan het einde van het proces van nationale standpuntbepaling uiteindelijk de beleidsbepalers in de regeringsorganisaties, die zich zetten aan het formuleren van het nationale standpunt.^{65(D)} Bovendien doen beide benaderingen de aanname dat diegenen die het buitenlandse beleid van een staat bepalen zich in een situatie bevinden die hen ertoe dwingt om in twee richtingen tegelijk te kijken.⁶⁶ Bij het formuleren van buitenlands beleid dienen de beleidsbepalers tegelijkertijd rekening te houden met de onderhandelingen tussen staten en de binnenlandse processen van politieke besluitvorming.⁶⁷

Het feit dat het proces van nationale standpuntbepaling in zowel de traditionalistische als de revisionistische benadering een centrale rol inneemt, blijkt tevens uit het historisch onderzoek dat vertegenwoordigers van beide benaderingen ondernemen om hun verklaringen empirisch te onderbouwen. Hun onderzoek richt zich voornamelijk op processen van besluitvorming binnen de regeringsorganisaties van de (machtigste) (lid)staten en past als zodanig in de traditie van de diplomatieke geschiedenis.⁶⁸ De vraag of staten geleid worden door veiligheidspolitieke strategieën of overwegingen van economische of sociaal-economische aard blijkt vanuit een dergelijk specifiek historisch perspectief overigens veelal moeilijk ondubbelzinnig te beantwoorden.

Het debat tussen traditionalisten en revisionisten geeft mijns inziens aanleiding om nader onderzoek te doen naar de West-Duitse standpuntbepaling in de beraadslagingen en onderhandelingen over de Verdragen van Rome. Er zijn in het bijzonder twee argumenten te onderscheiden die een dergelijk onderzoek rechtvaardigen. Op de eerste plaats blijkt er slechts beperkt archiefonderzoek te zijn verricht naar de Europese politiek van de Bondsrepubliek Duitsland in de betreffende periode. Deze beperkte aandacht voor de West-Duitse standpuntbepaling is temeer opmerkelijk, daar de Bondsrepubliek

INLEIDING

Duitsland, volgens de getuigenissen van Carstens en Pineau, op zijn minst evenzeer aan de basis heeft gestaan van het compromis dat de belangrijkste hinderpalen voor de totstandbrenging van de Verdragen van Rome uit de weg heeft geruimd. Op de tweede plaats blijkt dat er, hoewel hun debat vaak anders doet vermoeden, in werkelijkheid vergaande theoretische en empirische consensus bestaat tussen traditionalisten en revisionisten. Zowel traditionalisten als revisionisten blijken bij nadere beschouwing eerst en vooral gericht te zijn op de historiografische reconstructie van de totstandkoming van de nationale standpunten van de (machtigste) staten binnen de organisatie van de West-Europese samenwerking. Mede door toedoen van het debat dat zij voeren lijken zij aan het daadwerkelijke historische onderzoek echter veelal onvoldoende toe te komen; getuige ook het beperkte primaire bronnenmateriaal op basis waarvan de stellingen worden betrokken ten aanzien van het vraagstuk met betrekking tot de Suez-crisis. Op grond van deze twee vaststellingen luidt de centrale vraag van mijn onderzoek als volgt:

Op welke wijze ontwikkelde het standpunt van de Bondsrepubliek Duitsland zich gedurende de Europese beraadslagingen en onderhandelingen over de gemeenschappelijke markt en EURATOM en welke gevolgen heeft dit gehad voor de totstandkoming en inhoud van de Verdragen van Rome?

Conform de uiteengezette (theoretische en empirische) overeenstemming tussen traditionalisten en revisionisten geldt in mijn onderzoek de theoretische aanname dat het buitenlandse beleid van een staat tot stand komt doordat de betrokken ambtenaren en bewindslieden - de beleidsbepalers - anticiperen en reageren op veranderingen in de omgeving. Deze kunnen gebeurtenissen buiten of binnen de staat betreffen. Het bepalen van een nationaal standpunt (buitenlands beleid) betreft eerst en vooral een proces dat beheerst wordt door de overwegingen en percepties van de betrokken beleidsbepalers binnen de regeringsorganisatie, alsmede de machtsposities die zij ten opzichte van elkaar innemen. In de volgende paragraaf zal ik de achterliggende theoretische generalisaties nader expliciteren. Deze hebben als leidraad gediend hebben bij de selectie van de feiten die ten grondslag ligt aan mijn beschrijving van de gebeurtenissen.⁶⁹

1.3. OVER NATIONALE STANDPUNTBEPALING

Mijn theoretische uitgangspunten vat ik samen in een model van nationale standpuntbepaling dat past in de politicologische traditie die de ‘bureaupolitiek’ bestudeert.^(E) Startpunt vormt mijn eerdere vaststelling dat er een theoretische consensus bestaat dat het proces van standpuntbepaling binnen de (lid)staten een centrale rol speelt in de totstandkoming van de West-Europese samenwerking. Bijgevolg hebben de theoretische uitgangspunten van mijn onderzoek vooral betrekking op wetmatigheden ten aanzien van het proces van nationale standpuntbepaling en hun specifieke invulling in een (EGKS-lid)staat gedurende Europese onderhandelingen. Dit proces speelt zich af in de regeringsorganisatie van de betreffende staat. Daarbij ga ik ervan uit dat zowel (inter)departementale bureaucratische verhoudingen, als (partij)politieke verhoudingen tussen de leden van het kabinet, het verloop van het proces bepalen.⁷⁰ Bovendien neem ik de “organizational position *and* idiosyncratic baggage” van de betrokken individuen in ogenschouw.⁷¹

Daarnaast ga ik er vanuit dat beleidsbepalers op het terrein van de buitenlandse politiek zich genoodzaakt zien in twee richtingen tegelijk te kijken. De voortdurende *interpretatie* van de nationale én internationale situatie door deze beleidsbepalers vormt in mijn visie de kern van het beleidsvormingsproces op basis waarvan de buitenlandse politiek van een (lid)staat tot stand komt. De (relevante) externe omgeving bestaat voor deze beleidsbepalers, met andere woorden, zowel uit de *externe structuur* van het statensysteem, als uit de *interne structuur* van de staat. Deze structuren behelzen enerzijds de machtsverdeling over de (lid)staten en de internationale ‘regels’ (de externe structuur) en anderzijds de gegevens betreffende de binnenlandse kenmerken van de staat (de interne structuur). In mijn onderzoek gaat het in het bijzonder om de interne en externe structuur betreffende de ‘organisatie van de West-Europese samenwerking’. De theoretische redenering die ik in het vervolg van deze paragraaf uiteenzet is opgebouwd ‘van buiten naar binnen’, van het niveau van de Europese onderhandelingen (de internationale politiek) naar het niveau van het individu in de regeringsorganisatie.

Allereerst geef ik een toelichting op datgene wat ik de ‘relevante externe omgeving’ van de betrokken individuen zal noemen. Deze betreft de wereld van de Europese onderhandelingen binnen de multilaterale kaders van de EGKS, alsmede de bilaterale onderhandelingen tussen de betrokken (lid)staten (paragraaf 1.3.1). Daarna zet ik de eerste stap ‘van buiten naar binnen’, van de Europese onderhandelingen naar de wereld binnen

de regeringsorganisatie. Ik zet uiteen dat de omgeving van het individuen in de regeringsorganisatie eerst en vooral gevormd wordt door hun onderlinge (machts)verhoudingen (paragraaf 1.3.2). Vervolgens zet ik de tweede stap ‘van buiten naar binnen’, van de omgeving van het individu naar de wereld van de individuele standpuntbepaling (paragraaf 1.3.3).

1.3.1. DE BUITENWERELD: EUROPESE ONDERHANDELINGEN

Een individu dat deel uitmaakt van een regeringsorganisatie en deelneemt aan het proces van nationale standpuntbepaling in Europese onderhandelingen is betrokken bij twee soorten onderhandelingen. Het individu is betrokken bij onderhandelingen binnen de regeringsorganisatie, maar ook bij de Europese onderhandelingen. In deze subparagraaf behandel ik deze laatste categorie van onderhandelingen. In mijn onderzoek beschouw ik het Europese onderhandelingsproces als de *relevante externe omgeving* voor het individu in de regeringsorganisatie (dit betreft het voor de nationale standpuntbepaling relevante gedeelte van de omgeving buiten de regeringsorganisatie, ofte wel van de (gepercipieerde) interne en externe structuur).

Voor de individuen die betrokken zijn bij de standpuntbepaling van de Bondsrepubliek Duitsland gedurende de beraadslagingen en onderhandelingen over de Verdragen van Rome bestaat de relevante externe omgeving eerst en vooral uit het multilaterale kader waarbinnen de West-Europese samenwerking in die periode plaatsvindt. In deze specifieke relevante externe omgeving zijn drie categorieën van ‘spelers’ te onderscheiden. De eerste categorie wordt gevormd door de lidstaten van de EGKS en de ‘potentiële lidstaat’ het Verenigd Koninkrijk. De tweede categorie bestaat uit de twee andere staten, die de organisatie van de West-Europese samenwerking in potentie beslissend kunnen beïnvloeden, maar die van dat proces geen deel uitmaken als lidstaat: de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie. De derde categorie betreft de ‘niet-statelijke’ instituties binnen de organisatie van de West-Europese samenwerking. Deze categorie bestaat ondermeer uit de al dan niet bovenstatelijke instituties van de EGKS. De Hoge Autoriteit van de EGKS is (evenals het Hof) een voorbeeld van een bovenstatelijke institutie. Een andere belangrijke institutie in de organisatie van de EGKS is de Raad van Ministers. In de door mij onderzochte periode reken ik daarnaast ook het *Actiecomité* van Jean Monnet tot deze (derde) categorie (zie verder paragraaf 3.3).

INLEIDING

De afspraken over de verdere ontwikkeling van ‘Europa’ (de West-Europese samenwerking), zoals vastgelegd in de Verdragen van Rome, zijn een gevolg van allerlei (deel)besluiten, die de regeringen van de lidstaten van de EGKS daaraan voorafgaand in een bepaalde volgorde hebben genomen in het kader van Europese onderhandelingen. Samen vormen deze deelbesluiten, en de onderhandelingen die aan die deelbesluiten vooraf zijn gegaan, het Europese onderhandelingsproces. Het formuleren en herformuleren van het nationale standpunt door de verschillende lidstaten bepaalt het verloop van het Europese onderhandelingsproces, dat zich dus voortdurend ontwikkelt volgens een bepaalde cyclus (zie figuur 1).

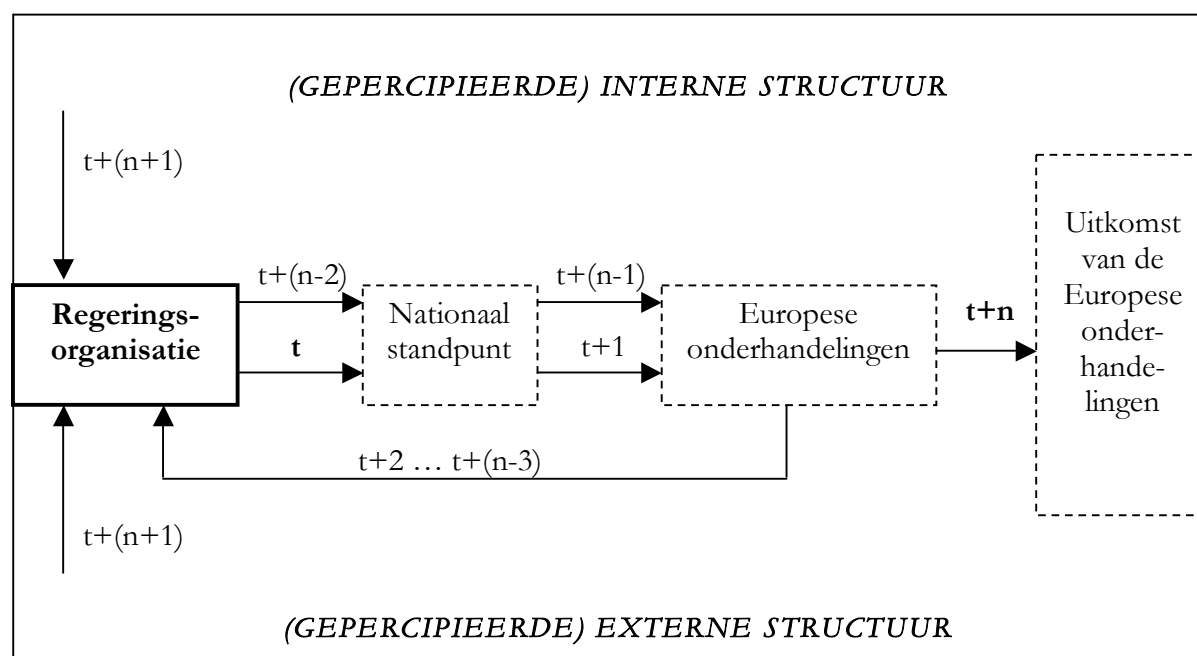
Het moment waarop een bepaalde Europese kwestie in de regeringsorganisatie aan de orde wordt gesteld noem ik tijdstip t . Het tijdstip $t+1$ vertegenwoordigt dan het moment waarop de betrokken individuen in de regeringsorganisatie consensus bereiken over een nationaal standpunt, dat (na goedkeuring op kabinetsniveau) zal worden ingebracht in de Europese onderhandelingen. Nadat het nationale standpunt in de Europese onderhandelingen is ingebracht, wordt het verloop van de onderhandelingen door de betrokken individuen geëvalueerd. Naar aanleiding van de evaluaties van de stand van zaken in de onderhandelingen kan het nationale standpunt aangepast worden. Het nationale standpunt wordt dan geherformuleerd en vervolgens met (al dan niet stilzwijgende) goedkeuring van het kabinet opnieuw ingebracht in de onderhandelingen. Dit proces herhaalt zich tot de evaluatie op tijdstip $t+(n-3)$. Deze gaat vooraf aan het definitieve nationale standpunt dat geherformuleerd wordt op tijdstip $t+(n-2)$ en in de onderhandelingen wordt ingebracht op tijdstip $t+(n-1)$. Het moment waarop de Europese onderhandelingen een (tussen)uitkomst bereiken die als gegeven wordt beschouwd (in de in- en/of externe structuur), noem ik het tijdstip $t+n$. Het sluiten van een akkoord of het paraferen van een verdrag zijn voorbeelden van dergelijke ‘uitkomsten’.

Een uitkomst of tussenuitkomst van Europese onderhandelingen vormt een nieuw feit dat daardoor een onderdeel wordt van de relevante externe omgeving van de betrokken individuen in de regeringsorganisatie. Deze dienen immers rekening te houden met datgene wat bilateraal, Europees of internationaal is vastgelegd of afgesproken (óók als zij zich daarvan niets wensen aan te trekken). Een nieuw feit in de interne en/of externe structuur kan op zijn beurt weer aanleiding geven tot nieuwe besluitvormingsprocessen van nationale standpuntbepaling. Het moment waarop een nieuw feit (mede) aanleiding geeft tot nieuwe besluitvorming, is het moment dat vooraf gaat aan een nieuwe cyclus van nationale standpuntbepaling. In de figuur wordt dat

INLEIDING

tijdstip (van interpretatie) aangeduid als $t+(n+1)$. In werkelijkheid lopen ‘interpretatie’ en ‘evaluatie’ door elkaar heen. Dat betekent dat de evaluatie op tijdstip $t+2 \dots t+(n-3)$ en de interpretatie van de interne en externe structuur, die op tijdstip $t+(n+1)$ (mede) aanleiding vormt voor een nieuwe cyclus van nationale standpuntbepaling, specificaties zijn van één en hetzelfde ‘proces’ (van interpretatie). Dit proces vertegenwoordigt op zichzelf staande ‘cycli’ die zich niet voltrekken in de ‘relevante externe omgeving’, maar in de hoofden van de betrokken individuen. Deze individuele standpuntbepaling heeft een doorslaggevende invloed op de nationale standpuntbepaling.

Figuur 1: Nationale standpuntbepaling in Europese onderhandelingen

De ‘organisatorische’ mechanismen die aan de individuele standpuntbepaling ten grondslag liggen en de manieren waarop de genoemde ‘cycli’ kunnen uitwerken in de regeringsorganisatie zijn het onderwerp van de volgende twee subparagrafen.

1.3.2. HET BUREAU

De Europese politiek van een lidstaat van de EGKS is het resultaat van de interacties van ambtenaren, bewindslieden en, soms, relatieve buitenstaanders - bijvoorbeeld volksvertegenwoordigers of vertegenwoordigers van internationale organisaties -,⁷² met hun omgeving en met elkaar. Het gaat daarbij vooral om individuen met een zekere invloed op de gang van zaken in de regeringsorganisatie. Naar buiten toe en ten overstaan van hun tegenhangers in regeringsorganisaties van andere staten dragen de individuen die verantwoordelijk zijn voor het buitenlandse beleid, allemaal in meerdere of mindere mate het nationale (regerings)standpunt uit. Ten opzichte van elkaar vertegenwoordigen diezelfde individuen echter verschillende deelorganisaties binnen de regeringsorganisatie, zoals ministeries, directoraten en / of commissies, etc. Als representanten van deze deelorganisaties vertegenwoordigen de individuen ieder bepaalde organisatorische belangen en nemen zij daarbij in zekere mate de visie van hun deelorganisatie over, waarmee hun persoonlijke overtuigingen veelal nauw samenhangen.⁷³ In deze paragraaf sta ik stil bij de interactie van deze individuen met hun omgeving en de gevolgen daarvan voor de verhoudingen in de regeringsorganisatie.

De omgeving van het individu dat deel uitmaakt van de regeringsorganisatie kan in tweeën worden gedeeld. Ten eerste bestaat zijn omgeving uit de sociale en materiële gegevens buiten de regeringsorganisatie. Het belangrijkste gedeelte van de wereld buiten de regeringsorganisatie betreft de in de vorige paragraaf behandelde relevante externe omgeving. Ten tweede bestaat de omgeving van het individu uit de andere individuen die deel uitmaken van de organisatie en hun onderlinge relaties, de wereld binnen de regeringsorganisatie. De omgeving blijft voor het individu te allen tijde tot op zekere hoogte *onvoorspelbaar* (met betrekking tot de toekomstige ontwikkelingen en gebeurtenissen 'in de wereld') en *onzeker* (met betrekking tot de eigen positie in de organisatie). Gezamenlijk voeren de individuen die deel uitmaken van de organisatie, in de woorden van Michel Crozier, een 'strijd tegen de omgeving'.⁷⁴

In hun 'strijd tegen de omgeving' zijn de individuen hoofdzakelijk aangewezen op de 'informatie' die besloten ligt in de formele en informele regels die gelden binnen de regeringsorganisatie. Deze 'informatie' is onder te verdelen in twee soorten. Ten eerste kan het individu zich toegang verschaffen tot 'informatie' die de omgeving beter *voorspelbaar* lijkt te maken. Dit kan het individu doen door het opbouwen van kennis betreffende de zogeheten *standard operating procedures* (SOP's) die gelden binnen de

INLEIDING

organisatie.⁷⁵ SOP's zijn organisatorische routines of procedures waarmee de organisatie problemen die zich met regelmaat voordoen, en daarom beschouwd worden als 'standaardproblemen', het hoofd tracht te bieden.^(F) Ten tweede kan het individu zich 'informatie' verwerven die zijn omgeving minder *onzeker* maakt. Dit tweede type 'informatie' kan het individu verkrijgen via (kennis van) de machtsverhoudingen in de overheidsorganisatie.⁷⁶ Het individu kan de onzekerheid van de omgeving terugdringen door de bedreigingen voor zijn eigen positie in de organisatie te verminderen. Dit is mogelijk door middel van het vergroten van zijn *macht* ten opzichte van de andere leden van de organisatie. Daarnaast kan het individu de onzekerheid - voor hem zelf én voor anderen - verminderen door macht uit te oefenen over die anderen of zich te schikken naar de machtsuitoefening door anderen.

Uit het bovenstaande kan worden afgeleid dat de (formele) *hiërarchie* in de overheidsorganisatie de onzekerheid van de omgeving (binnen de overheidsorganisatie) voor het individu dat deel uitmaakt van de organisatie vermindert. Samen met de SOP's bepalen de machtsverhoudingen die gelden binnen de overheidsorganisatie de 'spelregels' binnen de overheidsorganisatie. Het individu dat deel uitmaakt van de overheidsorganisatie zal zich, als het succes wil hebben, in meerdere of mindere mate dienen te conformeren aan deze regels.

Wanneer een individu zijn macht in de overheidsorganisatie tracht aan te wenden, of te vergroten, doet hij dit ten opzichte van individuen van wiens samenwerking hij tegelijkertijd afhankelijk is en blijft.⁷⁷ Zijn macht betreft 'politieke macht'. Hans Morgenthau heeft deze vorm van macht gedefinieerd als "a psychological relation between those who exercise it and those over whom it is exercised. It gives the former control over certain actions of the latter through the impact which the former exert on the latter's minds".⁷⁸ Uit de definitie van Morgenthau volgt dat het bij de uitoefening van politieke macht gaat om een psychologische relatie.⁷⁹ Dit betekent dat de macht van het individu over de ander staat of valt met de *geloofwaardigheid* van zijn beloftes en dreigementen aan het adres van die ander. Naarmate de ander het waarschijnlijker acht dat het individu dat macht tracht uit te oefenen in staat zal zijn beloftes en dreigementen ook daadwerkelijk waar te maken is de geloofwaardigheid van de laatste groter. Deze stand van zaken doet bij het individu het besef doordringen dat het voor alles één criterium dient te hanteren om te beslissen hoe te anticiperen en reageren op veranderingen in de omgeving: 'wat betekenen deze voor mijn geloofwaardigheid?'⁸⁰ Dit houdt in dat het handhaven en versterken van zijn *machtsreputatie* de belangrijkste zorg is

van het individu bij het anticiperen en reageren op de omgeving. Machtsreputaties ontstaan, omdat de individuen van elkaar menen te weten in hoeverre de ander succesvol was, of gefaald heeft, bij het beslechten van (politieke) conflicten in het verleden. De machtsreputaties van de individuen die deel uitmaken van de organisatie nemen toe of af al naar gelang de toe- of afname van het succes van die individuen in verhouding tot hun succes in het verleden.^(G)

De verdeling van de machtsmiddelen in de regeringsorganisatie vindt plaats op twee manieren, die onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Ten eerste worden de machtsmiddelen formeel, of 'objectief', verdeeld. Dat wil zeggen dat de machtsmiddelen conform de (formele) hiërarchie binnen de organisatie verdeeld worden. De *Richtlinienkompetenz* van de West-Duitse bondskanselier is daar een voorbeeld van (zie verder paragraaf 2.2). Ten tweede bestaat er een informele of 'subjectieve' machtsverdeling.⁸¹ Deze 'subjectieve' machtsverdeling heeft betrekking op de verdeling van de machtsmiddelen conform de geloofwaardigheid van de betrokken individuen. De individuen aan wie de meeste 'objectieve' machtsmiddelen toe komen hebben de meeste *autoriteit*.^(H) De individuen aan wie de meeste 'subjectieve' machtsmiddelen toe komen hebben de grootste *machtsreputatie*. Veelal, maar niet altijd, zijn dit dezelfde als diegenen die de meeste autoriteit bezitten.^(I)

Naarmate de 'informatie' in de regeringsorganisatie meer in overeenstemming is met zijn eigen opvattingen (zie verder paragraaf 1.3.3) en hem bovenal meer oplevert (in termen van machtsreputatie), is de *legitimiteit* van de organisatie in de beleving van het individu groter. Al naar gelang de legitimiteit van de organisatie in de ogen van het individu groter wordt, worden twee soorten gedrag waarschijnlijker. Ten eerste wordt het waarschijnlijker dat het individu zich ook aan de regels van de organisatie zal conformeren wanneer deze in strijd lijken met zijn directe eigenbelang. Ten tweede wordt het waarschijnlijker dat zijn *loyaliteit* aan de organisatie toeneemt. Dat wil zeggen dat het individu bereid zal zijn meer van zijn macht te investeren in de bescherming van de organisatie tegen veranderingen in de omgeving, die een bedreiging kunnen vormen voor het voortbestaan van de bestaande orde binnen de organisatie.⁸² De mate waarin een individu dat deel uitmaakt van de organisatie die organisatie als legitiem ervaart is aldus voor een belangrijk deel afhankelijk van zijn positie binnen de organisatie.⁸³

Het gaat er daarbij om of het betreffende individu deel uitmaakt van de *dominante coalitie* of niet. De dominante coalitie bestaat uit die individuen die de politieke strijd om het leiderschap in de organisatie voor het moment in hun voordeel beslecht hebben. De

positie van de leden van de dominante coalitie kan vergeleken worden met de positie van diegenen die in een oligarchie behoren tot de bevoorrechte klasse. Ook in de regeringsorganisatie geldt de ‘ijzeren wet van de oligarchie’ die Robert Michels in 1911 formuleerde: “Wer Organisation sagt, sagt Tendenz zur Oligarchie. Im Wesen der Organisation liegt ein tief aristokratischer Zug ... Die Organisation vollendet entscheidend die Zweiteilung ... in eine anführende Minorität und eine geführte Majorität”.⁸⁴

De dominante coalitie bepaalt datgene wat Morton Halperin heeft omschreven als de *essentie van de organisatie*: “the view held by the dominant group in the organization of what the missions and capabilities should be. Related to this are convictions about what kinds of people with what expertise, experience, and knowledge should be members of the organization”.⁸⁵ De essentie van de organisatie geeft uitsluitel over de doelstellingen die wel en niet kunnen worden nagestreefd door de regeringsorganisatie (deze kunnen overigens verschillen van de officiële doelen van de organisatie) en krijgt gestalte in de vorm van eenvoudige stelregels. Het is van belang hierbij op te merken dat deze stelregels veelal breed gedragen worden in de organisatie, maar dat dit geenszins hoeft te betekenen dat deze eensluidend wordt uitgelegd door de verschillende betrokken deelorganisaties en individuen. Voor wat betreft de Europese politiek van de Bondsrepubliek Duitsland gedurende de door mij onderzochte periode kan de meest fundamentele stelregel binnen de West-Duitse regeringsorganisatie in één woord worden samengevat: *Westbindung*. Deze stelregel wordt breed gedragen binnen de West-Duitse regeringsorganisatie, maar wordt tegelijkertijd zeer verschillend uitgelegd door de betrokken departementen en bewindsliden, zoals de lezer in de volgende hoofdstukken zal ervaren.

Het beleid van de regeringsorganisatie is het resultaat van onderhandelingen die de (tijdelijke) leden van de dominante coalitie direct of indirect (via hun ondergeschikten) voeren met elkaar en met andere leden van de regeringsorganisatie. Zij onderhandelen om compromissen te sluiten op basis waarvan hun dominantie in de regeringsorganisatie gewaarborgd kan worden.⁸⁶ De spelregels volgens welke deze onderhandelingen gevoerd worden zijn de ‘regels’ (SOP’s en machtsverhoudingen) die gelden binnen de regeringsorganisatie. In deze onderhandelingen vertonen de leden van de dominante coalitie *strategisch gedrag*. Zij zijn zich er namelijk van bewust dat een intensivering of afzwakking van hun invloedspogingen (door het aanwenden van meer of minder van hun macht) consequenties kan hebben voor de pogingen van de anderen om hen te beïnvloeden.⁸⁷ In deze wetenschap proberen de leden van de dominante coalitie

INLEIDING

voortdurend uit te vinden welke standpunten, ingenomen met welke intensiteit, het meest bijdragen aan de versterking van hun machtsreputatie.

De dominante coalitie probeert de organisatie door middel van interne procedures, routines en machtsverhoudingen zo goed mogelijk te wapenen tegen de complexe werkelijkheid (de omgeving). Door toedoen van het feit dat de omgeving voortdurend aan verandering onderhevig is, wordt de kans groter dat de regeringsorganisatie belangrijke veranderingen in de omgeving over het hoofd ziet, naarmate het (buitenlandse) beleid langer succesvol is geweest. Dit wordt duidelijk als men het volgende in overweging neemt. Hoe succesvoller het beleid van de dominante coalitie is, des te beter voorspelbaar lijkt de omgeving in de ogen van de individuen die deel uitmaken van de regeringsorganisatie. Indien dat laatste het geval is, neemt ook de legitimiteit van de organisatie in de ogen van die individuen toe. De machtsreputatie van de dominante coalitie kan daardoor op den duur zodanig sterk worden dat er voor de betrokken individuen geen alternatieve coalitie meer denkbaar is, die zij in staat achten om de dominante coalitie op een geloofwaardige manier uit te dagen. Bovendien wordt, naarmate de legitimiteit van de organisatie in de ogen van de individuen die deel uitmaken van de organisatie toeneemt, de loyaliteit van die individuen aan de organisatie groter. Deze ontwikkelingen leiden ertoe dat er op steeds meer problemen gereageerd wordt door middel van ‘standaardprocedures’ en de (machts)investeringen van de betrokken individuen in het behoud van de organisatie in de bestaande vorm toenemen. Ook als de organisatie relevante veranderingen in de omgeving wél signaleert, vormt langdurig succesvol beleid een bedreiging voor de organisatie. De individuen zullen namelijk sterk geneigd zijn terug te grijpen op een beproefd recept om de veranderingen in de omgeving het hoofd te bieden. In het bijzonder de *veronderstelde* grote voorspelbaarheid van de omgeving werkt een adequate reactie van de organisatie tegen. Het kan zelfs voorkomen dat individuen die deel uitmaken van de organisatie regels aanwenden waarvan zij zich de onjuistheid niet kunnen voorstellen.⁸⁸ Alternatieven, die niet binnen de bestaande regels passen, zijn in de ogen van deze individuen dan bij voorbaat ‘geen optie’.⁸⁹ Het is evenwel goed mogelijk dat het beproefde recept dat de organisatie besluit aan te wenden in de nieuwe situatie geen adequate reactie betekent, of zelfs contraproductief blijkt.⁹⁰

Het bovenstaande in ogenschouw nemend zou ik, in navolging van Alexander George, het volgende citaat van Louis Halle willen herhalen: “the foreign policy of a nation addresses itself not to the external world, as is commonly stated, but rather to ‘the image of the external world’ that is in the minds of those who make foreign policy”.⁹¹

Bovendien zou ik de uitspraak van Halle willen aanvullen met ‘het beeld van de binnenwereld’, dat zich eveneens bevindt in de hoofden van diegenen die het buitenlandse beleid van een natiestaat bepalen.

1.3.3. DE BINNENWERELD: POLITIEKE PROCESSEN EN IDEEËN

Zoals alle gegevens binnen de regeringsorganisatie - SOP's, hiërarchie - is ook de samenstelling van de dominante coalitie de uitkomst van een *politiek proces*. Politieke processen vormen het sociale mechanisme door middel waarvan besluiten worden genomen en bijvoorbeeld de Europese politiek in een regeringsorganisatie tot stand komt.⁹² Politieke processen vormen voor de individuen in de regeringsorganisaties de alledaagse ‘sociale werkelijkheid’ en maken als zodanig een essentieel onderdeel uit van het ‘prisma’ waardoor zij de wereld percipiëren.

Een politiek proces ontstaat in een situatie waarin tenminste één individu in de regeringsorganisatie naar aanleiding van de stand van zaken in zijn omgeving besluit om meer van zijn macht aan te wenden met het doel de anderen te laten opschuiven in de richting van zijn standpunt. In een politiek proces kunnen de daarin verwikkelde individuen opgevat worden als de *spelers* in het *machtsspel* van “pulling and hauling that is politics”.⁹³ Een politiek proces bereikt een uitkomst wanneer geen van de betrokkenen zijn streven naar de verwezenlijking van zijn standpunt verder intensificeert.⁹⁴ Naarmate de hevigheid van een politiek proces toeneemt, is autoriteit een steeds minder adequaat instrument om het proces beheersbaar te houden, speelt machtsreputatie een grotere rol en vormt het een grotere bedreiging voor de bestaande machtsverhoudingen in de regeringsorganisatie.

Er is een politiek proces nodig om iets aan de samenstelling van de dominante coalitie en/of de essentie van de organisatie te veranderen. De organisatie heeft voortdurend te maken met politieke processen, maar de meeste van deze processen bereiken niet de *intensiteit* die benodigd is om een reële bedreiging te vormen voor de bestaande machtsverhoudingen en de essentie van de organisatie ter discussie te stellen. Bovendien resulteren veel politieke processen uiteindelijk in een uitkomst van “deadlock or stalemate, blocking change”.⁹⁵

Ik onderscheid drie gradaties van intensiteit met betrekking tot politieke processen. Alleen de eerste twee gradaties zijn relevant zijn voor de onderhavige studie. Deze zijn van onvoldoende intensiteit om de dominante coalitie aan het wankelen te brengen en/of

INLEIDING

de essentie van de organisatie ter discussie te stellen. De derde gradatie komt in een regeringsorganisatie over het algemeen alleen voor in uitzonderlijke gevallen. Dit uit angst voor de mogelijke vernietigende gevolgen voor de (machtsreputatie van) de betrokken individuen bij verdere intensivering (van een politiek proces van de tweede gradatie). Alvorens nader in te gaan op de gradaties van politieke processen, dient echter te worden opgemerkt dat er voortdurend meerdere politieke processen over verschillende aspecten van het betreffende beleid door elkaar heen spelen in de regeringsorganisatie.

Politieke processen van de eerste gradatie van intensiteit noem ik *stabiele politieke processen*. Het gaat hierbij om politieke processen die een niveau van intensiteit bereiken dat beheersbaar is door middel van de geldende regels (SOP's, hiërarchie en machtsverhoudingen). De betrokken individuen wenden weliswaar meer van hun macht aan met het doel anderen te laten opschuiven in de richting van hun standpunten, maar de machtsmiddelen waarvan zij zich bedienen passen binnen de bestaande 'procedurele en sociale orde'. Een stabiel politiek proces vormt aldus geen bedreiging voor de bestaande machtsverhoudingen in de organisatie. In deze categorie vallen verreweg de meeste politieke processen binnen de regeringsorganisatie. Politieke processen van de tweede gradatie van intensiteit noem ik *escalerende politieke processen*. In dergelijke politieke processen is de machtsaanwending van de betrokken individuen dusdanig dat het politieke proces niet langer gevoerd kan worden volgens de geldende regels. Alleen de essentie van de organisatie en de dominante coalitie staan niet ter discussie. Een dergelijk politiek proces vormt een bedreiging voor de bestaande machtsverhoudingen (hiërarchie) 'onder' de dominante coalitie. Politieke processen van de derde gradatie van intensiteit noem ik *essentiële politieke processen*. Hierbij gaat het om politieke processen die in zodanige mate escaleren dat zij leiden tot een strijd om de dominantie in de organisatie. Dergelijke politieke processen stellen de organisatie in de bestaande vorm ter discussie en leiden tot een crisis in de organisatie. Zoals gezegd, gedurende de door mij onderzochte periode doet een dergelijk politiek proces zich niet voor.

Nationale standpunten in Europese onderhandelingen zijn het resultaat van politieke processen. Om deze processen van besluitvorming te kunnen doorgronden is het nodig om inzicht te verwerven in de beweegredenen van de betrokken individuen. Hoe en waarom hebben zij bepaalde politieke processen ontketend en waarom hebben zij zich daarin vervolgens zo opgesteld als ze zich hebben opgesteld? Een eerste deel van het antwoord op deze vragen ligt door het in de vorige paragraaf uiteengezette oligarchische

INLEIDING

karakter van de regeringsorganisatie besloten in de machtsverhoudingen binnen de organisatie. Een tweede deel ligt besloten in twee andere factoren.

De eerste factor betreft de *actiekkanalen* binnen de organisatie. Actiekkanalen structureren de voorbereiding en uitvoering van de besluitvorming in de organisatie. Of, zoals Graham Allison en Philip Zelikow opmerken, “[m]ost critically, channels determine ‘who’s got the action’”.⁹⁶ Het is bij de analyse van nationale standpuntbepaling aldus van belang om, naast kennis van de machtsverhoudingen in de regeringsorganisatie, vast te stellen welke individuen zijn opgenomen in de relevante actiekkanalen. Een actiekanaal betreft de praktische uitwerking van de regels die gelden in de organisatie, aan de hand waarvan vastgesteld wordt welke individuen binnen een organisatie betrokken zullen worden bij de besluitvorming naar aanleiding van een geconstateerde verandering in de omgeving. De keuze voor een actiekanaal verloopt veelal routinematig (conform de procedures die gelden in de regeringsorganisatie). Dit neemt niet weg dat de keuze voor een actiekanaal ook het resultaat kan zijn van strategisch gedrag van de dominante coalitie. Het gevolg hiervan kan zijn dat het (formeel) voor de hand liggende actiekanaal omzeild wordt.⁹⁷

De tweede factor betreft de belangen die de betrokken individuen dienen en de prioriteiten die zij daarbij stellen - bijvoorbeeld met betrekking tot hun eigenbelang en het belang van de organisatie. Dergelijke prioriteiten hangen nauw samen met de percepties die het individu heeft van de ‘interne en externe wereld’ (ofte wel van zijn omgeving). Zijn perceptie van de werkelijkheid bepaalt mede welke standpunten het individu opportuun acht om in te nemen. Het gaat daarbij om de vraag op basis van welke *ideeën* het individu de werkelijkheid percipieert en vervolgens alternatieven in ogenschouw neemt en tegen elkaar afweegt.

In navolging van Judith Goldstein en Robert Keohane onderscheid ik drie soorten ideeën die van invloed zijn op de standpuntbepaling van het individu in de regeringsorganisatie: *wereldbeelden*, *normatieve ideeën* en *causale ideeën*.⁹⁸ In het bijzonder de normatieve en causale ideeën hebben betrekking op de standpuntbepaling van het individu in de regeringsorganisatie, omdat deze, in tegenstelling tot de wereldbeelden, veranderen of worden aangewend in anticipatie of reactie op concrete gebeurtenissen in de omgeving.⁽¹⁾ De normatieve en causale ideeën van een individu vormen de verbinding tussen zijn wereldbeeld en concrete beslissingen. Met behulp van zijn normatieve ideeën vertaalt het individu zijn overtuigingen over hoe het beleid - het nationale standpunt - er volgens hem idealiter uit zou moeten zien in concrete standpunten. Met behulp van zijn

INLEIDING

causale ideeën bepaalt het individu welke de concrete gevolgen zullen zijn (voor zijn machtsreputatie) van het innemen van een bepaald standpunt of het nemen van een bepaalde beslissing.⁹⁹

Samenvattend lijkt de onderzoeker bij het bestuderen van de nationale standpuntbepaling in internationale onderhandelingen in ieder geval het volgende in ogenschouw te moeten nemen. Ten eerste dienen de individuen geïdentificeerd te worden die een relevante rol spelen - al dan niet als lid van de dominante coalitie - in de besluitvormingsprocessen (politieke processen) via welke het nationale standpunt van de betreffende (lid)staat - de Bondsrepubliek Duitsland - geformuleerd wordt. Daarbij kan in navolging van Allison en Halperin worden opgemerkt dat “[i]n any government, there exists a circle of *senior players* in the policy game. Around the central circle of *senior players*, there are various circles of *junior players* ... The mix of players will vary depending on the issue and the type of game”.¹⁰⁰ Na de identificatie van de relevante *interne spelers* moet worden uitgezocht welke *interne standpunten* ieder van deze spelers inneemt. Vervolgens dienen de *interne besluitvormingsprocessen* geëxpliciteerd te worden. Dit kan door allereerst vast te stellen welke individuen deel uitmaken van de relevante *actiekkanalen* en vervolgens de standpunten die de betrokken individuen innemen nader te analyseren op grond van hun *machtspositie*, hun *belangen*, en hun *perceptie* van de werkelijkheid. Voorts dienen de politieke (besluitvormings)processen via welke zij hun standpunten proberen te verwezenlijken gereconstrueerd te worden. Dit kan aan de hand van de gebeurtenis die de *aanleiding* is geweest voor het betreffende besluitvormingsproces (een verandering in de omgeving), de inventarisatie van de individuele *standpunten*, de *verdeling van de macht* over de betrokken individuen en het benutte *actiekanaal*.^(K) Het zijn deze (theoretische) overwegingen die de leidraad hebben gevormd bij mijn (historisch) onderzoek. Tevens maak ik bij de analyse van de gebeurtenissen in de beschrijvende hoofdstukken gebruik van het in deze paragraaf geïntroduceerde model van nationale standpuntbepaling.

1.4. OVERZICHT VAN DE INHOUD EN HISTORISCHE INLEIDING

Dit proefschrift is vanaf het volgende hoofdstuk gewijd aan een beschrijving en analyse van de standpuntbepaling van de Bondsrepubliek Duitsland gedurende de beraadslagingen en onderhandelingen over de Verdragen van Rome. Dit betekent aan de ene kant dat ik het bekende verhaal over de totstandkoming van de Verdragen van Rome zal vertellen. Dat verhaal begint bij het Benelux-memorandum in het voorjaar van 1955 en mondt, via de Resolutie van Messina (juni 1955), het Rapport-Spaak (april 1956), de ‘wonderbaarlijke’ conferentie van Venetië (mei 1956), de mislukte conferentie van Parijs (oktober 1956), de Adenauer-Mollet overeenkomst van 6 november 1956, en de conferenties van Brussel en Parijs (januari, februari 1957), uiteindelijk uit in de ondertekening van de verdragen betreffende de gemeenschappelijke markt en EURATOM op 25 maart 1957 op het Capitool in Rome. Aan de andere kant is tijdens mijn onderzoek naar de West-Duitse standpuntbepaling gedurende deze episode van de geschiedenis van de Europese integratie echter ook een aantal minder bekende verhaallijnen opgedoken. Deze minder bekende verhaallijnen verschaffen nieuwe inzichten in de geschiedenis van de totstandkoming van de Verdragen van Rome. Van sommige van deze verhalen durf ik thans zelfs te beweren dat zij onontbeerlijk zijn voor een goed begrip van de standpuntbepaling van de Bondsrepubliek Duitsland en de totstandkoming van de Verdragen van Rome. Op basis van de resultaten van mijn onderzoek ben ik van mening dat de bestaande literatuur over de totstandkoming van de Verdragen van Rome op vijf essentiële punten dient te worden aangevuld en/of aangepast.

Ten eerste blijkt uit het door mij onderzochte bronnenmateriaal dat het complex van oorzaken dat ten grondslag ligt aan de cruciale crisis in de onderhandelingen voornamelijk gelokaliseerd moet worden in het Bonn van de jaren 1953 en 1954. Vanaf het aantreden van de tweede regering Adenauer (1953) heeft de West-Duitse regeringsorganisatie te kampen met een keer op keer escalerende departementale competentiestrijd over de Europese politiek van de Bondsrepubliek Duitsland. Achter deze departementale meningsverschillen gaat bovendien een politiek-economische controverse schuil over de positie die de Bondsrepubliek Duitsland dient in te nemen ten opzichte van de Europese integratie. Deze sluimert al jaren in de hoogste kringen van regeringspartij CDU en het kabinet. Het is dit conflictpotentieel in de boezem van de

INLEIDING

West-Duitse regering, dat de Europese politiek van de Bondsrepubliek Duitsland in de jaren 1955 en 1956 in zijn verlamme greep houdt. In hoofdstuk 2 beschrijf ik de achtergronden en het ontstaan van deze controverse in de periode van 1945 tot 1954. In deze periode maken de latere hoofdrolspelers in de nationale standpuntbepaling van de Bondsrepubliek Duitsland hun (r)entree in de naoorlogse West-Duitse politiek. Daarnaast wordt in deze periode de kiem gelegd voor de richtingenstrijd die zo bepalend zal zijn voor het verloop van de onderhandelingen over de Verdragen van Rome.

Ten tweede blijkt de geschiedenis van de totstandkoming van de Verdragen van Rome, behalve een mijlpaal in de historisch gezien “wahrlich wunderbaren ‘étroite entente franco-allemande’” na de Tweede Wereldoorlog,¹⁰¹ eerst en vooral een uitvloeisel van een exclusief West-Duitse worsteling met de vraag hoe de naoorlogse *entente* met Frankrijk vormgegeven dient te worden. De verzoening met Frankrijk en de West-Europese samenwerking vormen essentiële elementen in de door bondskanselier Adenauer consequent uitgedragen politiek van *Westbindung*. De enorme politieke, economische en militaire problemen die Frankrijk midden jaren vijftig in een permanente crisis storten, stellen de West-Duitse regering echter voor een cruciale vraag. Dient de Bondsrepubliek Duitsland als bewijs voor haar politiek van toenadering en integratie ook bereid te zijn om de lasten van een mogendheid in verval op haar schouders te nemen? Dit vraagstuk vormt de kern van de controverse die Bonn in tweeën splitst. Op het hoogste politieke niveau gaat men de kwestie evenwel uit de weg. In hoofdstuk 3 beschrijf ik de inhoudelijke achtergronden van deze ‘Franse klem’, alsmede de manier waarop deze uitwerkt in de West-Duitse regeringsorganisatie. In hoofdstuk 4 sta ik vervolgens uitgebreid stil bij de vraag hoe het kan gebeuren dat dit essentiële vraagstuk voor de Europese politiek van de Bondsrepubliek Duitsland in het voorjaar van 1955 op de achtergrond raakt binnen de regeringsorganisatie. De kwestie wordt zelfs in het geheel niet aan de orde gesteld gedurende de periode waarin de West-Duitse regering haar standpunt bepaalt ten aanzien van de nieuwe Europese initiatieven betreffende de gemeenschappelijke markt en EURATOM. De oorzaak daarvoor blijkt in belangrijke mate terug te voeren op de afspraken die Adenauer eind april 1955 maakt met de Franse minister van Buitenlandse Zaken, Antoine Pinay. Deze afspraken, die onder andere een ondubbelzinnige prioriteitsstelling ten faveure van EURATOM inhouden, blijken niet louter het begin van “une longue et franche amitié” tussen beide bewindslieden.¹⁰²

INLEIDING

Ten derde komt uit de resultaten van mijn onderzoek duidelijk naar voren dat bondskanselier Adenauer tot op het laatste moment niet de hoogste prioriteit toekent aan de beraadslagingen en onderhandelingen over de gemeenschappelijke markt en EURATOM. In 1955 acht de bondskanselier de Saarkwestie, die een loodzware hypotheek legt op iedere Frans-Duitse toenadering, alsmede de beide Geneefse Viermogendhedenconferenties van groter belang voor zijn buitenlandse beleid. De bondskanselier blijft lange tijd tamelijk slecht ingevoerd in de dossiers betreffende de gemeenschappelijke markt en EURATOM en laat de nationale standpuntbepaling op dit terrein tot op het laatste moment een 'strijd der apostelen' zijn. In hoofdstuk 5 beschrijf ik ondermeer hoe Adenauer, ook na de conferentie van Messina (juni 1955), blijft varen op zijn afspraken met Pinay (april 1955). Pas in het najaar van 1955 besluit Adenauer - overigens opnieuw na een *tête-à-tête* met Pinay - zijn standpunt ten aanzien van de gemeenschappelijke markt en EURATOM voor het eerst duidelijk te bepalen. Adenauer gaat over tot een radicale pro-Europese bijstelling van de West-Duitse positie. De directe aanleidingen daarvoor vormen de verassende uitkomst van het Saarreferendum, de onontkoombaar geachte mislukking van de tweede Geneefse conferentie en de actieve Amerikaanse diplomatie ten gunste van EURATOM. Daarbij maakt Adenauer voor het eerst sinds zijn aantreden als bondskanselier gebruik van de *Richtlinienkompetenz*. Ondanks dit zware middel krijgt het besluit van Adenauer nauwelijks praktisch vervolg, mede omdat tegelijkertijd de regering-Faure - waarvan Pinay deel uitmaakt - ten val komt en de beraadslagingen in Brussel stil komen te liggen. In hoofdstuk 6 toon ik aan dat de koersaanpassing van Adenauer dusdanig weinig concrete gevolgen heeft voor de Europese politiek van de Bondsrepubliek Duitsland dat een oplossing voor het cruciale vraagstuk ten aanzien van de omgang met Frankrijk daardoor niet dichterbij komt. Het feit dat de West-Duitse regering in belangrijke mate blijft verzaken een eensluidend standpunt in te nemen biedt de nieuwe Franse regering, onder leiding van de 'Europeaan' Mollet, de kans om het initiatief in de onderhandelingen over de gemeenschappelijke markt en EURATOM naar zich toe te trekken. Deze grijpt de regering-Mollet ook daadwerkelijk tijdens de conferentie van Venetië in mei 1956.

Ten vierde blijkt uit mijn onderzoekingen dat de nationale standpuntbepaling van de Bondsrepubliek Duitsland ten behoeve van de onderhandelingen over de gemeenschappelijke markt en EURATOM op doorslaggevende wijze beïnvloed is door Franz Etzel, de West-Duitse vice-voorzitter van de Hoge Autoriteit van de EGKS en diens directe medewerkers en vertrouwelingen in Luxemburg en Bonn. Nadat de

INLEIDING

conferentie van Parijs in oktober 1956 mislukt is en de Bondsrepubliek Duitsland daarvan in belangrijke mate de schuld krijgt, komt de richtingenstrijd in de West-Duitse regeringsorganisatie eindelijk in zijn volle omvang aan de oppervlakte. Een belangrijk bijproduct van deze escalatie is dat Etzel, als relatieve buitenstaander, in een uiterst invloedrijke positie komt te verkeren voor wat betreft de nationale standpuntbepaling van de Bondsrepubliek Duitsland met betrekking tot de verdragsonderhandelingen over de gemeenschappelijke markt en EURATOM. De Franse regering heeft de onderhandelingen dan reeds naar haar hand weten te zetten door een enorm pakket van eisen inzake de gemeenschappelijke markt onderwerp van de onderhandelingen te maken. Daarbij heeft de Franse regering aannemelijk weten te maken dat de zeer vergaande Franse eisen wat haar betreft geen reden mogen zijn om de onderhandelingen te doen mislukken. Bovenal heeft de regering-Mollet echter, door haar opstelling in de afwikkeling van de Saarkwestie én door nieuwe initiatieven voor verdergaande Frans-Duitse defensiesamenwerking, een vertrouwensbasis weten te leggen voor toekomstige Frans-Duitse samenwerking. In hoofdstuk 7 analyseer ik hoe de West-Duitse regering door deze ontwikkelingen volledig gevangen raakt in haar eigen 'Franse klem' en zich in een positie manoeuvreert waarin zij - en niet de Franse regering! - zich na de mislukte conferentie van Parijs, in oktober 1956, gesteld weet voor de existentiële keuze voor of tegen Europa.

In de laatste paragraaf van hoofdstuk 7 en de eerste paragraaf van hoofdstuk 8 beschrijf ik waarom bondskanselier Adenauer op advies van Etzel uiteindelijk besluit om binnen zijn regering de tegenstanders van verdere West-Duitse concessies aan de Franse zaak buiten spel te zetten. In dat verband stel ik, ten vijfde, vast dat de beweegredenen van de bondskanselier om de West-Duitse positie in de onderhandelingen aan te passen niet direct verband houden met de Europese onderhandelingen. Adenauer lijkt namelijk vooral gespitst te zijn geweest op het verwerven van kernwapens voor de Bondsrepubliek Duitsland. Bovendien lijkt de bondskanselier lange tijd prioriteit te hebben willen geven aan een opwaardering van de West-Europese Unie (WEU) als alternatief voor de onderhandelingen over EURATOM en de gemeenschappelijke markt. Gedurende zijn onderhoud met Mollet, op 6 november 1956, komt Adenauer in vergaande mate tegemoet aan de Franse eisen betreffende de sociale harmonisatie en het handelsmonopolie van EURATOM. De bondskanselier aanvaardt een zekere verantwoordelijkheid voor de problemen van de Vierde Republiek omwille van de Europese integratie. De overige drie paragrafen van hoofdstuk 8 zijn voor een belangrijk deel gewijd aan de verdere escalatie van de West-Duitse richtingenstrijd, die na de

INLEIDING

overeenkomst tussen Adenauer en Mollet echter veel aan politiek belang heeft ingeboet. Na de Adenauer-Mollet overeenkomst is de West-Duitse regering *de facto* gebonden aan de verdere uitwerking van de verdragen ter oprichting van de gemeenschappelijke markt en EURATOM. Deze mondt uit in aanvullende West-Duitse concessies, in het bijzonder betreffende de associatie van de overzeese gebiedsdelen en het eigendomsrecht van EURATOM. Op 25 maart 1957 worden de Verdragen van Rome uiteindelijk ondertekend. Ik sluit mijn beschrijving van de geschiedenis van de totstandkoming van de Verdragen van Rome af met een korte conclusie (hoofdstuk 9).

Alvorens over te gaan tot de beschrijving van de geschiedenis, geef ik in dit hoofdstuk eerst nog een zeer bondige historische inleiding. Deze heeft betrekking op de totstandkoming en oprichting van de Bondsrepubliek Duitsland na de Tweede Wereldoorlog en is vooral bedoeld ter duiding van de volkenrechtelijke positie van de Bondsrepubliek Duitsland. Enige kennis van de volkenrechtelijke positie van de Bondsrepubliek Duitsland is namelijk essentieel voor een goed begrip van het West-Duitse buitenlandse beleid met betrekking tot de Europese integratie.

In de loop van 1944 bereiken de delegaties van het Verenigd Koninkrijk, de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten in de Europese Advies Commissie (EAC) overeenstemming over de omvang van de bezettingszones in Duitsland.⁽¹⁾ Bovendien wordt men het eens over het uitgangspunt dat iedere bezettingsmogendheid het opperste gezag vertegenwoordigt in haar eigen zone.¹⁰³ Tijdens de conferentie van Jalta in februari 1945 stemmen de regeringsleiders van de ‘Grote Drie’, het Verenigd Koninkrijk, de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten, in met de besluiten van de EAC. Daarnaast wordt er op aandringen van Britse zijde bepaald dat er ook aan Frankrijk een bezettingszone zal worden toegekend,^(M) samen te stellen uit de Britse en Amerikaanse zones.¹⁰⁴ Na de onvoorwaardelijke capitulatie van het Duitse Rijk, op 8 mei 1945, kondigen de geallieerden op 5 juni de zogeheten *Declaratie van Berlijn* af.¹⁰⁵ Daarin stellen de geallieerden dat zij het opperste gezag over Duitsland op zich zullen nemen. Duitsland wordt opgedeeld in vier bezettingszones en Berlijn in vier sectoren.

In de zomer van 1945 confereren de ‘Grote Drie’ in Potsdam. De besluiten van de EAC worden in Potsdam opnieuw door de regeringsleiders bekrachtigd.¹⁰⁶ Het zijn deze besluiten die, in de woorden van William Smyser, “virtually decided the division of Germany because each occupier could do as he wished in his zone and could veto any policy to be applied all across Germany”.¹⁰⁷ Daarnaast wordt besloten om de EAC te

INLEIDING

vervangen door de Geallieerde Controle Raad (GCR) waarin de vier bezettingsmogendheden met unanimiteit zullen besluiten over het te voeren beleid van algemene aard in bezet Duitsland. De GCR krijgt bovendien tot taak een definitieve vredesregeling voor te bereiden,^(N) “to be accepted by the Government of Germany when a government adequate for the purpose is established”.¹⁰⁸

Onder invloed van de toenemende spanningen tussen Oost en West groeien de drie westelijke zones en de Sovjetzone na de conferentie van Potsdam steeds verder uit elkaar. Op 1 januari 1947 fuseren de Amerikaanse en de Britse zone tot de *Bizone*. In het voorjaar van 1948 wordt in Londen tijdens de Zesmogendhedenconferentie van de westelijke bezettingsmogendheden en de landen van de Benelux bevestigd dat de westelijke bezettingszones volledig onder het Marshall-plan komen te vallen. Er zullen direct maatregelen worden genomen om het economische beleid in de drie westelijke zones te coördineren. Men besluit tevens dat er een federale regering in het leven zal worden geroepen die tot het moment van Duitse eenwording zal functioneren als een voorlopige regering voor de westelijke bezettingszones. Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten verklaren dat zij tot het moment waarop de vrede in Europa gewaarborgd is hun troepen niet van Duits grondgebied zullen terugtrekken.¹⁰⁹ Naar aanleiding van deze conferentie besluit de Sovjet-Unie om de besprekingen in de GCR af te breken. Daarmee wordt het gezamenlijke bestuur van de vier bezettingsmogendheden over Duitsland in feite onmogelijk.

De conclusies van de Zesmogendhedenconferentie vormen de basis voor de zogeheten *Frankfurter Dokumente*, die op 1 juli 1948 gepresenteerd worden. Door middel van deze drie documenten worden de volgende zaken geregeld voor de westelijke bezettingszones. Ten eerste wordt in de documenten een aanzet gegeven voor een op te stellen constitutioneel statuut voor de Bondsrepubliek Duitsland. Ten tweede wordt opgeroepen tot een herindeling van de *Länder*. Ten derde worden de kaders geschetst voor een bezettingsstatuut. Op 7 juli 1948 vindt er in Koblenz een conferentie plaats over de *Frankfurter Dokumente*. Bij deze gelegenheid bepalen de minister-presidenten van de *Länder* voorlopig geen grondwetgevende vergadering in te stellen en geen volksraadpleging over een constitutioneel statuut voor de Bondsrepubliek Duitsland te organiseren. Deze terughoudendheid mag een snelle administratieve en economische integratie van de westelijke bezettingszones echter op geen enkele wijze in de weg staan. Volgens Christoph Kleßmann bestaat de essentie van deze ‘consensus van Koblenz’ er in “mit Hilfe eines staatlichen Provisoriums eine Überwindung der westlichen Zonenteilung

INLEIDING

zu erreichen ... ohne dadurch jedoch eine reguläre Staatsgründung und somit die deutsche Teilung sanktionieren zu müssen”.¹¹⁰

Op 1 september 1948 begint de zogeheten Parlementaire Raad zijn werkzaamheden. De Parlementaire Raad is belast met het opstellen van een grondwet voor de West-Duitse rompsstaat. Op 8 mei 1949 wordt de *Grundgesetz*, de grondwettelijke basis voor het ‘statelijke provisorium’ de Bondsrepubliek Duitsland, door de Parlementaire Raad aangenomen. Nadat de *Grundgesetz* op 12 mei door de westelijke bezettingsmogendheden is goedgekeurd en door de parlementen van de *Länder* is geratificeerd, wordt deze op 23 mei in Bonn afgekondigd.^(O) De *Weststaatsgründung* is een feit. Tegelijkertijd treedt het bezettingsstatuut in werking. Dit statuut bepaalt op basis van het derde *Frankfurter Dokument*, en in de geest van de *Declaratie van Berlijn*, dat het opperste gezag blijft voorbehouden aan de bezettingsmogendheden. Dat laatste geldt evenzeer voor de bestuurlijke competentie op diverse beleidsterreinen, zoals buitenlandse betrekkingen, controle van de Ruhr, dekartellisering en herstelbetalingen.¹¹¹

Vier jaar na de capitulatie van Hitler-Duitsland is de oprichting van de Bondsrepubliek Duitsland een feit. Eind juni 1949 dragen de militaire regeringen hun bevoegdheden over aan de Geallieerde Hoge Commissie te Bad Godesberg. Deze commissie zal de belangen van de westelijke geallieerden in Duitsland behartigen zolang het bezettingsstatuut van kracht is (het zal uiteindelijk in mei 1955 worden opgeheven).¹¹² In september 1949 worden de eerste vrije verkiezingen gehouden in West-Duitsland.

2

DE SLAG OM DE TOEKOMST

“Dem Verlangen Frankreichs und Belgien nach Sicherheit kann auf die Dauer nur durch wirtschaftliche Verflechtung von Westdeutschland, Frankreich, Belgien, Luxemburg, Holland wirklich Genüge geschehen”^{*1}

In februari 1955 constateert het Franse Hoge Commissariaat in een beschouwende notitie over de politiek in de Bondsrepubliek Duitsland dat “[l]’Allemagne, sous l’impulsion autoritaire du Chancelier Adenauer, a poursuivi depuis la constitution de la République Fédérale Allemande une politique axée sur l’Ouest”. Voorts stelt deze vast dat de oprechtheid van de politiek van *Westbindung* die door Konrad Adenauer gevoerd wordt boven iedere twijfel verheven is. Temeer omdat de bondskanselier “en toute occasion, a fait preuve de son désir d’une politique de rapprochement avec la France”.² Deze zinsneden geven blijk van het grote vertrouwen dat Adenauer in de eerste jaren van zijn kanselierschap heeft weten op te bouwen bij de voormalige erfvijand. Welke uitgangspunten liggen ten grondslag aan dit buitenlandse beleid van Adenauer, dat de basis vormt voor de Europese politiek van de Bondsrepubliek Duitsland in de jaren vijftig?^(A)

In dit hoofdstuk schets ik de belangrijkste partij- en bureaupolitieke ontwikkelingen in West-Duitsland in de periode van 1945 tot 1954, die in de tweede helft van de jaren vijftig nog doorwerken in de Europese politiek van de Bondsrepubliek Duitsland. In de periode van 1945 tot 1954 maken diverse personen, die in 1955 en 1956 een hoofdrol spelen in de West-Duitse standpuntbepaling ten behoeve van de onderhandelingen over de gemeenschappelijke markt en EURATOM, hun (r)entree in de naoorlogse politiek in West-Duitsland. Hun ideeën en overtuigingen over de naoorlogse

---

* Konrad Adenauer aan de *Oberbürgermeister* van Duisburg, Heinrich Weitz, op 31 oktober 1945.

toekomst van Duitsland en Europa domineren midden jaren vijftig de West-Duitse politiek.

Allereerst besteed ik aandacht aan de visie van Adenauer op de positie van Duitsland in de wereld. Ik beschrijf deze tegen de achtergrond van de nauwe samenwerking met de econoom Ludwig Erhard op de succesvolle weg die zij gezamenlijk afleggen naar de eerste democratische verkiezingen in West-Duitsland in 1949 (paragraaf 2.1). Vervolgens beschrijf ik de wijze waarop de regering en haar ambtenarenapparaat onder Adenauer georganiseerd wordt, alsmede welke prioriteiten de eerste bondskanselier van de Bondsrepubliek Duitsland stelt binnen zijn buitenlandse beleid. Ik besteed speciale aandacht aan het abrupte einde van de gelegenhedscoalitie tussen Adenauer en Erhard na het aantreden van de eerste regering-Adenauer (paragraaf 2.2). Daarna ga ik dieper in op de ‘Europese’ overtuiging van de staatssecretaris van Buitenlandse Zaken, Walter Hallstein, die zich na zijn benoeming binnen de regeringsorganisatie opwerpt als de hoeder van het breed gedragen ideaal van Europese integratie. Hallstein heeft daarbij te kampen met de departementale competentiestrijd tussen de ministeries van Buitenlandse Zaken en Economische Zaken, die mede een gevolg is van de verslechterde verhouding tussen Adenauer en Erhard (paragraaf 2.3). Ten slotte schets ik de inhoudelijke meningsverschillen over de Europese politiek die bij aanvang van de zittingstermijn van de tweede regering-Adenauer in kabinetskringen aan de oppervlakte komen. Deze meningsverschillen blijken in toenemende mate te leiden tot spanningen tussen de betrokken bewindslieden. Als gevolg van deze spanningen komt Erhard meer en meer in een geïsoleerde positie te verkeren. De minister van Economische Zaken raakt in conflict met Hallstein, maar ook met zijn vriend en geestverwant Franz Etzel. De laatste is de vice-voorzitter van de Hoge Autoriteit van de EGKS en speelt een cruciale rol in de totstandkoming van de Europese politiek van de Bondsrepubliek Duitsland (paragraaf 2.4).

2.1. CHRISTEN-DEMOCRATIE, *WESTBINDUNG* EN MARKTECONOMIE

Gedurende het jaar 1945 volgt Konrad Adenauer het oprichtingproces van de *Christlich Demokratische Union* (CDU) op de voet. De 69-jarige *Oberbürgermeister* van Keulen is namelijk van mening “daß allein diese geplante Zusammenfassung aller auf christlicher

und demokratischer Grundlage stehende Kräfte uns vor aus dem Osten drohenden Gefahren schützen kann”, zo schrijft hij op 21 augustus 1945 aan zijn collegaburgemeester in München.³ De toekomstvisie van Adenauer is diepgeworteld in de christelijke tradities van West-Europa, in het bijzonder in de overtuiging “daß die Würde der menschlichen Person über allem, auch über der staatlichen Macht, stehen muß”. Deze “Grundsatz” vloeit volgens Adenauer voort “aus dem Wesen des Abendländischen Christentums” en dient de leidraad te zijn voor het naoorlogse Duitsland.⁴ Volgens zijn latere vertrouweling Herbert Blankenhorn is Adenauer “im wahrsten Sinn des Wortes West-deutscher”; deze voelt zich “Teil der rheinisch-westlichen Kulturwelt”.⁵

Ondanks zijn christen-democratische engagement laat Adenauer de eerste fase van het oprichtingsproces van de CDU bewust aan zich voorbij gaan. Herhaalde verzoeken om actief te worden in de nieuwe christen-democratische beweging wijst hij van de hand. Adenauer is er dan ook niet bij als achttien prominente katholieken medio juni 1945 in Keulen vergaderen over het politieke beginselprogramma van een nieuwe christen-democratische partij en de zogenaamde *Kölner Leitsätze* opstellen. Bij de officiële oprichting van de CDU in de Britse bezettingszone, op 19 augustus 1945, is hij opnieuw afwezig.

Adenauer heeft in 1945 al een lange bestuurlijke carrière achter de rug. Ten tijde van de Weimar-republiek was hij van 1917 tot 1933 *Oberbürgermeister* van Keulen en bekleedde hij van 1920 tot 1933 het voorzitterschap van de Pruisische Staatsraad. Na de machtsgreep van de NSDAP in 1933 werd hij uit zijn functies ontheven - maar in mei 1945 is hij door de bezettingsautoriteiten opnieuw benoemd tot *Oberbürgermeister* van Keulen. In die functie geeft Adenauer prioriteit aan pogingen om de westelijke bezettingsmachten te bewegen tot steun aan zijn plan voor een *Rhein-Ruhr-Staat*. Een idee dat hij reeds in het crisisjaar 1923 heeft ontwikkeld en dat gebaseerd is op zijn overtuiging dat het Rijnland en de Ruhr op ‘statelijke’ wijze met Frankrijk en België verbonden moeten worden ten bate van de economische wederopbouw van Duitsland en West-Europa. Na de Tweede Wereldoorlog zijn deze plannen zijns inziens weer hoogst actueel als middel om vertrouwen en stabiliteit te brengen in West-Europa. Zonder een dergelijke samenwerking is West-Europa volgens Adenauer kwetsbaar in het licht van de (communistiche) dreiging die uitgaat van de Sovjet-Unie en de Sovjet-bezettingszone in Oost-Duitsland.⁶ Adenauers hoop op verwezenlijking van zijn plannen voor Frans-Duitse samenwerking vervliegt echter als hij op 6 oktober 1945 door de Britse bezettingsautoriteiten wordt ontslagen als *Oberbürgermeister* van Keulen.^(B)

Na zijn ontslag besluit Adenauer om actief te worden in de naoorlogse christen-democratische partijpolitiek.⁷ Zijn visie op de toestand in Europa is inmiddels verder aangescherpt. Op 31 oktober maakt Adenauer Heinrich Weitz, de *Oberbürgermeister* van Duisburg, in een brief deelgenoot van zijn analyse. In de kernpassage somt Adenauer op welke delen van Oost- en Midden-Europa inmiddels tot de Russische invloedssfeer behoren. Daarna constateert hij veelbetekenend dat de Sovjet-Unie zich meer en meer onttrekt aan samenwerking met de andere bezettingsmogendheden en “in den von ihm beherrschten Gebieten völlig nach eigenem Gutdünken” handelt. Volgens Adenauer heerst er in deze gebieden reeds een geheel andere economische en politieke werkelijkheid dan in de rest van Europa. Op grond van deze constatering trekt hij de, op dat moment zeer vergaande, conclusie dat “[d]amit ... eine Trennung in Ost-Europa, das russische Gebiet, und West-Europa eine Tatsache [ist]”.⁸

In de ogen van Adenauer is eensgezindheid in West-Europa van het grootste belang om de dreiging die uitgaat van de Sovjet-Unie het hoofd te kunnen bieden. Zijn ideeën over West-Europese samenwerking zijn, in de woorden van Blankenhorn, gestoeld op “eine deutsch-französische Zusammenarbeit und Solidarität”.⁹ West-Europa kan tegemoet komen aan het verlangen naar veiligheid van de westelijke buurlanden van Duitsland door middel van een vervlechting van de Franse, Belgische, Luxemburgse en Nederlandse economieën met de West-Duitse als waarborg tegen de Duitse dreiging. Een dergelijk West-Europees samenwerkingsverband onder Frans-Duitse leiding kan in de visie van Adenauer vervolgens dienen als opstap voor een eensgezind, vreedzaam en democratisch (West-)Europa. “[I]n den künftigen Vereinigten Staaten von Europa” ziet Adenauer “die beste und dauerhafteste Sicherung der westlichen Nachbarn Deutschlands”. Een verenigd (West-)Europa is volgens hem “die große Hoffnung” voor Duitsland én Europa.¹⁰

De weg naar dit doel van Europese eenwording loopt volgens Adenauer via de (West-) Duitse christen-democratie.¹¹ Een sterke christen-democratische partij van katholieken en protestanten, gepositioneerd in het centrum van het politieke spectrum, moet Duitsland beschermen tegen de militaire gevaren en ideologische verlokkingen uit het oosten. Adenauer heeft dan ook weinig op met de socialistische oriëntatie van de oprichters van de CDU.¹² Behalve dat de historische én actuele connotatie van het begrip ‘socialisme’ hem helemaal niet aanstaat, beoordeelt Adenauer een socialistische profilering van de christen-democraten als een potentiële splijtzwam in het ontwikkelingsproces naar de brede centrumpartij die hem voor ogen staat.¹³

Op 22 januari 1946, ruim twee weken na zijn zeventigste verjaardag, begint de naoorlogse partijpolitieke carrière van Adenauer. Op die dag vindt in het raadhuis van Herford de eerste bestuursvergadering plaats van de CDU in de Britse bezettingszone. Adenauer is bij deze vergadering aanwezig in zijn hoedanigheid als bestuurslid van de Rijnlandse *Christlich-Demokratische Partei* (CDP). In september 1945 is hij uit hoofde van zijn toenmalige functie als *Oberbürgermeister* van Keulen - ondanks zijn afwezigheid - gekozen tot bestuurslid van deze partij.¹⁴ Terwijl de leden van de verschillende delegaties voor aanvang van de bijeenkomst in Herford nog met elkaar staan te praten, loopt Adenauer het podium op en gaat zitten in de voorzittersstoel. Hij richt het woord tot de aanwezigen: “[i]ch bin 1876 geboren, also wohl der Ältesten hier. Wenn niemand widerspricht, darf ich mich als Alterspräsidenten betrachten”.¹⁵ Niemand spreekt hem tegen en Adenauer neemt het voorzitterschap van de vergadering op zich. Aan het einde van de besprekingen besluit men dat Adenauer ook de volgende vergadering zal voorzitten.

Na de machtsgreep in Herford consolideert Adenauer zijn positie aan de top van de CDU-partijorganisatie. Zijn voorzitterscapaciteiten en leeftijd maken indruk. Op 15 februari wordt Adenauer gekozen tot voorzitter van de CDU in het Rijnland. Daarna wordt hij tijdens de vervolgbijeenkomst van de zonecommissie, van 26 februari tot 1 maart in Neheim-Hüsten, gekozen tot voorzitter van de CDU in de Britse zone.¹⁶ Op 6 maart 1946 wordt Adenauer door de Britse bezettingsautoriteit benoemd tot lid van het zonale adviescollege, waarvan op die dag de constituerende zitting plaatsvindt in Hamburg. Zijn machtspositie wordt daardoor nog verder versterkt. Adenauer richt zich inmiddels volledig op de christen-democratische partijpolitiek in het naoorlogse Duitsland en werkt intensief aan de versterking van zijn machtsbasis in de CDU. Nu legt hij verzoeken om bestuursfuncties in de Rijnlandse regeringsorganisatie op zich te nemen stelselmatig naast zich neer.¹⁷

Op 24 maart 1946 houdt Adenauer zijn eerste *Grundsatzrede* in de half verwoeste aula van de universiteit van Keulen. Adenauer begint zijn rede met een samenvatting van de catastrofale Duitse geschiedenis vanaf de stichting van het keizerrijk in 1871. Hoe heeft het zover kunnen komen? Ter beantwoording van die vraag wijst Adenauer erop dat het Duitse volk de staat heilig verklaard heeft en “[d]ie Einzelperson, ihre Würde und ihre Wert hat es diesem Götzen geopfert”. Verzeild geraakt op dit dwaalspoor heeft het Duitse volk zich laten verleiden tot militarisme, nationaal-socialisme en racisme. Met grote nadruk beklemtoont Adenauer vervolgens dat “[d]er Nationalismus ... den

stärksten geistigen Widerstand gefunden [hat] in denjenigen katholischen und evangelischen Teilen Deutschlands, die am wenigsten der Lehre von Karl Marx, dem Sozialismus verfallen waren!!! Das steht absolut fest!”¹⁸ Adenauer verklaart voorts dat de CDU zich hard zal maken voor het herstel van de christelijke waarden in plaats van voor een nieuwe verafgoding van de staat.

In het tweede gedeelte van zijn rede vestigt Adenauer de aandacht op de toekomst van Duitsland. Die ligt volgens Adenauer hoe dan ook in West-Europa. Hij herinnert de toehoorders eraan dat hij zich al in de jaren twintig hard gemaakt heeft voor “eine organische Verflechtung der französischen, der belgischen und der deutschen Wirtschaft zur Sicherung eine Dauerenden Friedens”, omdat hij van mening is dat “parallel laufende, gleichgeschaltete wirtschaftliche Interesse das gesundest und dauerhafteste Fundament für gute Beziehungen zwischen den Völkern sind und immer bleiben werden”. Dan volgt de centrale boodschap van zijn rede, de hoop voor het toekomstige Duitsland: een “Vereinigte Staaten von Europa unter Einschluß Deutschlands”.¹⁹

Dat voorjaar is ook het moment aangebroken om de strijd aan te gaan met de Berlijnse afdeling van de CDU. Onder aanvoering van de Rijnlander Jakob Kaiser maken de Berlijners aanspraak op de leiding van de CDU voor geheel Duitsland.²⁰ Sterker dan de CDU in de Britse zone wordt de Berlijnse afdeling gedomineerd door personen die tijdens de oorlog nauwe banden hebben onderhouden met het verzet, zoals Otto Lenz, Heinrich Krone en Kaiser zelf. De laatste heeft in de zomer van 1936 persoonlijk bot gevangen bij Adenauer toen hij deze in zijn woonplaats Rhöndorf polste voor een actieve rol in het verzet. De Berlijnse CDU-afdeling is de grote pleitbezorger van het zogenaamde *christlichen Sozialismus* dat Adenauer zo tegen staat.²¹

Een leidende rol van Berlijn, volgens zijn gevoel “einer heidnische Stadt”, moet volgens Adenauer hoe dan ook voorkomen worden.²² Met steun van de Beierse christendemocraten die verenigd zijn in de *Christlich Soziale Union* (CSU), bindt Adenauer de strijd aan met de Berlijnse afdeling van de CDU. In een bespreking die hij in april 1946 heeft met Kaiser stelt Adenauer onomwonden dat het voor het westen en het zuiden van Duitsland uitgesloten is dat Berlijn, na een hereniging van de bezettingszones, opnieuw de politieke hoofdstad van Duitsland wordt.²³ Kaiser weet zich in de machtsstrijd met Adenauer echter gesteund door de Britten. De *Labour*-regering heeft haar kaarten op Kaiser gezet, omdat hij als voorman van de CDU de enige niet-communistische machtsfactor vertegenwoordigt in de oostelijke bezettingszone, waar de *Ost-SPD* inmiddels bezwiken is onder de allesoverheersende communistische partijpolitiek. Als

voorzitter van een coalitie tussen de CDU en de *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (SPD) lijkt Kaiser vanuit het perspectief van de Britse regering de beste garantie voor sociaal-democratische invloed in het toekomstige Duitsland.²⁴

Naar aanleiding van zijn gesprek met Adenauer bericht Kaiser aan de Britten dat “[i]nsbesondere Adenauer ... die Haltung ein[nehme], daß das Deutschland östlich der Elbe verloren sei”.²⁵ Volgens Kaiser moet Duitsland zich op het terrein van de buitenlandse politiek daarentegen profileren als “Brücke zwischen Ost und West”.²⁶ Dergelijke ideeën over een Duitse middenpositie in Europa staan haaks op de denkbepelden van Adenauer. Volgens Adenauer is de *Schaukelpolitik* tussen Oost en West juist de klassieke fout van het Duitse buitenlands beleid geweest.^(C) In de visie van Adenauer is het voor Duitsland van het allergrootste belang iedere dubbelzinnigheid omtrent zijn positie in de internationale politiek te voorkomen. Een buitenlands beleid waarmee Duitsland zich positioneert tussen het westelijke en het oostelijke machtsblok zal het naoorlogse Duitsland, net zoals het Duitse keizerrijk “in den Ruf der politischen Unzuverlässigkeit” doen geraken.²⁷ Wat volgens Adenauer niets minder zal betekenen dan de ondergang van Duitsland.²⁸ Wanneer Duitsland dit existentiële gevaar het hoofd wil bieden zal het het diep gewortelde westelijke wantrouwen jegens een nieuwe *Rapallo-Politik*^(D) van Duitse zijde moeten zien te overwinnen.²⁹ Bovendien is deze taak volgens Adenauer hoogst urgent, want “Asien steht an die Elbe”.³⁰

Bijna een jaar later, op 5 en 6 februari 1947, komt het tot een openlijke confrontatie tussen Adenauer en Kaiser tijdens de oprichting van de *Arbeitsgemeinschaft der CDU/CSU* in Königstein.³¹ Tijdens de bijeenkomst wordt een aantal overkoepelende commissies ingesteld. Er ontstaat onenigheid tussen Adenauer en Kaiser over het voorzitterschap van de commissie voor buitenlandse politiek. Kaiser eist die positie voor zich op, maar Adenauer weigert daarmee in te stemmen. Het blijft uiteindelijk onbeslist aan wie het voorzitterschap toekomt. Ook de inhoudelijke controverse tussen Adenauers oriëntatie op het westen en Kaisers *Brückenkonzept* blijft voortbestaan. De toenemende animositeit tussen de westelijke bezettingsmogendheden en de Sovjet-Unie werkt evenwel in het voordeel van de lijn die Adenauer voorstaat. De geloofwaardigheid van zijn visie neemt toe naarmate de Koude Oorlog verhevigt.³²

Adenauer heeft binnen de partij echter nog een andere en minstens even belangrijke slag te leveren: de economische koers van de CDU moet bepaald worden. Met het oog op het besluitvormingsproces over het economische program van de CDU heeft Adenauer de partijloze econoom Ludwig Erhard inmiddels ontdekt als zeer beloftevol.

Hij vermoedt met Erhard “eine Waffe gegen die Sozialisten” gevonden te hebben; niet in de laatste plaats die binnen zijn eigen partij.³³ Adenauer doet zijn best om Erhard in te lijven in de CDU-gelederen in de Britse zone. Hij laat zich daarbij niet hinderen door het feit dat Erhard openlijk verklaart een aanhanger te zijn van de vrije markt en dat deze inhoudelijk daarom veel beter lijkt te passen bij de politiek van de *Freie Demokratische Partei* (FDP). Integendeel, het is juist de verbondenheid van Erhard met de FDP die samenwerking met hem voor Adenauer nog aantrekkelijker maakt. Adenauer streeft namelijk naar coalitievorming ter rechterzijde van de SPD.^(E) Erhard is in potentie hét bindmiddel om de door Adenauer gepropageerde *bürgerliche Koalition* - die hij inmiddels heeft weten te smeden in de *Wirtschaftsrat* (een parlementair orgaan in Frankfurt waarin afgevaardigden uit de acht *Länder* van de *Bizone* zitting hebben) - een duurzaam karakter te geven als alternatief voor samenwerking met de SPD.³⁴

Erhard is naar eigen zeggen voor wat betreft zijn politieke loopbaan “eine amerikanische Entdeckung”.³⁵ In de periode tussen 1945 en 1947 hebben de Amerikanen er veel aan gedaan om de overtuigde markteconoom Erhard een actieve rol in de naoorlogse Duitse politiek te bezorgen. Het feit dat Erhard naar eigen inzicht “kein Politiker von Geblüt” is, is daarbij geen beletsel gebleken.³⁶ Na een selectieprocedure van het *Office of the Military Government of the United States for Germany* is Erhard in oktober 1945 benoemd tot staatsminister voor Economie in Beieren. Ruim een jaar later heeft hij echter al weer het veld moeten ruimen. Nadat de CSU in de deelstaatverkiezingen de absolute meerderheid behaalde, heeft de partij besloten de partijloze Erhard niet langer te handhaven. Als beloning voor bewezen diensten heeft Erhard wel een bijzonder hoogleraarschap aan de universiteit van München meegekregen.

Als hoogleraar blijft Erhard zich actief bemoeien met de economische politiek in het bezette West-Duitsland. Hij houdt lezingen en schrijft artikelen in *Die Neue Zeitung*, het medium in de Amerikaanse bezettingszone, waarin hij zich fel afzet tegen een door de staat geleide planeconomie of *Befehlswirtschaft*.³⁷ Erhard heeft zich bovendien aangesloten bij een werkgroep van economen, die zich verdiepen in de *Freiburger Schule*, waartoe onder andere de economen Wilhelm Röpke en Friedrich von Hayek gerekend worden. Vanaf 1948 publiceert deze neo-liberale stroming haar denkbelden in het tijdschrift *Ordo*. Daarin pleit men voornamelijk voor een vrije markt. De staat dient volgens de ordoliberalen niet veel meer te doen dan het garanderen van vrije concurrentie en privaat bezit van productiemiddelen. Erhard onderschrijft het *Ordoliberalisme* uit volle overtuiging.

Na de oprichting van de *Bizone* op 1 januari 1947 zijn de Amerikanen en Britten op zoek naar geschikte kandidaten voor de nieuwe gedecentraliseerde bestuursorganen. Erhard keert terug als bestuurder. Hij wordt benoemd tot voorzitter van de *Sonderstelle Geld und Kredit*, die een studie naar mogelijke valutahervormingen als voornaamste opdracht heeft. Op voorstel van de FDP wordt Erhard op 2 maart 1948 door de *Wirtschaftsrat* gekozen tot *Direktor der Verwaltung für Wirtschaft in vereinigten Wirtschaftsgebiet*, een ministerschap *avant la lettre*.³⁸ In deze functie (evenals in zijn latere functie als minister) maakt Erhard zich hard voor het in de praktijk brengen van de liberale overtuigingen die hij als hoogleraar verder heeft aangescherpt. In zijn ogen is een liberale economie het beste medicijn voor het verwoeste Duitsland, dat economisch volledig aan de grond zit.

Op 20 juni 1948 voeren de geallieerden een valutahervorming door in de drie westelijke bezettingszones.^(F) Op dezelfde dag kondigt *Wirtschaftsdirektor* Erhard via zijn persvoorlichter Kuno Ockhardt een omvangrijk pakket van liberaliseringsmaatregelen af. Het gaat om een ingrijpende beleidswijziging, die hij in de voorafgaande periode met enkele vertrouwelingen, waaronder collega-wetenschapper en goede bekende Alfred Müller-Armack, economisch én politiek zorgvuldig heeft voorbereid. Gedurende een tweedaagse zitting, op 17 en 18 juni, neemt de *Wirtschaftsrat* zijn cruciale *Gesetz über Leitsätze für die Bewirtschaftung und Preispolitik nach der Geldreform* aan. Vijftig stemmen van CDU/CSU, FDP en DP, tegen 37 stemmen van de zijde van de *Kommunistische Partei Deutschlands* (KPD) en de SPD, bezorgen Erhards wetsvoorstel de benodigde meerderheid.³⁹ Erhards hervormingen hebben vrijwel direct een overweldigend effect. De naoorlogse schaarste lijkt in één klap verslagen. Mede in het licht van deze directe resultaten gedogen de Britse en Amerikaanse bezettingsautoriteit de maatregelen van Erhard, die aanmerkelijk verder gaan dan zij aanvankelijk beoogd hebben.⁴⁰

Door de aanzienlijke prijsstijgingen, waarmee de lonen geen gelijke tred houden, wordt de euforie die Erhards liberaliseringsmaatregelen van 20 juni teweeggebracht hebben, evenwel snel getemperd. Het duurt niet lang voordat de kritiek op zijn beleid aanzwelt. Daarnaast stellen de moties van wantrouwen van SPD-zijde de eenheid van de christen-democraten danig op de proef. De crisissfeer waarin de CDU daardoor komt te verkeren, brengt duidelijk aan het licht dat het ontbreken van een ondubbelzinnig economisch program de CDU politiek kwetsbaar maakt.⁴¹ Als op 28 en 29 augustus 1948 de (tweede) partijdag van de CDU in de Britse zone plaats vindt, staat deze dan ook niet voor niets in het teken van het thema “wirtschaftlicher Neuaufbau im Dienste des Menschen”. Op uitnodiging van Adenauer treedt Erhard op als gastspreker. Hij verzorgt

een gloedvol en optimistisch referaat met de titel “Marktwirtschaft moderner Prägung”, waarin hij de merites van de markteconomie de revue laat passeren en waarmee hij veel bijval oogst.⁴²

Tijdens de vergadering van de CDU in de Britse zone, op 24 en 25 februari 1949, moeten er besluiten genomen worden over de opstelling van de CDU in de eerste democratische verkiezingen die later dat jaar zullen plaatsvinden. Erhard houdt opnieuw een indrukwekkend betoog ten faveure de markteconomie. Hij sluit zijn rede af met de toezegging dat hij zich tijdens de aanstaande verkiezingen voor de partij zal inzetten: “Was an mir liegt, so können Sie mich meinetwegen im Wahlkampf jeden Tag zwei- oder dreimal einsetzen. Ich strahle etwas davon aus. Dann werden wir den Wahlkampf gewinnen”.⁴³ Volgens Erhard zal de aanstaande verkiezingsstrijd tussen SPD en CDU op het terrein van de economie beslecht worden. Een analyse die Adenauer volledig deelt en aan Erhard-sceptici binnen de partij tracht duidelijk te maken: “[a]lles ist beim kommenden Wahlkampf die Frage: Planwirtschaft oder Marktwirtschaft”.⁴⁴

Als voorzitter van de vergadering stelt Adenauer vervolgens voor om de voordracht die Erhard gehouden heeft te laten drukken en uit te geven als het economische program van de CDU in de Britse bezettingszone. Daarop wordt een aantal kritische vragen gesteld die Erhard pareert met de toezegging “ich baue diesen Vortrag aus”. Dan grijpt Adenauer in: “[b]auen Sie nicht zu viel aus ... sonst kommt zu sehr der Professor hinein!”⁴⁵ Het verzet tegen Erhards voorstellen wordt bovendien goeddeels gebroken door de opstelling van Franz Etzel tijdens de vergadering. De protestant Etzel geldt binnen de CDU in de Britse zone als expert op economisch terrein en is potentieel Erhards belangrijkste concurrent binnen de partij. Etzel verklaart echter dat hij er in het licht van het reeds gevoerde economische beleid door de CDU in de Britse bezettingszone bij nader inzien van afziet zijn geplande referaat te houden. Over de reden achter dit besluit is Etzel tijdens de vergadering klip en klaar: “[w]ir haben, wenn ich es glatt heraussagen darf, ja gar keine Wirtschaftspolitik der CDU, sondern der Wirtschaftspolitik von Prof. Erhard gemacht”. Etzel schaart zich met deze woorden onvoorwaardelijk achter wat hij de “Erhardschen Gedankengänge” noemt.⁴⁶ In juni 1949 stelt Erhard zich kandidaat voor de Bondsdag voor de CDU. Hij wordt echter geen lid van de partij.

Op 15 juli 1949 maakt de CDU in de Britse bezettingszone de *Düsseldorfer Leitsätze* wereldkundig.⁴⁷ In dit beginselprogramma, dat Etzel en Erhard in nauwe samenwerking vervaardigd hebben, presenteert de CDU de economische politiek die haar voor ogen

staat. Een en ander is volgens de auteurs van de *Leitsätze* samen te vatten onder het motto ‘sociale markteconomie’, een begrip dat Müller-Armack in 1946 bedacht heeft.⁴⁸ Het economische beginselprogramma, samen met de pakkende verkiezingsleus ‘Planwirtschaft oder Marktwirtschaft’, bezorgt de CDU uit de Britse zone het initiatief in de christen-democratische verkiezingscampagne. Adenauer wordt de politiek leider van de CDU in de eerste naoorlogse verkiezingen, maar het is Erhard die zich tijdens de verkiezingsstrijd ontpopt tot de grote stemmentrekker voor de CDU. Hij laat zelfs Adenauer en SPD-leider Kurt Schumacher in populariteit achter zich.⁴⁹ Op de dag van de verkiezingen, 14 augustus 1949, beslist de CDU de nek-aan-nek race met de SPD in haar voordeel: SPD 29,2 procent, CDU 31 procent.^(G) Volgens Adenauer toont de verkiezingsuitslag “ganz eindeutig” aan dat “die überwiegende Mehrheit des deutschen Volkes von dem Sozialismus in allen seinen Schattierungen nichts wissen will”.⁵⁰

2.2. EEN NIEUWE WERKELIJKHEID

Direct na de verkiezingen eist Adenauer het ministerie van Economische Zaken op voor de CDU. Hiermee bemoeilijkt hij de totstandkoming van een ‘grote coalitie’, omdat de SPD eveneens het ministerie van Economische Zaken claimt. Vervolgens belegt Adenauer een vergadering van de 27 toonaangevende mannen binnen de CDU, plus Franz Josef Strauß van de CSU, in zijn huis in Rhöndorf. De gastheer neemt het voorzitterschap op zich en probeert zijn partijgenoten de strategie voor de aanstaande kabinetsformatie op te leggen. Zijns inziens moet de CDU/CSU zich sterk maken voor een ‘kleine coalitie’ met de FDP als belangrijkste partner. De redenering van Adenauer is de volgende. De verkiezingen hebben zich volledig toegespitst op de vraag ‘Planwirtschaft oder Marktwirtschaft’. Dit heeft geleid tot een harde en principiële verkiezingsstrijd tussen SPD en CDU/CSU, die uiteindelijk in het voordeel van de CDU/CSU beslecht is. Gezien de aard van de verkiezingsstrijd zou het ongeloofwaardig zijn een ‘grote coalitie’ te smeden tussen de principiële tegenstanders. Met steun van Erhard en Strauß lukt het Adenauer tijdens de vergadering in zijn woonhuis de tegenstanders van een ‘kleine coalitie’ voor het moment het zwijgen op te leggen.⁵¹

Gemandateerd door de *Rhöndorfer Konferenz* intensiveert Adenauer, die door de CDU-fractie officieel naar voren geschoven wordt als kandidaat voor het bondskanselierschap, de besprekingen met FDP-leider Franz Blücher. Op 15 september

1949 wordt Adenauer met een meerderheid van één stem - waaronder die van hemzelf - door de Bondsdag gekozen tot de eerste kanselier van de Bondsrepubliek Duitsland. De kabinetsformatie van de 'kleine coalitie' is dan nog slechts een kwestie van tijd.⁵²

Het lijkt geen twijfel dat Erhard onder Adenauer de eerste naoorlogse minister van Economische Zaken wordt. In zijn nieuwe rol als minister zal Erhard echter spoedig ondervinden dat hij binnen de regeringsorganisatie niet tot de intieme kring van de bondskanselier behoort. De succesvolle gelegenheidscoalitie tussen Adenauer en Erhard, die de CDU/CSU aan de macht gebracht heeft, krijgt geen vervolg in het kabinet, integendeel. Medio 1950 begint Erhard iets te dagen dat voor hem moeilijk te bevatten is: "[e]r mag mich nicht".⁵³ Nu hij de macht in handen heeft, laat Adenauer zijn persoonlijke gevoelens meer de vrije loop. Hij stoort zich aan de *bon vivant* Erhard, die als bewindspersoon liever blijkt te reizen dan dossiers door te nemen, dikke sigaren rookt - waar niet-roker Adenauer een uitgesproken hekel aan heeft - en van voetbal en whisky houdt. Bovendien ziet de minister van Economische Zaken er in de ogen van de bondskanselier regelmatig onverzorgd uit.⁵⁴ Daarnaast heeft Adenauer weinig vertrouwen in de organisatorische kwaliteiten van Erhard. Enkele weken na zijn aantreden als minister ontvangt Erhard een brief van de bondskanselier. Daarin leest de nieuwbakken bewindsman van Economische Zaken tot zijn ontsteltenis: "[w]ie Sie wissen, habe ich nicht den Eindruck, daß Ihr Ministerium organisatorisch so gestaltet und personaliter so besetzt ist, daß eine ruhige und Ihren und den Intentionen der Bundesregierung entsprechende Fortführung der Geschäfte gewährleistet ist".⁵⁵

Als minister moet Erhard vrijwel meteen zeer tegen zijn zin constateren dat hij, in de woorden van Volker Hentschel, "Wirtschaftsminister nur in einem sehr eingeschränkten Sinne" is.⁵⁶ Behalve dat hij vele economisch (zeer) relevante beleidscompetenties moet laten aan andere departementen - zoals geld en krediet aan Financiën en loonvraagstukken aan het *Arbeitsministerium* -, moet hij in het eerste kabinet-Adenauer op het terrein van de internationale economie het *Ministerium für den Marshallplan* naast zich dulden, dat penvoerder is inzake aangelegenheden betreffende de Organisatie voor Europese Economische Samenwerking (OEES). Dit ministerie, dat onder leiding staat van vice-kanselier Blücher, is het resultaat van een CDU-concessie aan de FDP tijdens de kabinetsformatie.⁵⁷ Alsof dit nog niet genoeg is blijkt de *Dienststelle für auswärtige Angelegenheiten* (DAA), die ressorteert onder het *Bundeskanzleramt*, een constante bedreiging voor de buitenlandse verantwoordelijkheden van het ministerie van Economische Zaken. In feite is Economische Zaken alleen eerstverantwoordelijke voor het bedrijfsleven, de

buitenlandse handel, dat wil zeggen voor zover deze niet het Marshall-plan betreft, en de zogeheten *Grundsatzangelegenheiten der Wirtschaftsordnung und der Wirtschaftspolitik*. Erhard weigert zich bij deze competentieverdeling neer te leggen. Hij streeft naar de verantwoordelijkheid voor het complete economische beleid van de Bondsrepubliek Duitsland. Daarbij kan Erhard in ieder geval niet rekenen op de steun van de bondskanselier.

Adenauer kiest er voor de kring van naaste medewerkers en vertrouwelingen zo klein mogelijk te houden; en daar hoort Erhard niet bij. Ten tijde van de zittingsperiode van zijn eerste kabinet verlaat Adenauer zich als het er echt op aankomt slechts op vier mannen: zijn voormalig rechterhand in de Britse bezettingszone Herbert Blankenhorn en hoogleraar internationaal recht Walter Hallstein inzake de buitenlandse politiek, en de ambtenaar Hans Globke en CDU-politicus Otto Lenz in kwesties die de binnenlandse politiek betreffen.⁵⁸ De laatste zal overigens in 1953 besluiten zijn positie in het *Bundeskansleramt* te verruilen voor het lidmaatschap van de Bondsdag.⁵⁹ Het buitenlandse beleid valt aanvankelijk exclusief onder de verantwoordelijkheid van de bondskanselier. De DAA staat onder leiding van Blankenhorn en (later ook) Hallstein. Vanuit het *Bundeskansleramt* voert Adenauer van meet af aan een strenge regie over de West-Duitse regeringsorganisatie. Adenauers machtspositie wordt behalve door de competenties die aan de bondskanselier toekomen conform de *Grundgesetz*^(H) bovenal gewaarborgd door het personeelsbeleid onder leiding van *Ministerialdirektor* (en later staatssecretaris) Globke.⁶⁰

Globke is een ervaren ambtenaar, die voor de oorlog al carrière gemaakt heeft als *Ministerialrat* in het Pruisische ministerie van Binnenlandse Zaken. Zijn naoorlogse loopbaan is Globke begonnen als ambtenaar in het stadsbestuur van Aken en vervolgens is hij vice-president van het *Landesrechnungshof* van Nordrhein-Westfalen geworden.⁶¹ Nadat Adenauer zich op basis van onderzoeken van de geallieerden grondig geïnformeerd heeft over Globkes bezigheden onder het Nazi-regime, besluit hij dat Globke - die in zijn hoedanigheid als *Ministerialrat* in het Pruisische ministerie van Binnenlandse Zaken heeft meegewerkt aan een uitgave van een verklarend ambtelijk commentaar bij de *Nürnberger Gesetzen* - geen Nazi-sympathie verweten kan worden en haalt hij hem naar Bonn.⁶² Globke krijgt de opdracht de dagelijkse verantwoordelijkheid over de opbouw van de regeringsorganisatie op zich te nemen. Vanaf dat moment staat hij volledig ten dienste van de bondskanselier en zal gedurende het veertienjarige

kanselierschap van Adenauer niet meer van diens zijde wijken. Op dezelfde dag in 1963 zullen beide heren het *Bundeskanzleramt* verlaten.

In de eerste jaren van de Bondsrepubliek Duitsland ontwikkelt Globke zich tot de belangrijkste ambtelijk adviseur van de bondskanselier. De loyaliteit van Globke kent haar gelijke niet. Zijn zwijgzaamheid buiten de (uiterst enge) *inner circle* van bondskanselier Adenauer is legendarisch.⁶³ Daarenboven beschikt hij over zeer gedetailleerde kennis van dossiers én relevante personen in binnen- en buitenland.⁶⁴ De personele organisatie die hij tot stand brengt blijkt al snel een machtig bureaupolitiek wapen voor de bondskanselier. Globke grondvest de West-Duitse regeringsorganisatie op een stevig fundament van ervaren ambtenaren; veelal bekenden uit zijn vooroorlogse ambtelijke loopbaan, waarvan hij zeker weet dat de bondskanselier op hun capaciteiten en loyaliteit kan vertrouwen.⁶⁵ Evenals Adenauer is Globke van mening dat “bereits viel getan [war] ... [w]enn man gute Männer auf die maßgebenden Posten setzen konnte”. Daarnaast stemt hij evenzeer met de bondskanselier overeen wat betreft de overtuiging dat het te verkiezen is “mit möglichst wenig Leuten auszukommen”.⁶⁶ Op basis van deze uitgangspunten organiseert Globke een klein, loyaal en soepel functionerend ambtenarenapparaat rond Adenauer.

De organisatiestructuur van het *Bundeskanzleramt* is geënt op de onderscheiden vakgebieden van de departementen. Per beleidsterrein beschikt het *Bundeskanzleramt* over een zogeheten *Verbindungsreferat*, dat tot taak heeft een optimaal informatiekanaal met het betreffende ministerie (of ministeries) tot stand te brengen en te onderhouden.⁶⁷ In dat netwerk van informatiekanalen vervult Globke de spilfunctie. Zijn contacten strekken zich niet alleen uit over alle departementen, waar hij op cruciale posities betrouwbare informanten weet, maar omvatten ook invloedrijke persoonlijkheden uit de partijpolitiek en machtige maatschappelijke organisaties, zoals het *Bundesverband der deutschen Industrie* (BDI).

Ook op kabinetsniveau heeft Globke de vinger aan de pols. In zijn hoedanigheid als secretaris van het kabinet woont hij alle kabinetszittingen (zwijgend) bij. Hij coördineert in belangrijke mate de gang van zaken in de ministerraad door departementale strijdpunten zo veel mogelijk te pacificeren in het *Gewerkschaft der Staatssekretäre*, voordat ze op de agenda van het kabinet terecht komen. Via de staatssecretarissen verneemt Globke bovendien het een en ander over de politieke plannen en ambities van de diverse ministers. Globke neemt deel aan alle onderraden van het kabinet en is als kabinetssecretaris verantwoordelijk voor het ‘stukkenverkeer’ met betrekking tot de

ministerraad. Alle kabinetsstukken belanden voor zij in de ministerraad ter tafel komen eerst op zijn bureau.

Via fractiesecretaris Heinrich Krone houdt Globke voortdurend voeling met de opvattingen die leven in de CDU. Krone is een goede vriend van Globke en ontwikkelt zich gaandeweg tot het verlengstuk van de bondskanselier in de bondsdagfractie van de CDU.⁶⁸ Ten slotte onderhoudt Globke nauwe contacten met de belangrijkste vrienden en bekenden van Adenauer, die de bondskanselier regelmatig van advies dienen, zoals de industrieel Günter Henle, de bankiers Hermann Abs en Robert Pferdmenges en de voorzitter van het BDI, Fritz Berg.⁶⁹ Globke geldt niet voor niets als “der bestinformierte Mann in Bonn”.⁷⁰

Het departement van Erhard is vanaf het begin één van de belangrijkste aandachtsgebieden van Globke. Zeker als in de zomer van 1950 blijkt dat er ten aanzien van het economische beleid fundamentele verschillen van opvatting bestaan tussen Adenauer en de ambitieuze minister van Economische Zaken.

Op 25 juni 1950 valt het communistische Noord-Korea Zuid-Korea binnen. Een gebeurtenis die binnen het westelijke bondgenootschap opgevat wordt als een regelrechte Chinees-Russische provocatie. De westerse regeringen verhogen hun defensie-uitgaven en de Verenigde Staten mengen zich met een mandaat van de Verenigde Naties in de strijd. De prille wereldvrede lijkt in gevaar. De internationale ontwikkelingen zorgen voor grote politieke en maatschappelijke onrust in West-Europa en zetten de burgers aan tot hamsteren. Dat laatste betekent een enorme economische impuls voor de Bondsrepubliek Duitsland. De West-Duitse industrie blijkt namelijk in staat aan de sterk stijgende vraag van consumenten tegemoet te komen. De industriële productie in de Bondsrepubliek Duitsland stijgt in de tweede helft van 1950 met een kwart. Er is echter ook een economische keerzijde. De industriële voorspoed veroorzaakt dusdanige krapte op de grondstoffenmarkt dat de productie op de langere termijn in gevaar komt. Forse prijsstijging van grondstoffen die de inflatoire tendensen in de Bondsrepubliek Duitsland versterken zijn het gevolg. Tekorten en een loon-prijsspiraal dreigen.

In deze gespannen situatie komt het liberale economische beleid van Erhard in toenemende mate onder vuur te liggen. Behalve de Amerikaanse Hoge Commissaris dringt ook bondskanselier Adenauer bij Erhard aan op prijsinterventie. De overtuigde markteconoom Erhard weigert zijn neoliberale koers echter ondergeschikt te maken aan de waan van de dag.⁷¹ Ter geruststelling laat hij Adenauer schriftelijk weten dat de bondskanselier ook in deze crisissituatie op zijn minister van Economische Zaken kan

vertrouwen: “[i]ch bin in diesen Fragen meiner Sache und des rechten Weges absolut sicher”.⁷²

Adenauer is verre van gerust gesteld. Zijn onwankelbare geloof in de principes van de markteconomie maakt Erhard in verkiezingstijd bijna onverslaanbaar, maar het is nu geen verkiezingstijd! Tijdens een fractieberaad begin oktober 1950 valt Adenauer Erhard in de rede: “sind Sie mir ganz ruhig mit ihrer Marktwirtschaft. Sie sehen, daß auf vielen Gebieten eine Verknappung eingetreten ist und die Preise davonlaufen”.⁷³ In februari 1951 laat Adenauer zijn partijgenoten weten dat hij zelf geen principieel voorstander is van de markteconomie, maar deze slechts aanhangt zo lang zij succes heeft.⁷⁴

Erhard houdt voet bij stuk. In het voorjaar van 1951 weet hij met dank aan een gelukkige samenloop van omstandigheden een economisch drama af te wenden. De OEES wordt bereid gevonden een bijzondere lening aan de Bondsrepubliek Duitsland te verstrekken om dreigende tekorten op te vangen.⁷⁵ Ondanks deze *narrow escape* heeft Erhard geen moment getwijfeld aan de goede afloop. Op 30 november 1951 verklaart hij vol overtuiging dat “[w]enn die Regierung in der angespannten Devisenlage nicht die Nerven behalten hätte, so wäre dies nicht eine deutsche Angelegenheit geblieben, sondern hätte zu einem Rückfall in den europäischen Protektionismus geführt”.⁷⁶ Voor Adenauer is de zaak duidelijk: de roekeloze econoom Erhard moet aan banden worden gelegd voordat hij de Bondsrepubliek Duitsland én haar bondskanselier aanzienlijke politieke schade berokkent.

De eerste onverbloemde actie die Adenauer vanuit het *Bundeskanzleramt* onderneemt om het gevaar Erhard te neutraliseren is het aanstellen van een nieuwe staatssecretaris op Economische Zaken. Zonder Erhard op de hoogte te brengen begint de bondskanselier een wervingscampagne voor het staatssecretariaat van Economische Zaken. De zittende staatssecretaris Eduard Schaltegger, die niet op Adenauers volledige vertrouwen kan rekenen, moet verdwijnen. Eind 1950 benadert Adenauer de industrieel Ludger Westrick met de voor de laatste “sehr überraschende Vorschlag” om staatssecretaris van Economische Zaken te worden. Westrick, die op dat moment in functie is als financieel directeur bij de Duitse *Kohlenbergbauleitung*, kampt echter met “erhebliche Hemmungen” en vraagt om bedenktijd. Wanneer Adenauer tijdens een vervolgesprek aangeeft dat hij ook tevreden zou zijn met een toezegging voor één tot anderhalf jaar, stemt Westrick in met zijn benoeming tot staatssecretaris.⁷⁷

Tijdens de kennismakingsgesprekken met Erhard wordt Westrick geconfronteerd met de “skeptische Zurückhaltung” van de minister van Economische Zaken ten aanzien

van zijn aanstaande benoeming. Westrick probeert de lucht nog voor zijn aanstelling te klaren en zegt Erhard zijn “vollständige und Rückhaltslose Loyalität und Fairness” toe. De aanstaande staatssecretaris begrijpt dat zijn door Adenauer geïnitieerde komst naar Economische Zaken voor Erhard “Anlaß zur Sorge” is, omdat “die menschliche Beziehungen zwischen Adenauer und Erhard nicht gut” zijn.⁷⁸

In april 1951 treedt Westrick aan als staatssecretaris op Economische Zaken. Kort daarna laat Adenauer hem weten dat hij zich gerust tot de bondskanselier kan wenden in het geval hij zich “bei Erhard nicht durchsetzen könne”. Westrick wijst dit aanbod van Adenauer echter beslist van de hand. Hij geeft de bondskanselier te kennen dat wanneer zijn verwachting van een vruchtbare samenwerking met Erhard onverhoopt niet zou uitkomen “gäbe es nur eine Lösung durch meinen Rücktritt”.⁷⁹ Het opzetje van het *Bundeskansleramt* achter de benoeming van Westrick mislukt. De nieuwe staatssecretaris ontwikkelt zich tot de rechterhand van Erhard en zal dat 16 jaar lang blijven.⁸⁰

Adenauer blijft zeer ontevreden over de gang van zaken op het ministerie van Economische Zaken. De club economen die zich begin jaren vijftig rond Erhard formeert, is naar de zin van de bondskanselier te vooruitstrevend en te ambitieus. Na één van zijn colleges, waarbij de zoon van de bondskanselier, Paul Adenauer, toehoorder is geweest, vraagt Müller-Armack aan de laatste hoe zijn vader staat ten opzichte van het beleid van het ministerie van Economische Zaken. Paul Adenauer vat de mening van zijn vader over het ministerie als volgt bondig samen: “[d]ie sollen nicht immer so mit den Flügeln schlagen”.⁸¹

Naast de benoeming van Westrick onderneemt Adenauer in de eerste helft van de jaren vijftig vanuit het *Bundeskansleramt* nog diverse andere acties om het ministerie van Economische Zaken onder controle te houden. Nog voor de benoeming van Westrick in 1951 heeft Adenauer een plan gepresenteerd dat voorziet in uitgebreidere bevoegdheden voor de bondskanselier op het terrein van de economische politiek. Belangrijke aanleiding voor dit besluit is de eerder genoemde aanzwellende kritiek van de geallieerden op het beleid van Erhard, dat eenzijdig gericht is op de markteconomie en in het licht van de krapte op de grondstoffenmarkt een steeds *rücksichtslosere* indruk maakt.⁸²

Op 2 maart 1951 tracht Adenauer zijn plan te implementeren. Binnen de ministerraad wordt een commissie voor zogenaamde ‘vraagstukken van coördinatie op economisch gebied’ in het leven geroepen. De commissie staat onder voorzitterschap van Adenauer en zal zich onder andere bezig gaan houden met loon- en prijsontwikkeling, verdeelvraagstukken met betrekking tot grondstoffen, landbouw, en vraagstukken op

het gebied van ex- en import. Ter ondersteuning van deze commissie beoogt Adenauer in het *Bundeskanzleramt* een ‘coördineringsstaf’ op te richten. Deze staf, waarin vertegenwoordigers uit de betrokken ministeries en experts uit de wereld van de economie en de landbouw zitting dienen te nemen, zal volgens het plan van de bondskanselier onder leiding komen te staan van topambtenaar Fritz Ernst die te dien einde moet worden toegerust met ‘bijzondere volmachten’.⁸³ Wanneer dit alles ook daadwerkelijk geëffectueerd kan worden zal het *Bundeswirtschaftsministerium* in belangrijke mate vleugellam raken.⁸⁴

De door Adenauer beoogde ‘volmachten’ van Ernst stuiten echter op collectief protest in het kabinet. De ministers vatten het plan van Adenauer op als een precedent dat in de toekomst ook hun eigen departementen kan bedreigen. Op 14 maart 1951 slaat Erhard hard terug. Op aanraden van zijn naaste medewerkers Roland Risse en persvoorlichter Ockhardt brengt hij de tot dan toe interne kabinetsstrijd in de openbaarheid.⁸⁵ In een rede voor de Bondsdag verklaart hij onder luide aanmoedigingen van de coalitiepartijen dat hij er niet aan denkt ook maar iets van zijn competenties als minister prijs te geven. Als klap op de vuurpijl kondigt Erhard aan dat hij van plan is de voorzitter van *Phoenix A.G.* en BDI-prominent Otto Friedrich in zijn ministerie aan te stellen als ‘adviseur grondstoffen’. Een maatregel die Erhards ongebroken ambities en maatschappelijk draagvlak moet onderstrepen. Op 19 maart wordt Friedrich benoemd. In het kabinet moet Adenauer inbinden. De nieuwe positie van Ernst wordt gemarginaliseerd (afdelingshoofd) en van ‘volmachten’ is niet langer sprake. Als in het najaar van 1951 de krapte op de grondstoffenmarkt gestaag afneemt en de wereldeconomie aan stabiliteit wint, verlaten de ‘crisismanagers’ Ernst en Friedrich hun posities in de Bonner bureaucratie al weer.

2.3. DE VERANTWOORDELIJKHEID VOOR HET EUROPESE IDEAAL

Bij zijn zoektocht naar een delegatieleider ten behoeve van de onderhandelingen over het Schuman-plan in 1950 passeert Adenauer het ministerie van Economische Zaken. Het departement van Erhard blijkt eens te meer ver verwijderd van de door zijn minister gewenste algemene verantwoordelijkheid voor het economische beleid. Aanvankelijk heeft Adenauer de bankier Abs op het oog voor de functie. Maar als de Franse Hoge

Commissaris via Blankenhorn laat weten dat Abs in zijn ogen niet de geschikte man is, omdat Jean Monnet, de leider van de Franse delegatie, aandringt op een kenner van het internationale recht als West-Duitse onderhandelingspartner, nodigt Adenauer - op aanraden van de Zürichse hoogleraar Röpke - Walter Hallstein uit voor een gesprek.⁸⁶ Vijf dagen na zijn gesprek met Adenauer zit Hallstein in Parijs aan de onderhandelingsstafel en wordt de West-Duitse positie in de onderhandelingen over de EGKS - gecoördineerd door het *Bundeskanzleramt* - onder zijn leiding uitgedragen. Hallstein herinnert zich van de schriftelijke correspondentie omtrent zijn aanstelling de opmerking van Adenauer dat “er pflege Männern, zu denen er nach Können und Charakter Zutrauen habe, ein großes Maß an Selbständigkeit zu gewähren”.⁸⁷

Op 3 juni 1950 wordt binnen de DAA het *Sekretariat für Fragen des Schuman-plans* in het leven geroepen.⁸⁸ Het heeft er veel van weg dat het *Bundeskanzleramt* ook in de toekomst niet van plan is het beleid op het terrein van de Europese integratie aan het ministerie van Economische Zaken over te laten. Ook al is dat beleid in het bijzonder gericht op West-Europese samenwerking op beleidsterreinen (kolen en staal) die binnen de competentie van Economische Zaken (*Grundstoffindustrie*) vallen. Gedurende de onderhandelingen biedt Adenauer Hallstein aan staatssecretaris van Buitenlandse Zaken te worden in het *Bundeskanzleramt*. Hallstein gaat op het aanbod in. Vanaf dat moment is het Hallstein die in de dagelijkse gang van zaken bepaalt welke Europese politiek er gevoerd wordt door de Bondsrepubliek Duitsland.⁸⁹

Wanneer de DAA in maart 1951, na de zogenoemde ‘kleine revisie’ van het bezettingsstatuut, wordt omgevormd tot het *Auswärtiges Amt*, wordt Hallstein de eerste staatssecretaris van Buitenlandse Zaken bij het nieuwe ministerie. Hij krijgt de dagelijkse leiding van het departement in handen.⁹⁰ Op zijn beurt neemt Adenauer naast het bondskanselierschap ook het ministerschap van Buitenlandse Zaken op zich. Tot Hallsteins grote opluchting betekent deze verandering in de regeringsorganisatie niet dat hij moet verhuizen uit *Palais Schaumburg*, de werkplek van de bondskanselier: “ich behielt mein Büro im Erdgeschoß des Palais Schaumburg unter den Räumen des Kanzlers, was die persönliche Zusammenarbeit außerordentlich erleichterte und verdichtete ... der Nachmittagsspaziergang zu zweien in dem schönen Park des Palais’ wurde zur häufigen Übung”. De persoonlijke verhouding tussen beide heren staat volgens Hallstein onder het gelukkige gesternte “einer uneingeschränkten Übereinstimmung in allen grundlegenden Fragen unserer Außenpolitik und meiner Verehrung für den außergewöhnlichen Mann”.⁹¹

De Europese integratie vormt volgens de staatssecretaris een essentieel onderdeel van hun ‘onbegrensde overeenstemming’ over het buitenlandse beleid.

Hallsteins ideeën over de Europese politiek van de Bondsrepubliek Duitsland gaan terug op twee centrale uitgangspunten: geduld ten aanzien van de Duitse hereniging, maar bovenal vertrouwen in *West-Europa* én *West-Duitsland*. Ten aanzien van het probleem van de Duitse eenwording stelt Hallstein zich evenals Adenauer op het standpunt dat een hereniging alleen mogelijk zal zijn onder de voorwaarde dat Duitsland vast verbonden is met het Westen. Dat wil zeggen, via het Atlantische bondgenootschap met de Verenigde Staten en door middel van het Europese integratieproces met West-Europa. Voorstellen voor een neutralisering van Duitsland wijst Hallstein net als Adenauer keer op keer van de hand.⁹²

Evenzeer volledig in overeenstemming met de overtuiging van de bondskanselier, is Hallstein van mening dat er geen reële kans bestaat dat Duitsland op korte termijn herenigd kan worden. Tot het moment waarop de situatie in de wereldpolitiek fundamenteel verandert, is “die Wiedervereinigung Deutschlands kein Thema”, aldus Hallstein.⁹³ Initiatieven om het Duitse vraagstuk op korte termijn op te lossen, bijvoorbeeld door onderhandelingen met het Oostblok, hebben volgens hem geen enkele zin. Sterker, dergelijke initiatieven zullen in zijn ogen eerder contraproductief blijken. Hallstein koestert een groot wantrouwen jegens de Sovjet-Unie en haar buitenlands beleid.⁹⁴ Het is volgens de staatssecretaris eerst en vooral van het grootste belang dat de West-Duitse rompstaat zijn eigen positie in de naoorlogse wereld veiligstelt. Volgens de analyse van Hallstein is de Europese integratie de beste bescherming tegen de ideologische en militaire bedreiging van West-Europa door de Sovjet-Unie. Daarnaast is de West-Europese samenwerking volgens de staatssecretaris ook het recept tegen politieke en economische instabiliteit in Europa zelf.⁹⁵ Het wezenskenmerk van het West-Duitse buitenlands beleid dient volgens Hallstein daarom iets anders te zijn dan geduldig afwachten: de Bondsrepubliek Duitsland moet zich actief inspannen voor het scheppen van een klimaat van vertrouwen ten gunste van het Europese integratieproces.

In een rede met de titel *Der Schuman-Plan*, die hij op 28 april 1951 uitspreekt aan de universiteit van Frankfurt, zet de staatssecretaris zijn Europese overtuiging nader uiteen. Aan het slot van zijn rede refereert de protestante Hallstein aan een spreuk van Zwingli, die hem opgevallen is in een kerkje in het Zwitserse plaatsje waar hij die winter zijn kerstvakantie heeft doorgebracht: “Tut um Gottes Willen etwas Tapferes!”. Dit is wat de staatssecretaris zich naar eigen zeggen heeft voorgenomen. Hij tracht hier invulling aan te

geven door zich volledig in te zetten voor het bewerkstelligen van vertrouwen in de Europese integratie, maar ook in “unsere eigene Kraft, diese Entwicklung im guten Sinne mitzubestimmen”. Dit vertrouwen moet volgens Hallstein tot stand gebracht worden, “nicht weil es ein taktisches Mittel wäre, durch das Deutschland sich frei kämpft von den Fesselungen, unter denen wir noch leiden, oder deshalb, weil es vielleicht in Dividenden rentabel ist”, maar omdat de West-Europese samenwerking “eins von den Werken ist, durch die die Menschheit sich aufwärts entwickelt”.⁹⁶ De EGKS is volgens Hallstein de eerste echte stap in die richting.

In april 1951 wordt die stap ook daadwerkelijk gezet. In Parijs ondertekenen de regeringsleiders van de Benelux, Frankrijk, Italië en de Bondsrepubliek Duitsland het verdrag ter oprichting van de supranationale EGKS. Ook in de visie van Adenauer overstijgt de betekenis van de EGKS de West-Europese samenwerking op het gebied van kolen en staal. Het doel van dit Europese project is “Vielmehr ..., sich mit der gesamten atlantische Welt aufs engste zu verknüpfen”. Volgens zijn analyse wordt deze noodzaak na het uitbreken van het conflict in Korea behalve in de West-Duitse regering ook in de rest van de westelijke wereld nadrukkelijk gevoeld. De westelijke geallieerden zijn “[d]urch die Vorgänge in Korea ... die Augen darüber aufgegangen, wohin die Russische Politik” voert, zo stelt Adenauer.⁹⁷ De Verenigde Staten hebben naar aanleiding van de Koreaanse oorlog besloten tot verdere bewapening en zij maken zich sindsdien ook hard voor een West-Duitse herbewapening.

De opbouw van militaire macht ten westen van de Elbe is volgens Adenauer van het grootste belang, evenals een continuering van de Amerikaanse militaire aanwezigheid in West-Duitsland. Het doel van de Sovjet-Unie in Europa is volgens de bondskanselier immers “völlig klar”: de Sovjet-Unie wil “den politischen und militärischen Schwebezustand Deutschlands erhalten, weil damit das Zusammenwachsen Westeuropas unmöglich gemacht” wordt. Achterliggend doel van deze politiek van de Sovjet-Unie is het bewerkstelligen van een “zerbröckelenden Westeuropa” waaraan de Verenigde Staten in afnemende mate belang zullen hechten. In dit scenario zal de Amerikaanse regering op een gegeven moment besluiten tot terugtrekking uit West-Europa. Waarna de Sovjet-Unie West-Europa zonder slag of stoot in haar invloedszone kan brengen en uiteindelijk “Herr von ganz Europa” kan worden.⁹⁸

Hoewel de Bondsrepubliek Duitsland afhankelijk is van de Amerikaanse militaire bescherming tegen dit gevaar, kan zij zelf wel degelijk iets doen in haar buitenlandse beleid om de westelijke eenheid te waarborgen. Adenauer beschouwt de Europese

integratie in dat opzicht als het kernelement van zijn buitenlands beleid. De bondskanselier is dan ook vastbesloten om in samenwerking met Hallstein en Blankenhorn de dossiers die betrekking hebben op de nieuwe organisatie van West-Europese samenwerking stevig in eigen hand te houden. Binnen Adenauers buitenlands beleid van *Westbindung* is het politieke belang van de EGKS nauwelijks te overschatten.⁹⁹

Nog voor het einde van 1951 dwingt de bondskanselier Erhard tot de benoeming van Josef Rust als leider van *Abteilung III (Grundstoffenindustrie)* in het ministerie Economische Zaken. Rust, die tot op dat moment *Ministerialrat* is in het *Bundeskanzleramt*, is een oude bekende van Globke. Rust zelf is op de hoogte van de belangrijkste redenen voor zijn overstap naar Economische Zaken. Het draait allemaal om de “Unterabteilung Montanunion” (EGKS) die ressorteert onder *Abteilung III* van Economische Zaken. Rust beseft dat het hier gaat om “eine Abteilung, an der Adenauer wegen ihrer Bedeutung für die Westpolitik besonders gelegen” is.¹⁰⁰ Direct na zijn binnenkomst bij Economische Zaken neemt Rust een beslissing die in de daarop volgende jaren van groot belang zal blijken voor de Europese politiek van de Bondsrepubliek Duitsland. Op voorspraak van Rust wordt diens goede kennis Hans von der Groeben benoemd tot hoofd van de onderafdeling *Montanunion*. Von der Groeben heeft evenals Rust ambtelijk carrière gemaakt in de Weimar-republiek. Na werkzaam te zijn geweest bij het ministerie van Financiën van Nedersaksen heeft Von der Groeben de overstap gemaakt naar het ministerie van Economische Zaken, maar hij is ver verwijderd gebleven van het economengezelschap rond minister Erhard.¹⁰¹

Ten tijde van de goedkeuring van het Verdrag van Parijs (EGKS) door de Bondsdag in januari 1952 krijgt Economische Zaken meer verantwoordelijkheden op het terrein van de Europese politiek. Von der Groeben ontvangt de opdracht om samen met Ulrich Sahm, het hoofd van het onder Buitenlandse Zaken geplaatste *Sekretariat für Fragen des Schuman-plans*, een ontwerp te schrijven voor een kabinetsbesluit over de competentieverdeling tussen beide departementen ten aanzien van de Europese integratie.¹⁰²

Staatssecretaris Hallstein instrueert Sahm om tijdens de besprekingen de volgende positie in te nemen; namelijk dat als “das Bundesjustizministerium der ‘Hüter der Verfassung’ in der Regierungsarbeit der Bundesregierung [ist], so sollte das Auswärtige Amt der ‘Hüter der europäischen Integration’ sein”.¹⁰³ In een vervolgoverleg tussen enerzijds Sahm en Carl Friedrich Ophüls van Buitenlandse Zaken en anderzijds Rust en Von der Groeben van Economische Zaken, wordt uiteindelijk een compromis gesloten

dat voornamelijk behelst dat de leiding van delegaties ten behoeve van Europese onderhandelingen in handen zal blijven van het *Auswärtiges Amt*. Over de verantwoordelijkheid voor het ‘stukkenverkeer’ wordt niets besloten en over de verantwoordelijkheid voor de permanente vertegenwoordiging bij de Hoge Autoriteit van de EGKS ontstaan enkele weken later al weer problemen, wat ondermeer leidt tot veel te grote West-Duitse delegaties in Luxemburg.¹⁰⁴

Erhard werkt ondertussen aan de verdediging van zijn departementale territorium. Zijn machtsbasis blijkt stevig en is, behalve in de regeringsorganisatie, ook vast verankerd in de coalitie. Zonder Adenauer of Westrick op de hoogte te stellen, benoemt Erhard in het najaar van 1952 hoogleraar en vriend Müller-Armack als leider van *Abteilung I*, de zogeheten *Grundsatzabteilung*, en persoonlijk adviseur inzake de naderende verkiezingen.¹⁰⁵ Een benoeming die Adenauer, volgens Müller-Armack, heeft becommentarieerd met de sarcastische woorden: “schon wieder so’n Professor”.¹⁰⁶

De verkiezingsuitslag van september 1953 betekent een steunbetuiging voor de zittende regering. De CDU/CSU behaalt 45,2 procent van de stemmen, de SPD 28,8 procent. FDP en DP verliezen licht. De coalitie van CDU/CSU, FDP en DP wordt zonder noemenswaardige problemen voortgezet met toevoeging van het *Gesamtdeutscher Block - Bund der Heimatvertriebenen und Entrechteten* (GB-BHE). Na het grote succes van de CDU in de verkiezingen bestaat er bij Erhard zo mogelijk nog minder twijfel over zijn ministerschap dan na de verkiezingen van 1949. Adenauer kan eenvoudigweg niet om zijn *Wahllokomotive* heen.¹⁰⁷ Ruim voor zijn benoeming geeft Erhard al uitgebreide interviews over de economische koers die hij in de tweede regering-Adenauer zal gaan varen.

De bondskanselier neemt echter nieuwe maatregelen om Erhard ook in zijn tweede kabinet onder controle te kunnen houden. Tijdens de kabinetsformatie wordt geregeld dat het ministerie van Economische Zaken de verantwoordelijkheid voor handelspolitiek voor een belangrijk deel moet afstaan aan het *Auswärtiges Amt*, waar Adenauer voorlopig zelf de scepter zal blijven zwaaien. Bij Buitenlandse Zaken zal onder leiding van de voormalige topambtenaar van Economische Zaken Vollrath von Maltzan, en de eveneens van Economische Zaken afkomstige Rolf Lahr, een handelspolitieke afdeling worden opgezet. Maltzan behoudt daarbij zijn bureaupolitieke sleutelpositie als voorzitter van de interdepartementale commissie voor handelspolitiek.¹⁰⁸ De departementale herschikking van de competenties op het terrein van de handelspolitiek is een gevoelige klap voor het ministerie van Economische Zaken.^{109(I)}

2.4. DE KIEM VAN EEN RICHTINGENSTRIJD

Ondanks alle tegenslag rond de kabinetsformatie heeft Erhard zich zeer ambitieuze doelen gesteld voor zijn ambtstermijn in de tweede regering-Adenauer. Na de verkiezingen van 1953 stort hij zich samen met Müller-Armack op de Europese politiek. Twee dagen na de verkiezingsoverwinning in september 1953 laat Erhard in de *Financial Times* weten dat hij vastbesloten is om in zijn nieuwe termijn, die formeel dan overigens nog geenszins aan de orde is, “die europäische Integration eine Phase voranzubringen”.¹¹⁰

Erhard laat in die periode een boek van zijn hand verschijnen met de titel *Deutschlands Rückkehr zum Weltmarkt* waarin hij onder andere een toelichting geeft op zijn plannen met Europa. De Europese integratie moet volgens Erhard gezien worden als “nur die Vorstufe zur Rückgliederung Europas in einen multilateralen Welthandel”, het *Havana Charter*¹¹¹ dient daarbij richtinggevend te zijn.¹¹¹ Het Schuman-plan is een eerste opstapje geweest, maar het is volgens Erhard inmiddels de hoogste tijd om de methode van sectorintegratie te verlaten, omdat “[d]ie Integration nach Branchen ... entweder künstliche Gebilde mit künstlichen Preisen und einer stark dirigistischen Neigung in den neuen super-nationalen Behörden [schafft], oder ... Keile in die mögliche Integration anderer Märkte [treibt]”. Nieuwe voorstellen voor sectorintegratie “[führen] eher in Sackgassen als in einem echten gemeinsamen Markt”.¹¹² Bovendien is een Europese gemeenschappelijke markt volgens Erhard alleen mogelijk “mit Hilfe konvertibler Währungen”.¹¹³ Zijn conclusie is dat de bestaande methode van (sector)integratie zijn grenzen bereikt heeft. In plaats daarvan dient volgens Erhard door middel van valutahervorming een gemeenschappelijke markt nagestreefd te worden. Als aanvullend initiatief valt eventueel te denken aan een politieke unie, welke toeziet op de deugdelijke invoering en handhaving van de vrijhandel.¹¹⁴ Erhards visie op Europa is helder: niet langer doormodderen met sectorintegratie, maar convertibiliteit, en bovenal de principes van de markteconomie. De West-Duitse minster staat met dit standpunt zeker niet alleen in Europa. Londen denkt ook in deze richting en de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken Jan-Willem Beyen ontplooit reeds sinds enige tijd initiatieven ten bate van ‘horizontale’ economische integratie (zie ook paragraaf 3.3).¹¹⁵

Tijdens een verblijf in Nederland, op 6 en 7 november 1953, spreekt Erhard voor de *Internationale Handelskamer* in Amsterdam. Deze gelegenheid benut hij om zijn denkbeelden over de toekomst van de Europese integratie kracht bij te zetten. Na afloop van zijn anderhalf uur durende toespraak is er weinig aan duidelijkheid te wensen over.

Zijn openingszinnen hebben de toon gezet: “[w]enn man sieht, wohin Europa mit der so genannten Liberalisierung geführt wird ... wohin Luxemburg führt - dann ist es Zeit ... zu erkennen: so baut man Europa nicht auf sondern so zerschlägt man es”. Voorts heeft Erhard verklaard dat het juist deze constatering is waardoor hij zich geroepen voelt om alsmaar toespraken te houden over dit onderwerp, “in Deutschland, im Ausland, vor einer Woche in Stockholm und nun hier in Amsterdam - wie ein Apostel”.¹¹⁶ Volgens Erhard is de Europese integratie op een bureaucratisch dwaalspoor verzeild geraakt; niet langer een organisatie ten behoeve van de functionaliteit, maar een organisatie óm de organisatie, een gruwel voor een rechtgeaarde *Ordoliberal*.

Luxemburg, de stad waar de Hoge Autoriteit van de EGKS zetelt, moet het zwaar ontgelden in Erhards rede. Van een vrije markt, waarover in het EGKS-verdrag gerept wordt, is volgens Erhard geen sprake. Sterker nog, de EGKS werkt dirigistisch en dus “prinzipiell falsch”.¹¹⁷ De ingeslagen weg van sectorintegratie heeft inmiddels al geleid tot “allzu viel gemeinsamer Bürokratie”, voor welke de minister van Economische Zaken, in de woorden van Rust, een “abgründtiefe Abneigung” koestert.¹¹⁸

Het idee van sectorintegratie is volgens Erhard dus vooral een illusie gebleken. Hij is echter niet te beroerd om bij alle kritiek op de bestaande situatie ook zijn recept te bieden om de Europese integratie van de ondergang te redden: het herstel van de valutaconvertibiliteit in Europa. Stabiliteit door vrijhandel, dat moet volgens Erhard het nieuwe doel zijn van Europa. Hij verzekert zijn toehoorders in Amsterdam dat de Bondsrepubliek Duitsland wat hem betreft het goede voorbeeld zal geven.¹¹⁹ Daarbij merkt hij op dat gezonde valuta niet kunnen bestaan zonder vrije prijzen en vrije markten. De overeenkomst tussen de lidstaten van de OEES uit september 1950, die het oogmerk heeft om convertibiliteit van de Europese valuta tot stand te brengen door middel van de Europese Betalingsunie (EBU) - een systeem van verrekening en kredietverstrekking - blijkt daartoe volgens Erhard ontoereikend. Een paar dagen later legt hij het de leden van het *Aktionsgemeinschaft Soziale Marktwirtschaft* nog eens haarfijn uit: de EBU “ist zu einem System geworden, in dem die wirtschaftlich geordneten Länder die wirtschaftliche Unordnung in anderen Ländern finanzieren müssen”.¹²⁰ Met dat laatste doelt Erhard onomwonden op de zorgwekkende toestand van de Franse economie.

Hoe duidelijk ook, de Amsterdamse rede van Erhard zorgt voor verwarring. Het Nederlandse weekblad *Elsevier* vraagt zich naar aanleiding van Erhards toespraak openlijk af of de Bondsrepubliek Duitsland, die tot op dat moment bekend staat als een fervent voorvechter van de EGKS en de EBU, door middel van Erhards harde kritiek op beide

organisaties een nieuwe Europese politiek heeft willen aankondigen aan het begin van Adenauers tweede termijn als bondskanselier.¹²¹

De door Erhard gezaaide onduidelijkheid over de Europese koers van de Bondsrepubliek Duitsland is tegen het zere been van staatssecretaris Hallstein. In een verlaat, maar daarom niet minder duidelijk, schrijven van 25 februari 1954 laat Hallstein weten dat Erhards openlijke kritiek op de EGKS zijn bezorgdheid - “wesentlich auf politischem Gebiet” - gewekt heeft. In zijn brief aan Erhard drukt Hallstein de minister van Economische Zaken op het hart dat in deze tijden waarin “alle Kräfte, welche die europäischen Integration verhindern wollen ... sich zusammen [schließen]” voorzichtigheid geboden is, omdat “[es] verhängnisvoll wäre, wenn diese Kräfte ungewollt noch Unterstützung von denjenigen erhielten, welche die europäische Integration mit aller Kraft wollen, aber mit Einzelheiten des bis jetzt verwirklichten Teiles ... nicht einverstanden sind”. Om de urgentie van zijn zorgen te benadrukken besluit Hallstein zijn brief met de constatering: “[w]ir sind im entscheidenden Kampf”.¹²²

Hallstein is er, zoals gezegd, evenals Adenauer van overtuigd dat het buitenlandse beleid van de Bondsrepubliek Duitsland eerst en vooral gebaseerd moet zijn op het winnen van vertrouwen van de westelijke mogendheden en dat is na de Tweede Wereldoorlog geen sinecure. West-Duitsland kan in de optiek van Hallstein dat vertrouwen op de langere termijn alleen herwinnen door middel van wat hij omschrijft als “die Kontinuität deutscher Europapolitik”. Deze dient volgens Hallstein te allen tijde in het teken te staan van het politieke einddoel van een (West-)Europese eenwording (een federatie).¹²³ Behalve dat Hallstein er vast in gelooft dat Europese integratie “durchaus vereinbar ist mit der deutschen Wiedervereinigung” - zoals hij de eerste conferentie van ministers van Buitenlandse Zaken van de EGKS op Duitse bodem, in augustus 1953 te Baden-Baden, heeft voorgehouden - is hij er tevens van overtuigd dat de voormalige grote mogendheden van Europa alleen indien zij besluiten tot nauwe samenwerking ook in de toekomst een rol op het wereldtoneel kunnen blijven spelen.¹²⁴ Het is noodzakelijk dat de aloude bilaterale conflicten in West-Europa overwonnen worden door het nastreven van Europese integratie. In het bijzonder een verzoening van Frankrijk en Duitsland is daarbij volgens Hallstein van het grootste belang.¹²⁵

Tot zover sluiten de denkbeelden van Hallstein naadloos aan bij de visie van de bondskanselier betreffende het buitenlandse beleid van de Bondsrepubliek Duitsland. Over de vraag welke weg gevolgd moet worden om duurzame West-Europese samenwerking te bewerkstelligen, verschillen de rechtsgeleerde Hallstein en de

pragmaticus Adenauer echter van mening. Waar Adenauer bereid lijkt iedere mogelijkheid tot verdere West-Europese samenwerking aan te grijpen indien dat uit (machts)politiek perspectief nodig blijkt, bestaat er volgens Hallstein maar één manier om een duurzame Europese integratie tot stand te brengen én volkenrechtelijk te legitimeren: het Europese integratieproces moet eindigen in een federatie van Europese staten.¹²⁶ Bij het uitdragen van deze overtuiging doet Hallstein niet onder voor de apostolische kwaliteiten die Erhard zichzelf toedicht waar het gaat om de Europese integratie. Waar hij kan legt de staatssecretaris uit dat de organisatie van de West-Europese samenwerking moet bestaan uit: “echter Übertragung der Souveränität”, besluitvorming bij gekwalificeerde meerderheid en een “demokratisch organisierten souveränen Gemeinschaft”.¹²⁷ Het streven naar een Europese federatie moet volgens de staatssecretaris de kern vormen van de Europese politiek van de Bondsrepubliek Duitsland. Juist daarom mag de “Kontinuität deutscher Europapolitik” onder geen beding aan het ministerie van Economische Zaken worden toevertrouwd!

De politieke termen waarin Hallstein de stand van zaken met betrekking tot de Europese integratie beschrijft, stroken op geen enkele manier met de wijze waarop Erhard de materie benadert. Erhard denkt over de Europese integratie volgens de logica van de markteconomie. Hij is voorstander van een geheel ander Europees beleid dan het beleid dat wordt uitgedragen door het *Auswärtiges Amt*. Buitenlandse Zaken wordt in zijn ogen maar al te vaak geleid door een naïef soort geloof in de bestaande (sector)integratiepraktijken en het federale einddoel. Volgens Erhard is het de hoogste tijd om de economische misstanden in het Europa van ‘de Zes’, die bovendien in het nadeel van de Bondsrepubliek Duitsland werken, compromisloos aan te pakken. Niet ‘Europa’, maar het nationale en internationale economische beleid van de Bondsrepubliek Duitsland is voor Erhard de principekwestie. Politieke overwegingen zijn daar wat hem betreft per definitie aan ondergeschikt. Hierin verschilt de minister van Economische Zaken ook fundamenteel van opvatting met Adenauer. Voor Adenauer is het economische beleid juist in eerste instantie een middel om politieke doelen te bereiken, bijvoorbeeld een overwinning in de verkiezingen of een internationaal verdrag in het kader van de *Westbindung*. Zoals voor Erhard zijn liberale economische beleid heilig is, is voor Hallstein de sectorintegratie in de richting van een Europese federatie heilig, en geldt voor Adenauer te allen tijde het primaat van de politiek.

Etzel, collega-auteur van de *Düsseldorfer Leitsätzen* en geestverwant, probeert Erhard aan het verstand te brengen dat zijn “Freund” de politieke kant van zijn functie als

minister niet uit het oog mag verliezen bij het doorvoeren van zijn liberale beleid.¹²⁸ Etzel heeft zich gedurende de zittingstermijn van de eerste regering Adenauer ontwikkeld tot een prominent lid van de CDU-fractie in de Bondsdag. Hij bekleedt het voorzitterschap van de Bondsdagcommissie voor economische aangelegenheden en is tevens voorzitter van de invloedrijke economische commissie van de CDU. Die laatste functie vervult hij sinds 1947.¹²⁹ Als voorzitter van de economische commissie van de CDU heeft Etzel van meet af aan de rol opgeëist van ‘de bemiddelaar’ die zorg draagt voor de omzetting van de neoliberale beginselen naar praktisch economisch beleid. Onder zijn leiding fungeert de commissie *de facto* veelal als een (politieke) verdedigingslinie voor Erhard en zijn economische beleid. Dit niet in de laatste plaats tegen de gerichte aanvallen die Adenauer onderneemt met het oogmerk om zijn minister van Economische Zaken onder controle te houden.¹³⁰ Sinds 1952 bezet Etzel bovendien de prestigieuze positie van vice-voorzitter van de Hoge Autoriteit van de EGKS, waarin hij mede op voorspraak van Adenauer benoemd is.¹³¹ Zijn vertrek uit de Bondsdag omwille van zijn functie bij de Hoge Autoriteit in Luxemburg heeft geen beletsel gevormd om aan te blijven als voorzitter van de economische commissie van de CDU.

In zijn capaciteit als voorzitter van de economische commissie van de CDU schrijft Etzel op 31 mei 1954 een bezorgde brief aan Erhard. De reden voor Etzels brief is het snel slinkende draagvlak voor Erhards economische beleid in de Bondsdagfractie van de CDU. Volgens Etzel zijn er twee oorzaken voor deze zorgwekkende ontwikkeling. De eerste oorzaak is gelegen in het feit dat “[es] kaum noch Herren [gibt], die sich mit Kraft für durchsetzung Ihres Anliegens ... einsetzen [...] da ich nicht mehr da bin” - maar dat laatste is nu eenmaal een gegeven. De tweede oorzaak is echter een gevolg van Erhards eigen opstelling tegenover de fractie. Deze opstelling dient Erhard in de optiek van Etzel, voor zijn eigen bestwil, zo snel mogelijk aan te passen. Etzel schrijft Erhard dat hij van ‘zeer goede vrienden’ in de fractie, waaronder fractievoorzitter Heinrich von Brentano, vernomen heeft dat “Sie sich um die Fraktion selbst weniger oder gar nicht kümmern”. Etzel benadrukt het grote belang van de verwezenlijking van Erhards economische programma en verzoekt hem daarom met klem: “[s]ehen Sie die Dinge bitte wirklich politisch und nicht wirtschaftstheoretisch”. Hij wijst Erhard er op dat “[d]ie wirtschaftstheoretische Konsequenz klar [ist] und keiner weiteren Arbeit mehr [bedarf], aber die politische Durchsetzung ist alles”. Ten slotte neemt Etzel in zijn brief de vrijheid op te merken dat het “im Augenblick ganz unwichtig [ist], ob Sie noch eine große Reihe von Vorträgen bei allen möglichen Tagungen und Veranstaltungen halten”.¹³²

Etzel is waarschijnlijk één van de zeer weinigen, zo niet de enige, die Erhard dergelijke adviezen kan geven in de hoop dat de minister er ook daadwerkelijk iets mee doet. Zijn nieuwe rol als vice-voorzitter van de Hoge Autoriteit zet zijn vriendschap én neoliberale bondgenootschap met Erhard echter in toenemende mate onder druk. Etzel heeft naast het neoliberale programma van Erhard namelijk een nog belangrijkere boodschap te brengen. Hij zoekt voortdurend de media om de verworvenheden van de Europese integratie volgens de methode van de sectorintegratie te vuur en te zwaard te verdedigen, in het bijzonder ten opzichte van sceptici uit het West-Duitse bedrijfsleven.¹³³ Daarbij geeft ook Etzel er blijk van niet gespeend te zijn van apostolische talenten.

Na zijn aantreden in Luxemburg is Etzels ster nog verder gestegen in Bonn. Zijn dubbelrol verschaft hem een unieke positie in de hoogste kringen van de regeringsorganisatie. Het vice-voorzitterschap van de Hoge Autoriteit verleent hem (internationale) status, terwijl hij tegelijkertijd via de economische commissie van de CDU en de partijorganisatie directe toegang heeft tot het centrum van de macht in de Bondsrepubliek Duitsland. In vergelijking tot de ministers hoeft hij zich daarbij echter in veel mindere mate te schikken naar de strenge regie die Adenauer voert over zijn kabinet en de regeringsorganisatie. Zijn internationale positie vrijwaart Etzel bovendien van departementaal geharrewar over verdelingen van competenties. Dankzij deze onafhankelijke positie ten opzichte van de regeringsorganisatie kan Etzel achter de schermen een sleutelfunctie bekleden in belangrijke regeringskwesities. In het bijzonder op het terrein van de Europese dossiers ontwikkelt hij zich steeds meer als een spin in het web.¹³⁴

Nadat Erhard openlijk verklaard heeft dat hij zich in de nabije toekomst gaat toeleggen op een rigoureuze sanering van de EGKS conform de principes van de markteconomie, dreigt hij behalve met Adenauer en Hallstein ook in conflict te raken met Etzel. Het verschil met de bestaande controverses over 'Europa' is echter dat Etzel een geestverwant is. Hij heeft voor een groot gedeelte dezelfde vrienden en bekenden binnen de CDU en de regeringsorganisatie, zoals Müller-Armack. Een conflict met Etzel bergt daarom vele risico's in zich voor de positie van Erhard. De strijd over de Europese politiek van de Bondsrepubliek Duitsland zou zich daarmee immers kunnen uitbreiden naar de intiemste kring van de minister van Economische Zaken. Etzel kan daarenboven bogen op een vertrouwensrelatie met Adenauer en hij onderhoudt tevens vriendschappelijke relaties met Hallstein. Ten slotte weet Etzel ook nog een vertrouweling op een cruciale positie in het ministerie van Economische Zaken. De door Rust

benoemde Von der Groeben heeft inmiddels een vriendschappelijke band met Etzel ontwikkeld en functioneert als zijn verbindingsman tussen Luxemburg en ambtelijk Bonn.¹³⁵ Von der Groeben is evenals Etzel van mening dat de bestaande institutionele structuur van de EGKS noodzakelijk is om met succes verdere liberalisering te bewerkstelligen.

Ondanks de zeer reële dreiging dat hij zichzelf en zijn departement in een geïsoleerde positie zal manoeuvreren weigert Erhard zich er bij neer te leggen dat de Bondsrepubliek Duitsland zich conformeert aan het bureaucratische dirigisme uit Luxemburg en onder het mom van Europese integratie verderfelijke economische praktijken accepteert die in het bijzonder in de Vierde Republiek *usage* zijn. Gedurende het jaar 1954 zullen de ontwikkelingen in West-Europa Erhard in de kaart spelen. De minister van Economische Zaken lijkt met zijn visie op Europa zelfs voet aan de grond te krijgen bij bondskanselier Adenauer.

Op basis van dit hoofdstuk kan vastgesteld worden dat de dominante coalitie inzake de *Europapolitik* naast Adenauer bestaat uit een zeer beperkt aantal van zijn ondergeschikten. In de eerste helft van de jaren vijftig maken, behalve de bondskanselier zelf, Globke, Blankenhorn en Hallstein onderdeel uit van de dominante coalitie. Op een aanzienlijk lager niveau bevindt zich Rust. Het moge duidelijk zijn dat de leden van de dominante coalitie allen werkzaam zijn in het *Bundeskanzleramt*, of daar direct aan gelieerd zijn. De essentie van de organisatie die onder regie van de dominante coalitie tot stand is gekomen met betrekking tot de *Europapolitik* kan in één woord worden samengevat: *Westbindung*. In dit hoofdstuk is gebleken dat deze stelregel breed gedragen wordt binnen de West-Duitse regeringsorganisatie, maar dat deze tegelijkertijd zeer verschillend wordt uitgelegd door de betrokken departementen en bewindslieden. De ‘Europeanen’ van het *Auswärtiges Amt* vertalen de essentie van de organisatie als het streven van de Bondsrepubliek Duitsland naar de totstandkoming van een Europese federatie. Erhard legt de stelregel daarentegen uit als de doelstelling van de Bondsrepubliek Duitsland om zo spoedig mogelijk een vrijhandelszone in de westelijke wereld te bewerkstelligen. Etzel bevindt zich wat dit aangaat in een middenpositie. Qua ordoliberalen overtuigingen is hij een geestverwant van Erhard, maar voor wat betreft de Europese integratie is hij mede uit hoofde van zijn functie als vice-voorzitter van de Hoge Autoriteit een voorvechter van een uitbreiding van de bovenstatelijke bevoegdheden van de EGKS, waartegen Erhard juist weer fel gekant is. Adenauer zelf, ten slotte, lijkt de stelregel eerst en vooral te begrijpen als het streven van de Bondsrepubliek Duitsland naar Frans-Duitse verzoening

op voet van gelijkheid om op die manier de veiligheid van West-Europa te kunnen waarborgen.

3

DE FRANSE KLEM

La France est “réellement en décadence”^{*1}

Ruim twee maanden na het aantreden van de nieuwe Franse regering onder leiding van Pierre Mendès-France valt er een nieuwe schaduw van wantrouwen over West-Europa.^(A) Op 30 augustus 1954 onthoudt de *Assemblée nationale* haar goedkeuring aan het verdrag ter oprichting van de Europese Defensie Gemeenschap (EDG) en zet daarmee ook de verworvenheden van de politiek van *Westbindung* op losse schroeven. De goedkeuring van het EDG-verdrag, dat een West-Duitse herbewapening binnen het kader van de Europese integratie regelt, geldt namelijk als voorwaarde voor de inwerkingtreding van het zogeheten *Deutschlandvertrag*, dat voorziet in een volkenrechtelijke rehabilitatie van de Bondsrepubliek Duitsland.² Tijdens de derde en laatste dag van het goedkeuringsdebat over de EDG wordt door het onafhankelijke parlamentslid generaal Adolphe Auerman een zogeheten *question préalable* ingebracht.^(B) De *Assemblée* neemt de *question préalable* in behandeling en forceert op die manier een voortijdige beëindiging van het debat over de EDG. Een *question préalable* behelst namelijk een procedure, welke voor- en tegenstanders de kans geeft ieder nog één toespraak te houden en de kwestie vervolgens in stemming te brengen. De *Assemblée* weet zich aldus gesteld voor een definitieve keuze voor of tegen de EDG. Nadat de radicaal Edouard Herriot namens de tegenstanders van de EDG en de socialist Christian Pineau namens de voorstanders een laatste pleidooi hebben gehouden, wordt de *question préalable* in stemming gebracht. De *Assemblée* verwerpt het EDG-verdrag met 319 tegen 264 stemmen.³ Met deze beslissing zet het Franse parlement zowel de geloofwaardigheid van de naoorlogse West-Europese samenwerking, als de geloofwaardigheid van Adenauers politiek van *Westbindung* op het spel.

---

* Paul-Henri Spaak ten overstaan van een ambassadeursconferentie op 15 maart 1955.

In dit hoofdstuk beschrijf ik de ontwikkelingen in de Europese politiek van de Bondsrepubliek Duitsland na de mislukking van de EDG. Het hoofdstuk beslaat de periode van september 1954 tot medio april 1955. Deze maanden kunnen beschouwd worden als de voorgeschiedenis van de beraadslagingen over de gemeenschappelijke markt en EURATOM. In deze periode treedt het hele complex van inhoudelijke en politieke problemen dat de onderhandelingen over de Verdragen van Rome zal beheersen reeds aan het licht. Het merendeel van de problemen blijkt gelokaliseerd in Frankrijk, dat in de visie van Adenauer de essentiële partner van de Bondsrepubliek Duitsland in West-Europa moet zijn. Van deze opvatting van de bondskanselier is men zich in de rest van Bonn echter maar zeer ten dele bewust. Dit lijkt in belangrijke mate een gevolg van het feit dat de betrokkenen in de West-Duitse regeringsorganisatie hun energie investeren in de interne richtingenstrijd, tussen Erhard aan de ene kant, en Etzel en Hallstein aan de andere kant.

Allereerst besteed ik aandacht aan de Akkoorden van Parijs, waarmee in het najaar van 1954 een oplossing gevonden wordt voor de problemen rond de volkenrechtelijke positie van de Bondsrepubliek Duitsland die door de mislukking van de EDG veroorzaakt zijn. Tijdens de besprekingen voorafgaand aan de ondertekening van die akkoorden maken Mendès-France en Adenauer afspraken over versterkte economische samenwerking. Deze afspraken lijken een voorbode van het einde van de West-Europese samenwerking volgens de (bovenstatelijke) methode van de EGKS. Tijdens de onderhandelingen over de Akkoorden van Parijs raakt de Frans-Duitse verhouding echter bovenal (opnieuw) in de ban van het Saarland (paragraaf 3.1). Vervolgens ga ik dieper in op de richtingenstrijd in de West-Duitse regeringsorganisatie. Na de Akkoorden van Parijs ontwikkelen de verhoudingen in Bonn zich ten gunste van Erhard, die zich heeft voorgenomen om de bestaande Europese integratie ingrijpend te hervormen (paragraaf 3.2). Daarna beschrijf ik het groeiende draagvlak voor een *relance européenne* dat, na de val van de regering-Mendès-France in februari 1955, in West-Europa onstaat. In het voorjaar van 1955 worden door de Benelux, concrete voorstellen gedaan voor een uitbreiding van de competenties van de EGKS, de oprichting van een atoomgemeenschap en de oprichting van een gemeenschappelijke markt. Tezelfdertijd weten Hallstein en Etzel weer enige greep te krijgen op de Europese politiek van de Bondsrepubliek Duitsland. Bondskanselier Adenauer waakt echter voor te groot 'Europees' enthousiasme en stelt zich voor alles argwanend op tegenover de Europese politiek van de nieuwe Franse regering (paragraaf 3.3). In de laatste paragraaf ga ik in op de standpuntbepaling in de

Franse regeringsorganisatie. In het voorjaar van 1955 wachten de regeringen van de overige EGKS-lidstaten met spanning op het standpunt dat Frankrijk zal innemen ten aanzien van een *relance européenne*. Als er één ding duidelijk wordt in deze paragraaf dan is het wel dat de zorgen van Erhard en de argwaan van Adenauer over de Europese politiek van Frankrijk gerechtvaardigd zijn. Behalve dat *les hommes politiques* van de Vierde Republiek evidente economische problemen, zoals het te hoge Franse prijsniveau, om politieke redenen dood zwijgen, blijkt bovendien dat de nieuwe Franse regering op diverse punten die de Europese politiek betreffen een dubbele agenda voert (paragraaf 3.4).

3.1. DE OPEN ZENUW IN DE FRANS-DUITSE VERHOUDING

De Franse regering onder leiding van Mendès-France heeft het EDG-verdrag weliswaar aan de Franse volksvertegenwoordiging voorgelegd, maar de minister-president heeft tegelijkertijd geweigerd om zich met het project te identificeren. Bijgevolg wordt Mendès-France in belangrijke mate verantwoordelijk gehouden voor het échec in de *Assemblée*.⁴ Het feit dat Mendès-France zich uiterst kritisch opstelt ten opzichte van de bestaande Europese integratie vormt een bevestiging temeer van deze analyse. Evenals grote delen van het Franse parlement en de regeringsbureaucratie wijst Mendès-France federale einddoelen en verdere supranationale samenwerking van de lidstaten van de EGKS van de hand.⁵ In plaats daarvan streeft Mendès-France eerst en vooral naar politieke en militaire samenwerking met het Verenigd Koninkrijk.⁶

In weerwil van de mislukking van de EDG blijft de Franse regering zoeken naar wegen voor Europese defensiesamenwerking, in de woorden van Pierre Guillen omdat “l’Allemagne doit être maintenue dans les liens d’une alliance occidentale”.⁷ Frankrijk is er alles aan gelegen om te voorkomen dat de Bondsrepubliek Duitsland naar aanleiding van het EDG-debacle besluit om de bilaterale contacten met de Verenigde Staten aan te halen. Een dergelijk scenario, waarin de Bondsrepubliek Duitsland kiest voor Atlantische samenwerking ten koste van verdere Frans-Duitse toenadering, betekent een regelrechte ramp voor de Franse ambities in Europa en de wereld. Frankrijk zal dan immers in een geïsoleerde positie terecht komen binnen het westelijke bondgenootschap en bovendien definitief de controle verliezen over de West-Duitse herbewapening.

Na de mislukking van de EDG resten Frankrijk echter maar weinig alternatieven voor Europese defensiesamenwerking. Een ‘verruiming’ van het pact van Brussel, dat Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en de Benelux in 1948 hebben gesloten ter bescherming tegen toekomstige Duitse agressie, lijkt één van de weinige reële opties. Het pact zou dan moeten worden uitgebreid met de Bondsrepubliek Duitsland en Italië. Via een dergelijke verdragsconstructie zou Parijs controle kunnen houden over de West-Duitse herbewapening en tegelijkertijd wellicht een West-Duitse toetreding tot de NAVO kunnen voorkomen. Het probleem is echter dat Frankrijk het initiatief kwijt is. Dat ligt nu bij de Britten. De verruiming van het pact van Brussel wordt echter ook door de Britse minister van Buitenlandse Zaken Anthony Eden beoordeeld als de meest voor de hand liggende oplossing voor de ontstane problemen in West-Europa na de mislukking van de EDG. De uitwerking van Eden impliceert evenwel behalve een West-Duitse toetreding tot het (omgevormde) pact van Brussel ook een toetreding van de Bondsrepubliek Duitsland tot de NAVO.⁸

Van 28 september tot 3 oktober 1954 vindt in Londen de zogeheten Negenmogendhedenconferentie plaats. Het Verenigd Koninkrijk, de lidstaten van de EGKS en Canada en de Verenigde Staten overleggen tijdens deze conferentie over de wijze waarop de West-Europese defensiesamenwerking na het mislukken van de EDG georganiseerd moet worden en hoe de Bondsrepubliek Duitsland daarin geïncorporeerd kan worden. Men bereikt overeenstemming over een revisie van het pact van Brussel. De conferentie beveelt de Bondsrepubliek Duitsland en Italië aan om toe te treden tot het pact, dat zal worden omgevormd tot de West-Europese Unie (WEU). Daarnaast verklaren het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en de Verenigde Staten zich bereid om het bezettingsstatuut zo snel mogelijk op te heffen en de regering van de Bondsrepubliek Duitsland te beschouwen als de enige Duitse regering die gerechtigd is namens Duitsland het woord te voeren. Het laatste neemt overigens niet weg dat de bezettingsmogendheden de verantwoordelijkheid voor Duitsland als geheel op zich blijven nemen. Voorts wordt afgesproken dat de verdere verdragsrechtelijke uitwerking van de gereviseerde betrekkingen tussen de bondgenoten zal plaatsvinden tijdens een vervolgconferentie in Parijs.⁹ Voor Frankrijk is het belangrijkste wapenfeit van de conferentie van Londen gelegen in de verklaring waarmee bondskanselier Adenauer de onderhandelingen heeft vlotgetrokken: “[i]ch ... [bin bereit] im Namen der Bundesrepublik zu erklären, daß wir freiwillig auf die Herstellung von A-, B- und C-Waffen verzichten ... ganz freiwillig”.¹⁰

Aan de vooravond van de conferentie van Parijs, op 19 oktober 1954, hebben Adenauer en Mendès-France een *tête-à-tête* in La Celle-Saint-Cloud. Het overleg tussen beide regeringsleiders verloopt succesvol. Adenauer en Mendès-France bereiken overeenstemming over diverse kwesties die tot op dat moment de Frans-Duitse verhouding zwaar belasten, zoals de Duitse militaire begraafplaatsen in Frankrijk.¹¹ Daarenboven komen de Franse regeringsleider en de bondskanselier een economisch plan overeen dat de oprichting van een “comité économique franco-allemand” in de nabije toekomst beoogt. Dit besluit gaat terug op een initiatief dat Adenauer enige tijd eerder genomen heeft in een vertrouwelijk kennismakingsgesprek met Mendès-France. In reactie op een klaagzang van de laatste naar aanleiding van de zorgelijke toestand van de Franse economie heeft de bondskanselier destijds gesuggereerd om “engere wirtschaftliche Zusammenarbeit” tot stand te brengen. Als mogelijke modus heeft Adenauer een “langfristige Verpflichtung Deutschlands zur Abnahme französischen Weizens” genoemd.¹² Mendès-France gaf er toen blijk van zeer aangenaam verrast te zijn door deze ideeën van Adenauer.¹³

De overeenkomsten die Adenauer en Mendès-France in La Celle-Saint-Cloud bereiken op het gebied van versterkte economische samenwerking, worden op 20 en 21 oktober verder uitgewerkt tijdens een overleg tussen het BDI en de *Conseil National du Patronat Français* (CNPF). Het resultaat is een opmerkelijk document, waarin het BDI en de CNPF de wens uiten om de bestaande bilaterale handelsverdragen uit te breiden, alsmede onderhandelingen tussen de industrieën van de (West-Europese) lidstaten van het westelijke bondgenootschap te entameren met het doel “eine aufeinander abgestimmte Wirtschaftspolitik festzulegen”. Bewapeningsprogramma’s en vliegtuigbouw worden genoemd als terreinen waarop versterkte samenwerking in het bijzonder tot voordeel kan strekken. Ook wordt een lans gebroken voor een Frans-Duits samenwerkingsverband ten aanzien van de Franse overzeese gebiedsdelen ter bevordering van de industriële ontwikkeling in deze gebieden. Met betrekking tot de institutionele kaders waarbinnen dit alles vormgegeven zal moeten worden hebben het BDI en de CNPF zich ten doel gesteld “den staatliche Charakter unter allen Umstände zu vermeiden”. Zij spreken zich zelfs “mit grosser Entschlossenheit dagegen aus ..., dass zur Erreichung dieser Ziele die Apparatur der Montanunion herangezogen wird”.¹⁴ De overeenkomst lijkt de voorbode van een ander soort West-Europese samenwerking dan men tot dan toe gewend is binnen de kaders van de EGKS: niet bovenstatelijk, pragmatisch en waar nodig bilateraal (Frans-Duits). Het allerbelangrijkste resultaat van de besprekingen in La Celle-Saint-Cloud is in

de ogen van Adenauer echter de afspraak dat Frankrijk en de Bondsrepubliek Duitsland elkaar voortaan structureel op de hoogte zullen houden over eventuele consultaties met de Sovjet-Unie.¹⁵ Dit betekent voor Adenauer immers een zekere waarborg tegen de inwerkingtreding van zijn *cauchemar des coalitions* (een Frans-Russische toenadering ten koste van Duitsland).¹⁶

De resultaten van La Celle-Saint-Cloud worden echter geheel overschaduwd door een probleem van een andere orde: de Saarkwestie. Reeds in 1952 heeft de toenmalige Franse minister van Buitenlandse zaken Robert Schuman verklaard dat een bevredigende oplossing van het Saarvraagstuk geldt als een *conditio sine qua non* voor de Franse instemming met de EDG. Na de conferentie van Londen herhaalt Mendès-France deze Franse voorwaarde: Frankrijk kan alleen instemmen met de conceptakkoorden die in Londen overeengekomen zijn als er van tevoren een bevredigende oplossing voor het Saarland gevonden is.¹⁷ Hiermee luidt de Franse regeringsleider de zoveelste ronde in van de Frans-Duitse strijd om het Saarland.¹⁸

Sinds 1919 doet Frankrijk pogingen het Saarland definitief binnen zijn invloedssfeer te brengen om zo zijn economische belangen in de Saar veilig te stellen. Het gaat daarbij in het bijzonder om de belangen van de Franse kolenindustrie in het Warndt-bekken. Nadat Elzas-Lotharingen (opnieuw) verenigd is met Frankrijk, heeft Frankrijk de beschikking gekregen over een aanzienlijk grotere staalindustrie, wat geleid heeft tot een toenemende vraag naar kolen. Na het einde van de Tweede Wereldoorlog probeert de Franse regering met goedkeuring van de westelijke geallieerden een politiek van voldongen feiten te voeren in de Saar. Met instemming van het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten heeft het Saarland - dat onderdeel uitmaakt van de Franse bezettingszone - in 1947 een *status aparte* gekregen. Dit op grond van zijn economische banden met Frankrijk en de invoering van de Franse *franc* als munteenheid.¹⁹ De economische verbondenheid van het Saarland met Frankrijk is op 20 februari 1948 geformaliseerd door middel van een Driemogendhedenovereenkomst.^(C) Op 3 maart 1950 hebben Parijs en Saarbrücken vervolgens een aantal conventies ondertekend waarmee de economische aansluiting van het Saarland bij Frankrijk juridisch nader wordt vastgelegd. Door middel van deze conventies wordt ondermeer bepaald dat het Saarland onderdeel uitmaakt van de Franse defensie en Frankrijk de diplomatieke vertegenwoordiging van het Saarland op zich neemt. Daarenboven is er in een regeling vastgelegd dat Frankrijk de kolengroeven van de Saar voor vijftig jaar zal pachten.²⁰

Van West-Duitse zijde stelt bondskanselier Adenauer deze conventies op drie manieren ter discussie. Ten eerste benadrukt de West-Duitse regering dat deze slechts tijdelijk geldig zijn in afwachting van een definitief vredesverdrag van de bezettingsmogendheden met en over Duitsland. Ten tweede eist de Bondsrepubliek Duitsland het recht op om gekend te worden in beslissingen over de toekomst van het Saarland. Ten derde maakt de bondskanselier zich hard voor verdere democratisering in het Saarland. Hij stelt vrije verkiezingen in Saarland als voorwaarde voor een definitieve regeling voor de Saar.²¹ Parijs heeft echter aan Bonn laten weten dat de Franse regering de bestaande economische verbondenheid met het Saarland hoe dan ook in stand wenst te houden.^(D) De Franse regering streeft er bovendien naar zo snel mogelijk een definitieve regeling voor het Saarland overeen te komen - dat wil zeggen, zonder eerst vrije verkiezingen te organiseren. Deze regeling dient naar de overtuiging van de Franse regering in de toekomst niet meer aangevochten te kunnen worden.²² Frankrijk wil de feitelijke afscheiding van het Saarland, die zich sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog voltrokken heeft, zo snel mogelijk juridisch vastleggen.

In de verwachting dat het belang van Adenauer bij het welslagen van de Londense verdragsconstructie betreffende de West-Duitse toetreding tot de WEU en de NAVO, dat van de West-Duitse verbondenheid met de Saar overstijgt, tracht Mendès-France in La Celle-Saint-Cloud de Saarkwestie definitief in Frans voordeel te beslechten. Hoewel de Franse onderhandelingspositie er sinds het mislukken van de EDG niet sterker op geworden is, lijkt de verwachting van een Frans succes in dezen alleszins reëel. Temeer, omdat de Saarkwestie door de overige westelijke mogendheden beschouwd wordt “als ein rein deutsch-französisch Problem, bei dem letzten Endes Deutschland, das den Krieg verloren hatte, um das lieben Friedens Willen nachzugeben hatte”.²³

Op het moment waarop Mendès-France en Adenauer in La Celle-Saint-Cloud toekomen aan de Saarkwestie “verschlechterte sich die Atmosphäre” volgens Adenauer.²⁴ Mendès-France geeft te kennen binnen de juridische kaders van het pact van Brussel een Europees statuut te willen opstellen “das unter der Reserve des Friedensvertrags definitiv sei”. Om aan alle onzekerheid een einde te maken en de rust in het Saarland te laten wederkeren, dient dit statuut gelegitimeerd te worden door een volksraadpleging. Dit referendum moet volgens Mendès-France plaatshebben onder de voorwaarde dat Frankrijk en de Bondsrepubliek Duitsland zich wederzijds committeren zich niet in de referendumcampagne te mengen. Adenauer verklaart daarop dat de regering van de Bondsrepubliek Duitsland “die Saarbevölkerung als Deutsche” beschouwt “für die wir

einstehen müssen”. Vervolgens wijst de bondskanselier er op dat de bestaande regelingen met het Saarland stammen uit “der gleichen Atmosphäre wie der Brüsseler Vertrag, der sich gegen Deutschland als den potentielle Aggressor richte”, maar dat “[h]eute ... sich alles geändert [habe]”. Volgens de overeenkomsten van Londen wordt de Bondsrepubliek Duitsland immers niet meer als potentiële vijand, maar als bondgenoot, gezien. Daarna schetst de bondskanselier een weinig rooskleurig beeld van de economische stand van zaken in het Saarland. Volgens Adenauer staat Frankrijk eerst en vooral “vor der Frage, ob es bereit sei, große Summen auszugeben”. Mendès-France wenst de economische punten voorlopig echter te laten voor wat ze zijn. Hij blijft er op hameren dat de regeling voor de Saar bovenal “einem irrevokablen Charakter” moet hebben. In de wetenschap dat Saarland ook op politiek gebied functioneert als een protectoraat van Frankrijk is Adenauer onder de bestaande omstandigheden, waarin de pro-Duitse partijen structureel worden benadeeld, mordicus tegen een plebisciet in Saarland. Hij bepleit, zoals gezegd, vrije verkiezingen: “[w]ir haben beide kein Recht über die Saar. Deshalb sind freie Wahlen unerlässlich”.²⁵ Dit in de overtuiging dat verkiezingen de verhoudingen in Saarland ten gunste van de pro-Duitse partijen zullen wijzigen.

In de dagen die volgen op de bespreking in La Celle-Saint-Cloud duurt de Frans-Duitse onenigheid over de Saarkwestie voort. Adenauer weigert in te stemmen met een definitieve afscheiding van het Saarland van de Bondsrepubliek Duitsland en blijft het grote belang van vrije verkiezingen in Saarland benadrukken.²⁶ Op 22 oktober brengt Blankenhorn verslag uit van de vastgelopen onderhandelingen over de Saar die hij de afgelopen dagen met zijn Franse tegenhanger Jean-Marie Soutou gevoerd heeft. Adenauer draagt Blankenhorn op om de Britten en de Amerikanen er van op de hoogte te stellen dat “bei der Ablehnenden Haltung Mendès-France ein Scheitern der Saarbesprechungen drohe”.²⁷ Aan Soutou dient Blankenhorn te laten weten dat de bondskanselier de stand van zaken in de onderhandelingen inmiddels als uitzichtloos beoordeelt. Soutou verklaart in reactie op het bericht van Blankenhorn dat de ontstane situatie een zeer ernstige is: de West-Duitse opstelling dwingt de Franse regering er toe om af te zien van ondertekening van de andere verdragsteksten die in Parijs aan de orde zijn.²⁸ De ondertekening van de Akkoorden van Parijs staat voor de volgende dag gepland!

Die avond geeft Eden een diner in de Britse ambassade in Parijs. Mendès-France en Adenauer hebben in de namiddag, *en marge* van de conferenties, afgesproken om na het diner nog eenmaal de besprekingen over de Saar te hervatten.²⁹ “Die Stimmung ... war sehr gespannt” in de Britse ambassade, zo herinnert Adenauer zich.³⁰ De aanwezigen

realiseren zich maar al te goed dat de overeenkomsten van Londen nog steeds op losse schroeven staan. Na het dessert trekken Mendès-France en Adenauer zich met hun raadgevers - Soutou en Roland de Margerie aan Franse zijde, en Hallstein en Blankenhorn aan West-Duitse zijde - terug in de bibliotheek van de ambtswoning van de Britse ambassadeur. Om half drie 's nachts bereiken Mendès-France en Adenauer alsnog een compromis over de Saar. De raadgevers werken vervolgens tot vijf uur 's ochtends in de *Quai d'Orsay* aan de uitwerking van het compromis.³¹

Mendès-France lijkt de Franse verworvenheden in het Saarland veilig gesteld te hebben. Adenauer en hij zijn overeengekomen dat er in het kader van de WEU een Europees statuut voor de Saar zal worden opgesteld. Daarbij geldt dat “[n]achdem dieses Statut im Wege der Volksabstimmung gebilligt worden ist, kann es bis zum Abschluß eines Friedensvertrages nicht mehr in Frage gestellt werden”. Voor de revisie van de bestaande regeling geldt dat deze “die französisch-saarländische Währungsunion und die Durchführung der französisch-saarländische Konvention über die wirtschaftliche Zusammenarbeit nicht im Gefahr bringen [darf]”.³² Ten slotte is afgesproken dat de zogeheten sekwestratiemaatregelen - die gelden gedurende de tijdelijke inbeslagname van de Saarlandse (ijzer)industrie door Frankrijk - die een rem zetten op de ontwikkeling van de (ijzer)industrie in de Saar, nog voor het referendum zullen worden opgeheven.³³

Adenauer heeft uiteindelijk ingestemd met het Franse voorstel voor een referendum waarmee de Saarlandse bevolking over haar eigen toekomst zal kunnen beslissen.³⁴ Het zal daarbij gaan om de eenvoudige keuze voor of tegen het Saarstatuut. Wanneer de Saarlandse bevolking ‘ja’ zegt tegen het statuut zal de economische aansluiting van de Saar bij Frankrijk veilig gesteld zijn. Mendès-France is op het moment dat hij de overeenkomst met Adenauer sluit op de hoogte van opiniepeilingen die bij een dergelijk referendum een grote instemming van de Saarlandse bevolking met het statuut voorspellen.³⁵

Op zaterdag 23 oktober 1954 worden de zogeheten Akkoorden van Parijs ondertekend. De Akkoorden zijn in vier separate conferenties tot stand gebracht. In de vier-mogendhedenconferentie van de drie westelijke bezettingsmachten en de Bondsrepubliek Duitsland is het *Deutschlandvertrag - Vertrag über die Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und den Drei Mächten* - geformuleerd. Bovendien heeft deze conferentie een protocol aangenomen dat voorziet in de beëindiging van het bezettingsregime en dat de veiligheidsgaranties van de westelijke bezettingsmogendheden ten opzichte van de Bondsrepubliek Duitsland bekrachtigt. In de

Negenmogendhedenconferentie van de lidstaten van de EGKS, het Verenigd Koninkrijk, de Verenigde Staten en Canada, is de toetreding van de Bondsrepubliek Duitsland en Italië tot het gereviseerde pact van Brussel geregeld. In de conclusies van de Vijftienmogendhedenconferentie van de veertien NAVO-lidstaten en de Bondrepubliek Duitsland wordt de Bondsrepubliek Duitsland uitgenodigd om toe te treden tot de NAVO. De Tweemogendhedenconferentie van Frankrijk en de Bondsrepubliek Duitsland heeft, ten slotte, geleid tot de ondertekening van het Saarstatuut.³⁶

Wanneer de resultaten van de nachtelijke onderhandelingen van Adenauer en Mendès-France over de Saar openbaar worden als onderdeel van de Parijse Akkoorden, wordt de West-Duitse concessie in zijn volle omvang duidelijk. De zinsnede: “Nachdem dieses Statut im Wege der Volksabstimmung gebilligt ist, kann es bis zum Abschluß eines Friedensvertrages nicht mehr im Frage gestellt werden”, veroorzaakt een schok in de Bondsrepubliek Duitsland.³⁷ Bij aanneming van het statuut zal het Saarland feitelijk van de Bondsrepubliek Duitsland afgescheiden worden. Er lijkt moeilijk een andere conclusie mogelijk dan dat de definitieve afscheiding van het Saarland aanstaande is. Het ergert Adenauer dat het compromis over de Saar het grote succes dat hij met de Akkoorden van Parijs geboekt heeft in termen van *Westbindung* en *Gleichberechtigung* volledig naar de achtergrond dreigt te drukken.³⁸ In de Bondsrepubliek Duitsland beschouwt men “die Saar als verloren”.³⁹ Dat wordt de bondskanselier in de Bondsdag hoogst kwalijk genomen en brengt ook de regeringscoalitie in de problemen. Tijdens de kabinetszitting van 19 november stemmen de vier ministers van de FDP en CDU-minister Kaiser tegen het Saarstatuut.⁴⁰ De overtuiging van Adenauer dat het “[w]ichtig war, bei dem Verhältnis Frankreich-Deutschland nicht nur und ausschließlich an die Saar zu denken” blijkt in West-Duitsland niet zo breed gedeeld als de bondskanselier zich wenst.⁴¹

In de ogen van Adenauer betekenen de Parijse Akkoorden in de eerste plaats een bekroning van zijn politiek van *Westbindung*; alle binnenlandse weerstand tegen het Saarstatuut ten spijt. Op 11 oktober 1954 - acht dagen na de conferentie van Londen - heeft hij het partijbestuur van de CDU al in vertrouwen voorgehouden dat hij de op stapel staande Akkoorden van Parijs bovendien beschouwt als “viel besser als die EVG gewesen ist”.^{42(E)} Na de ondertekening van de Akkoorden van Parijs dient het buitenlandse beleid van Adenauer maar één belang: het incasseren van de verdragsrechtelijke verworvenheden (de *Gleichberechtigung*) door middel van parlementaire goedkeuring van de Parijse Akkoorden. De binnenlandse oppositie tegen het Saarstatuut, maar bovenal de instabiele politieke situatie in de Vierde Republiek nopen echter tot

uiterste behoedzaamheid. Voordat de Akkoorden van Parijs zijn goedgekeurd door de *Assemblée nationale* en de *Conseil de la République* zijn nieuwe waagstukken op het terrein van de Europese integratie wat de bondskanselier betreft daarom hoe dan ook uit den boze. Ook na goedkeuring van de Parijse Akkoorden heeft de Bondsrepubliek Duitsland volgens Adenauer overigens minder te winnen bij vergaande Europese projecten gebaseerd op West-Duitse concessies aan Franse eisen in ruil voor internationale rehabilitatie. Dit alles neemt echter niet weg dat de Frans-Duitse betrekkingen volgens Adenauer van het grootste belang blijven voor West-Duitsland. Zijns inziens kunnen de vraagstukken die de Europese politiek van de Bondsrepubliek Duitsland in de nabije toekomst zullen domineren, zoals de West-Duitse herbewapening, namelijk louter en alleen door Frans-Duitse overeenkomsten worden opgelost. Hetzelfde geldt bij uitstek ook voor de Saarkwestie, die na de goedkeuring van de Parijse Akkoorden absolute prioriteit zal krijgen. In dit licht is het eerder genoemde Frans-Duitse akkoord op het gebied van versterkte economische samenwerking dat Adenauer in La Celle-Saint-Cloud met Mendès-France heeft gesloten in de ogen van de bondskanselier een bruikbare aanzet voor verdere Frans-Duitse samenwerking. Deze bilaterale overeenkomst zou in zijn visie bovendien een opstap kunnen zijn naar de volgende, ‘minder bovenstatelijke’, fase van West-Europese samenwerking. Waar, na de goedkeuring van de Akkoorden van Parijs, nadrukkelijk ook een zelfbewustere Europese politiek van de Bondsrepubliek Duitsland bijhoort.

3.2. HET EUROPA VAN ERHARD

De uitwerking van de plannen voor verdere Frans-Duitse economische samenwerking, zoals door het BDI en de CNPF op 22 oktober geformuleerd in het streng vertrouwelijke “Protokoll über eine Vereinbarung zwischen dem BDI und dem CNPF”, is voor Etzel reden tot grote zorg.⁴³ Volgens de vice-voorzitter van de Hoge Autoriteit is dit juist niet de weg die Europa moet gaan. Tijdens een toespraak voor de *Edelstahlvereinigung* op 12 oktober heeft Etzel zijn toekomstvisie op de Europese integratie uiteengezet: “[e]s gibt außer der militärische Zusammenarbeit Aufgaben genug, die integriert besser geleistet werden können als in nationaler Sonderentwicklung”. De vice-voorzitter van de Hoge Autoriteit is van mening dat “wir angesichts von Erdöl und Erdgas und der am Horizont erscheinenden Atomenergie eine Kohlepolitik allein überhaupt nicht mehr führen können

ohne eine allgemeine Energiepolitik". De taken van de Hoge Autoriteit van de EGKS dienen derhalve te worden uitgebreid, immers: "[w]as wäre natürlicher, als hier einen zwar kleinen, aber logischen Schritt integrierender Entwicklung durch Ausdehnung des Schumanplans auf alle Energiequellen zu machen".⁴⁴ Etzel bepleit, kortom, een volgende stap volgens de methode van de sectorintegratie op het terrein van het Europese energiebeleid, maar zonder dat daarvoor een nieuwe Hoge Autoriteit of iets dergelijks opgericht hoeft te worden. Zijns inziens bieden de bovenstatelijke kaders van de EGKS voldoende mogelijkheden om het takenpakket van de Hoge Autoriteit met energiebeleid uit te breiden.

Op 19 november schrijft Etzel een vertrouwelijke brief aan Von der Groeben, waarin hij deze deelgenoot maakt van zijn zorgen betreffende het BDI-CNPF-akkoord. Etzel voegt een notitie bij de brief, waarin hij de tekortkomingen van het *Protokoll* systematisch bespreekt. Zijn belangrijkste kritiekpunten komen erop neer dat verdere Frans-Duitse economische integratie op basis van nauwere samenwerking tussen het BDI en de CNPF niet voldoet voor de doelen die de organisaties zich daarmee blijkens hun *Protokoll* stellen. Zo kan de doelstelling van het BDI en de CNPF om de bestaande handelsverdragen uit te breiden "nur durch die Regierungen, nicht aber durch die Industrien realisiert werden"; en gaan BDI en CNPF eraan voorbij dat "Wirtschaftspolitik von den Staaten gemacht wird" als zij zich ten doel stellen om een "abgestimmte Wirtschaftspolitik" tot stand te brengen door middel van "Verhandlungen der Industrien der Atlantikpaktstaaten". In zijn verdere onderbouwing blijkt dat het hier wat Etzel betreft gaat om een principiële kwestie, want "[g]rundsätzlich ist die Wirtschaftspolitik aller Atlantikpaktstaaten so verschieden, dass nur eine europäischen Autorität das Ziel einer vollständigen Harmonisierung erreichen kann".⁴⁵

In het vervolg van de notitie wordt duidelijk dat het volgens Etzel om een uiterst ernstige kwestie gaat. Etzel beoordeelt het akkoord van het BDI en de CNPF als een "Rückschritt", die het gevaar in zich bergt dat "Deutschland sich über einen solchen Weg wieder isolieren könnte". Een nieuw Duits isolement dreigt omdat het grote doel "einer deutsch-französischen Verständigung" volgens hem nadrukkelijk "im Rahmen einer europäischen Verständigung erfolgen [muss]". Aan dat laatste wordt in het akkoord tussen de industriële volledig voorbij gegaan. Zowel de Europese partners als de bovenstatelijke structuren van de EGKS worden immers buiten spel gezet. Daarenboven merkt Etzel op dat "das Beispiel der Saar [zeigt] ... [w]ie eine deutsch-französische Zusammenarbeit ohne eine gemeinsame Autorität in Wirklichkeit aussehen kann". Na

deze waarschuwende woorden komt Etzel terug op zijn belangrijkste inhoudelijk kritiekpunt: “die Tatsache” dat economische politiek uitsluitend een staatsaangelegenheid is en “nie und nirgendwo Selbstzweck”.⁴⁶

Tegen het einde van de notitie wordt Etzel concreter en gaat hij in op de harde kritiek die de EGKS in het *Protokoll* ten deel valt. Volgens Etzel begrijpen diegene die dergelijke kritiek op de EGKS uiten niet dat “[d]ie Montanunion ... ja doch nichts anderes als der Staat [ist], der im konkreten Falle ... mit seinen Funktionen an die Stelle der sechs Staaten getreten ist”. Het BDI en de CNPF zijn derhalve volgens Etzel niet zozeer tegenstanders van de methode van de EGKS, maar vertegenwoordigen eerst en vooral conservatieve krachten die willen voorkomen dat de lidstaten van de EGKS (meer) bevoegdheden overdragen aan “eine gemeinsame Autorität”. Etzel besluit zijn notitie met een geloofsbelijdenis aan het einddoel van het economische beleid van minister Erhard: de “volliberalisierte Wirtschaft [...] des Jahres 1914”. Met dien verstande dat een gezamenlijke Europese economie “[d]arüberhinaus ... durch gemeinsame Institutionen gesichert werden [muss]”. Daarbij moet volgens Etzel niet uit het oog verloren worden dat het herstel van de stand van zaken van 1914, “also des funktionellen Zusammenschlusses Europas”, niet noodzakelijkerwijs “mit dem institutionellen Aufbau zusammengehen muss, aber beide müssen sich aneinander hochranken”. Aan het slot van zijn pleidooi tegen het *Protokoll* van het BDI en de CNPF merkt Etzel op dat “[w]enn das Abkommen ... zur Unzeit veröffentlicht wird oder in falsche Hände gerät ... es aus den dargestellten Gründen sehr leicht mehr schaden als nutzen [kann]”.⁴⁷

De notitie van Etzel illustreert de benarde positie waarin de Hoge Autoriteit van de EGKS is komen te verkeren na het mislukken van de EDG en de daarop volgende Akkoorden van Parijs. De Akkoorden van Parijs gaan gepaard met een soort West-Europese samenwerking waarin voor de Hoge Autoriteit en de sectorintegratie slechts een marginale rol is weggelegd. Etzel laat het dan ook niet bij zijn vertrouwelijke schrijven aan Von der Groeben. Op dezelfde dag schrijft hij ook rechtstreeks aan de bondskanselier. In zijn brief aan Adenauer bepleit Etzel een uitbreiding van de bevoegdheden van de Hoge Autoriteit. Over de beweegredenen achter zijn schrijven is Etzel duidelijk. In de eerste zin laat hij de bondskanselier weten dat hij zich zorgen maakt “über die weitere Entwicklung des Integrationsgedankes und ... der Montanunion”. Het schijnt Etzel “außenordentlich wichtig” toe om te voorkomen dat de Hoge Autoriteit “eine reine technokratische Behörde” wordt.⁴⁸ Bijna drie weken later beantwoordt Adenauer de brief van Etzel louter met een ontvangstbevestiging.⁴⁹

Het heeft er alle schijn van dat de “entscheidenden Kampf” tegen de anti-Europese krachten - waarvan Hallstein in februari 1954 in zijn brief aan Erhard reeds gewag maakte - in de laatste maanden van het jaar verloren dreigt te gaan voor de voorstanders van bovenstatelijke integratie. In Luxemburg voelt men zich volgens de Nederlandse secretaris van de Hoge Autoriteit, Max Kohnstamm, zelfs als “le ‘dernier bastion communautaire’ en Europe après l’échec de la Communauté de Défense”.⁵⁰ Alsof dit nog niet genoeg is kondigt Monnet, de geestelijke vader van het Schuman-plan en de eerste voorzitter van de Hoge Autoriteit van de EGKS, medio november aan dat hij zijn termijn als voorzitter, die 10 februari 1955 afloopt, niet zal verlengen.⁵¹ Tegelijkertijd beijvert Mendès-France zich voor een herverdeling van de macht binnen de EGKS ten faveure van de ministerraad en ten koste van de Hoge Autoriteit.⁵² De rol van de Hoge Autoriteit dreigt in toenemende mate uitgespeeld te raken.

Monnet heeft besloten zich buiten de officiële bureaucratie te gaan inzetten voor zijn ideaal van verdere (sector)integratie van Europa. Dit betekent echter niet dat hij van plan is zich passief op te stellen gedurende de tijd die hem nog rest als voorzitter van de Hoge Autoriteit. Integendeel, hij heeft het voorstel van vice-voorzitter Etzel om de competenties van de Hoge Autoriteit uit te breiden met energiebeleid overgenomen en is druk doende om politiek draagvlak voor deze plannen te creëren. In de laatste maanden van 1954 raakt Monnet bovendien steeds enthousiaster over het plan om een nieuwe Europese gemeenschap op te richten ten behoeve van West-Europese samenwerking op het terrein van het vreedzame gebruik van kernenergie, de energiebron van de toekomst. Het euroscepticisme in de Franse regeringsorganisatie dwingt Monnet er evenwel toe om de benodigde politieke steun voor zijn plannen in eerste instantie buiten Parijs te zoeken. Monnet onderhoudt daartoe in het bijzonder nauwe contacten met de Belgische minister van Buitenlandse Zaken, Paul-Henri Spaak, die zich profileert als een actieve voorvechter van een uitbreiding van de competenties van de Hoge Autoriteit.⁵³

Sinds 14 september vindt er mede op initiatief van Spaak op hoog ambtelijk niveau overleg plaats tussen de landen van de Benelux met als doel “de sauver l’essentiel” van het EDG-verdrag. Het gaat de Benelux-landen daarbij niet zozeer om de EDG zelf, maar veeleer om de daaraan gekoppelde besprekingen over een Europese Politieke Gemeenschap (EPG) en algemene economische integratie in de vorm van een douane-unie (eventueel als opstap naar een gemeenschappelijke markt). De topambtenaren Joseph van Tichelen en Jean Charles Snoy et d’Oppuers van het Belgische ministerie van Economische Zaken hebben inmiddels, met instemming van minister Jean Rey, de

opdracht gekregen om samen met Spaak te zoeken naar mogelijkheden om “mettre sur pied un plan de relance de la négociation européenne”. Na de Frans-Duitse akkoorden van La Celle-Saint-Cloud raken de betrokken departementen in de Benelux, volgens Snoy et d’Oppuers, doordrongen van “l’urgence d’un progrès vers la création d’un marché commun européen” en stellen zij zich ten doel een gezamenlijk memorandum terzake op te stellen.⁵⁴ De Belgen overwegen op dat moment nog vele varianten; van sectorintegratie tot algemene integratie, en van een vrijhandelszone tot een douane-unie.⁵⁵ Men is zich er echter terdege van bewust dat het politieke klimaat in West-Europa niet gunstig is voor ambitieuze plannen voor Europese integratie. De betrokken bewindspersonen in de Benelux besluiten dan ook om voorlopig geduld te betrachten met de presentatie van nieuwe plannen.⁵⁶

In Bonn is de stemming niet anders dan in de rest van West-Europa. Binnen de West-Duitse regeringsorganisatie hebben de door Erhard zo verafschuwde “Patent-Integrationisten” van het *Auswärtiges Amt* de wind tegen.⁵⁷ Na de conferentie van Parijs wordt Ophüls, de leider van de onderafdeling *Zwischenstaatliche und Überstaatliche Organisationen* in het *Auswärtiges Amt* én overtuigd ‘Europeaan’, gepasseerd als delegatieleider voor Europese onderhandelingen ten faveure van minister Erhard. Met deze personele wijziging geeft de regering ondermeer gehoor aan de toenemende weerstand vanuit het *Amt Blank* (de voorloper van het ministerie van Defensie, vernoemd naar het hoofd van deze instelling) tegen delegatieleider Ophüls. Mendès-France heeft op basis van de Akkoorden van Parijs het initiatief genomen om daadwerkelijk een Europese bewapeningspool op te richten. In het *Amt Blank* vreest men dat Ophüls, die bekend staat als een fanatieke aanhanger van sectorintegratie, de West-Duitse onderhandelingspositie ten opzichte van Frankrijk inzake defensiesamenwerking onnodig zal verzwakken. Daarnaast wil de bondskanselier hoe dan ook voorkomen dat Mendès-France eventuele onderhandelingen over een bewapeningspool op een of andere manier zal gebruiken om de goedkeuring van de Akkoorden van Parijs te compliceren.⁵⁸

In de kwestie van de bewapeningspool heeft Adenauer een waardevolle bondgenoot aan minister Erhard. In een brief van 18 oktober aan de bondskanselier heeft Erhard zijn stellingname ten aanzien van het Franse voorstel voor een bewapeningspool toegelicht. In deze brief heeft Erhard betoogd dat de (supranationale) plannen van Frankrijk om twee redenen onwenselijk zijn. Ten eerste is “[m]it der Ablehnung der EVG ... für eine gemeinsame Beschaffung durch eine besondere gemeinsame Institution kein Raum mehr”. Ten tweede is het Franse voorstel voor het instellen van controle over de

defensie-industrie “völlig unannehmbar”. In het bijzonder de plicht om een vergunning aan te vragen voor het uitbreiden van productiecapaciteit voor wapens en militair materieel is onacceptabel, omdat een dergelijke maatregel “in letzter Konsequenz jede originäre deutsche Wirtschaftspolitik unterbinden [würde]”.⁵⁹ Op 25 oktober heeft Erhard de bondskanselier er vervolgens nog eens aan herinnerd dat het Franse voorstel voor een bewapeningspool “voller wirtschaftlicher Probleme steckt”. Daarbij heeft Erhard de bondskanselier overigens ook laten weten dat zijn departement “angesichts der großen wirtschaftlichen Bedeutung eines Rüstungspools” het initiatief heeft genomen om de nationale standpuntbepaling in deze kwestie te coördineren. Hij heeft daar aan toegevoegd: “[i]ch darf hoffen, dass Sie mit diesem Vorgehen einverstanden sind”.⁶⁰ Erhard lijkt vastbesloten om als verantwoordelijk minister voor Europese integratie het nieuwste Franse initiatief voor sectorintegratie een snelle dood te laten sterven. Adenauer verzet zich niet tegen de gang van zaken.

Op 8 december 1954 is Erhard voor consultaties in Parijs. Die avond is de minister van Economische Zaken eregast op een prestigieus feestje van het nieuwsblad *Les Echos*. Vele prominenten uit de Franse economie zijn te gast. Erhard benut deze gelegenheid om ten overstaan van de in groten getale toegestroomde media nog eens duidelijk te maken dat hij een Europeaan in hart en nieren is: “ich stehe vor Ihnen ... als ein Freund Frankreichs, als ein wahrhaft guter Europäer, der die wahrhaft europäische Aufgabe erkannt hat”.⁶¹ Daarbij legt hij opnieuw uit dat die ‘werkelijke Europese opdracht’ bestaat uit het nastreven van convertibiliteit en marktwerking. Deze opdracht kan echter onmogelijk binnen de bestaande dirigistische kaders van de EGKS uitgevoerd worden. Volgens Erhard is het moment gekomen waarop Europa de benauwende sectorintegratie van Monnet vaarwel zegt. Europa moet en zal zich gaan inzetten voor functionele integratie: vrijhandel zonder staatsbemoediging.⁶²

Als Etzel via *Le Monde* verneemt wat Erhard beweerd zou hebben tijdens het feestje in de *Echos-Club* is voor hem de maat vol. Op 13 december schrijft hij een brief aan Erhard waarin hij er blijk van geeft onaangenaam verrast te zijn over diens optreden in Parijs. Etzel begint zijn brief met een citaat van Erhard uit *Le Monde*. Het gaat om een uitspraak waarin Erhard de kansen voor verdergaande institutionele integratie - “welche die Übergang von der nationalen Ebene auf die übernationalen Ebene bedingt” - na het “Misserfolg” van de EDG inschat als “nicht mehr sehr gross”. Over dit citaat schrijft Etzel: “[w]enn ... der Bericht hier zutreffen sollte, wäre ich über Sie ehrlich gestanden sehr enttäuscht”. Etzel herinnert Erhard aan een recent gesprek tussen hen beiden waarin

de minister, althans volgens Etzel, zelf de conclusie heeft getrokken dat “die institutionelle Integration und funktionelle Integration sich aneinander hochranken müssten”.⁶³ Vervolgens stelt Etzel Erhard op de hoogte van het feit dat iedereen in Luxemburg er “zutiefst” van overtuigd is “dass die Montanunion unter keinen Umständen die einzige Integration bleiben darf” en “dass der Weg der institutionellen Integration auf die Dauer allein zum Erfolg führen kann”. Etzel benadrukt dat de bondskanselier zijn opvatting deelt en dat hij bovendien zelf van mening is dat “der deutsche Wirtschaftsminister in Frankreich nicht eine Auffassung vertreten kann, die ... nicht die Auffassung des Bundeskanzlers ist”. Etzel besluit zijn brief met een persoonlijk appèl aan Erhard: “[a]us dem tiefen Glauben heraus, dass ohne institutionelle Integration Europa nie werden wird, habe ich ... meine ganze Lebenskraft dieser Seite der Aufgabe gewidmet und es schmerzt mich, wenn einer meiner besten Freunde in so verantwortlicher Stellung Äußerungen tut, die unsere Aufgabe hier verleiden”.⁶⁴

Erhard laat de brief van Etzel vooralsnog onbeantwoord. De minister is druk doende met de voorbereiding van de conferentie over de bewapenings*pool* die voor medio januari op de agenda staat. In de loop van december wordt het evenwel zeer twijfelachtig of de regering Mendès-France dan nog zijn onderhandelingspartner zal zijn. Nadat op 1 november een opstand is uitgebroken in Algerië, bevindt de regering-Mendès-France zich in de problemen. Bovendien blijft de *Assemblée nationale* zich verzetten tegen een West-Duitse herbewapening binnen het kader van de WEU, en zet zij vraagtekens bij het weinig uitgewerkte Saarstatuut. Mendès-France ziet zich in de laatste dagen van 1954 tot twee maal toe gedwongen de vertrouwensvraag te stellen om de parlementaire tegenstand tegen de Parijse Akkoorden het hoofd te bieden. Op 30 december 1954 keurt de *Assemblée*, met 287 tegen 256 stemmen (en 78 onthoudingen), de Akkoorden van Parijs uiteindelijk toch goed en stemt zij in met een West-Duitse toetreding tot de NAVO. Het goedkeuringsdebat in de *Conseil de la République* moet echter nog plaatsvinden.

Op 14 januari 1955 ontmoeten Adenauer en Mendès-France elkaar in Baden-Baden. De bespreking verloopt in een goede atmosfeer. Adenauer geeft blijk van zijn opluchting over de goedkeuring van de Parijse Akkoorden door het Franse parlement en prijst Mendès-France om de zware slag die hij daarvoor geleverd heeft. Wanneer de bewapenings*pool* ter sprake komt laat Adenauer zich in algemene bewoordingen positief uit over de stand van zaken. Hij kondigt aan dat minister Erhard een constructief alternatief voorstel van West-Duitse zijde zal presenteren. In reactie op de toelichting van de bondskanselier merkt Mendès-France op dat het de Fransen “lieb [wäre], wenn man in

Deutschland nicht hinter jedem französischen Vorschlag Missgunst Deutschland gegenüber suchen würde”. Kritieken in de West-Duitse pers dat de Franse regering louter een Europese bewapenings*pool* zou nastreven om “die Deutsche Wiederaufrüstung verhindern oder die Interessen der deutschen Industrie schädigen zu wollen” hebben hem onaangenaam getroffen.⁶⁵ Adenauer en Blankenhorn wijzen voorts nadrukkelijk op de verantwoordelijkheid van Erhard voor het dossier met betrekking tot de bewapenings*pool*. De minister van Economische Zaken zal later op de dag een exposé geven over het West-Duitse standpunt terzake.⁶⁶

Behalve de onderhandelingen over de bewapenings*pool* dient Erhard als verantwoordelijk minister voor de Europese politieke kwesties ook met Mendès-France te onderhandelen over de Saar. Op 18 januari staan consultaties over de Saar gepland, *en marge* van de conferentie over de bewapenings*pool*.

De West-Duitse diplomatie met betrekking tot de Saar is een precaire aangelegenheid. De Frans-Duitse betrekkingen mogen in geen geval geschaad worden, terwijl tegelijkertijd zoveel mogelijk voorkomen moet worden dat Frankrijk doorgaat met het afsluiten van vergaande bilaterale regelingen, via welke de Franse regering *faits accomplis* tracht te scheppen voordat de Akkoorden van Parijs zijn goedgekeurd (in de *Conseil de la République*). Tijdens een aantal zeer geheime diplomatieke missies naar Saarbrücken is het de topdiplomaat Lahr inmiddels gelukt enig vertrouwen te winnen bij de minister-president van Saarland, Johannes Hoffmann. Diens minister-presidentschap wordt gelegitimeerd door een grondwet die onder Franse regie is opgesteld. In de Franse regering geldt Hoffmann dan ook als wegbereider voor een economische vereniging van Saarland met Frankrijk en een afscheiding van Duitsland.⁶⁷

Blankenhorn en Lahr reizen op 17 januari met Erhard mee naar Parijs. De avond voor de ontmoeting met Mendès-France ontdekken de ambtenaren van Buitenlandse Zaken dat Erhard nauwelijks op de hoogte is van de verdragsrechtelijke punten die de hoofdmoot van de bespreking over de Saar zullen vormen. Zij doen er alles aan de minister tijdig bij te praten. Desondanks loopt de bespreking op 18 januari in Parijs uit op een “Fehlschlag”. Wanneer Erhard naderhand opgetogen verslag doet van het gesprek, dat volgens hemzelf gladjes verlopen is, fluistert Blankenhorn Lahr toe: “es sei ein Katastrophe gewesen”. Volgens de lezing van Blankenhorn heeft “Erhard ... von dem, was wir ihm am Vorabend gesagt hätten, kaum Gebrauch gemacht, sondern sich in sehr allgemeinen, teilweise recht naiven Improvisationen ergangen”. Uiteindelijk heeft de minister zelfs ingestemd met voorgenomen Frans-Saarlandse onderhandelingen in ruil

voor de uiterst magere toezegging van Franse zijde “einer späteren Revisionsmöglichkeit”.⁶⁸ Erhard zelf lijkt echter niet beter te weten dan dat de Europese politiek van de Bondsrepubliek Duitsland onder zijn leiding op rolletjes loopt.⁶⁹

Vanuit zijn optiek heeft Erhard alle reden tot tevredenheid over de resultaten van de Europese politiek die de West-Duitse regering onder zijn leiding voert. Na de tweede onderhandelingsronde over de bewapenings*pool* deelt Erhard de wereld triomfantelijk mee dat de Franse plannen voor defensiesamenwerking in verregaande mate van de baan zijn. De Franse eis dat er een supranationaal orgaan in het leven zou moeten worden geroepen op het terrein van de wapenproductie krijgt behalve van de Bondsrepubliek Duitsland ook onvoldoende steun van de overige WEU-lidstaten.⁷⁰ De gretigheid waarmee Erhard de publiciteit zoekt om deze stand van zaken toe te lichten draagt zeker niet bij tot een soepele behandeling van de Akkoorden van Parijs door de *Conseil de la République*, die draalt met zijn goedkeuring. In de West-Duitse pers wordt Erhard dan ook verweten dat hij door zijn opstelling de goedkeuring van de Parijse Akkoorden in gevaar brengt.⁷¹

Adenauer is allerminst gerust op de goedkeuring van de Akkoorden van Parijs door de *Conseil de la République*, maar ook het goedkeuringsdebat in de Bondsdag ziet hij verre van zorgeloos tegemoet.⁷² De ongerustheid van de bondskanselier is verder toegenomen nadat de Sovjet-Unie op 15 januari de *Erklärung zur deutschen Frage* heeft doen uitgaan. Daarin stelt de Sovjet-Unie de Akkoorden van Parijs voorafgaand aan het debat in de Bondsdag ter discussie door nieuwe mogelijkheden voor een Duitse hereniging te suggereren. De Sovjet-Unie waarschuwt in de verklaring voor de consequenties van goedkeuring van de Parijse Akkoorden. Indien de Bondsdag met de Akkoorden instemt, zal zij de verantwoordelijkheid moeten dragen voor “das Fortbestehen der Spaltung Deutschlands”, aldus de verklaring. Als alternatief stelt de Sovjet-Unie algemene vrije verkiezingen onder internationaal toezicht in Duitsland en hereniging in het vooruitzicht “damit ein einheitliches Deutschland als Großmacht wiederersteht und einen würdigen Platz unter den anderen Mächten einnimmt”.⁷³ Deze zogenaamde ‘TASS-verklaring’ wekt de indruk van een Sovjet-Russische tegemoetkoming aan de westelijke bezettingsmogendheden die in augustus 1954 hebben gesteld dat een Duitse hereniging alleen bespreekbaar is bij vrije verkiezingen onder internationaal toezicht in *geheel* Duitsland. De Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk zijn echter eensgezind in hun afwijzing van de ‘TASS-verklaring’. Zij zien de nieuwe Sovjet-voorstellen als een manoeuvre om de goedkeuring van de Akkoorden van Parijs te verstoren. Een analyse die Adenauer volledig deelt.⁷⁴

Het feit dat de crisis in Algerië op 5 februari 1955 leidt tot de val van Mendès-France en zijn regering lijkt een meevaller voor de West-Duitse regering. Die dag deelt Adenauer zijn collegae in het CDU-bestuur mee dat hij vanuit Frankrijk vernomen heeft “daß infolge des Regierungswechsels die Annahme der Verträge [van Parijs, MS] im Conseil de la République leichter sei und daß sie eine größere Mehrheit bekämen als unter Mendès-France”.⁷⁵

Het goedkeuringsdebat over de Akkoorden van Parijs in de Bondsdag, op 27 februari, spitst zich zoals verwacht toe op het Saarstatuut. Er bestaat hevige tegenstand tegen het statuut; ook vanuit de coalitiepartijen. Onder aanvoering van fractievoorzitter Thomas Dehler verklaart de regeringspartij FDP zich tegen het Saarstatuut, maar ook het GB-BHE heeft serieuze bedenkingen en oordeelt, evenals de FDP, dat het statuut vol tegenstrijdigheden zit en onvoldoende is uitgewerkt.⁷⁶ De Bondsdag weigert zich voetstoots neer te leggen bij een afscheiding van de Saar, zoveel is duidelijk.^(f) Uiteindelijk lukt het de criticasters in de Bondsdag echter niet om de goedkeuring van het statuut te verhinderen. Voor de overgrote meerderheid van de Bondsdag lijkt de analyse van Hans-Peter Schwarz op te gaan dat men “trotz kräftiger Worte durch eine Ablehnung des Saar-Statuts kein Scheitern der gesamten Verträge riskieren [wollte], die von Frankreich untrennbar mit der Saar-Lösung verknüpft worden waren”.⁷⁷ Hoewel Dehler en de zijnen en een groot gedeelte van het GB-BHE hun poot stijfhouden, worden de Parijse Akkoorden op 3 maart met een ruime meerderheid goedgekeurd. Bijna een maand na de goedkeuring door de Bondsdag, op 27 maart, doet de *Conseil de la République* hetzelfde.⁷⁸

In Bonn heeft Erhard ondertussen opnieuw het vraagstuk met betrekking tot de *methode* van Europese integratie ter hand genomen. De stagnatie van de onderhandelingen over de bewapenings*pool* en de val van de Franse regering lijken hem de mogelijkheid te bieden om zijn visie op de Europese integratie nader uit te werken. Als verantwoordelijk minister is Erhard er op gebrand zijn opvattingen over de toekomstige Europese integratie op een constructieve wijze onder woorden te brengen. Op 25 maart stuurt hij een exemplaar van een omvangrijke notitie met de titel *Gedanken zu dem Problem der Kooperation und der Integration* ter vertrouwelijke informatie aan de bondskanselier. Het betreft een doorwrocht en genuanceerd stuk, waarin Erhard worstelt met de discrepantie tussen enerzijds de concrete voorstellen tot uitbreiding van de competenties van de EGKS in de sectoren energie en verkeer, en anderzijds zijn overtuiging “daß sich eine Volkswirtschaft nicht wirklich in Teilbereiche zerlegen läßt [...] daß die Funktion vor der Institution ... das Prinzip im ganzen vor dem Verfahren im einzelnen zu stehen hat”.⁷⁹

Erhard begint zijn “Private Studie” met een uitvoerige uiteenzetting van het verschil tussen institutionele en functionele integratie. De scheidslijn die hij trekt is een bekende. Institutionele integratie bestaat volgens Erhard in de eerste plaats uit het creëren van bovenstatelijk organen, terwijl functionele integratie gericht is op het tot stand brengen van een vrijhandelszone en valutaconvertibiliteit. Erhard betreft vervolgens de stelling, dat voortgaan op de weg van sectorintegratie en institutionele integratie - de weg van de EGKS - “im letzten Grunde sogar zu einer Atomisierung der binnen- und außenwirtschaftlichen Beziehungen der Volkswirtschaften führen müsste und so eine echte, funktionelle Integration geradezu verhindern geeignet wäre”. Hij kan het niet laten om in dit verband *en passant* te wijzen op “das Mißverhältniss zwischen dem französischen Preisniveau und dem amtlichen französischen Wechselkurs”, een probleem ten opzichte waarvan “die institutionelle Integration” volgens Erhard “vollkommen [versagt]”. De minister waarschuwt er voor om in de institutionele integratie volgens het model van de EGKS “das allein seligmachende Prinzip erkennen zu wollen”. Erhard merkt op dat met betrekking tot de methode van Europese integratie “wohl viele Wege nach Rom [führen]”.⁸⁰ Hoewel deze opmerking in een bepaald opzicht profetisch zal blijken, betoogt Erhard in zijn studie juist dat er eigenlijk maar één weg bestaat.

Erhard komt tot de slotconclusie dat de eigen verantwoordelijkheid van de nationale staat voor zijn economische beleid een succesvolle Europese integratie volgens de methode van de sectorintegratie ten principale in de weg staat. Tegelijkertijd stelt hij echter vast dat “die Zeit für ein politisches Eigenleben und Sonderschicksal mindestens in Europa vorbei ist” en dat de West-Europese staten wel zullen moeten samenwerken. Hier ziet Erhard als minister en politicus een taak voor zichzelf weggelegd: “weil ich glaube, daß das Bewußtsein von der gegenseitigen politischen Abhängigkeit tiefere Wurzeln geschlagen hat, als das inbezug auf die wirtschaftliche Zusammengehörigkeit gelten kann, mag in dieser Phase der Entwicklung die Politik die Führung übernehmen”. Erhard verklaart dat hij zich ervan bewust is dat de situatie van 1914 in de naoorlogse tijd niet bereikt kan worden zonder een zekere institutionele inbedding. Het primaat van de integratie dient evenwel niet bij dit institutionele element gelegd te worden, maar bij de politiek, die er voor moet waken dat het functionele doel van de integratie niet uit het oog verloren wordt door toedoen van dirigisme en bureaucratie, want: “[d]ie Organisation ist immer nur der Form, aber die Funktion allein ist der Inhalt all unserer Bemühungen, die Zusammenarbeit der Völker auf eine höhere Ebene zu heben, ihr den Charakter einer

echten Integration zu verleihen”.⁸¹ Concrete mogelijkheden daartoe ziet Erhard vooral binnen de multilaterale structuren van de OEEC en de GATT.

3.3. DE RELANCE EUROPÉENNE EN HET AKKOORD VAN BADEN-BADEN

Enkele dagen nadat Adenauer de *Private Studie* van Erhard ontvangen heeft, overhandigt staatssecretaris Hallstein de bondskanselier onderhands zijn reactie op het stuk van Erhard, dat hem vanuit het *Bundeskanzleramt* is toegespeeld. In deze *Erwiderung auf die Gedanken den Herrn Bundeswirtschaftsminister* constateert Hallstein allereerst “Einigkeit in den Grundsätzen” tussen hemzelf en de minister van Economische Zaken. Vervolgens staat de staatssecretaris uitgebreid stil bij de crisis die Europa volgens hem doormaakt na de mislukking van de EDG: “[d]as Scheitern der EVG war ein sowjetischer Sieg von grosser Tragweite”. De Akkoorden van Parijs hebben “zwar die Katastrophe abgewendet”, maar kunnen niet in de plaats komen van de EDG en bovenal niet in de plaats van de EPG die binnen de kaders van de EDG voorzien was. In de komende twee tot vijf jaar zal West-Europa het verlies van de EDG volgens Hallstein moeten goedmaken; “[k]ommen wir während dieser Zeit nicht zur Integration, so vollendet sich die Desintegration”. Verdergaande Europese politieke integratie is daarom een urgente en “vitale Notwendigkeit”.⁸²

Hallstein constateert dat Erhard en hij louter van mening lijken te verschillen over de ‘middelen’ die benut moeten worden om de Europese integratie in deze moeilijke tijden vooruit te brengen. Hij benadrukt dat het er bij de keuze van het middel niet om gaat “ein absolut gutes Mittel zu finden, oder gar das beste theoretisch denkbare”. Het is, in plaats daarvan, essentieel dát middel te vinden dat “aktuell politisch möglich ist”. Volgens Hallstein zijn er gegeven de stand van zaken nauwelijks alternatieven. Zo is het invoeren van een Europese grondwet onhaalbaar, maar ook Erhards idee, dat de mogelijkheid “einer ‘funktionellen’ Integration mit ... institutionellen Organen bloß konsultativer Art” kan dienen als voorportaal voor de politieke eenwording van Europa, “ist praktisch nicht realisierbar”. Temeer, omdat de nationale belangen van de lidstaten in toenemende mate opgeld zullen doen in tijden van laagconjunctuur. Hallstein komt tot de conclusie dat “nur die Fortführung und Ausdehnung der Integration nach dem Typ der Montangemeinschaft” een reële kans van slagen heeft. De Benelux heeft reeds besloten

om “diesen Weg zu gehen”, terwijl Italië daarvoor zijn steun uitgesproken heeft en de nieuwe Franse regering volgens Hallstein van zins lijkt zich daarbij op een of andere wijze aan te sluiten.⁸³

Ruim een maand eerder, op 28 februari, is in Frankrijk een centrum-rechts coalitie onder leiding van de radicaal Edgar Faure aangetreden. Hoewel Faure zelf een tegenstander was van de EDG, heeft zijn regering een pro-Europese signatuur. Er zijn ministersposten ingeruimd voor christen-democratische politici van de *Mouvement Républicain Populaire* (MRP) die bekend staan als uitgesproken ‘Europeanen’, zoals Pierre Pflimlin, Edouard Bonnefous en Pierre Henri Teitgen. Daarnaast heeft Faure een beroep gedaan op de MRP-prominent Schuman - “der Fahnträger der Integrationspolitik in Frankreich” - om de ‘Europeanen’ in zijn kabinet op voorhand voor zich te winnen.⁸⁴ Ondanks zijn matige gezondheidstoestand heeft Schuman gehoor gegeven aan het verzoek van Faure. Als minister van Justitie kan hij achter de schermen een sturende rol spelen in de Europese dossiers. Antoine Pinay wordt minister van Buitenlandse Zaken. Pinay is een “Européen convaincu”, maar eerst en vooral een politiek realist.⁸⁵ Volgens Faure is de Europese politiek van zijn regering een zaak van “l’équipe réalisatrice, composé de Robert Schuman, d’Antoine Pinay et de moi-même”.⁸⁶

De Franse Europese politiek blijft echter ook onder de regering Faure een ingewikkelde aangelegenheid. Het kabinet telt behalve de ‘Europeanen’ ook zes gaullistische bewindslieden, die uiterst kritisch staan ten opzichte van nieuwe Europese initiatieven, maar bovenal een hartgrondige hekel hebben aan Monnet, die zij er van beschuldigen “empereur de l’Europe” te willen worden.⁸⁷ Voor wat betreft dit laatste punt weten de gaullisten zich overigens verzekerd van de sympathie van Faure, die Monnet als een politieke vijand beschouwt. Ten overstaan van de Italiaanse ambassadeur laat Faure zich zelfs ontvallen dat Frankrijk uit de EGKS zal treden wanneer hij een complot van de andere lidstaten ten faveure van het aanblijven van Monnet ontdekt. Daar voegt hij nog aan toe dat die dramatische stap hem tot de meest populaire regeringsleider van Frankrijk zal maken.⁸⁸ De Franse regering stelt zich afwachtend op ten aanzien van de initiatieven die vanuit de Benelux ondernomen worden om het Europese integratieproces nieuw leven in te blazen. Volgens René Massigli, de secretaris-generaal van de *Quai d’Orsay*, is de belangrijkste overweging achter deze opstelling de overtuiging van minister Pinay dat “les adversaires de la CED [EDG, MS] n’avaient pas désarmés”; sterker nog, belangrijke representanten van deze ‘tegenstanders’ zitten in de regering.⁸⁹

Na de goedkeuring van de Parijse Akkoorden door de *Conseil de la République* acht Monnet het moment gekomen om zijn campagne voor een uitbreiding van de competenties van de Hoge Autoriteit en het oprichten van een atoomgemeenschap te intensiveren. De voorbereidende werkzaamheden zijn intussen gevorderd. Op 21 januari heeft hij een ‘Europees Actiecomité’ opgericht, dat op 20 februari heeft opgeroepen tot een “Front pour les Etats Unis d’Europe” en zich verenigd heeft op “le programme suivant; faire les Etats Unis d’Europe; agir dans domaine de l’énergie et des transports; énergie atomique”.⁹⁰ Het moment is aangebroken om hieraan ook concreet gestalte te geven. Monnet manifesteert zich eens te meer als voorvechter van de ‘Europese zaak’ en zet drie diplomatieke lijnen uit.

Allereerst stuurt Monnet vanuit de Hoge Autoriteit een memorandum aan Spaak waarin de concrete voorstellen voor verder Europese integratie zijn uitgewerkt. Jacques van Helmont, medewerker van de Hoge Autoriteit, vat deze voorstellen van Monnet in zijn dagboekantekeningen als volgt samen: “l’extension de la CECA à l’ensemble des transports et de l’énergie, la création d’un fonds européen d’assurance contre le chômage, l’institution d’une Haute Autorité nouvelle pour le développement pacifique de l’énergie atomique”.⁹¹ In een persoonlijk onderhoud met Robert Rothschild, de *chef de cabinet* van Spaak, laat Monnet er geen twijfel over bestaan dat hij wil “que les initiatives viennent de Benelux; à Paris, personne à ce moment n’était en mesure de les prendre et il n’aurait convenu ni aux Allemands, ni aux Italiens de le faire”.⁹² Kort daarna laat Spaak weten meer dan bereid te zijn deze taak op zich te nemen.

De tweede en derde diplomatiek lijn die Monnet uitzet lopen naar Bonn. Op 1 april reist Monnet naar de West-Duitse hoofdstad voor een ontmoeting met Adenauer en Etzel. Monnet tast af in hoeverre de bondskanselier geporteerd is voor een West-Duitse kandidaat in het geval Frankrijk geen geschikte kandidaat blijkt te kunnen presenteren voor zijn opvolging. Een mogelijke kandidatuur van vice-voorzitter Etzel zingt al sinds december rond. In het onderhoud met Adenauer en Etzel zinspeelt Monnet op een informele overeenkomst met de West-Duitse regering: de Bondsrepubliek Duitsland krijgt de voorzitter van de Hoge Autoriteit in ruil voor West-Duitse steun aan zijn integratieplannen. Aan een officiële kandidatuur van Etzel kleven voor de West-Duitse regering echter diverse bezwaren. Het belangrijkste bezwaar betreft het feit dat Etzel weinig voelt voor het voorzitterschap. De reden voor zijn terughoudendheid heeft Etzel in een brief aan Adenauer uiteengezet: “[i]ch bin nicht sicher ob die französischen Stimmen, die meine Kandidatur befürworten, ehrlich gemeint sind”. Etzel vreest dat de

Franse regering louter een West-Duitse voorzitter propageert om zich niet te zeer te committeren aan het beleid van de EGKS. Het gegeven dat in de komende jaren een groot aantal “protektionistische Tatbestände in Frankreich” afgeschaft moeten worden versterkt deze gedachte.⁹³ Bijkomend bezwaar is dat Etzel niet kan rekenen op de steun van minister Erhard, die bedenkingen koestert tegen zijn Europese overtuiging. Als oplossing heeft Etzel een Belgische of Nederlandse kandidaat gesuggereerd.⁹⁴ Op 3 februari heeft Adenauer aan Spaak geschreven dat hij opteert voor een voorzitter uit de Benelux. In het licht van deze stand van zaken houdt Adenauer zich tijdens het onderhoud met Monnet ver van een *deal* met de voorzitter van de Hoge Autoriteit. Een dergelijke afspraak zou volgens de bondskanselier bovendien de Frans-Duitse verhoudingen onnodig onder druk zetten, wat deze met het oog op de Saarkwestie zeer onwenselijk acht.⁹⁵

De derde diplomatieke actie die Monnet onderneemt betreft een sondering van de stemming in ambtelijk Bonn. Begin april reist Ophüls af naar Luxemburg voor een vertrouwelijk gesprek met Monnet en diens rechterhand, de directeur van de economische afdeling van de Hoge Autoriteit, Pierre Uri. Ophüls is een geestverwant van Monnet en geldt als één van de invloedrijkste ambtenaren in Bonn op het terrein van de Europese politiek. Monnet rekent op de volledige steun van Ophüls voor zijn plan voor een atoomgemeenschap. Tot zijn grote verbazing krijgt hij echter te horen dat de atoomgemeenschap onaanvaardbaar is voor de Bondsrepubliek Duitsland. Ophüls verklaart zich nader en zegt dat in het bijzonder minister Erhard, die op dat moment in Bonn de touwtjes in de Europese dossiers stevig in handen heeft, een verklaarde tegenstander is van de plannen van Monnet. De West-Duitse regering beoordeelt de sectorintegratie thans als “partielle et dirigiste” en ziet momenteel meer in nucleaire samenwerking met het Verenigd Koninkrijk, aldus Ophüls. Naar eigen zeggen doet Uri Ophüls vervolgens de suggestie om tegelijkertijd met de voorstellen voor verdergaande sectorintegratie en een atoomgemeenschap “d’*envisager un marché commun général accompli par étapes successives*”. De West-Duitse diplomaat antwoordt: “[c]ela changerait tout”; waarop Monnet de conclusie trekt: “[i]l n’y a rien d’autre à faire”.⁹⁶

De diplomatieke interventies van Monnet bij Spaak en Ophüls hebben vrijwel direct effect. De eerste dagen van april voegt Spaak de daad bij het woord, “plus européen que jamais”, zet hij zich volledig in “de faire du supranationalisme”.⁹⁷ De Belgische minister van Buitenlandse Zaken vervat de inhoud van het memorandum dat hij in maart van Monnet heeft ontvangen in een brief aan Adenauer. Pinay krijgt diezelfde dag een

kopie van de brief.⁹⁸ In deze brief, die gedateerd is op 4 april, doet Spaak het voorstel om de conferentie van de ministers van Buitenlandse Zaken van de EGKS - die gepland staat voor dat voorjaar - aan te grijpen om Monnet te herbenoemen als voorzitter van de Hoge Autoriteit. Spaak stelt dat de demissionaire status van Monnet bij die gelegenheid nog ongedaan gemaakt kan worden door een beroep te doen op het ontstaan van een nieuw momentum voor Europese integratie. Spaak is van mening dat “diese neue Lage geschaffen werden [muss]”. Na de goedkeuring van de Parijse Akkoorden, is de tijd rijp om “gleichzeitig” de opvolgingskwestie op te lossen én de Europese integratie een “neuer Auftrieb (relance)” te verschaffen.⁹⁹ De aanstaande conferentie moet zijns inziens in het teken staan van een uitbreiding van de beleidsterreinen van de EGKS - met energie en transport - en de oprichting van een nieuwe (bovenstatelijke) Europese gemeenschap voor kernenergie, de atoomgemeenschap.¹⁰⁰

De Franse en West-Duitse regering reageren ontwijkend op de brief van Spaak. Pinay laat Spaak via Jules Guillaume, de Belgische ambassadeur in Parijs, weten dat zijn supranationale ideeën een debacle vergelijkbaar met de EDG kunnen veroorzaken. Guillaume voegt daar nog aan toe: “Edgar Faure n’aime pas Jean Monnet, prenez garde! ... ne parlez pas de Monnet à Edgar Faure mais pour le reste vous pouvez avancer”.¹⁰¹ Informeel verneemt Monnet van Pinay dat hij persoonlijk niet afwijzend staat tegenover de voorstellen, maar Faure wel, en dat in dit geval het belang van de regeringscoalitie prevaleert.¹⁰² Adenauer laat Spaak op 13 april weten dat hij de initiatieven prematuur vindt. De bondskanselier wil de inwerkingtreding van de Akkoorden van Parijs, die begin mei voorzien is, afwachten, en stelt voor om de conferentie van de ministers van Buitenlandse Zaken uit te stellen tot eind mei.¹⁰³

Naar aanleiding van het gesprek met Ophüls vervaardigt Uri op verzoek van Monnet een *projet de déclaration* voor de aanstaande conferentie. Dit document, gedateerd op 14 april, wordt vertrouwelijk doorgespeeld aan het *Auswärtiges Amt*, waar het circuleert onder de titel “Vorschlag Monnet”. De conceptverklaring opteert voor een “fusion” van de nationale markten van de lidstaten van de EGKS, de oprichting van een “autorité commune”, die ook belast zal worden met de integratie op het terrein van energie en verkeer, en bovenal de oprichting van onafhankelijke autoriteit ten behoeve van samenwerking op het gebied van kernenergie.¹⁰⁴

De inhoud van het *projet de déclaration* sluit aan bij de stand van zaken in de interdepartementale onderhandelingen binnen de Benelux. Tijdens Nederlands-Belgische consultaties op 2 april in Den Haag heeft de Nederlandse minister van Buitenlandse

Zaken, Beyen, duidelijk gemaakt dat hij zijn plan uit 1953 - algemene of 'horizontale' economische integratie binnen bovenstatelijke kaders - terug wil zien in een gezamenlijk Benelux-standpunt. In het kader van de onderhandelingen over de EPG heeft Beyen zich destijds hard gemaakt voor een Europese interne markt. De Belgische ambtelijk experts onder leiding van Snoy et d'Oppuers geloven echter niet dat het politiek opportuun is "aller si loin", zij denken in eerste instantie aan een vrijhandelszone. Wanneer Rothschild dezelfde avond aan Spaak verslag uitbrengt van de gesprekken in Den Haag, hoort hij zijn minister tot zijn niet geringe verbazing zeggen: "Beyen a raison, il faut essayer".¹⁰⁵ Spaak meent dat een *relance* meer kans van slagen heeft met twee ijzers in het vuur: zowel de plannen van Monnet, als die van Beyen.

Op de dag waarop Spaak zijn brief aan Adenauer schrijft ontvangt hij van Beyen een uitgewerkte versie van diens plan voor een Europese interne markt. Daarin bepleit de Nederlandse minister eens te meer de methode van 'algemene integratie' in plaats van sectorintegratie. Deze methode impliceert het creëren van (onafhankelijke) bovenstatelijke organen om te voorkomen dat de lidstaten in een gemeenschappelijke markt voortdurend met elkaar overhoop zullen liggen over de regelgeving. De oprichting van een douane-unie ziet Beyen als een logische tussenstap op weg naar een gemeenschappelijke markt.¹⁰⁶ Het cruciale punt in de brief van Beyen is evenwel dat hij Spaak laat weten dat (ook) hij van mening is dat het moment gekomen is voor een "prise de position commune nettement définie de la part du Benelux", ook al is hij zich er terdege van bewust dat het standpunt dat hij voorstaat "pourraient rencontrer une opposition assez sérieuse de nos amis français".¹⁰⁷ Beyen, die zich tot op dat moment zeer sceptisch heeft uitgelaten over de plannen van Etzel, Monnet en Spaak, benadrukt daarbij dat de door hem voorgestane methode van integratie zijns inziens goed verenigbaar is met verdere sectorintegratie.

Op 7 april reageert Spaak op de brief van Beyen. Spaak verwelkomt het initiatief van Beyen, maar acht het risico dat het vergaande Nederlandse voorstel sneuvelt door Franse tegenstand zeer groot. Ondanks dit sombere vooruitzicht stelt hij voor de algemene en sectorgewijze integratievoorstellen te combineren in een Benelux-standpunt, waarbij hij er op aandringt dat in het gezamenlijke memorandum een 'terugvaloptie' wordt ingebouwd voor het geval de voorstellen voor een gemeenschappelijke markt niet op Franse steun kunnen rekenen. Vervolgens herhaalt Spaak nog eens de argumentatie die hij in de brief aan Adenauer uiteengezet heeft: een conferentie over verdere sectorintegratie zou een herbenoeming van Monnet als voorzitter van de Hoge Autoriteit mogelijk kunnen maken. Op 14 april antwoordt Beyen op de brief van Spaak. De Nederlandse

minister van Buitenlandse Zaken schept helderheid: “[j]e m’oppose nullement à l’idée d’une extension des compétences de la CECA [EGKS, MS]”.¹⁰⁸ Hoewel Beyen allerlei bedenkingen blijft hebben bij verdere sectorintegratie, ziet hij in dat een uitbreiding van de competenties van de Hoge Autoriteit behulpzaam zou kunnen zijn bij een bredere *relance*.¹⁰⁹ Er kan gewerkt worden aan het opstellen van een Benelux-memorandum.

De diplomatieke dynamiek die Spaak, Beyen en Monnet weten te ontketen ten gunste van een *relance européenne*, noopt tot nadere standpuntbepaling binnen de regeringsorganisatie van de Bondsrepubliek Duitsland. Op 13 april formuleert Adenauer zijn reactie op de *Private Studie* van Erhard die hij eind maart ontvangen heeft. In deze brief sluit Adenauer zich aan bij de eerdere reactie van Hallstein. De bondskanselier betoogt dat “man, wie die Dinge einmal gekommen sind, von der Integration wirklich wichtiger wirtschaftlicher Teilgebiete zu einer Integration auf politischer Ebene kommen kann und wird”. Adenauer geeft Erhard toe dat “[d]er umgekehrte Weg ... an sich der Richtige wäre”, maar deze “ist leider ... bis auf weiteres unmöglich”.¹¹⁰ Niettemin bedeeft de bondskanselier de minister van Economische Zaken, in lijn met de vigerende departementale rolverdeling, met de opdracht om de “Monnet’schen Vorschläge” op hun merites te beoordelen en de nationale standpuntbepaling ten behoeve van de aanstaande conferentie van ministers van Buitenlandse Zaken van de lidstaten van de EGKS te coördineren.¹¹¹

De opdracht van de bondskanselier blijkt geen eenvoudige. Er tekent zich een richtingenstrijd af binnen Erhards eigen departement. Op 18 april stuurt Rust een notitie naar de politieke leiding van het *Bundeswirtschaftsministerium*. In deze notitie, die Rust in samenwerking met Von der Groeben heeft opgesteld, probeert *Abteilung III* de geesten in het departement rijp te maken voor “positiven Schritte” ten aanzien van het “Gesamtproblem der wirtschaftlichen Integration”. De economische integratie zal immers naar alle waarschijnlijkheid bij de aanstaande conferentie aan de orde gesteld worden. Na lippendienst bewezen te hebben aan de gedachten die de minister heeft neergelegd in zijn privé-studie betoogt Rust “dass entsprechend dem Fortschreiten der funktionellen Integration auch institutionelle Klammern” nodig zijn. Volgens Rust moet daarbij gedacht worden aan “föderativer Aufbau und erst später an zentrale Organe (Behörden)”. Aan het einde van de notitie wordt echter opgemerkt dat “über die vortstehende Gedanken ... mit dem Leiter der Abteilung I Übereinstimmung nicht erzielt werden [konnte]”.¹¹² Müller-Armack, die binnen het ministerie van Economische Zaken

de hoofdverantwoordelijke is voor de interdepartementale coördinatie van het nationale standpunt, heeft zich niet laten overtuigen door Rust en Von der Groeben.

Etzel heeft de studie van Erhard inmiddels ook ontvangen. Op 22 april schrijft hij de bondskanselier zijn “Stellungnahme dazu” die volgens de begeleidende brief “nichts Neues” bevat. Volgens Etzel moeten echter “auch die selbstverständliche Dinge ... einmal wieder gesagt werden”. In de begeleidende brief meldt Etzel dat hij zijn reactie ook aan Erhard heeft doen toekomen en dat hij hoopt “im Kürze ein langes ruhiges Gespräch [mit ihm] zu haben, um mich mit ihm ... zu verständigen”.¹¹³ Gezien de inhoud van Etzels *Stellungnahme an der Studie Ludwig Erhard's* lijkt overeenstemming over de Europese integratie tussen beiden, ook in een ‘lang en rustig’ gesprek, toch vooral *wishful thinking*.

In doorwrochtheid en uitgebreidheid doet het stuk van Etzel niet onder voor dat van Erhard. In een lange theoretische argumentatie veegt Etzel de vloer aan met de studie van de minister van Economische Zaken. Eén voor één weerlegt hij Erhards (vele) “irriges” vooronderstellingen en standpunten, die “nicht begründet” zijn. Kern van het betoog van Etzel is dat Erhard met zijn onderscheid in ‘functionele’ en ‘institutionele’ integratie een valse tegenstelling presenteert: “Integration ist Institution und Funktion zugleich”. Etzel wordt niet moe om daar waar mogelijk uiteen te zetten dat de Europese integratie maar één einddoel kent: “die ‘Vereinigten Staaten von Europa’ als einem föderativen Einheitsstaat”, hetgeen het creëren en uitbreiden van supranationale samenwerking impliceert. Tot besluit van zijn notitie zet Etzel nog eenmaal de puntjes op de i: “[d]as eigentliche Schwergewicht beruht nicht im Funktionellen es beruht in der Kraft der institutionellen Verklammerung und das ist die politische Aufgabe, die mit der Ökonomischen zu lösen ist”.¹¹⁴

Van het gewenste gesprek met Erhard komt het voorlopig niet, maar Etzel spreekt enkele dagen later wel met Erhards vertrouweling Müller-Armack. Op 26 april hebben Etzel en Müller-Armack een zes uur durend onderhoud in Baden-Baden, waar Etzel op dat moment in een sanatorium verblijft. Müller-Armack neemt een gematigder standpunt in dan zijn minister en schuift tijdens de bespreking ver op in de richting van de opvattingen van Etzel en het *Auswärtiges Amt*. Etzel en Müller-Armack komen tot de conclusie dat er voor de West-Duitse regering in het bijzonder vijf mogelijkheden zijn om een “Ausdehnung der europäischen Integration” vorm te geven. Ten eerste kunnen de competenties van de Hoge Autoriteit uitgebreid worden met de beleidsterreinen energie, transport en kernenergie. Ten tweede kan er geijverd worden voor de “Entwicklung

gemeinschaftlicher Spielregeln der ökonomische Beziehungen” door middel van het afbouwen van toltarieven en andere marktimperfecties. Hierbij opperen zij het idee van een Europees parlement dat ondermeer aanbevelingen zou kunnen doen over voorgenomen beleid van de lidstaten “eventuell ... mit Übertragung der Souveränität”. Ten derde kan er gedacht worden aan het opstellen van een algemene verklaring “zur Schaffung von besonderen Institutionen (auf der sechs Länder-Basis)”. Ten vierde en ten vijfde verdient de implementatie van vrij verkeer van werknemers aanbeveling, evenals het oprichten van een Europese Universiteit.¹¹⁵ Het gesprek wordt onder verantwoordelijkheid van Etzel vastgelegd in een notitie, die hij op 28 april aan Müller-Armack stuurt met de opmerking: “[i]ch habe sie auch Herrn Monnet gesandt und Herrn Hallstein, da ich der Meinung bin, dass wir auf diesem Gebiet jetzt sehr schnell vorwärts kommen sollten”.¹¹⁶ Aan Monnet heeft Etzel bovendien laten weten dat Müller-Armack zijn steun heeft toegezegd aan verdere Europese integratie via institutionele weg en ook heeft ingestemd met een uitbreiding van de competenties van de Hoge Autoriteit.¹¹⁷ Na afstemming met Hallstein geldt het akkoord dat Etzel en Müller-Armack in Baden-Baden bereikt hebben in het *Auswärtiges Amt* als het uitgangspunt voor de verdere nationale standpuntbepaling.¹¹⁸

3.4. DE VERBORGEN AGENDA VAN DE VIERDE REPUBLIEK

De Franse positie ten aanzien van de plannen voor een *relance européenne* is medio april nog verre van helder voor de overige lidstaten van de EGKS. Dit is volgens Monnet ook de belangrijkste reden waarom bondskanselier Adenauer zich tot dusver zo terughoudend opstelt met betrekking tot zijn plannen voor verdere sectorintegratie en de oprichting van een atoomgemeenschap. Monnet laat zijn medewerkers in Luxemburg weten dat Erhard voor geen van zijn plannen te porren valt, terwijl “Adenauer continue à vouloir lier à l'Ouest les énergies allemandes”, maar in verwarring is over de Franse opstelling. De bondskanselier “s’interroge sur la détermination des Français”, aldus Monnet.¹¹⁹

De oorzaken voor de onduidelijke Franse opstelling zijn niet louter terug te voeren op het gaullistische smaldeel in het kabinet. Het ministerie van Buitenlandse Zaken staat sceptisch tegenover een pro-Europese politiek van Franse zijde ten aanzien van een gemeenschappelijke markt.¹²⁰ De *Quai d'Orsay* heeft zwaarwegende economische argumenten tegen een gemeenschappelijke markt en adviseert Pinay consequent een zeer

terughoudende opstelling. In het bijzonder de recente Nederlandse voorstellen, die uitgaan van een algemene of ‘horizontale’ economische integratie, vervullen de beleidsbepalers aan de *Quai d’Orsay* met zorg. Olivier Wormser, hoofd van de invloedrijke *Direction des affaires Economiques et Financières* van het ministerie van Buitenlandse Zaken, laat de regering duidelijk weten dat vergaande Europese initiatieven voorlopig niet in Frans belang zijn.¹²¹

In een notitie van 14 april 1955 analyseert Wormsers *Direction* onder andere de Nederlandse voorstellen voor een gemeenschappelijke markt. Ter inleiding worden de twee uitgangspunten geponen die volgens de *Direction* bepalend moeten zijn voor de Franse opstelling ten opzichte van een gemeenschappelijke Europese markt. Ten eerste dient het Franse standpunt voor alles de economische belangen van Frankrijk te dienen: “toute proposition qui apparaîtrait non justifiée économiquement ... est à écarter”.¹²² Ten tweede mag de verantwoordelijkheid van Frankrijk voor zijn overzeese gebiedsdelen in geen geval uit het oog worden verloren. Belangrijkste punt van zorg is dat de voorgestelde hoogte van de toltarieven te laag is “pour protéger l’industrie de certains pays, en particulier la France”. Kleinere en zwakkere industriële sectoren in Frankrijk zullen verdwijnen ten gevolge van de hevigere concurrentie. Daarnaast zal de afschaffing van de bestaande beperkingen en tarieven ten aanzien van de handel in landbouwproducten problemen veroorzaken die voor de Franse maatschappij moeilijk te accepteren zullen zijn. Vergaande “mesures de sauvegarde” en overgangsregelingen zullen daarom een absolute noodzaak zijn bij het instellen van een gemeenschappelijke markt. Bovendien lijken de voorstellen voor een gemeenschappelijke markt uiterst problematisch voor de status van de Franse overzeese gebiedsdelen. Het centrale vraagstuk daarbij is of deze gebieden ook tot een gemeenschappelijke markt zullen behoren. Vertwijfeld stelt de *Direction* zich de vraag: “[n]e serait-on pas conduit à choisir entre l’Union Européenne et l’Union Française?”.¹²³ De conclusie van de notitie lijkt moeilijk mis te verstaan: de Franse economie is op geen enkele manier gebaat bij een gemeenschappelijke markt.

De kwestie die de kern vormt van de economische problematiek waar Frankrijk mee kampt - en die Erhard al zo lang een doorn in het oog is - blijft in de genoemde notitie overigens goeddeels onaangeroerd. Dat wil zeggen, behoudens de observatie dat de voorstellen voor een gemeenschappelijke markt “[d]u point de vue français” raken aan het probleem van “la disparité des prix français et étrangers”.¹²⁴

Reeds in de eerste helft van 1954 heeft het Franse ministerie van Financiën geconcludeerd dat het relatief hoge prijsniveau in Frankrijk ten opzichte van de andere OEES-lidstaten geen incidenteel, maar een structureel verschijnsel is. De groothandelsprijzen in Frankrijk zijn namelijk niet alleen tussen 1950 en 1953 sterker gestegen dan in andere Europese landen, maar ook in de periode tussen 1928 en 1953. Vervolgens heeft het ministerie een speciale commissie onder leiding van Roger Nathan - de voormalige directeur externe relaties van het ministerie van Economische Zaken - de opdracht gegeven om deze kwestie nader te onderzoeken. De commissie-Nathan is tot de conclusie gekomen dat de sociale kosten in Frankrijk weliswaar relatief hoog zijn, maar dat het hoge Franse prijsniveau daar niet eenvoudigweg aan toe te schrijven valt.^(G) De commissie heeft vastgesteld dat de werkelijke oorzaak van het probleem van de hoge Franse prijzen niet zozeer gezocht moet worden in de sociale sfeer, maar veeleer in de geringe industrialisatie van Frankrijk ten opzichte van de Bondsrepubliek Duitsland en het Verenigd Koninkrijk. Daar komt bij dat Frankrijk zijn relatief kleine en weinig moderne industriële sector aanzienlijk zwaarder belast dan de landbouw en de dienstensector in de wetenschap dat een dergelijke prioriteitenstelling politiek beter te verkopen is. Deze fiscale lasten leiden tot lagere besparingen in de industriële sector dan in de Bondsrepubliek Duitsland en het Verenigd Koninkrijk. De Franse industrie kan daardoor minder investeren in kostenbesparende modernisering, wat een extra rem zet op de economische ontwikkeling van de industriële sector.¹²⁵ De slotsom kan geen andere zijn dan dat de Franse economie hierdoor steeds verder achterop dreigt te raken, in het bijzonder ten opzichte van de sterk groeiende economie van de Bondsrepubliek Duitsland.¹²⁶

De commissie-Nathan heeft de regering op basis van haar rapport uitdrukkelijk geadviseerd om sociaal-economische randvoorwaarden in acht te nemen ten aanzien van verdere handelsliberalisatie. Het advies wordt evenwel gekenmerkt door dubbelzinnigheid. Enerzijds stelt de commissie dat het een eerste vereiste is de industriële ontwikkeling door middel van fiscale hervormingen te stimuleren, anderzijds adviseert zij de sociale lasten niet te verlagen, omdat dit zal leiden tot hogere lonen. In plaats daarvan dient volgens de commissie de regelgeving betreffende de 40-urige werkweek versoepeld te worden en de salariëring van overuren verlaagd te worden. Daarnaast moet Frankrijk zich inspannen om de andere Europese landen te bewegen tot de implementatie van de Geneefse Conventie ten aanzien van de gelijke beloning van mannen en vrouwen. De basis onder het advies-Nathan is een moeizaam compromis tussen de commissieleden. In

zijn begeleidende brief heeft Nathan uitgelegd dat hij en zeven andere leden van de commissie een mening zijn toegedaan die niet is opgenomen in het advies. Nathan en zijn medestanders vinden dat verdere handelsliberalisatie niet afhankelijk gemaakt mag worden van (sociale) randvoorwaarden, zoals opgesomd in het advies, maar meteen ter hand genomen moet worden. Een economische ‘shocktherapie’ is volgens Nathan zelf de enige manier om de noodzakelijke modernisering van de Franse economie ook daadwerkelijk tot stand te brengen. Volgens Nathan zal Frankrijk alleen op die manier doordrongen raken van de dwingende noodzaak tot ingrijpende hervormingen.¹²⁷

De Franse regering heeft het sociaal-economische vraagstuk van de zachte of de harde hand dat uit de brief van Nathan naar voren is gekomen, in de lente van 1955 nog niet dichterbij een oplossing weten te brengen. Economisch gezien lijkt liberalisering van de handel, bijvoorbeeld door middel van een gemeenschappelijke Europese markt, de beste manier om de Franse economie te revitaliseren. De Franse politiek vreest echter dat een dergelijke liberalisering hoe dan ook een aanslag op Frankrijks sociale stelsel zal betekenen. Dat laatste betreft een consequentie die weinig politici voor hun rekening durven te nemen.

De economische malheur vormt evenwel niet de enige klemmende problematiek waar de Franse regering zich in 1955 voor gesteld ziet. Frankrijk zit militair-strategisch ook behoorlijk in de (financiële) problemen. De militaire acties waartoe Frankrijk heeft besloten naar aanleiding van de Algerijnse opstand leggen een groot beslag op de begroting. Daarnaast confronteert de toestand in Algerië Frankrijk met een tegenstrijdigheid tussen de Franse militaire ambities en de militair-strategische realiteit. Op 26 december 1954 heeft een gedeelte van het Franse kabinet, mede op instigatie van het *Commissariat à l’Energie Atomique* (CEA), vergaderd over het militaire gebruik van kernenergie. In deze uiterst geheime bijeenkomst heeft minister-president Mendès-France zich op het standpunt gesteld dat de wereld verdeeld is “entre les puissances atomiques et les autres”.¹²⁸ Mendès-France heeft daaraan de conclusie verbonden dat Frankrijk zich zo spoedig mogelijk bij de eerste categorie dient te voegen. Dit niet in de laatste plaats in het licht van “l’avantage que la France avait en cette matière sur l’Allemagne, du fait de la renonciation de celle-ci à la fabrication de l’arme”,^(H) in het kader van de Parijse Akkoorden.¹²⁹ Ambitieuze beleid op het terrein van het militaire gebruik van kernenergie strookt echter slecht met de actuele behoeften van het Franse leger. In guerrillaconflicten in koloniale brandhaarden, zoals in Algerië, zijn kernwapens van weinig waarde. Naast de economische problematiek, de opstand in Algerië en de met beide vraagstukken

samenhangende problemen op de begroting, stelt ook de kwestie betreffende de ontwikkeling van het Franse nucleaire potentieel de Franse regering voor fundamentele keuzes.

Tijdens het geheime beraad van 26 december 1954 heeft in het bijzonder toenmalig minister van Financiën, Edgar Faure, bedenkingen geuit bij de voorstellen van Mendès-France. Faure heeft gewezen op de zware financiële lasten die een militair nucleair programma met zich zal brengen voor de noodlijdende Franse economie. Desalniettemin heeft Mendès-France verklaard voornemens te zijn een geheim nucleair studieprogramma te starten en de voorbereidingen te treffen voor de bouw van een atoombom en een kernonderzeeër. Hoewel het kabinet in februari 1955, als de regering Mendès-France ten val komt, nog geen definitief besluit heeft genomen over deze voorstellen, is het CEA dan reeds voortvarend van start gegaan met een militair (studie)programma.¹³⁰

De centrum-rechtse regering onder leiding van Faure, die de regering-Mendès-France opvolgt, lijkt in eerste instantie echter veel minder ambitieus op het terrein van kernenergie. Faure spreekt zich zelfs publiekelijk uit tegen het militaire gebruik van kernenergie. Ook het nieuwe Europese project voor een atoomgemeenschap voor het vreedzame gebruik van kernenergie wordt door Faure afgewezen. De terughoudende opstelling van Faure blijkt geen beletsel voor het CEA. Het *Commissariat* zet de onder Mendès-France gestarte voorbereidingen in de richting van de vervaardiging van een Frans kernwapen onverminderd voort.¹³¹ Behalve het beleid van het CEA stroken ook de activiteiten van de gaullistische bewindslieden Gaston Palewski (Atoomvraagstukken) en generaal Pierre Koenig (Defensie) slecht met Faures verklaring tegen het militaire gebruik van kernenergie. De vraag of Frankrijk een definitief besluit moet nemen tot het ontwikkelen van een kernwapen is mede op initiatief van deze bewindslieden namelijk opnieuw onderwerp van studie in kabinetskringen.¹³²

Monnet vindt op zijn beurt draagvlak in ambtelijk Parijs voor zijn plannen voor een atoomgemeenschap en niet alleen bij zijn voormalige ondergeschikten van het *Commissariat au Plan*.¹³³ Op de *Quai d'Orsay*, waar men zich de grootst mogelijke zorgen maakt over een Amerikaans-Duits samenwerkingsverband op het terrein van de kernenergie ten koste van Frankrijk,⁽¹⁾ staat men niet afwijzend tegenover de plannen van Monnet voor een Europese atoomgemeenschap. Het Franse ministerie van Buitenlandse Zaken tendeert sinds enige tijd in de richting van een beproefd recept voor *le problème allemand*: controle door middel van samenwerking.¹³⁴

Het duurt niet lang voor Faures standpunt met betrekking tot het militaire gebruik van kernenergie minder ondubbelzinnig wordt. Het standpunt van Faure ontwikkelt zich in de richting van de dominante opvatting op de *Quai d'Orsay*. In de eerder aangehaalde notitie waarin de *Direction des affaires Economiques et Financières* waarschuwt voor de gevaren van een gemeenschappelijke markt, wordt ten aanzien van de “*approche par secteurs*” opgemerkt dat deze in bepaalde sectoren wél in Frans belang kan zijn: “*les secteurs dans lesquelles une action commune pourrait être envisagée, sinon réalisée, semblent se limiter aux transports et à l'énergie*”. Het gaat daarbij nadrukkelijk ook om “*énergie atomique*”, zo blijkt verderop in de notitie. In de visie van de *Direction* snijdt het mes van een Europese atoomgemeenschap voor Frankrijk aan twee kanten:

“il convient de souligner que d'une part, il peut être intéressant à long terme de créer une association qui empêche l'Allemagne de poursuivre indépendamment un effort atomique et que d'autre part, dans l'immédiat, sur certains sujets très précis comme celui de la séparation des isotopes de l'uranium, une collaboration de caractère limité pourrait être à l'avantage commun des industriels français et allemands”.¹³⁵

Frankrijk kan via een Europees samenwerkingsverband voorkomen dat de Bondsrepubliek Duitsland een onafhankelijke kernenergie-industrie ontwikkelt, die op een gegeven moment ook in staat zou kunnen zijn om kernwapens te produceren.¹³⁶ Daarnaast is een atoomgemeenschap de enige manier waarop Frankrijk zich op internationaal gelegitimeerde wijze toegang kan verschaffen tot de financiële en industriële capaciteit van de Bondsrepubliek Duitsland op het gebied van kernenergie.⁽¹⁾

Het CEA staat aanvankelijk evenwel zeer sceptisch tegenover Europese samenwerking op het gebied van kernenergie.¹³⁷ Behalve dat het CEA bevreesd is de invloedrijke positie te verliezen die het inmiddels verworven heeft in de Franse regeringsorganisatie,^(K) acht het *Commissariat* bilaterale alternatieven op het terrein van kernenergie veelbelovender. Dat laatste voornamelijk in het licht van zijn doelstelling om zo snel mogelijk een fabriek voor de splitsing van isotopen te bouwen in Frankrijk. Een dergelijke fabriek zou Frankrijk namelijk in staat stellen zelf verrijkt uranium te produceren; ook het zogeheten U235 (90% verrijkt uranium) dat noodzakelijk is voor de productie van kernwapens. Zo lang Frankrijk niet over een eigen fabriek voor de splitsing

van isotopen kan beschikken zal het afhankelijk blijven van de aanvoer van verrijkt uranium uit de Verenigde Staten, welke te beperkt is voor de productie van kernwapens.

Gedurende de eerste maanden van 1955 neemt het CEA initiatieven voor de bouw van een fabriek voor de splitsing van isotopen, maar deze lopen stuk op het Amerikaans (-Britse) monopolie met betrekking tot verrijkt uranium.¹³⁸ De Amerikaanse regering blijkt de Franse plannen voor het militaire gebruik van kernenergie zelfs actief tegen te werken. Op 4 februari heeft de Franse regering vanuit Londen vernomen dat de lopende Frans-Britse consultaties over samenwerking op het terrein van de productie van verrijkt uranium per direct worden afgebroken. De Verenigde Staten hebben een veto uitgesproken over iedere vorm van nucleaire samenwerking met Frankrijk. Daarnaast worden de aspiraties van het CEA gefrustreerd door de strikte Amerikaanse controle op de hoeveelheid en de kwaliteit van het uitgevoerde uranium naar Frankrijk en de zeer beperkte mate waarin de Verenigde Staten bereid zijn expertise met Frankrijk te delen. Ten slotte blijkt België niet bereid om uraanerts uit Belgisch Congo aan Frankrijk te leveren tegen dezelfde (lage) prijs als aan de Verenigde Staten. Na deze ervaringen matigt het CEA zijn afwijzende houding ten aanzien van een Europese atoomgemeenschap.¹³⁹

Tijdens een kabinetsvergadering op 22 april 1955 gaat ook Faure overstag. De regering schaaft zich alsnog achter de plannen voor een Europese atoomgemeenschap.¹⁴⁰ Het *Comité de Défense nationale* geeft aan het ministerie van Buitenlandse Zaken de opdracht “d’établir les contacts nécessaires en vue de la création d’une organisation européenne de l’énergie atomique”.¹⁴¹ Ondanks het feit dat de regering-Faure kampt met de angst dat een nieuw Europees initiatief in het verdeelde Franse parlement uiteindelijk hetzelfde lot beschoren zal zijn als de EDG en Faure bovendien weigert het bestaansrecht van zijn kabinet op het spel te zetten ten faveure van ‘Europa’, lijkt de Franse regering overtuigd te zijn geraakt van de wenselijkheid van een Europese samenwerkingsconstructie die ten bate zal komen van de (militaire) ambities van Frankrijk op het terrein van kernenergie. Met dien verstande, dat Franse steun voor de atoomgemeenschap er in geen geval toe mag leiden dat tegelijkertijd de oprichting van een gemeenschappelijke markt gestimuleerd wordt.

Zoals in dit hoofdstuk is gebleken, is bondskanselier Adenauer weinig enthousiast over de nieuwe plannen voor Europese integratie die vanaf het najaar van 1954 de ronde doen. Vanuit dat perspectief is het verklaarbaar waarom dat Erhard in de winter van 1954-55 de verantwoordelijkheid krijgt voor de West-Duitse positie in ‘Europa’. De belangrijkste gedachte achter deze opmerkelijke herverdeling van competenties lijkt te zijn

dat Adenauer zijn minister van Economische Zaken beschouwt als het meest probate middel om nieuwe Europese initiatieven in de kiem te smoren. De bondskanselier mengt zich verder nauwelijks in het felle debat dat woedt in de West-Duitse regeringsorganisatie over de methode van verdere Europese integratie - institutioneel of functioneel. Een *relance européenne* is in de ogen van Adenauer in ieder geval niet wenselijk zolang de Akkoorden van Parijs niet in werking zijn getreden. Uit zijn opstelling in La Celle-Saint-Cloud blijkt bovendien dat hij slechts geïnteresseerd is in nauwere Frans-Duitse samenwerking op het terrein van defensie en economie. Vanuit het oogpunt van Frans-Duitse verzoening is de oplossing van de Saarkwestie evenwel het meest urgent. Deze dient absolute prioriteit te hebben in de ogen van de bondskanselier.

DE ZACHTE HEELMEESTERS VAN EICHERSCHIED

“wir sind dabei, das Gesicht zu verlieren”^{*1}

Op 12 februari 1955 heeft Adenauer zijn zoon Paul een brief geschreven waarin hij zijn visie geeft op de toestand in de wereld. De bondskanselier is in deze brief onder meer stil blijven staan bij de situatie in West-Europa. Hij heeft zijn zoon bekend dat Frankrijk hem “Sorge macht”, en dat hij “dringend gewünscht [hätte], daß Mendès-France noch geblieben wäre”.² Adenauer lijkt te hechten aan de nieuwe vormen van Frans-Duitse samenwerking waartoe Mendès-France en hij in La Celle-Saint-Cloud een eerste aanzet hebben gegeven, en die zij in januari gezamenlijk van een passend vervolg hebben proberen te voorzien. Aanvankelijk heeft Adenauer zijn hoop gevestigd op een nieuwe (centrum-rechtse) Franse regering onder leiding van de onafhankelijke republikein Pinay, zo laat hij Paul weten.³ Op het moment dat hij zijn zoon schrijft is echter reeds duidelijk dat deze hoop ijdel is. Pinay wordt benoemd tot minister van Buitenlandse Zaken in de nieuwe regering Faure (zie paragraaf 3.3). Adenauer investeert in het opbouwen van “ein gutes persönliches Verhältnis” met de nieuwe bewindsman op de *Quai d’Orsay*.⁴ Hij verwacht dat Pinay van waarde kan zijn voor zijn Europese politiek.

In dit hoofdstuk beschrijf ik de ontwikkelingen in de Europese politiek van de Bondsrepubliek Duitsland van medio april tot juli 1955. In deze periode nemen de consultaties tussen de lidstaten van de EGKS over de gemeenschappelijke markt en de atoomgemeenschap steeds serieuzere vormen aan. Op initiatief van de Benelux, de Hoge Autoriteit en Monnet en diens vertrouwelingen, wordt er toegewerkt naar een conferentie van de ministers van Buitenlandse Zaken van de EGKS. Tijdens deze conferentie, op 1 en 2 juni in Messina, wordt een akkoord bereikt over de opvolging van Monnet en de *relance européenne*.

---

* Franz Etzel aan Hans Globke, op 17 juni 1955.

Allereerst sta ik stil bij de ontmoeting van Adenauer en Pinay op 29 en 30 april 1955 in Bonn. De besprekingen tussen beide bewindslieden leveren diverse akkoorden op over een aantal ingewikkelde kwesties rond de uitwerking van het Saarstatuut. Daarnaast lanceert Pinay een geheel nieuw (intergouvernementeel) plan voor de Europese integratie. Evenals Monnets plannen voor een atoomgemeenschap, die inmiddels gesteund worden door de Franse regering, kan ook dit Franse idee rekenen op de instemming van de bondskanselier (paragraaf 4.1). Vervolgens besteed ik aandacht aan het licht dat er zit tussen de afspraken over Europese integratie die Adenauer heeft gemaakt met Pinay en de departementale opvattingen in Bonn. Door toedoen van de interdepartementale richtingsstrijd over verdere Europese integratie lijkt deze discrepantie echter nauwelijks te worden opgemerkt door de betrokkenen in de West-Duitse regeringsorganisatie. Wanneer er naar aanleiding van het Benelux-memorandum een eensluidend West-Duits standpunt moet worden geformuleerd over de gemeenschappelijke markt en de atoomgemeenschap, blijkt er bovendien een fundamenteel meningsverschil te bestaan tussen voor- en tegenstanders van de Benelux-voorstellen. Dit meningsverschil spitst zich toe op voorwaarden waaronder Frankrijk zou kunnen participeren in een gemeenschappelijke markt. Tijdens voorbereidende gesprekken die een delegatie van het *Bundeswirtschaftsministerium* in Bad Bertrich voert met Etzel en zijn medewerkers treedt dit fundamentele meningsverschil duidelijk aan het licht. Sommige West-Duitse medewerkers van de Hoge Autoriteit lijken, net zoals het ministerie van Buitenlandse Zaken, van mening dat de zorgwekkende staat van de Franse economie binnen een gemeenschappelijke markt met compassie behandeld dient te worden. De overheersende visie bij Economische Zaken is echter dat de tucht van de markt de enige juiste remedie is voor de Franse problemen. Het lukt de betrokkenen in de laatste dagen van mei tijdens een geheim overleg in Eicherscheid weliswaar een gemeenschappelijk West-Duits standpunt te formuleren, maar men gaat daarbij de kwestie die in Bad Bertrich aan het licht is gekomen volledig uit de weg (paragraaf 4.2). Daarna beschrijf ik het verloop van de conferentie van ministers van Buitenlandse Zaken van de EGKS in Messina, waar een akkoord bereikt wordt over de voorstellen van de Benelux, dat vervat wordt in de zogeheten Resolutie van Messina (paragraaf 4.3). Ten slotte ga ik in op de negatieve beeldvorming rond de Europese politiek van de Bondsrepubliek Duitsland naar aanleiding van de West-Duitse opstelling in Messina. Deze beeldvorming is reden tot grote zorg bij de voorstanders van het Benelux-memorandum. In hun ogen is minister Erhard de hoofdoorzaak van de negatieve beeldvorming. Zij stellen dan ook alles in het werk om zijn bemoeienis met de Europese dossiers te minimaliseren. Daarbij blijken zij overigens niet te hoeven rekenen op steun van bondskanselier, die de *relance européenne* niet

als prioriteit beschouwt en die bovendien na zes jaar afstand doet van het ministerschap van Buitenlandse Zaken (paragraaf 4.4).

4.1. DE PRIORITEITEN VAN PINAY EN ADENAUER

Begin april constateert de West-Duitse ambassade in Parijs dat “Pinay ... sich die Verwirklichung der ‘Entente franco-allemande’ zum Ziel gesetzt [habe]”.⁵ Voorwaarde om dat doel te verwezenlijken is een Frans-Duits akkoord over de openstaande punten met betrekking tot de Saarkwestie. Deze punten hebben voornamelijk betrekking op de praktische uitwerking van het Saarstatuut en betreffen bijvoorbeeld de onenigheid over de interpretatie van artikel 6 van het Saarstatuut - waarin de voorwaarde van ‘niet-inmenging’ tijdens de periode tot aan het referendum vastgesteld is - alsmede de politiek gevoelige kwestie inzake de kanalisering van de Moezel,^(A) en de uiterst netelige Röchling-affaire.⁶

De familie Röchling is een familie van ijzer- en staalmagnaten uit Völklingen in het Saarland. De familie speelt sinds het begin van de twintigste eeuw een prominente rol in de ontwikkeling van de ijzer- en staalindustrie in de Saar. Voorafgaand aan en tijdens de Tweede Wereldoorlog is het Röchling-imperium van groot belang geweest voor de Duitse oorlogsindustrie. Om die reden is directeur Hermann Röchling in 1946 gevangen genomen door de Amerikaanse bezettingsautoriteit, die hem heeft uitgeleverd aan de Franse justitie. Na een aanvankelijke veroordeling tot jarenlange gevangenschap voor misdaden tegen de menselijkheid is Röchling, na gratieverzoeken vanuit de *Röchling-Werke* en daarbij aangesloten ondernemingen, in augustus 1951 - na bemiddeling door de Franse Hoge Commissaris André François-Poncet - vrijgelaten. De oud-directeur heeft evenwel het verbod opgelegd gekregen het Saarland te betreden.

In een intern *aide mémoire* van het *Auswärtiges Amt*, dat gedateerd is op 20 april 1955, wordt verslag gedaan van de stand van zaken in de Röchling-affaire. Naar aanleiding van het debat in de *Conseil de la République* over het Saarstatuut wordt opgemerkt dat minister-president Faure en minister van Buitenlandse Zaken Pinay herhaaldelijk verklaard hebben dat de Franse regering het deponeren van de ratificatie-oorkonden betreffende de Akkoorden van Parijs “von einer sie befriedigenden Regelung des Falles Röchlings abhängig machen werde und daß sie eine Rückkehr der Familie Röchling in das Völklinger Werk unter keine Umständen zulassen würde”. Daarnaast wordt gerapporteerd over de consultaties die een vertegenwoordiger van de familie gevoerd heeft met minister Pinay. Daarin zou de laatste de familie voor de keuze gesteld hebben het bedrijf aan een groep Franse investeerders te verkopen, of “eine ‘solution de

force' hinzunehmen" waarvan de implicaties overigens niet helder zijn. De West-Duitse regering neemt afstand van de Franse eisen. Zij acht het "[m]it ... dem Geiste des Saarabkommens ... nicht vereinbar, die Beendigung der Sequestermaßnahmen in der Weise herbeizuführen, daß der Eigentümer zum Verkauf gezwungen oder durch eine Enteignung seines Eigentums beraubt wird".⁷

Op 14 maart heeft Adenauer reeds een brief geschreven aan Pinay waarin hij heeft voorgesteld om op korte termijn een vertrouwelijk gesprek te arrangeren over de Frans-Duitse betrekkingen.^{8(B)} Pinay heeft vervolgens met Adenauer afgesproken om op 29 en 30 april een ontmoeting te hebben in Bonn.⁹ In dit kader heeft minister Strauß op 3 april een voorgesprek met de Franse minister van Buitenlandse Zaken. De voorman van de CSU is als minister voor *besondere Aufgaben* opgenomen in het tweede kabinet Adenauer,^(C) maar gedraagt zich naar eigen zeggen als "Bundesminister für selbstgestellte Aufgaben".¹⁰ Strauß is ervan doordrongen dat er binnen het buitenlandse en veiligheidsbeleid op dat moment één zaak absolute prioriteit heeft: "die Saarfrage, deren Lösung für alle Verhandlungen, an denen Frankreich beteiligt war, eine vorrangige Aufgabe bedeutete".¹¹ Strauß onderhoudt sinds enige jaren "einer Art väterlicher Freundschaft" met de vijftientig jaar oudere Pinay en lijkt daarom de juiste persoon voor een eerste diplomatieke sondering van de positie van de nieuwe bewindsman op de *Quai d'Orsay*.¹² In zijn contacten met Pinay heeft Strauß laten weten dat de West-Duitse regering terughoudend staat tegenover nieuwe plannen voor verdere sectorintegratie.¹³

Op de ochtend van 29 april vindt het eerste onderhoud plaats tussen Adenauer en Pinay. Daarbij zijn van Franse zijde, behalve Pinay, François-Poncet en Jean Sauvagnargues, Duitslandexpert van de *Quai d'Orsay*, aanwezig. De bondskanselier wordt bijgestaan door zijn vaste raadgevers Hallstein en Blankenhorn.¹⁴ Adenauer opent de conversatie met een geloofsbelijdenis aan de Frans-Duitse samenwerking. Hij herinnert er nog eens aan dat hij zich sinds de jaren twintig inzet voor Frans-Duitse integratie en stelt dat "der Gedanke der Zusammenarbeit mit Frankreich" wat hem betreft "keinerlei Schaden gelitten hat" door de mislukking van de EDG. Pinay beaamt dit volmondig. Hij licht toe dat hij naar Bonn gekomen is "weil ich der Politik, die seinerzeit der Außenminister meiner Regierung, Herr Schuman, ausgearbeitet hat, treu geblieben bin". Pinay dringt aan op een zeer open onderhoud met Adenauer: [s]eien Sie jedenfalls versichert, dass ich alles, was ich denke, auch sage, und alles, was ich sage, auch denke".¹⁵

Vervolgens snijdt Pinay de Röchling-affaire aan. Volgens Pinay heeft Hermann Röchling zich gemanifesteerd als een "geschworne Feind Frankreichs", die niet alleen verantwoordelijk is voor de financiering van "antifranzösische Bewegungen", maar zich in de bezettingstijd bovendien "in derart brutaler Weise als ein Tyrann der französischen

Stahlindustrie” heeft laten kennen “dass er überall verhasst ist”. Daarna meldt Pinay dat de Franse regering het parlement twee zaken heeft beloofd: ten eerste, dat het deponeren van ratificatie-oorkonden van de Parijse Akkoorden alleen plaats zal hebben wanneer er overeenstemming is bereikt over de afwikkeling van de Röchling-affaire, en, ten tweede, dat zij er zorg voor zal dragen “die Röchlings für immer aus der Leitung der Werke auszuschliessen”. Pinay besluit zijn interventie met de mededeling dat hij ook aan de familie Röchling heeft laten weten dat “ein Verkauf” wat hem betreft de beste oplossing is.¹⁶ Nadat Pinay benadrukt heeft dat de Franse regering de ratificatie van de Akkoorden van Parijs, die voorzien is voor 5 mei, geenszins wil vertragen, doet Adenauer een poging om een principe-akkoord over de Röchling-affaire te bereiken,^(D) hetgeen enkele dagen later ook daadwerkelijk lukt.^{17(E)}

Gedurende de middag bespreken Adenauer en Pinay de stand van zaken in de internationale politiek. Adenauer maakt melding van “einen sehr summarischen Schreiben” dat hij ontvangen heeft van Monnet. Daarin heeft Monnet te kennen gegeven te willen aanblijven als voorzitter van de Hoge Autoriteit, “wenn der Montanunion gewisse neue Befugnisse zuerkannt würden”. Pinay vertrouwt Adenauer toe dat hij zelf een voorstander is van het aanblijven van Monnet en dat hij dit ook aan hem kenbaar gemaakt heeft. De minister geeft echter ook aan dat diverse collegae in het kabinet “aus innenpolitische Gründen” bedenkingen koesteren tegen Monnet. Als Pinay vervolgens het kabinetsstandpunt toelicht legt hij uit dat Faure een voorstander is van nieuwe Europese instituties op het gebied van verkeer en, in het bijzonder, kernenergie, “allerdings nicht im Rahmen der Montan-Union”. Hij tekent daar echter bij aan dat “bis zu einer Änderung der französischen Mehrheits-Verhältnisse nach den Wahlen im Jahre 1956” een “vorsichtiges Vorgehen” geboden is.¹⁸ Dat laatste geldt in het bijzonder ten aanzien van de plannen voor een gemeenschappelijke Europese markt. Adenauer stemt in met Pinay’s analyse: de atoomgemeenschap heeft prioriteit ten opzichte van de gemeenschappelijke markt.¹⁹

Pinay begint vervolgens een algemene beschouwing over de Europese integratie. Het centrale punt van zijn exposé is dat het allemaal veel pragmatischer en flexibeler moet dan thans binnen de EGKS gebruikelijk is. Volgens Pinay moeten er in de toekomst veel meer besluiten over praktische zaken genomen kunnen worden door de ministers van Buitenlandse Zaken zonder dat daarvoor iedere keer de nationale parlementen geraadpleegd dienen te worden. Bovendien bepleit Pinay dat de samenstelling van de deelnemende (lid)staten per beleidsterrein moet kunnen verschillen. Sommige dingen zijn beter binnen een Frans-Duits samenwerkingsverband te realiseren, andere beter binnen de multilaterale kaders van de EGKS, en weer andere beter binnen een breder multilateraal verband. Adenauer is enthousiast over Pinays idee, dat hij verwelkomt als

“ein sehr guter Gedanke”. Na deze aansporing herhaalt Pinay een voorstel dat hij in het voorgesprek met Strauß ook al geopperd heeft.²⁰ Hij pleit er voor om de ministerraad van de EGKS “alle 6 bis 8 Wochen einzuberufen. Wir könnten dann ... alle 6 Wochen einen weiteren Fortschritt melden und so die öffentliche Meinung bis zu den nächsten Wahlen auf dem Qui-vive halten. Nachher können wir dann kühneren Plänen zuwenden”.²¹ De initiatieven van Pinay passen in de strategie waarmee men op de *Quai d’Orsay* anticipeert op de aanstaande conferentie van de ministers van Buitenlandse Zaken van de EGKS. Op de *Quai* zoekt men, zoals gezegd, naar manieren om de plannen voor een gemeenschappelijke markt te trainen, zonder een slagvaardige oprichting van de atoomgemeenschap op het spel te zetten. Het voorstel van Pinay - dat Adenauer zich herinnert als het ‘Pinay-plan’ -²² kan weliswaar rekenen op de volledige steun van de bondskanselier, maar heeft niets van doen met de initiatieven van Monnet, Etzel, Spaak en de Benelux, die de discussie over de Europese integratie op dat moment beheersen. Na een informatieronde langs de hoofdsteden van de lidstaten van de EGKS zal dan ook spoedig blijken dat de intergouvernementele voorstellen van Pinay, die Adenauer beoordeelt als de opstap naar de “Schaffung einer politischen Union”, op teveel verzet stuiten bij de overige lidstaten.²³

Op de tweede dag van het bezoek van Pinay aan Bonn worden diverse uitvoeringskwesties betreffende het Saarstatuut besproken waarover nog overeenstemming bereikt moet worden. Het gaat daarbij onder andere over het stemrecht van ‘uitgewezenen’ en de functie van de ‘Europese commissaris’, die onder meer moet toezien op het verloop van het referendum. Ook deze besprekingen verlopen succesvol. Aan het einde van deze overlegronde praten Adenauer en Pinay over het vervolgtraject met betrekking tot het akkoord dat Adenauer en Mendès-France in La Celle-Saint-Cloud gesloten hebben over de intensivering van de bilaterale economische samenwerking tussen Frankrijk en de Bondsrepubliek Duitsland. Minister Erhard is inmiddels aangeschoven. Hij neemt bij dit onderwerp direct het woord en stelt zich zeer sceptisch op ten aanzien van de “Aufbau des Wirtschaftskomitees”. Hij uit dezelfde soort kritiek op de constructie als Etzel in het najaar van 1954 schriftelijk gedaan heeft. Volgens Erhard kan en mag een bilateraal samenwerkingsverband geen aanspraak maken op competenties die onder de nationale departementen vallen, zoals het afsluiten van handelsverdragen. Adenauer probeert de uitspraken van Erhard te nuanceren en wijst er op dat voornamelijk samenwerking in de luchtvaartindustrie beoogd wordt. Ter geruststelling van Erhard voegt hij daaraan toe dat “[e]s wäre keinesfalls eine Art Überwirtschaftsrat dirigistischer Art”. Na de interventie van Erhard laat Pinay het onderwerp voor wat het is. Hij herhaalt het idee dat hij een dag eerder gepresenteerd heeft nog eens, “dass die Außenminister auf häufigen regelmäßigen Tagungen viele kleine Schritte zur Einheit Europas zurücklegen

sollten”.²⁴ Op zijn beurt gaat Erhard hier verder niet op in, maar blijft hij zijn bedenkingen herhalen. Er worden geen concrete afspraken gemaakt over verdere uitwerking van het BDI-CNPF-akkoord.

Gezien de grote gevoeligheid van de Saarkwestie betekent het een doorbraak dat Adenauer en Pinay na hun ontmoeting in het perscommuniqué kunnen melden dat “die Besprechungen zu einer Übereinstimmung der Auffassungen in allen Punkten geführt [haben]”.^(F) Voor de *relance européenne* is vooral van belang dat Franse en West-Duitse experts tijdens de besprekingen van Adenauer en Pinay hebben overlegd over de technische mogelijkheden voor verdergaande Frans-Duitse samenwerking op het terrein van kernenergie. Daarenboven hebben zij de mogelijkheid besproken om een voorbereidende studie te starten ten behoeve van een Frans-Duits-Belgische fabriek voor de splitsing van isotopen.²⁵ Het perscommuniqué laat weinig twijfel over de conclusies die de experts met goedkeuring van Adenauer en Pinay getrokken hebben. De bewindslieden hebben vastgesteld dat “die Erforschung und die Ausnutzung der Atomenergie für friedliche Zwecke notwendigerweise nach einer ... [Sektor]Integration verlangen. Auf diesem Gebiet wird eine enge europäische Zusammenarbeit nicht nur den notwendigen technischen Fortschritt beschleunigen, sondern auch außerordentlich große Wirkungen auf die Solidarität der europäischen Länder und die Einigung Europas ausüben”.²⁶ Dit betekent behalve voor de *Quai d’Orsay*, ook een succes voor de ‘federalisten’ van het *Auswärtiges Amt* onder leiding van Hallstein en Ophüls.

4.2. DE VOORSPELLING VAN BAD BERTRICH

Enkele dagen voor het bezoek van Pinay aan Bonn hebben de regeringen van de Benelux overeenstemming bereikt over een gezamenlijk memorandum ten behoeve van de *relance européenne*. Op 22 april hebben Monnet en Spaak zich nog eens over het *projet de déclaration* gebogen. In het licht van de stand van zaken laat Monnet zich door Spaak overtuigen dat de vijfde en laatste pagina van het concept, waarin het idee van de “fusion” van de nationale markten summier wordt uitgewerkt in de richting van een douane-unie, moet worden vervangen door een tekst die qua omvang vergelijkbaar is met het gedeelte dat handelt over de plannen voor verdere sectorintegratie.²⁷ Spaak noteert op pagina vijf van zijn kopie van het *projet de déclaration*: “ici doit être rédigée la partie de la déclaration sur le marché commun”.²⁸

Een dag later worden er spijkers met koppen geslagen. Spaak is die dag afgereisd naar Den Haag om definitieve afspraken te maken met Beyen over de vorm en inhoud van het Benelux-memorandum. De Luxemburgse minister-president, en tevens minister van Buitenlandse Zaken, Joseph Bech, is niet in Den Haag, maar is in de voorafgaande weken nauwgezet door Spaak op de hoogte gehouden en heeft zijn Belgische collega zijn steun reeds toegezegd. Spaak en Beyen hebben afgesproken dat het memorandum zal bestaan uit twee gelijkwaardige delen. Eén deel zal gewijd zijn aan de voorstellen voor verdere sectorintegratie op de beleidsterreinen energie, transport/verkeer en kernenergie. Het andere deel zal gewijd zijn aan de gemeenschappelijke markt welke via de tussenstap van een douane-unie door middel van ‘algemene integratie’ tot stand gebracht dient te worden. Verder is men overeengekomen dat de Belgische regering zorg draagt voor de redactie van het eerste gedeelte en de Nederlandse regering het tweede gedeelte voor haar rekening neemt.²⁹ Het Benelux-memorandum kan gereed gemaakt worden voor de conferentie van ministers van Buitenlandse Zaken van de EGKS, die is vastgesteld voor 1 juni.

Rothschild wordt belast met de taak om Monnet te informeren over de inhoud van het Benelux-memorandum. Op 6 mei biedt de Belgische ambtenaar Monnet het memorandum aan met de apaiserende woorden: “[c]i-joint votre enfant”.³⁰ In het onderhoud dat Rothschild vervolgens heeft met Monnet, toont de laatste zich nog onverminderd sceptisch over de plannen voor een gemeenschappelijke markt. Volgens Rothschild staat Monnet niet vijandig tegenover de gemeenschappelijke markt, maar heeft hij “peine à croire que la France renoncerait à une tradition protectionniste plusieurs fois séculaire”.³¹ Drie dagen later, op 9 mei, houdt Monnet, ter ere van het eerste lustrum van het Schuman-plan, een rede voor de Vergadering van de EGKS, die in bijzondere zitting bijeen is in Straatsburg. Bij deze gelegenheid betuigt Monnet publiekelijk zijn steun voor de gemeenschappelijke markt door te verklaren dat hij de methode van sectorintegratie niet strijdig acht met de methode van ‘algemene integratie’.³²

Ook Etzel spreekt tijdens de viering van het lustrum van het Schuman-plan in Straatsburg. Hij betoogt dat het doel van het Schuman-plan een “föderatives Europa” was en dat dat nog steeds zo is: de EGKS is “ein erstes Stück europäischen Staates”. Etzel benadrukt dat een toekomstige Europese “Binnenwirtschaft” fundamenteel zal verschillen van de multilaterale afspraken die gemaakt worden in het kader van de GATT en de OEES. Bij de Europese integratie gaat het immers om een “supranationale Gemeinschaft”. Aan het einde van zijn rede spreekt Etzel zich op persoonlijke titel uit over de bestaande situatie. Volgens de vice-voorzitter van de Hoge Autoriteit zijn de politici aan zet. Zij moeten bewijzen dat zij niet louter “Lippenbekenntnis” bewijzen aan het Europese ideaal, maar ook daadwerkelijk dingen tot stand willen brengen. Dat laatste

is volgens Etzel in het bijzonder op twee manieren mogelijk. Ten eerste door een uitbreiding van de competenties van de Hoge Autoriteit op het terrein van (kern)energie en verkeer, en ten tweede, “sollte man sich aber auch den wirtschaftlichen Funktionen allgemeiner Art zuwenden ... wenn man eines Tages einen europäischen Bundesstaat schaffen will”. Etzel conformeert zich dus ook aan de lijn van Spaak. Hij geeft echter tegelijkertijd blijk van behoedzaamheid: “[d]er allgemeiner Abbau der Zölle im engeren Bereich unserer Gemeinschaft, vielleicht unter der Leitung von sehr elastisch arbeitenden besonderen Institutionen, wäre dazu ein Weg”.³³ Evenals Monnet lijkt Etzel zich te realiseren dat het momentum voor de *relance européenne*, ondanks de afwachtende houding van Frankrijk en de onenigheid binnen de West-Duitse regeringsorganisatie, behouden kan blijven door mee te gaan met het Benelux-initiatief.

Intussen houdt Von der Groeben zich bezig met de verdere uitwerking van het ambtelijke akkoord dat Müller-Armack en Etzel op 26 april bereikt hebben in Baden-Baden. Op 14 mei legt hij aan *Ministerialdirektor* Rust een notitie voor die hij binnen het ministerie van Economische Zaken op het niveau van de *Unterabteilungen* heeft afgestemd met *Abteilung I*, de afdeling van Müller-Armack. Wat Rust en Von der Groeben op 18 april nog niet lukte, heeft Von der Groeben inmiddels voor elkaar. Binnen het ministerie van Economische Zaken bestaat overeenstemming over de methode voor Europese integratie. De opzet van de notitie vertoont sterke overeenkomsten met de notitie van een maand eerder. Om de door minister Erhard nagestreefde functionele integratie tot stand te brengen en op de langere termijn te waarborgen, worden bepaalde “institutionelle Klammern” noodzakelijk geacht. Bovendien wordt de keuze gemaakt voor integratie van een “beschränkte Zahl von Volkswirtschaften in einem regional begrenzten Gebiet, in dem Unterschiede ... nicht allzu groß sind”.³⁴

De notitie van Von der Groeben heeft twee gezichten. Enerzijds wordt nadrukkelijk aansluiting gezocht bij de opvattingen van Erhard. ‘Integratie’ in de vorm van een gemeenschappelijke markt wordt gepresenteerd als de stap die logischerwijs zal volgen op vergaande economische samenwerking in de vorm van valutaconvertibiliteit. Na valutaconvertibiliteit zullen vrij verkeer van goederen, kapitaal, diensten en personen, de afbouw van onderlinge toltarieven en de harmonisering van het buitentarief, het uitbannen van concurrentievervalsing en verbod op prijsdiscriminatie volgen, aldus de notitie. Al deze zaken worden in de notitie bestempeld als “funktionelle Voraussetzungen” voor integratie. Anderzijds bevat de notitie een pleidooi om allereerst te komen tot een “bewussten Willenentscheidung” ten faveure van een gemeenschappelijke markt en de daarbij behorende instituties. De crux van de notitie zit in het feit dat Von der Groeben deze twee moeilijk verenigbare voorwaarden met elkaar weet te verbinden. Hij argumenteert dat de genoemde “funktionelle Voraussetzungen”

het beste gewaarborgd kunnen worden in een gemeenschappelijke markt. De “zur Entstehung eines Binnenmarktes (Gemeinsamer Markt) notwendige psychologische Haltung” kan zijns inziens alleen bereikt worden wanneer “der erreichten Zustand nicht wieder geändert werden kann”. Het “systemgerechtes Verhalten der Beteiligten” moet, met andere woorden, kunnen worden afgedwongen. Om dit te bewerkstelligen zijn “dauernde Institutionen” noodzakelijk.³⁵

Onder regie van Etzel, Rust en Von der Groeben winnen de pro-Europese krachten binnen het ministerie van Economische Zaken terrein. De strijd is echter nog lang niet gestreden. Hoewel Müller-Armack zich heeft geconformeerd aan de afspraken met Etzel, en Von der Groeben overeenstemming bereikt heeft met *Abteilung I*, weten de betrokkenen dat er geen definitief West-Duits standpunt is zolang dat niet op kabinetsniveau is afgesproken. De grote betrokkenheid van minister Erhard bij dit dossier, gecombineerd met diens eigengereidheid, maken dat een West-Duits standpunt langs de door Etzel en Von der Groeben uitgezette lijnen nog verre van zeker is. Bovendien heeft bondskanselier Adenauer zich nog nauwelijks gemengd in de discussie over de nationale standpuntbepaling ten behoeve van de aanstaande conferentie van ministers van Buitenlandse Zaken van de EGKS. Het enige dat zeker is, is dat het nationale standpunt aan het einde van de maand op kabinetsniveau zal moeten worden vastgesteld en dat de betreffende kabinetszitting ambtelijk voorbereid zal worden onder leiding van Müller-Armack.

Het Benelux-memorandum wordt op 20 mei toegezonden aan de regeringen van de lidstaten van de EGKS. In het memorandum verklaren de regeringen van de Benelux dat zij “estiment qu’il faut poursuivre l’établissement d’une Europe unie par le développement d’institutions communes, la fusion progressive des économies nationales, la création d’un grand marché commun et l’harmonisation progressive de leur politique sociale”. Voor wat betreft het eerste punt maakt de Benelux zich in het bijzonder hard voor verdere sectorintegratie, onder andere op de terreinen van transport, energie en het vreedzame gebruik van kernenergie. Waarbij de integratie op de eerst genoemde terreinen kan worden vormgegeven door een uitbreiding van de competenties van de EGKS. De samenwerking op het terrein van kernenergie vereist de oprichting van een nieuwe “Autorité commune” die onder meer verantwoordelijk zou moeten zijn voor een gemeenschappelijk fonds ter bekostiging van onderzoek op dit terrein. In het tweede gedeelte van het memorandum roept de Benelux op tot de oprichting van een economische gemeenschap, welke “devrait être fondée sur un marché commun à réaliser par la suppression progressive des restrictions quantitatives et des droits de douane”. Volgens de regeringen van de Benelux impliceert dit streven de oprichting van een “autorité commune dotée des pouvoirs propres nécessaires”. Daarnaast moet er

overeenstemming bereikt worden over de wijze en het tempo van de liberalisering, de maatregelen ten behoeve van de benodigde harmonisatie, een systeem van vrijwaringclausules, en een wederaanpassingsfonds. Bovendien acht de Benelux op sociaal terrein een zekere harmonisatie van de regelgeving onvermijdelijk, in het bijzonder ten aanzien van de duur van de werkweek, de salariëring van overuren en de duur en salariëring van de betaalde vakantie. Tijdens de aanstaande ministeriële conferentie dient een aanzet gegeven te worden ter verwezenlijking van de uiteengezette doeleinden door “l’organisation d’une Conférence”, aldus het memorandum.³⁶

Op de dag waarop het Benelux-memorandum verzonden wordt, hebben de West-Duitse vertegenwoordigers bij de Hoge Autoriteit, Etzel, Rudolf Regul, Rolf Wagenführ en Wolfgang Ernst, in Bad Bertrich een ontmoeting met een delegatie van het *Bundeswirtschaftsministerium*. Namens het departement zijn Von der Groeben, diens plaatsvervanger Hans Estner en Rolf Gocht, de plaatsvervanger van Müller-Armack, aanwezig. Door middel van deze bijeenkomst proberen Etzel en Von der Groeben een voorschot te nemen op de nationale standpuntbepaling op kabinetsniveau. Er staan twee punten op de agenda: (1) een algemene theoretische discussie over economische integratie en (2) het Benelux-memorandum. Tijdens het overleg blijkt dat er “allgemeine Zustimmung” bestaat met betrekking tot de oprichting van een interne markt door de zes lidstaten van de EGKS.³⁷ Daarnaast stemt de delegatie van de Hoge Autoriteit er mee in dat een gemeenschap van de zes lidstaten van de EGKS in ieder geval in te passen moet zijn in de bestaande multilaterale organisaties van het IMF, de GATT en de OEES.³⁸

De deelnemers aan het overleg blijken het er ook over eens dat Frankrijk in een interne markt met valutaconvertibiliteit “dass schwächste Glied sein würde”. Zij verschillen echter fundamenteel van mening over het antwoord op de vraag hoe met dit probleem om te gaan. De meerderheid stelt zich op het standpunt dat integratie onmogelijk is, indien “Frankreich auf seinem falschen Wechselkurs und dem daraus resultierenden restriktiven Außenhandelssystem beharren würde”. Regul verwoordt daarentegen de opvatting dat de integratie juist nodig is om Frankrijk te helpen zijn problemen te overwinnen. In zijn betoog stelt Regul voor de eerste keer de cruciale vraag aan de orde die de West-Duitse regering zal moeten beantwoorden om te weten in hoeverre zij een voorstander is van verdere Europese integratie in het kader van ‘de Zes’. Is de Bondsrepubliek Duitsland bereid om tot op zekere hoogte op te draaien voor de kosten van de problemen waarmee de Franse economie worstelt? In de notulen die Estner en Gocht na het overleg opstellen, constateren zij dat deze kwestie “immer wieder auftauchen [wird]” en dat “[h]ier ... auch ein entscheidender Unterschied der Auffassungen zwischen der Auswärtigen Amt und unserem Hause liegen [dürfte]”.³⁹ Dat laatste zal een zeer juiste verwachting blijken.

Hoewel voor het tweede gedeelte van de besprekingen in Bad Bertrich de behandeling van het Benelux-memorandum voorzien is, blijft het overleg in belangrijke mate een specialistische discussie over economische integratie. De besprekingen spitsen zich toe op het probleem van de synthese van een douane-unie van 'de Zes' met de OEES. Over het algemeen lijkt men het erover eens te zijn dat de voorstellen van de Benelux op hoofdlijnen onderschreven kunnen worden. De aanwezigen blijken zich in het bijzonder te kunnen vinden in "der Satz" dat verdere sectorintegratie op het terrein van energie en verkeer alleen mogelijk is onder de voorwaarde van "allgemeine wirtschaftliche Integration". De deelnemers aan het overleg lijken zich niet geheel bewust van het feit dat de door hen onderschreven "Satz" in plaats van een beginsel eerst en vooral een vrucht is van politiek pragmatisme van de zijde van Spaak en Monnet.⁴⁰

Twee dagen na het overleg in Bad Bertrich ontvangt Müller-Armack hoog bezoek in zijn landhuis in Eicherscheid. De laatste heeft zichzelf ten doel gesteld om tijdens een geheim overleg "die von Erhard und Etzel geführte Gruppen auf einer einheitlichen Linie zu vereinigen".⁴¹ Behalve Adenauer en Hallstein (die op dienstreis is in Oost-Azië) zijn alle hoofdrolspelers die zondag aanwezig: Ophüls van Buitenlandse Zaken, Erhard, Westrick, Rust - die volgens Müller-Armack "das besondere Vertrauen des Bundeskanzlers genoss" -, alsmede Von der Groeben en hijzelf van Economische Zaken, Etzel en Regul van de Hoge Autoriteit, en CDU-fractievoorzitter en beoogd minister van Buitenlandse Zaken Von Brentano.⁴² Het akkoord dat Etzel en Müller-Armack in Baden-Baden bereikt hebben vormt het uitgangspunt van de besprekingen.⁴³

Von der Groeben lanceert zijn ideeën over de te volgen koers zoals hij die twee dagen eerder in Bad Bertrich met de West-Duitse medewerkers van de Hoge Autoriteit heeft kortgesloten. Deze voorstellen zijn Erhard echter veel te institutioneel. Erhard pleit voor een vrijhandelszone met minimale instituties; nieuwe instituties zijn volgens hem uit den boze.⁴⁴ Bovendien maakt hij zich zorgen over de vraag hoe een Europese gemeenschappelijke markt valt in te passen in de GATT. Een gemeenschappelijke markt van de lidstaten van de EGKS binnen de kaders van de GATT impliceert volgens hem namelijk discriminatie van derde landen. Hierop heeft Von der Groeben, mede naar aanleiding van de bespreking in Bad Bertrich, geanticipeerd. Hij wijst zijn minister erop dat artikel 24 van het *Havana Charter* mogelijkheden biedt om een douane-unie met de GATT te verenigen. Met vereende krachten weten Müller-Armack, Etzel, Ophüls en Brentano de minister er vervolgens toe te bewegen zich te scharen achter het streven naar een douane-unie. Deze concessie van Erhard - die hij volgens von der Groeben doet onder verwijzing naar zijn loyaliteit aan de "Adenauer'schen Politik der Bindung an den Westen" - is cruciaal en vormt de basis van de *Eicherscheider Beschlüsse*, zoals Etzel de resultaten van het overleg bestempelt.⁴⁵

De *Eicherscheider Beschlüsse* vertonen grote gelijkenis met de notities die op 18 april en 14 mei onder redactie van Von der Groeben en Rust binnen *Abteilung III* van het ministerie van Economische Zaken zijn opgesteld. Men is het er in Eicherscheid over eens geworden dat functionele integratie kan worden bewerkstelligd door middel van een algemene integratie op basis van een douane-unie, die verenigbaar is met de door de OEES en GATT nagestreefde vrijhandel. Daarnaast stemt men in met de voorstellen van de Benelux voor een overgangsperiode en de oprichting van een wederaanpassingsfonds. Op aandrang van Etzel en Müller-Armack bekrachtigt men verder expliciet het streven naar het vrije verkeer van werknemers. Met steun van Ophüls weet Müller-Armack bovendien voldoende draagvlak te creëren voor zijn idee van een Europese universiteit.⁴⁶ Voor wat betreft de atoomgemeenschap besluit men in Eicherscheid eenvoudigweg de tekst over te schrijven uit het perscommuniqué dat opgesteld is naar aanleiding van het bezoek van Pinay aan Adenauer.⁴⁷ Het bereikte compromis zal de grondslag vormen voor een te vervaardigen memorandum waarin de West-Duitse regering steun zal betuigen aan een gemeenschappelijke markt met als kern een douane-unie. Von der Groeben en Regul krijgen de opdracht het economische gedeelte van het memorandum uit te werken, terwijl Ophüls het politieke gedeelte zal redigeren en samen met Müller-Armack belast wordt met de eindredactie van het stuk.⁴⁸ Ophüls telt zijn zegeningen en laat Hallstein op 24 mei weten dat het bereikte compromis een goed vertrekpunt biedt voor verdere Europese integratie. Het memorandum, dat naar aanleiding van het overleg in Eicherscheid mede door hem is opgesteld en dat hij als bijlage bij de brief aan Hallstein heeft bijgevoegd, impliceert West-Duitse instemming met het Benelux-memorandum op alle wezenlijke punten, ondanks het feit dat “[d]ie Einrichtung supranationaler Stellen ... wegen des Widerstandes des Wirtschaftsministeriums noch nicht ausdrücklich ausgesprochen ist”.⁴⁹

De onenigheid over de methode van Europese integratie is niet het enige discussiepunt dat men tijdens het overleg in het landhuis van Müller-Armack omzeild heeft en dat bijgevolg in het West-Duitse memorandum verzwegen wordt. Achter de theoretische discussie over de methode van Europese integratie gaat, zoals gezegd, een fundamenteel verschil van mening schuil dat de West-Duitse regering en ambtelijk Bonn verdeeld houdt. Het betreft een cruciaal vraagstuk voor de toekomstige Europese politiek van de Bondsrepubliek Duitsland. Is de Bondsrepubliek Duitsland van mening dat Frankrijk eerst economisch orde op zaken dient te stellen, alvorens het kan toetreden tot een gemeenschappelijke markt? Of dient de Bondsrepubliek Duitsland zich juist in te zetten voor een gemeenschappelijke markt om Frankrijk van de middelen te voorzien die een sanering van zijn economie mogelijk maken? Hoewel Estner en Gocht in de notulen van het overleg in Bad Bertrich gemeld hebben dat dit meningsverschil “immer wieder auftauchen [wird]”,⁵⁰ stellen de protagonisten zich tijdens de bijeenkomst in Eicherscheid

op als zachte heelmeesters. Men lijkt zich er stilzwijgend bij neergelegd te hebben dat deze cruciale kwestie voorlopig uit de weg gegaan zal worden.

Het West-Duitse memorandum is niet veel meer dan een obligate steunbetuiging aan het initiatief van de Benelux. Uit de tekst van het memorandum blijkt verder dat de voortdurende (theoretische) strijd over de methode van Europese integratie in de West-Duitse regeringsorganisatie niet beslecht is door het compromis van Eicherscheid. De eerste zin van het memorandum, waarin de regering de overtuiging uitspreekt dat “der Zeitpunkt gekommen ist, eine weitere Etappe auf dem Wege zur Errichtung eines politisch und wirtschaftlich geeinten Europa in Angriff zu nehmen”, vertegenwoordigt de opvatting van het *Auswärtiges Amt* en Etzel en zijn medewerkers. Hetzelfde geldt voor de laatste passage van het stuk, waarin de regering verklaart een voorstandster te zijn van een “Regierungskonferenz” ten behoeve van “[d]ie weitere Ausarbeitung der Einzelheiten”.⁵¹ De tekst die zich tussen deze twee zinsneden bevindt bevat hoofdzakelijk een pleidooi voor Europese integratie als onderdeel van mondiale vrijhandel in het kader van de OEES en de GATT.⁵² De woorden ‘supranationaal’ en ‘federatief’ uit de eerdere notities van Von der Groeben zijn zorgvuldig vermeden. In plaats daarvan doet de West-Duitse regering, in lijn met het ‘Pinay-plan’, het weinig uitgewerkte én intergouvernementele voorstel om “unter der Verantwortung des Ministerrats der Montangemeinschaft ein ständiges Konsultativorgan zu bilden” dat moet toezien op verdergaande economische samenwerking.⁵³

4.3. DE CONFERENTIE VAN MESSINA

De interdepartementale overeenstemming die in Eicherscheid bereikt is over het nationale standpunt voor de aanstaande conferentie van ministers van Buitenlandse Zaken van de EGKS dient alleen nog door het kabinet bekrachtigd te worden. De voorbereidingen voor een kabinetsbesluit conform het memorandum blijken echter allerminst een formaliteit. Belangrijkste reden daarvoor is dat Adenauer zich onafhankelijk van het interdepartementale afstemmingsproces heeft voorbereid op de aanstaande conferentie. De bondskanselier baseert zich daarbij voornamelijk op een brief van Monnet.

Op 20 mei heeft Faure de kandidatuur van zijn partijgenoot René Mayer voor de post van voorzitter van de Hoge Autoriteit voorgelegd aan het Franse kabinet. Na het kabinetsberaad heeft Mayer zijn vriend Monnet telefonisch op de hoogte gesteld van de kabinetsbeslissing ten gunste van zijn eigen kandidatuur.⁵⁴ Dit heeft Monnet er echter niet van weerhouden een dag later, in een brief aan de regeringsleiders van de lidstaten van de

EGKS, te betogen dat “man es nicht verstehen [würde]” wanneer hij zich bij voldoende steun uit de hoofdsteden “nicht erneut zur unmittelbaren Mitarbeit an die Weiterführung des unternommenen Werkes bereiterklärte”.⁵⁵ Aldus heeft Monnet zich, ondanks zijn aangekondigde aftreden in november én de officiële kandidaatstelling van Mayer door de Franse regering, alsnog kandidaat gesteld voor de door hem zelf gecreëerde vacature.

Aanvankelijk heeft Adenauer een mogelijke kandidatuur van Monnet - waarvoor in het bijzonder door Spaak geijverd is - gesteund vanuit het oogpunt van de stabiliteit van de EGKS. Adenauer is echter zeer onaangenaam verrast door de laatste brief van Monnet. François-Poncet, inmiddels ambassadeur in Bonn, meldt aan de *Quai d'Orsay* dat de bondskanselier de brief van Monnet beoordeelt “comme facheuse”.⁵⁶ Het ronkende taalgebruik stuut Adenauer tegen de borst. De bondskanselier vermoedt dat het “Aktionsprogramm zur Weiterführung der europäischen Integration”, dat Monnet meerdere malen aanhaalt, veel meer omvat dan hem en de Bondsrepubliek Duitsland op dit moment lief is. Temeer, omdat Monnet spreekt van “europäischen Maßnahmen auf den Gebiete der Sozialpolitik und der wirtschaftlichen Integration”.⁵⁷ Adenauer vreest dat, wanneer Monnet voldoende steun weet te vergaren, diens ambitieuze plannen de prille Frans-Duitse entente, waar hij met Pinay aan werkt, onder druk zal zetten en de gang van zaken rond het referendum over het Saarstatuut zal bemoeilijken. Bovendien heeft hij aan Pinay toegezegd om ten aanzien van de algemene integratie in ieder geval tot de Franse verkiezingen in 1956 zeer voorzichtig te werk te gaan!

Adenauer wordt in beslag genomen door andere zaken dan de *relance européenne*. Op 18 mei heeft president Eisenhower tijdens een persconferentie naar aanleiding van een vraag van een journalist van *Le Monde* geantwoord dat hij niet afwijzend staat ten opzichte van het idee van een ‘neutraliteitsgordel’ in Midden-Europa.^(G) Adenauer is hevig geschrokken van deze uitspraak van de Amerikaanse president en heeft direct geïntervenieerd bij de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken, John Foster Dulles. Volgens Adenauer zou “[e]in derartiger Gürtel ... das Ende Deutschlands und auch Europas bedeuten”.⁵⁸ Op 25 mei sorteert de interventie van Adenauer effect. In een speciaal daarvoor georganiseerde persconferentie nuanceert Dulles de uitspraken van Eisenhower: de president heeft louter de bedoeling gehad over de Sovjetsatellietstaten in Oost-Europa te spreken, een neutralisering van Duitsland is niet aan de orde.⁵⁹ De persconferentie van Dulles kan de argwaan die Eisenhower bij Adenauer gewekt heeft echter niet wegnemen. Diezelfde dag belegt de bondskanselier een *Alarmsitzung*. Hij ontbiedt de ambassadeurs Heinz Krekeler (Washington), Von Maltzan - die sinds 18 mei in functie is als ambassadeur in Parijs - en Hans Heinrich Herwarth von Bittenfeld (Londen), alsmede Hallstein en Blankenhorn, op zijn vakantie-adres op de *Bühlerhöhe*. Tijdens dit *ad hoc*-overleg staat de vraag centraal of de Verenigde Staten een neutralisering

van Duitsland overwegen in ruil voor een Sovjet-Russische terugtrekking uit Midden- en Oost-Europa. De bondskanselier benadrukt zoals altijd dat “das ... die schlimmste Gedanke für uns [ist]”.⁶⁰

Tijdens de *Alarmsitzung* neemt Adenauer de gelegenheid te baat om een voorschot te nemen op het kabinetsberaad over het West-Duitse memorandum voor de conferentie van ministers van Buitenlandse Zaken van de EGKS. Hij laat zich hierbij niets gelegen liggen aan de moeizaam bereikte *Eicherscheider Beschlüsse*. Adenauer geeft instructies voor de conferentie die de bereikte interdepartementale consensus op losse schroeven zetten. De bondskanselier laat zijn afspraken met Pinay prevaleren en stelt dat hij van opvatting is “daß man das Monnet-Programm auf keinen Fall akzeptieren kann”. Volgens de bondskanselier “sollte [man] sich ... beschränken auf die Atom-Geschichte”.⁶¹ Wat in ieder geval duidelijk wordt, is dat Adenauer geen voorstander is van de gemeenschappelijke markt. Het feit dat de betrokken departementen maanden met elkaar in de slag geweest zijn om juist ten aanzien van de gemeenschappelijke markt een eensluidend (en constructief) West-Duits standpunt te formuleren kan daar weinig aan veranderen. De bondskanselier lijkt overigens niet gehinderd te worden door dossierkennis. Hij poogt immers onder verwijzing naar het ‘Monnet-Programm’ het vergaande initiatief voor een gemeenschappelijke markt af te keuren, terwijl Monnet nu juist de grote voorvechter is van de atoomgemeenschap waar de bondskanselier zelf een voorstander van is.

Adenauer heeft besloten om niet aan de conferentie van ministers van Buitenlandse Zaken van de EGKS deel te nemen, waarvan inmiddels bekend is dat deze in Messina zal plaatsvinden. Hij heeft zich op 22 mei schriftelijk afgemeld bij Bech, die het voorzitterschap zal bekleden. Als reden heeft de bondskanselier aangevoerd dat hij binnenkort afstand zal doen van het ministerschap van Buitenlandse Zaken.⁶² In werkelijkheid is Adenauer echter van mening dat in Messina “nicht sehr wesentliche Punkte” aan de orde zullen zijn.⁶³ Staatssecretaris Hallstein wordt aangewezen als Adenauers plaatsvervanger voor de conferentie. Hoewel de deelname van Hallstein als staatssecretaris van Buitenlandse Zaken in zekere zin voor de hand ligt, betekent diens deelname aan de conferentie dat Erhard, die tijdens de conferentie op dienstreis zal zijn naar Canada, de leidende rol die hij sinds enige tijd vervult in de West-Duitse Europese politiek in Messina niet op zich zal nemen.

Op 26 mei wordt in het *Auswärtiges Amt* de officiële *Ermächtigung durch Herrn Bundeskanzler für Messina* opgesteld. Ondanks de opmerkingen die Adenauer een dag eerder tijdens de *Alarmsitzung* heeft gemaakt, machtigt de bondskanselier staatssecretaris Hallstein “das deutsche Memorandum in seiner gegenwärtigen Form zu überreichen”. De opmerking die hier tussen haken op volgt spreekt boekdelen over de onzekerheid die

inmiddels bij de overige lidstaten ontstaan is over de West-Duitse opstelling en nog verder is versterkt door Adenauers afmelding: “da der Kanzler nicht kommt, hält sich hartnäckig Verdacht, wir wollten von europäischen Plänen abrücken. Rasche und klare Bekundung des Gegenteils wäre daher gut”. Voor wat betreft de inhoud weerspiegelt de *Ermächtigung* niettemin vooral de scepsis van de bondskanselier. Uit de tekst blijkt verder dat Adenauer de afspraken die hij gemaakt heeft met Pinay hoe dan ook gestand wenst te doen. Met betrekking tot de uitbreiding van de taken van de EGKS op het terrein van energie en verkeer wordt zuinigjes ingestemd met de voorstellen uit het Benelux-memorandum. Dit evenwel onder de nadrukkelijke voorwaarde dat een en ander “zunächst ohne supranationale Entscheidungsbefugnis” vorm gegeven zal moeten worden. Inzake de gemeenschappelijke markt luidt de instructie van Adenauer aan Hallstein: “Zustimmung ... so weit gehend, wie Frankreich bereit ist. Eventuell hier nachlassen”. Slechts voor de atoomgemeenschap is er ondubbelzinnige steun voor de voorstellen van de Benelux, “d.h. supranationale Behörde und Fonds”. De *Ermächtigung* is helder voor wat betreft de prioriteitstelling: “Frage Atomenergie als wichtigsten Punkt des Programms behandeln!”. Ten slotte krijgt Hallstein de instructie om “[i]n erster Linie” in te stemmen met de kandidatuur van Monnet, maar “[f]alls die Franzosen auf Mayer beharren” kan deze positie opgegeven worden.⁶⁴

Op 27 mei, vier dagen voor aanvang van de conferentie van Messina, buigt het kabinet zich voor het eerst over het West-Duitse standpunt ten behoeve van de conferentie. Het kabinet wijdt deze bijzondere zitting echter volledig aan de benoeming van de nieuwe voorzitter van de Hoge Autoriteit van de EGKS. Het West-Duitse memorandum (en de instructies voor Hallstein) wordt dus niet inhoudelijk besproken. Op voorspraak van Adenauer besluit het kabinet uiteindelijk dat de kandidatuurkwestie in Messina geen hard punt zal zijn voor de Bondsrepubliek Duitsland. Eerste zorg is het vermijden van een “deutsch-französischen Gegensatz”.⁶⁵ Door het ingrijpen van Adenauer is het West-Duitse standpunt voor de conferentie van Messina in lijn gebracht met de afspraken die de bondskanselier eind april gemaakt heeft met Pinay. Ondanks het feit dat er geen uitgewerkt Frans standpunt bekend is, heeft Pinay zich aldus op voorhand weten te verzekeren van vergaande West-Duitse steun voor zijn opstelling in Messina.^(H)

Na lezing van het West-Duitse memorandum schrijft Monnet, daags voor de aanvang van de conferentie van Messina, een bezorgde brief aan Adenauer. In deze brief constateert Monnet dat “les propositions allemandes tendent simplement à revenir à la coopération économique entre États souverains: une telle méthode ne peut provoquer les transformations nécessaires à l’avenir de l’Europe parce qu’elle se heurte inévitablement aux intérêts nationaux dont elle ne fait que confirmer la prééminence”.⁶⁶ Adenauer antwoordt Monnet per kerende post dat hij op de zaak zal terugkomen wanneer Hallstein

is teruggekeerd uit Sicilië.⁶⁷ Dezelfde dag schrijft Monnet ook een brief aan Etzel waarin hij zijn problemen met het West-Duitse memorandum nader toelicht. Monnet is in het bijzonder gealarmeerd door het intergouvernementele West-Duitse voorstel om een *ständiges Konsultativorgan* op te richten onder de verantwoordelijkheid van de ministerraad van de EGKS: “[d]ieses beratende Organ bitten, Vorschläge für Institutionen nach Massgabe der erzielten Fortschritte zu machen, hiesse letzten Endes, garnichts tun, da gerade diese Fortschritte durch die vorgeschlagene Organisation unmöglich gemacht wird”. Aan het einde van zijn brief verzoekt Monnet Etzel met klem om aan Adenauer duidelijk te maken dat hij van mening is dat “bei Anwendung der im deutschen Memorandum vorgeschlagene Methode ... eine Weg beschritten würde, welcher der Richtung, die wir vor fünf Jahren eingeschlagen haben, entgegengesetzt ist”.⁶⁸

Op 31 mei nemen de delegaties hun intrek in hotel *San Domenico* in Taormina. Aan de vooravond van de conferentie probeert Rothschild de Franse delegatieleden tevergeefs te bewegen tot een informele toelichting op het Franse standpunt.⁽¹⁾ In de ochtend van 1 juni spreken de delegaties van de Benelux de strategie door voor de conferentie, die 's middags haar aanvang zal nemen. Men vat het memorandum van de Bondsrepubliek Duitsland - en dat van Italië -⁽²⁾ op als een gematigde steunbetuiging aan het Benelux-memorandum. Men is het er echter over eens dat de Franse positie, die nog steeds in nevelen gehuld is, van cruciaal belang zal zijn voor welslagen van de conferentie. De delegaties van de Benelux zijn van mening dat de goden niet verzocht moeten worden. Bescheidenheid en subtiliteit lijken de grootste kans te bieden op het totstandbrengen van een *relance européenne* met de steun van Frankrijk. Zij schatten in dat overeenstemming over de inhoud van hun voorstellen voor deze conferentie een brug te ver is en besluiten daarom hun kaarten te zetten op een akkoord over de procedure voor het vervolgtraject na de conferentie van Messina.⁶⁹ Deze strategie, die Bech en Spaak in de dagen voorafgaand aan de conferentie nader uitgewerkt hebben, wordt die ochtend nog een keer doorgenomen.⁷⁰ Het door de Benelux beoogde resultaat van de conferentie van Messina zou op zijn minst een procedureel besluit moeten bevatten waarmee het Benelux-memorandum onderwerp gemaakt wordt van een onderzoek door “un comité intergouvernemental sous la présidence d’une personnalité politique”.⁷¹

Voordat de ministers die middag met de inhoudelijke besprekingen beginnen, wordt Mayer met algemene stemmen benoemd tot de nieuwe voorzitter van de Hoge Autoriteit van de EGKS.⁷² Daarna spitst de conferentie zich toe op het Benelux-memorandum en de reacties daarop. De Franse delegatie heeft, zoals gezegd, als enige geen uitgewerkt standpunt in de vorm van een memorandum. Volgens het summiere onderhandelingsmandaat dat Faure heeft meegegeven, dient Pinay concrete stappen in de richting van een atoomgemeenschap te stimuleren, terwijl hij er tegelijkertijd voor moet

zorgen dat beslissingen over een gemeenschappelijke markt op de lange baan geschoven worden.⁷³ Faure lijkt van mening dat Frankrijk zich in het licht van de mislukking van de EDG geen uitgesproken veto tegen de gemeenschappelijke markt kan permitteren.⁷⁴

Tijdens de besprekingen in Messina zet Beyen de toon. Hij verwijst naar de Resolutie van Luxemburg uit 1952, waarmee de lidstaten van de EGKS zich, onder verwijzing naar de “menace soviétique”, gecommitteerd hebben aan “la nécessité d’une intégration économique plus générale, à réaliser dans un cadre supranational”. Volgens Beyen heeft de Sovjetdreiging inmiddels een minder herkenbare, maar daarom niet minder verraderlijke, vorm aangenomen. De Nederlandse minister concludeert:

“L’Europe est reconstruite et connaît une période de prospérité, mais il existe le danger d’un renversement des tendances présentes. L’organisation du réarmement de l’Europe occidentale et de l’intégration de la République fédérale d’Allemagne ... ont été réalisées ... Reste à présent la tâche d’établir des liens de solidarité plus étroits entre l’Allemagne et ses voisins occidentaux, tâche pour laquelle on ne dispose pas aujourd’hui de l’appui qu’aurait présenté l’institution d’une structure supranationale en matière d’armement”.⁷⁵

Die laatste weg is met de EDG beproefd en doodlopend gebleken, hetgeen de regeringen van de lidstaten van de EGKS volgens Beyen plaatst voor “la nécessité de définir à nouveau l’orientation de leurs efforts vers l’intégration de l’Europe”.⁷⁶

Hallstein, die wordt bijgestaan door Müller-Armack en Rust, reageert instemmend op de woorden van Beyen en bevestigt dat “[l]’absence d’unité en Europe occidentale donne à l’USSR l’espoir et la perspective d’un progrès plus ou moins rapproché de révolution mondiale”.⁷⁷ Hallstein weet zich echter gebonden aan de instructies van de bondskanselier. De staatssecretaris is bijgevolg niet in staat zijn instemming met de woorden van Beyen om te zetten in West-Duitse steun voor bovenstatelijke Europese integratie in het kader van een gemeenschappelijke markt. In plaats daarvan steunt hij Pinay, wanneer deze, geheel in lijn met het West-Duitse memorandum, een pleidooi houdt voor de oprichting van een raadgevend en intergouvernementeel orgaan dat onder de verantwoordelijkheid van de ministerraad van de EGKS zal moeten adviseren over de verder te volgen institutionele route. Met zijn steun aan Pinay haalt Hallstein, die algemeen bekend staat als een groot voorvechter van een federaal Europa, zich het wantrouwen van de andere deelnemers op de hals.⁷⁸ Toont de Bondsrepubliek Duitsland haar ware gezicht nu de Akkoorden van Parijs geratificeerd zijn? Het lukt Hallstein niet deze beeldvorming in het vervolg van de conferentie te corrigeren. De in het *Auswärtiges*

Amt voorbereide verklaring, die de staatssecretaris bij aanvang van de conferentie namens de West-Duitse regering heeft afgelegd, blijkt daarvoor niet toereikend. Ook al heeft Hallstein daarin ondubbelzinnige steun uitgesproken voor de door de Benelux genomen initiatieven en speculaties als zou “das Interesse Deutschlands” bij Europese integratie “weniger dringend geworden” zijn afgedaan als “ganz und gar falsch”.⁷⁹

Gedurende de tweede dag van de conferentie koestert de Franse delegatie de *status quo*. Wanneer de discussie verzandt, speelt de Benelux zijn troefkaart. Het idee van “une étude préalable” mist zijn uitwerking niet bij Pinay.⁸⁰ De laatste verklaart dat hij ten aanzien van de gemeenschappelijke markt eventueel bereid is in te stemmen met een verkennende studie. Volgens Pinay gaat het namelijk niet aan “se jeter les yeux fermés dans l’inconnu”.⁸¹ Desalniettemin lukt het ook op de tweede dag van de conferentie niet om ook maar één concreet besluit te nemen over verdere Europese integratie. De Franse en West-Duitse delegaties sommen diverse (harmonisatie)vraagstukken op die opgehelderd moeten worden alvorens er conclusie verbonden kunnen worden aan een studie. Deze lijst met voorwaarden wordt verwerkt in een gezamenlijke Frans-Duitse notitie. Het is in het bijzonder Spaak die zich tweemaal stelt tegen deze benaderingswijze. Zijns inziens gokken Frankrijk en de Bondsrepubliek Duitsland er op de zaak op de lange baan te schuiven, omdat de door de Franse en West-Duitse delegaties gestelde randvoorwaarden van harmonisatie “peuvent prendre des années et des années avant qu’elles soient réalisées”.⁸² Spaak wenst een breder mandaat voor de studiegroep.

Bech geeft Snoy et d’Oppuers na de beëindiging van de beraadslagingen de opdracht om met de ambassadeurs en de directe medewerkers van de ministers “mettre noir sur blanc ... les conclusions auxquelles la Conférence était arrivé”.⁸³ De werkgroep onder leiding van Snoy et d’Oppuers komt er al snel achter dat er niet of nauwelijks besluiten genomen zijn. Het is eenvoudigweg “impossible ... de rédiger un texte de conclusions”. Na deze vaststelling spoedt Snoy et d’Oppuers zich naar het Griekse amfitheater van Taormina, waar de bewindslieden een uitvoering van het ballet van Rome bijwonen. Daar schiet hij Bech aan en adviseert hem met klem “d’organiser une nouvelle séance ministérielle”.⁸⁴ Men bevindt zich dan echter reeds in de avond van de slotdag van de conferentie. Het is rond de klok van tweeën in de nacht van 2 op 3 juni als de onderhandelingen heropend worden.^(K) Om vier uur ’s nachts bereiken de bewindslieden na een *tête-à-tête* van Spaak en Pinay uiteindelijk toch nog een akkoord dat vervat wordt in de zogeheten Resolutie van Messina.⁸⁵ De tactiek van de Benelux lijkt uiteindelijk toch gewerkt te hebben.⁸⁶

In de Resolutie van Messina spreken de lidstaten van de EGKS zich uit voor verdergaande samenwerking op de beleidsterreinen van verkeer en energie. De lidstaten verklaren zich daarnaast voorstander van de oprichting van een gemeenschappelijke organisatie op het terrein van het vreedzame gebruik van kernenergie. Ten aanzien van de gemeenschappelijke markt heet het in de resolutie dat “[l]es six Gouvernements reconnaissent que la constitution d’un marché commun européen exclusif de tout droit de douane et de toute restriction quantitative est l’objectif de leur action dans le domaine de la politique économique”, met dien verstande dat “[i]ls considèrent que ce marché doit être réalisé par étapes”.⁸⁷ Bovendien ligt in de resolutie vast dat een studie naar de haalbaarheid van een gemeenschappelijke markt noodzakelijk is alvorens er verdere stappen ondernomen kunnen worden door een nieuwe ministeriële conferentie. De volgende zaken moeten conform de resolutie onderwerp van onderzoek zijn: (1) de procedure en het ‘ritme’ van integratie, (2) de harmonisatie van financiële, economische en sociale wetgeving, (3) de coördinatie van monetair beleid, (4) een systeem van vrijwaringclausules, (5) een gefaseerd invoeren van vrij verkeer van werknemers, (6) een non-discriminatie reglement, en (7) institutionele modaliteiten ter waarborging van het functioneren van een gemeenschappelijke markt. Aan deze lijst worden voorts nog twee subopdrachten toegevoegd: een onderzoek naar een Europees investeringsfonds, en een onderzoek naar de harmonisatie van sociaal beleid.⁸⁸

De voorgenomen studie zal uitgevoerd worden door een zogeheten *Comité Intergouvernemental*, een commissie van regeringsvertegenwoordigers, die hun regeringen echter niet kunnen binden. Dit comité krijgt als taak om niet later dan op 1 oktober 1955 zijn bevindingen in de vorm van een rapport voor te leggen aan de ministers van Buitenlandse Zaken. In de tussenliggende periode dienen de ministers van Buitenlandse Zaken op de hoogte gehouden te worden door middel van een conceptrapportage, zodat het comité tussentijds de benodigde instructies kan ontvangen. Het *Comité Intergouvernemental* zal worden ondersteund door deskundigen en zal, indien daartoe de noodzaak bestaat, in contact te treden met de Hoge Autoriteit van de EGKS, de algemene secretariaten van de OEES en de Raad van Europa, alsmede met de Europese Transportconferentie. Bovendien wordt bepaald dat het Verenigd Koninkrijk uitgenodigd zal worden om aan de beraadslagingen deel te nemen. Ten slotte wordt vastgelegd dat het *Comité Intergouvernemental* onder leiding zal komen te staan van een “personnalité politique”.⁸⁹

De tijd schiet tekort om te bepalen welke ‘persoonlijkheid’ het voorzitterschap van het comité op zich zal nemen. De delegaties komen overeen de invulling van deze functie via de daarvoor geëigende diplomatieke kanalen af te stemmen. De Belgische minister van Buitenlandse Zaken, Spaak, zijn voorganger Paul van Zeeland, de voormalig Italiaanse

minister-president en voorzitter van de (Algemene) Vergadering van de EGKS, Giuseppe Pella, en toch ook weer Monnet, worden gezien als de voornaamste kandidaten.⁹⁰ Of Monnet ook daadwerkelijk een reële kans zal maken is niet duidelijk, maar het succes van Messina is er voor de Monnet-getrouwen niet minder groot om. Winrich - ‘Teddy’ - Behr, het hoofd van Etzels staf in Luxemburg, belt in de vroege ochtend van 3 juni enthousiast naar Kohnstamm, die inmiddels met griep het bed houdt, om hem te laten weten dat de conferentie een boven verwachting positief einde gekregen heeft.⁹¹ Het optimisme bij de Hoge Autoriteit ten spijt, de publieke opinie in West-Europa is zeer sceptisch, maar bovenal nauwelijks geïnteresseerd in de *relance européenne*.⁹²

4.4. ZORGEN OM DE BEELDVORMING

Minister Erhard heeft zich na het overleg in Eicherscheid nauwelijks meer bemoeid met de standpuntbepaling voor de conferentie van Messina, maar hij heeft zich wel geroerd in de pers. Op 28 mei heeft de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (FAZ) bericht over een onderhoud met Erhard, waarin de minister de krant vlak voor zijn dienstreis naar Canada heeft ingelicht over het West-Duitse standpunt voor Messina. Hij heeft de FAZ laten weten dat er “für supranationalen Behörden kein Platz” is. Verder weet de FAZ te melden dat “die deutsche Seite innerhalb der Hohen Behörde” op de hoogte gebracht is van dit standpunt en “ihre Unterstützung” terzake toegezegd heeft!⁹³ Vervolgens heeft Erhard twee dagen later in Toronto een uitgebreide rede gehouden, waarin hij ook het onderwerp van de Europese integratie aangeroerd heeft. Hij heeft zijn toehoorders uitgelegd dat “es ... jetzt bei der europäischen Integration deutlich geworden [ist], daß man allein mit Maßnahmen institutioneller und organisatorischer Art Europa nicht bauen kann”.⁹⁴ *Le Monde* heeft op 1 juni, onder de kop “*L’Europe n’est pas une solution en soi*”, een artikel gewijd aan deze rede van Erhard.⁹⁵

Etzel is geschrokken van de uitspraken van Erhard en besluit de minister van Economische Zaken onmiddellijk een persoonlijke brief te schrijven. In deze brief gaat Etzel achtereenvolgens in op de beweringen van Erhard in de FAZ - over het West-Duitse standpunt ten behoeve van de conferentie van Messina en de opvattingen van de “deutsche Seite” binnen de Hoge Autoriteit (“also ich”) - en op het artikel in *Le Monde*, dat gebaseerd is op de rede van Erhard in Toronto. Over beide artikelen oordeelt Etzel dat zij “objektiv zweifellos unrichtig” zijn. Om dit oordeel kracht bij te zetten haalt Etzel de eerder geciteerde openingspassage van het West-Duitse memorandum voor Messina aan. Daarin spreekt de regering, zoals gezegd, de overtuiging uit dat “der Zeitpunkt

gekomen is, eine weitere Etappe auf dem Wege zur Errichtung eines politisch und wirtschaftlich geeinten Europa in Angriff zu nehmen” (zie paragraaf 4.2).⁹⁶ Bovendien wijst hij op de passage over het “ständiges Konsultativorgan” onder de verantwoordelijkheid van de ministerraad van de EGKS. Op basis van deze passages uit het West-Duitse memorandum trekt Etzel de impressionistische conclusie dat “nicht die Rede davon sein [kann], daß für Institutionen und supranationale Behörden in diesen Vorschlägen kein Platz sei”. Sterker nog, volgens Etzel zijn “Institutionen und damit supranationale Behörden ... das Ziel unserer Vorschläge”. Vervolgens verzoekt Etzel Erhard met klem “mir ... zu bestätigen [...] dass die Zeitungsberichte falsch sind”. De in Eicherscheid ingezette koers is volgens Etzel “doch unmöglich, wenn kurz hinterher von Ihnen das Gegenteil von dem gesagt wird, was in Eicherscheid zumindest als Ziel angestrebt wurde”. In het tweede gedeelte van zijn brief stelt Etzel Erhard bovendien op de hoogte van het feit dat hij “gestern die Gelegenheit [hatte], die Dinge noch einmal mit dem Herrn Bundeskanzler zu besprechen”. Volgens Etzel heeft de bondskanselier hem “nicht nur ermächtigt, sondern auch gebeten” om “in der Öffentlichkeit zu erklären, daß die Integrationspolitik der Bundesregierung mit der Übertragung nationaler Souveränität auf eine supranationale Ebene unverändert das Ziel seiner Politik sei”.⁹⁷

Er is de bondskanselier inderdaad veel aan gelegen om de continuïteit van het West-Duitse buitenlandse beleid publiekelijk te bekrachtigen. Of dat iets te maken heeft met het streven naar bovenstatelijke integratie, zoals Etzel beweert, valt echter zeer te betwijfelen. Adenauer heeft te maken met een samenloop van ontwikkelingen, die van zeer verschillende aard zijn, maar die stuk voor stuk een potentiële bedreiging voor de geloofwaardigheid van zijn politiek van *Westbindung* inhouden. Deze ontwikkelingen hebben weinig van doen met (supranationale) Europese integratie.

Allereerst is het moment aanstaande (7 juni 1955) waarop Adenauer, na herhaaldelijk verzoeken vanuit de CDU, terug zal treden als minister van Buitenlandse Zaken.^(L) Zijn opvolger is fractievoorzitter Von Brentano,^(M) voor wie de benoeming tot minister van Buitenlandse Zaken “[d]ie entscheidende Wende im Leben und in der politischen Laufbahn” betekent.⁹⁸ Voorafgaand aan de benoeming van Brentano heeft Adenauer bondspresident Theodor Heuss het voorstel gedaan om het takenpakket van de nieuwe minister op voorhand danig in te perken met een beroep op de *Richtlinienkompetenz*.^(N) De bondskanselier wil zelf verantwoordelijk blijven voor de betrekkingen met de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie, alsmede voor de Europese politiek. Hoewel Heuss net als Adenauer twijfelt aan de geschiktheid van Brentano voor de post en evenals de bondskanselier van mening is dat diens “Empfindlichkeit” beoordeeld moet worden als “eine schlechte Beigabe [für einen deutschen

Aussenminister]”, lijkt het de bondspresident geen goed idee om de functie van Brentano nog voor diens aantreden uit te kleden.⁽⁹⁾

Behalve zijn twijfels rond de persoon Brentano vormen de personele wijzigingen aan de top van het ministerie van Buitenlandse Zaken die gepaard gaan met het aantreden van Brentano evenzeer een bron van zorg voor Adenauer.⁹⁹ Het blijkt onmogelijk om zowel Hallstein als Blankenhorn onder Brentano te behouden als staatssecretaris van Buitenlandse Zaken. Hallstein heeft zich, ondanks zijn aversie tegen Brentano uiteindelijk laten ompraten - hij behoudt “seine Vertrauensstellung bei Adenauer” en het recht op deelname aan de zittingen van het kabinet -, maar Blankenhorn heeft aangegeven dat hij, gezien zijn gezondheid, de post van ambassadeur bij de NAVO prefereert.¹⁰⁰ Hoewel Blankenhorn ook in zijn nieuwe functie een vooraanstaande adviseur van de bondskanselier zal blijven, betekent zijn vertrek naar Parijs voor Adenauer een aderlating. Adenauers belangrijkste raadsman op buitenlands politiek terrein verlaat Bonn; het *Bundeskanzleramt* dreigt daarmee de regie over het buitenlandse beleid te verliezen.¹⁰¹ Adenauer heeft weliswaar besloten de taken van Blankenhorn eenvoudigweg over te hevelen naar Globke, maar diens contacten in het *Auswärtiges Amt* zijn niet zo goed als die in de andere departementen.¹⁰²

Adenauer en Globke ondernemen pogingen om de competenties van het *Auswärtiges Amt* in te perken. Het ministerie van Buitenlandse Zaken is er (na zijn aftreden) in de ogen van de bondskanselier louter voor de uitvoerende taken, zoals het organiseren van officiële buitenlandse bezoeken. Adenauer wenst geen medewerkers van het *Auswärtiges Amt* bij besprekingen die hij voert met buitenlandse bezoekers. Deze opstelling van Adenauer stuit op verzet vanuit het departement. Op initiatief van Globke wordt uiteindelijk de zogenaamde *kleine Dienstweg* gecreëerd tussen enerzijds de persoonlijke referenten van de bondskanselier in het *Bundeskanzleramt* - in het bijzonder Globke - en anderzijds de *chef de bureau* van minister Brentano, Peter Limbourg. Via dit informatiekanaal wordt wederzijds informatie verstrekt en afgestemd en wordt het personeelsbeleid betreffende de diplomatieke dienst voorbesproken.¹⁰³

Mede als gevolg van het aantreden van Brentano als minister vindt er nog een aantal belangrijke mutaties plaats op het ministerie van Buitenlandse Zaken. Wilhelm Grewe wordt benoemd tot opvolger van Blankenhorn als *Ministerialdirigent* van *Abteilung II*. Deze benoeming betekent een formalisering van Grewes jarenlange rol als belangrijkste (juridisch) adviseur van de regering inzake juridische kwesties betreffende de internationale positie van de Bondsrepubliek Duitsland. Hoewel hij daar op basis van anciënniteit geen aanspraak op kan maken wordt Grewe door Hallstein aangewezen als zijn plaatsvervanger.¹⁰⁴ Grewe zal zich ook in zijn nieuwe functie vooral bezig houden met de buitenlandse politiek op het terrein van de Duitse hereniging, de zogeheten

Deutschlandpolitik. De verantwoordelijkheid voor de Europese politiek komt in de portefeuille van Karl Carstens, die wordt benoemd tot plaatsvervangend *Ministerialdirigent* van *Abteilung II*. Carstens is voormalig permanent vertegenwoordiger van de Bondsrepubliek Duitsland bij de Raad van Europa. In zijn nieuwe positie wordt hij de belangrijkste contactpersoon van Ophüls, die benoemd is tot ambassadeur 'Europese Zaken' in Brussel.^{105(P)}

Naast de benoeming van Brentano zijn er nog twee ontwikkelingen die een potentiële bedreiging vormen voor de geloofwaardigheid van Adenauers politiek van *Westbindung*. In de eerste plaats heeft Adenauer op 7 juni een officiële uitnodiging van de regering van de Sovjet-Unie ontvangen voor een bezoek aan Moskou.¹⁰⁶ Deze uitnodiging brengt de West-Duitse regering in een lastig parket. Hoewel Adenauer zich zeer bewust is van het feit dat “[d]ie Annahme der Einladung ... den guten Willen und das Vertrauen der Westmächten zu uns erschüttern [konnte]”, beseft hij tegelijkertijd dat de regering deze uitnodiging, “angesichts des Druckes der öffentlichen Meinung in Deutschland”, onmogelijk naast zich neer kan leggen.¹⁰⁷ De bondgenoten zullen overtuigd moeten worden van de consistentie van de buitenlandse politiek van de Bondsrepubliek Duitsland.¹⁰⁸

In de tweede plaats doen de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk op 6 juni een gezamenlijk voorstel aan de Sovjet-Unie om op korte termijn een conferentie van regeringsleiders te laten plaatsvinden. Adenauer heeft de voorbereidingen van westelijke zijde - die al voor de goedkeuring van de Akkoorden van Parijs ter hand genomen zijn door een werkgroep van de NAVO - publiekelijk toegejuicht, maar vreest een tweede 'Potsdam'. Dat laatste vormt voor de Bondsrepubliek Duitsland de meest desastreuze variant van zijn *cauchemar des coalitions*.^(Q) Washington, Londen en Parijs zouden wel eens meer belang kunnen hechten aan een overeenkomst met de Sovjet-Unie over een Europees veiligheidssysteem en ontwapening, dan aan de Duitse eenwording conform de eerdere gestelde westerse voorwaarden.¹⁰⁹ Volgens de bondskanselier ligt in dat scenario een neutralisering van Duitsland en dus niet minder dan het einde van Duitsland op de loer.

Met de aanstaande Viermogendhedenconferentie is de eerste grote test voor de Bondsrepubliek Duitsland als zelfstandige staat, maar bovenal voor het buitenlandse beleid van het Westen *als geheel*, aanstaande. Deze situatie versterkt Adenauer in zijn vastbeslotenheid “auch nach dem 7. Juni 1955 der eigentliche Herr im Auswärtigen Amt zu sein”.¹¹⁰ Het ministerschap van Brentano begint daardoor onder een ongelukkig gesternte.

Brentano is nauwelijks in functie als hij al opzichtig gepasseerd wordt door de bondskanselier. Adenauer, die in juni langere tijd in de Verenigde Staten verblijft, verneemt tijdens zijn verblijf dat Eisenhower, Eden, Faure en Nikolai Bulganin elkaar van 17 tot 23 juli in Genève zullen ontmoeten om de kaders vast te stellen voor nieuwe onderhandelingen over de internationale veiligheid, ontwapening en de Duitse eenwording.¹¹¹ Op 14 juni ontvangt Brentano een bondig telegram van Adenauer uit Washington. De bondskanselier stelt in dit telegram dat hij begrepen heeft dat Brentano zich uitgelaten heeft over de aanstaande conferentie van Genève. Indien deze berichten juist zijn verzoekt de bondskanselier Brentano met klem “sich aller derartigen Äußerungen zu enthalten”.¹¹² De aankomende top van Genève is *Chefsache*. Brentano is zich van geen kwaad bewust en antwoordt met een schriftelijk verslag van de tijdens de betreffende persconferentie gestelde vragen en de door hem daarop gegeven antwoorden. Een dag later meldt Adenauer echter: “[n]ach der heutigen ‘Washington Post’ haben Sie am 14. Juni erklärt, die westdeutsche Regierung wäre bereit, in informelle Gespräche mit der Ostzonenregierungen über die Wiedervereinigung einzutreten”. Onder verwijzing naar de *Richtlinienkompetenz* verzoekt Adenauer de nieuwbakken minister “bis auf weiteres alle Gespräche und jede Verlautbarung, die meinen Ihnen bekannten Richtlinien über die Behandlung der Ost-Westfrage widersprechen, zu unterlassen”.¹¹³ Brentano is danig uit het veld geslagen. In een persoonlijke brief van 16 juni laat hij Adenauer weten dat “die beiden Fernschreiben mich sehr tief berührt haben”. De minister ervaart “diesen Ausdruck des Zweifels als eine persönliche Kränkung”.¹¹⁴

Parallel aan de kwestie van de beeldvorming rondom de acceptatie van de uitnodiging van de Sovjet-Unie en de voorbereidingen op de top van Genève, is men in het *Auswärtiges Amt*, onder leiding van Ophüls, druk in de weer om de in Messina ontstane twijfel omtrent de Europese politiek van de Bondsrepubliek Duitsland weg te nemen.¹¹⁵ In dat kader zet Buitenlandse Zaken nadrukkelijk vraagtekens bij de departementale competentieverdeling inzake de Europese politiek. Het *Auswärtiges Amt* stelt de leidende rol van Economische Zaken ter discussie en treft ambtelijke voorbereidingen voor een nieuw kabinetsbesluit over de departementale competentieverdeling met betrekking tot de Europese politiek.¹¹⁶ Het departement krijgt daarbij steun van Etzel, die zich tezelfdertijd inspant om de schade die Erhard door zijn publiekelijke uitlatingen toebrengt aan de West-Duitse Europese politiek zoveel mogelijk te beperken.

Als voorzitter van de economische commissie van de CDU geeft Etzel tijdens de vergadering van 6 juni een katebelletje aan staatssecretaris Westrick van Economische Zaken. Daarin vraagt hij opheldering over het gerucht dat Westrick en Erhard medio mei, tijdens consultaties met Spaak en Rey, de indruk hebben gewekt dat “Deutschland aus der

Integrationspolitik ausgeschert wäre". Op 10 juni reageert Westrick schriftelijk op de vraag van Etzel. In zijn brief benadrukt de staatssecretaris dat "in dem Gespräch mit Herrn Spaak das Gegenteil deutlich gemacht wurde". Westrick besluit zijn brief met de verzekering dat "über die Zielsetzung einer europäischen Integration überhaupt kein Meinungsunterschied" bestaat, al acht hij het wel mogelijk dat "über die zweckmäßigsten Wege ... verschiedene Ansichten vorlägen".¹¹⁷ Dat laatste kan Etzel moeilijk als een geruststelling opvatten, omdat juist de kwestie van de methode van integratie één van de belangrijkste punten is waarover Erhard en hij fundamenteel van mening verschillen.

Op 17 juni schrijft Etzel drie persoonlijke en vertrouwelijke brieven naar aanleiding van de uitlatingen van Erhard in de pers. De eerste brief is een reactie op de brief van Westrick van 10 juni. Etzel meldt Westrick dat hij van zijn collega's hoort dat "die allgemeine Auffassung in Europa geworden ist", dat "die deutsche Bundesregierung in Messina ihre alte Integrationspolitik ganz offiziell aufgegeben und sich Sprecher der französischen Darstellung gemacht habe". Etzel dringt er vervolgens bij Westrick op aan dat zij de handen ineenslaan om Erhard aan het verstand te brengen dat de minister in zijn redes "politischer, d.h. vorsichtiger sein muss".¹¹⁸ De tweede brief van Etzel is gericht aan Globke. Hierin brengt Etzel kort verslag uit van zijn laatste bespreking met Adenauer. Volgens Etzel heeft de bondskanselier bij die gelegenheid besloten dat na zijn terugkeer uit de Verenigde Staten "die Frage der Art und Weise der Fortsetzung unserer Integrationspolitik unter seinem Vorsitz mit den zuständigen Herren besprochen und ich zu dieser Besprechung hinzugezogen werden sollte". Etzel maant Globke tot spoed bij het arrangeren van dit beraad. Hij wijst erop dat het West-Duitse memorandum voor Messina "bekanntlich nicht vor dem Kabinett gewesen ist" - dat wil zeggen, niet inhoudelijk besproken is - en dat de uitlatingen van Erhard "in der Öffentlichkeit Zweifel an der Linie der deutschen Bundesregierung entstehen lassen" en er zelfs toe geleid hebben dat er beweerd wordt dat de West-Duitse regering "jetzt den französischen Standpunkt stütze, Europa nicht zu wollen und in nationaler Reserve zu verharren". Etzel waarschuwt dat deze beeldvorming "ausserordentlich unglücklich" is.¹¹⁹ De derde brief die Etzel op 17 juni verstuurt is een kort begeleidend schrijven bij een kopie van de brief aan Globke, die hij aan Hallstein doet toekomen. Daarin neemt Etzel geen blad voor de mond: "[d]ie Reden von Herrn Erhard haben doch offenbar einen Scherbenhaufen im Raum der Politik der europäischen Zusammenarbeit angerichtet, und er weiß das gar nicht".¹²⁰

Hallstein deelt de bezorgdheid van Etzel. De staatssecretaris heeft binnen het departement duidelijk te kennen gegeven dat hij zich naar aanleiding van de conferentie van Messina zorgen maakt over de beeldvorming rond de Europese politiek van de Bondsrepubliek Duitsland. De middelen die Hallstein ter beschikking staan om het tij te

keren zijn voorlopig echter zeer beperkt. Het *Auswärtiges Amt* heeft in de bestaande departementale krachtsverhoudingen immers weinig controle over de Europese dossiers.¹²¹

Op 20 juni nemen de zaken binnen het ministerie van Economische Zaken een gunstige loop voor Etzel en Hallstein. Na overleg tussen de *Abteilung I* van Müller-Armack en de *Schuman-Plan-Abteilung, Unterabteilung IIID*, van Von der Groeben wordt besloten dat het, gegeven de inhoud van de Resolutie van Messina, het meest voor de hand ligt dat de afdeling van Von der Groeben binnen het ministerie gaat fungeren als penvoerder ten aanzien van de aanstaande (complexe) beraadslagingen van deskundigen over een Europese gemeenschappelijke markt. In kwesties aangaande algemene economische samenwerking zullen beide afdelingen op voet van gelijkheid het departementale standpunt bepalen en uitdragen.¹²² Wanneer duidelijk wordt dat het kabinet zich op 6 juli inhoudelijk over de Resolutie van Messina zal buigen, is het Von der Groeben die zorg draagt voor de interdepartementale afstemming met Buitenlandse Zaken.

Op 22 juni plaatst *Der Spiegel* een uitgebreid achtergrondartikel over het reilen en zeilen binnen de EGKS na het afscheid van Monnet, onder de veelzeggende titel *Umsteigen in den Bummelzug*. Minister Erhard wordt in het artikel aangehaald om de sceptische en intergouvernementele tendens te karakteriseren die zich in het post-Monnet tijdperk meester lijkt te maken van de Europese integratie.¹²³ Er is nog veel werk te verzetten voor Etzel, Von der Groeben en het *Auswärtiges Amt* om de beeldvorming met betrekking tot het Messina-programma en het West-Duitse standpunt bij te stellen.

In dit hoofdstuk is gebleken dat het wezenlijke vraagstuk voor de Europese politiek van de Bondsrepubliek Duitsland in Bonn in belangrijke mate verborgen blijft achter de strijd over de methode van integratie. Deze methodestrijd is daardoor in belangrijke mate een schijn debat. Slechts eenmaal komt het fundamentele aan de oppervlakte. Dat is tijdens het ambtelijke vooroverleg - in de aanloop naar de conferentie van Messina - te Bad Bertrich. In Bad Bertrich wordt zichtbaar dat er, langs de lijnen van de 'methodestrijd', een controverser bestaat over het antwoord op de vraag hoe de Bondsrepubliek Duitsland dient om te gaan met de enorme politieke, economische en militaire problemen van Frankrijk. Aan de ene kant is er de stroming onder leiding van Erhard die de gezondmaking van de Franse economie stelt als *conditio sine qua non* voor de participatie van Frankrijk in een gemeenschappelijke markt. Aan de andere kant bestaat er de stroming die wordt gevormd door vertegenwoordigers van het *Auswärtiges Amt* en de Hoge Autoriteit. Deze stelt zich op het standpunt dat participatie in de

gemeenschappelijke markt juist de enige manier is om een sanering van de Franse economie daadwerkelijk mogelijk te maken. Dit raakt de kern van de politiek van *Westbindung*: moet de Bondsrepubliek Duitsland als bewijs voor haar betrouwbaarheid ook bereid zijn om de kosten van het Franse (machts)herstel op haar schouders te nemen? De West-Duitse regering zou deze vraag moeten beantwoorden om daadwerkelijk in staat te zijn een eensluidend standpunt in te nemen ten aanzien van de voorstellen voor een gemeenschappelijke markt. In dit hoofdstuk is echter duidelijk geworden dat de betrokkenen in Bonn deze fundamentele vraag voorlopig niet willen beantwoorden. Daarnaast heeft dit hoofdstuk laten zien dat Etzel - de drijvende kracht achter 'Bad Bertrich' - zich mag verheugen in een toenemende machtsreputatie. Etzel tracht zijn grotere invloed te gebruiken om de West-Duitse standpuntbepaling bij te sturen ten gunste van de *relance européenne*. Een belangrijk neveneffect van de actieve wijze waarop hij zich manifesteert ten gunste van het *Auswärtiges Amt*, is dat Etzel verwickeld raakt in een escalerend politiek proces met minister Erhard. De zogeheten *Eicherscheider Beschlüsse* vormen een eerste compromisuitkomst gedurende hun strijd om de methode van Europese integratie. In vervolg op de Resolutie van Messina vormen dezelfde *Eicherscheider Beschlüsse* echter de aanleiding voor een verdere escalatie van deze strijd, die er overigens niet toe leidt dat Adenauer zich intensiever gaat bemoeien met de dossiers betreffende het Messina-programma. De bondskanselier geeft onverminderd prioriteit aan de Saarkwestie en vaart met betrekking tot de in zijn visie mindere belangrijke *relance européenne* hoofdzakelijk op de afspraken die hij in het voorjaar van 1955 met Pinay gemaakt heeft. Dit laatste verklaart in belangrijke mate waarom de interne verdeeldheid in Bonn nauwelijks onrust wekt. Het *Auswärtiges Amt* en Etzel lijken zich te realiseren welke risico's in deze situatie besloten liggen voor de West-Duitse geloofwaardigheid in Europa, maar zij zijn niet bij machte om de standpuntbepaling van de Bondsrepubliek Duitsland onder controle te krijgen. Ten eerste werkt de departementale competentieverdeling niet in hun voordeel. Ten tweede is in dit hoofdstuk gebleken dat Adenauer weigert de regie over het buitenlandse beleid op te geven ten gunste van de nieuwe minister van Buitenlandse Zaken. Sterker nog, hij besluit in reactie op de verdere verzelfstandiging van het departement - en het daarmee samenhangende vertrek van Blankenhorn - de dominante coalitie te verenigen tot Globke en hemzelf.

5

BOM BOVEN DE MARKT

“die Franzosen [sorgen] für den Einbau zahlreicher Hintertüren”^{*1}

Vanaf 1953 voert de Bondsrepubliek Duitsland een economische politiek van handelsliberalisatie. Dit is mede het gevolg van de snelle economische groei en toenemende export die de West-Duitse regering nopen tot maatregelen om de prijsstabiliteit te handhaven. Importbeperkende regels worden afgeschaft om de inflatie onder controle te houden. In Frankrijk voert men daarentegen juist een protectionistisch beleid om de kwetsbare economie te beschermen. Het grote verschil in ontwikkeling tussen de West-Duitse en de Franse economie leidt er gedurende het jaar 1955 toe dat de EBU steeds meer verwordt tot een bilaterale aangelegenheid. Groeiende West-Duitse overschotten worden aangewend om de tekorten van Frankrijk te dekken. Deze situatie is Erhard een doorn in het oog. Hij wil deze misstanden bestrijden met Europese vrijhandel en valutaconvertibiliteit.² Deze kwestie raakt aan de essentie van de toekomstige Europese politiek van de Bondsrepubliek Duitsland. De fundamentele vraag is of de Bondsrepubliek Duitsland bereid is een Europese gemeenschappelijke markt open te stellen voor Frankrijk zonder te eisen dat de Franse economie vantevoren gesaneerd wordt. Volgens het *Auswärtiges Amt* en Etzel dient deze vraag positief beantwoord te worden. Indien dat ook daadwerkelijk zal gebeuren, zal de West-Duitse regering zich vervolgens echter geconfronteerd weten met de politieke implicaties van deze keuze. Daarbij gaat het om de vraag in hoeverre de Bondsrepubliek Duitsland bereid is om Frankrijk binnen de multilaterale kaders van een Europese gemeenschappelijke markt een ‘zachte sanering’ van zijn economie te gunnen. Waar dit vraagstuk voor het *Auswärtiges Amt* en Etzel van secundair belang is, vormt het voor Erhard juist de kern van de zaak.

---

* Günter Henle aan Ludger Westrick, op 6 juli 1955.

De minister van Economische Zaken is een principiële voorstander van een koude sanering van de Franse economie. Zijns inziens zou het op geen enkele wijze te rechtvaardigen zijn dat de Bondsrepubliek Duitsland bij toenemende vrijhandel en convertibiliteit een zekere (politieke) verantwoordelijkheid zou nemen voor de ingrijpende gevolgen daarvan voor de kwetsbare Franse economie.

In dit hoofdstuk beschrijf ik de ontwikkelingen in de Europese politiek van de Bondsrepubliek Duitsland van juli 1955 tot februari 1956. In deze periode vinden, conform de Resolutie van Messina, de expertbesprekingen plaats over de gemeenschappelijke markt en de atoomgemeenschap in het daartoe opgerichte intergouvernementele comité (dat naar zijn voorzitter Spaak vernoemd wordt). De aanvankelijke rapportagedatum van het Comité-Spaak wordt in het najaar opgeschoven. Mede door toedoen van de val van de regering-Faure eind 1955 en de Franse verkiezingen in januari 1956 loopt de rapportage vervolgens nog meer vertraging op.

Allereerst besteed ik aandacht aan de eerste bijeenkomst van het Comité-Spaak en de West-Duitse standpuntbepaling die daaraan vooraf gaat. De departementale onenigheid over de gemeenschappelijke markt laait op. Het *Auswärtiges Amt* beijvert zich om de akkoorden van Eicherscheid terug te draaien en minister Erhard in de Europese dossiers buiten spel te zetten (paragraaf 5.1). Daarna beschrijf ik de toenemende moeilijkheden waarmee het Comité-Spaak te maken krijgt. Tijdens de conferentie van Noordwijk, begin september, lijken technische kwesties met betrekking tot de gemeenschappelijke markt eensgezindheid binnen het Comité in de weg te staan. Gedurende de maand oktober zijn het echter de besprekingen over de atoomgemeenschap die muurvast komen te zitten als gevolg van een gewijzigd standpunt van de West-Duitse delegatie na het aantreden van Strauß als minister *für Atomfragen*. Bovendien verdwijnt de *relance européenne* in Bonn verder naar de achtergrond. Adenauer geeft absolute prioriteit aan zijn *Saarpolitik* en de Viermogendhedenconferentie van Genève (paragraaf 5.2). Vervolgens ga ik dieper in op de koerswijziging in de Europese politiek van de Bondsrepubliek Duitsland waartoe Adenauer in het najaar van 1955 besluit na de verrassende uitslag van het Saarreferendum en de magere uitkomst van de conferentie van Genève (paragraaf 5.3). In de laatste paragraaf sta ik stil bij de gevolgen van de opstelling van minister Strauß ten aanzien van de besprekingen in de commissie voor kernenergie van het Comité-Spaak. Mede op aandringen van het *Auswärtiges Amt* bemoeien de Verenigde Staten zich tezelfdertijd via diplomatieke kanalen actief met de beraadslagingen over de atoomgemeenschap. Wanneer er begin 1956 een nieuwe Franse

regering benoemd is, confereren de ministers van Buitenlandse Zaken in februari in Brussel over de stand van zaken in het Comité-Spaak. Ter voorbereiding op die conferentie heeft de West-Duitse regering uit strategisch oogpunt besloten om zich op het standpunt te stellen dat de gemeenschappelijke markt en de atoomgemeenschap wat haar betreft onlosmakelijk met elkaar verbonden moeten zijn. De nieuwe Franse regering pleit juist voor twee snelheden (paragraaf 5.4).

5.1. HET COMITÉ SPAAK EN DE WEST-DUITSE STRATEGIE

De ministerswisseling en de personele wijzigingen in het *Auswärtiges Amt* leiden niet tot een andere koers van Buitenlandse Zaken in de Europese dossiers. Dat blijkt in de aanloop naar het kabinetsberaad van 6 juli, waarin het kabinet zich met het oog op de aanstaande besprekingen in het *Comité Intergouvernemental* zal buigen over de Resolutie van Messina. Economische Zaken en Buitenlandse Zaken blijken niet in staat een gezamenlijk ambtelijk advies aan het kabinet te presenteren. Op 6 juli liggen er twee notities voor, die blijk geven van de diepe inhoudelijke kloof, die ondanks de *Eicherscheider Beschlüsse* nog steeds bestaat tussen beide departementen. Het feit dat Von der Groeben verantwoordelijk is voor de redactie van het standpunt van Economische Zaken blijkt onvoldoende om deze kloof te overbruggen.

De hand van Von der Groeben is desondanks duidelijk te herkennen in de kabinetsnotitie van het *Bundeswirtschaftministerium*. Von der Groeben, die samen met Etzel de geestelijk vader is van het compromis van Eicherscheid, heeft zorg gedragen voor een zakelijk stuk dat dicht bij de tekst van het West-Duitse memorandum voor Messina blijft. Allereerst spreekt Economische Zaken zich ondubbelzinnig uit voor de “Herstellung eines gemeinsamen Marktes”. Vervolgens worden de voorwaarden opgesomd waaronder zo’n gemeenschappelijke markt opgericht zou kunnen worden. Het lijstje is vertrouwd: (1) valutaconvertibiliteit, (2) vrij verkeer van goederen, diensten en kapitaal, (3) geleidelijke afschaffing van toltarieven en harmonisatie van het buitentarief, (4) vrij verkeer van werknemers, (5) afschaffing van exportsubsidies en onderzoek naar concurrentievoorwaarden op fiscaal en sociaal terrein, (6) overeenstemming over regels voor mededinging, en (7) stabiele wisselkoersen. Economische Zaken erkent dat in bepaalde gevallen “für eine Übergangszeit Anpassungsmaßnahmen” wenselijk kunnen

zijn, maar benadrukt dat vooruitgang op de genoemde terreinen “nicht wieder rückgängig” gemaakt moet kunnen worden.³

Volgens Economische Zaken is in eerste instantie de oprichting van een douane-unie aan de orde. Ten aanzien van de institutionele structuur waarbinnen deze vormgegeven zal moeten worden, maakt het departement een duidelijk voorbehoud: “[i]nwieweit es möglich und notwendig sein wird, in organischer Entwicklung aus der Zollunion supranationale Zuständigkeiten herauswachsen zu lassen, bedarf noch der Prüfung”. Vervolgens geeft het departement niettemin een constructieve uitleg van het compromis van Eicherscheid. Economische Zaken stelt dat “schon jetzt festgestellt werden [kann], dass auf lange Sicht gesehen die notwendige Stabilität des Systems des gemeinsamen Marktes ... gewährleistet sein wird, wenn eine institutionelle Verklammerung erfolgt”. Daarbij wordt de nadruk gelegd op het “ständiges Konsultativorgan” uit het West-Duitse memorandum. Ook voor wat betreft de atoomgemeenschap en verdere sectorintegratie op de beleidsterreinen van energie en verkeer wordt het West-Duitse standpunt van Messina herhaald. Met dien verstande, dat er ten aanzien van de atoomgemeenschap opgemerkt wordt dat de mogelijkheid van een “supranationalen Zusammenschluss” nog onderzocht moet worden.⁴

Onder druk van de negatieve beeldvorming over de opstelling van de West-Duitse delegatie in Messina heeft het *Auswärtiges Amt* zich in de aanloop naar de kabinetszitting onverzoenlijk getoond in de richting van de afdeling van Von der Groeben, diens gematigde standpunt ten spijt. Het *Auswärtiges Amt* presenteert een eigen notitie die onmiskenbaar inspeelt op Adenauers afkeer van economische detailkwesties en theoretische luchtfitserij, alsmede op de overtuiging van de bondskanselier dat te allen tijde het primaat van de politiek moet prevaleren. Buitenlandse Zaken opent de notitie met de waarschuwing dat de Europese integratie zich sinds de mislukking van de EDG “in steigender Gefahr” bevindt, terwijl deze voor West-Europa en de Bondsrepubliek Duitsland “nicht nur ein Interessen- sondern eine Lebensfrage” is. Volgens Buitenlandse Zaken bestaat er “keinen gesicherten Frieden ohne ... ein einiges Europa”. Voorts wordt geconstateerd dat de Bondsrepubliek Duitsland een voortrekkersrol te vervullen heeft in ‘Europa’, omdat Frankrijk “eine tragende Rolle in der Integrationspolitik vor den Wahlen des Sommers 1956 nicht spielen” kan. Gezien het laatste is het uitermate betreurenswaardig dat er in Messina twijfel is gerezen over de Europese politiek van de Bondsrepubliek Duitsland, die voeding geeft aan de suggesties dat “die Bundesrepublik

nach Erlangung der Souveränität und nach den sowjetischen Schritten eine sich von der westlichen Welt loslösende Politik vorbereite oder in Erwägung ziehe”.⁵

Het *Auswärtiges Amt* betoogt dat de zeer onwenselijke beeldvorming te wijten is aan departementale navelstaarderij vanuit “fachlichen Gesichtspunkten”, waarbij “[a]n den grossen politischen Zusammenhang ... nicht gedacht [wird]”. In het licht van het belang van het moment - “dass sich nunmehr für absehbare Zeit das Schicksal der europäischen Einigung im positiven oder negativen Sinne entscheidet” - breekt Buitenlandse Zaken een lans voor het “Primat der politischen Erwägungen”. Tijdens de conferentie van Messina is dat onvoldoende mogelijk geweest “auf Grund des Ressort-Widerstands”. Het *Auswärtiges Amt* stelt vervolgens ook expliciet het compromis van Eicherscheid ter discussie. Het departement merkt op dat voorkomen moet worden dat de Bondsrepubliek Duitsland op voorhand “dogmatisch die Schaffung jeder übernationalen Entscheidungsstelle” afwijst. Juist op dit punt is het West-Duitse memorandum, aldus de notitie, “auf Misstrauen und Zweifel ... gestoßen”. Buitenlandse Zaken bepleit, om kort te gaan, het schrappen van het “ständiges Konsultativorgan” dat in de notitie van Economische Zaken zo’n centrale rol inneemt. Na een steunbetuiging aan de atoomgemeenschap, besluit het *Auswärtiges Amt* de notitie met de vaststelling dat een kabinetsbesluit “der die klare Unterstellung der Ressortstandpunkte auf dem politischen Gesichtspunkt festlegt [notwendig erscheint]”.⁶

Het staat vast dat er een nieuw kabinetsbesluit moet komen over de departementale competentieverdeling inzake de Europese dossiers. Tijdens het kabinetsberaad nemen Erhard en Hallstein hun posities in. Erhard spreekt zich eens te meer uit tegen “eine Teilintegration im Sinne eine branchenwirtschaftlichen Abtrennung aus dem nationalen Bereich”, terwijl Hallstein verkondigt dat “der Atom-Markt für friedliche Zwecke” tot stand gebracht dient te worden evenals “eine gemeinsame Instanz mit Entscheidungsbefugnissen auf wirtschaftliche Zusammenarbeit”.⁷ Adenauer wijst vervolgens op de noodzaak dat “die Bundesrepublik weiterhin eine Verfechterin der Europa-Idee bleibe”, eerst en vooral, omdat “[o]hne ein einiges Europa ... die amerikanische Politik ihre Grundlage [verliere]”. Adenauer geeft de ministers van Economische Zaken en Buitenlandse Zaken vervolgens de opdracht om, samen met vice-kanselier Blücher, een eensluidend standpunt voor de West-Duitse delegatie in Brussel uit te werken. Daarna rondt de bondskanselier de discussie af met de opdracht aan de betrokken bewindslieden dat “die Bundesrepublik [dabei] als Vorkämpferin des europäischen Gedanken erscheinen [müsse]”.⁸

Dat laatste is van het allergrootste politieke belang voor de *Westbindung* van de Bondsrepubliek Duitsland, zo beseft ook de BDI-prominent en voormalig diplomaat Henle, de chef van het *Klückner*-concern, die behoort tot de kring van persoonlijke adviseurs van Adenauer in economische aangelegenheden. Eén dag voor de kabinetszitting heeft staatssecretaris Westrick een bespreking gehad met Henle en hem gevraagd om zijn gedachten over de toekomst van de Europese integratie eens op papier te zetten.⁹ Op de dag van de kabinetszitting ontvangt Westrick de analyse van Henle. In de begeleidende brief verzoekt deze de staatssecretaris om zijn notitie ook aan de Erhard te doen toekomen. Henle opent zijn notitie met de opmerking dat de bestaande beeldvorming omtrent de Europese politiek van de Bondsrepubliek Duitsland “die deutsche außenpolitische Haltung in ihrer Gesamtheit [diskreditiert]”. Dat gezegd hebbende, betoogt hij dat de huidige beeldvorming ook vanuit politiek-strategisch oogpunt niet profijtelijk is voor de Bondsrepubliek Duitsland, die “als wirtschaftlich stärkster und leistungsfähigster Partner vom Wettbewerb auf gemeinsamem Markt am wenigsten zu befürchten [hat]”. Immers, de rol van “Hemmschuh” is reeds lang vergeven. Deze “heißt bekanntlich Frankreich”. Frankrijk kampt met ouderwetse economische structuren, eeuwenoud protectionisme en angst voor de economische concurrentiekracht van West-Duitsland. Wanneer men daarbij optelt dat de West-Europese partners van al dit economische malheur op de hoogte zijn, evenals het feit dat net zo bekend is dat iedere Franse regering tot de verkiezingen van 1956 aangewezen is op de medewerking van de gaullisten, waarvoor geldt dat “das Idol der Union Française höher steht als der Europagedanke”, dan zijn de conclusies die de Bondsrepubliek Duitsland moet trekken betreffende haar opstelling in de Brusselse besprekingen helder. “Nehmen wir Frankreich den ‘schwarzen Peter’, der Hemmschuh auf dem Wege des europäischen Zusammenschlusses zu sein, ab”, dan werkt dat volgens Henle “in unserem Kartenspiel weit schlechter und für uns nachteiliger aus, als für die Franzosen in dem ihrigen”.¹⁰ Het is voor de strategische (onderhandelings)positie van de Bondsrepubliek Duitsland van het grootste belang om voorvechter te blijven van verdere Europese integratie, zelfs wanneer de regering ernstige bedenkingen heeft bij de nieuwe projecten. Dat is immers de beste manier om de Franse (onderhandelings)positie onder druk te zetten, omdat het de Franse regering (en dus niet de West-Duitse) zal nopen haar passieve houding te rechtvaardigen.

In de optiek van Henle is het een “ernster politischer Fehler” wanneer men van West-Duitse zijde toelaat dat de indruk ontstaat “man habe sich in Bonn von dem Gedanke an weitere supranationale Einrichtungen losgesagt”. Aan het einde van de notitie vermaant Henle de departementen die de verantwoordelijkheid dragen voor de nationale standpuntbepaling:

“Zu bekämpfen ist die in der ganzen Diskussion über diese Fragen sich heute abzeichnende Neigung zu doktrinen Einseitigkeit bei gleichzeitiger Überspitzung des eigenen Standpunktes. Es handelt sich nicht um Europäer und Antieuropäer, Freihandel und Planwirtschaft usw., sondern es handelt sich darum, richtige Lösungen zu finden unter Ausgleich aller beteiligten Interessen. Auch die Befürworter der Integration tun nicht gut daran, gleich immer eine Art Glaubensbekenntnis zu dem Fernziel der ‘Vereinigten Staaten von Europa’ zu fordern”.¹¹

Volgens Henle draait het allemaal om de vraag hoe de Bondsrepubliek Duitsland zich in gemeenschappelijke markt dient op te stellen jegens Frankrijk en zijn omvangrijke economische problemen. Henle is na Bad Bertrich de eerste die ambtelijk Bonn weer confronteert met het kernprobleem van de Europese politiek van de Bondsrepubliek Duitsland. In het licht van het feit dat Henle zijn analyse opstelt ter advisering van het *Bundeswirtschaftsministerium* is zijn advies even onorthodox als pragmatisch.^(A) De opstelling die Henle bepleit ten opzichte van Frankrijk betekent een steunbetuiging voor het *Auswärtiges Amt* en een belangrijk kritisch signaal aan het departement van Erhard.

Een dag na de kabinetszitting vergadert het *Wirtschaftskabinett* onder voorzitterschap van Blücher over de instructies voor de beraadslagingen in het *Comité Intergouvernemental*, die een dag later zullen beginnen. Het overleg spitst zich toe op een discussie tussen Hallstein en Erhard. Hoewel Erhard binnen het kabinet op brede steun kan rekenen, biedt hij een opening richting Hallstein. Hij stelt zich op het standpunt dat ten behoeve van de invoering van een gemeenschappelijke markt de oprichting van “supranationale Überwachungsorgane” wenselijk kan zijn.¹² De bewindslieden bereiken uiteindelijk een akkoord dat een aanzienlijke revisie van het compromis van Eicherscheid impliceert. De belangrijkste conclusies luiden dat (1) “[d]ie Schaffung supranationaler Institutionen nicht grundsätzlich abgelehnt [wird]”, (2) dat het “notwendig” is “sofort ein europäisches Konsultativorgan auf föderativer Basis” op te richten dat met

éénstemmigheid beslist, en (3) dat “[s]oweit die Mitgliedstaaten auf den genannten Gebieten einstimmig Verpflichtungen eingegangen sind ... die Schaffung supranationaler Institutionen in Betracht [kommt]”. Hoewel het “europäisches Konsultativorgan” qua naamgeving nauwelijks verschilt van het (integouvernementele) “ständiges Konsultativorgan” uit het West-Duitse memorandum voor Messina, betekenen deze besluiten vooral dat alle ‘federatieve’ punten waarop het *Auswärtiges Amt* en Etzel in Eicherscheid bakzeil hebben moeten halen alsnog in het West-Duitse standpunt worden opgenomen. Daarnaast wordt in de conclusies vastgesteld dat de Bondsrepubliek Duitsland een speciale commissie voor sociale harmonisatie als ondercommissie van het *Comité intergouvernemental* niet wenselijk acht en dat “die Brüsseler Besprechungen lediglich der Vorbereitung der Außenministerkonferenz dienen und die Bundesregierung nicht festlegen”.¹³

Het feit dat het *Wirtschaftskabinett* overeenstemming bereikt over vergaande aanpassingen van het compromis van Eicherscheid neemt evenwel niet weg dat ook tijdens deze vergadering de economische situatie in Frankrijk en de positie die de Bondsrepubliek Duitsland ten opzichte daarvan dient in te nemen onbesproken blijft. Het lijkt dan ook van realiteitszin te getuigen dat het *Wirtschaftskabinett* de West-Duitse delegatie opdraagt om indien noodzakelijk - “ins besondere soweit sich zwischen den Ressorts keine Einigkeit erzielen lässt” - “die Entscheidung des Kabinetts herbeizuführen”.¹⁴

Op 9 juli vindt in het Belgische ministerie van Buitenlandse Zaken de constituerende vergadering plaats van het *Comité Intergouvernemental*. Spaak is inmiddels benoemd tot voorzitter van het comité.¹⁵ Nadat men de agenda heeft vastgesteld, wordt op zijn voorstel een stuurgroep (het *comité directeur*) in het leven geroepen voor de algemene coördinatie van de werkzaamheden. Deze bestaat behalve uit Spaak zelf, uit de leiders van de nationale delegaties. Ophüls, die zich geflankeerd weet door Von der Groeben en Müller-Armack, vertegenwoordigt de Bondsrepubliek Duitsland.¹⁶ Snoy et d’Oppuers is delegatieleider voor België, de oud-minister en voormalig kabinetchef van Monnet, Felix Gaillard, voor Frankrijk. Staatssecretaris van Buitenlandse Zaken, Lodovico Benvenuti, representeert Italië, en ambassadeur Lambert Schaus en prof. Gerard Verrijn Stuart Luxemburg en Nederland. Op 1 juli heeft het Britse kabinet besloten gehoor te geven aan de uitnodiging van de lidstaten van de EGKS om ook aan de beraadslagingen deel te nemen. Zij heeft, zonder verplichtingen vooraf en zonder de Resolutie van Messina te onderschrijven, Russell Bretherton, een hoge ambtenaar van het

ministerie van Handel, afgevaardigd in het Comité.¹⁷ Het Comité besluit verder dat de Hoge Autoriteit permanent vertegenwoordigd zal zijn bij de onderhandelingen en een formele adviserende functie zal bekleden. De Hoge Autoriteit zal behalve door de officiële vertegenwoordiger, Dirk Spierenburg, ook vertegenwoordigd worden door Regul en Uri. De laatste neemt op voorspraak van Spaak bovendien deel aan de beraadslagingen in de stuurgroep.¹⁸ De twee belangrijkste commissies - gemeenschappelijke markt en atoomgemeenschap - staan onder voorzitterschap van, respectievelijk, Verrijn Stuart en de Fransman Louis Armand.^(B)

Op 18, 19 en 20 juli komt de stuurgroep opnieuw bijeen. Nu om de richtlijnen vast te stellen volgens welke de beraadslagingen in de verschillende commissies en ondercommissies plaats moeten vinden. De belangrijkste algemene instructie aan de commissies luidt dat men discussies over institutionele vraagstukken moet vermijden. De opvatting van Spaak dat doctrinaire ideeën de beraadslagingen niet in de weg mogen staan wordt algemeen aanvaard.¹⁹ Het Comité-Spaak moet volgens Rothschild eerst en vooral formuleren wat “désirable et possible” is.²⁰ Op 18 juli worden door Frankrijk en de Bondsrepubliek Duitsland notities gepresenteerd betreffende de atoomgemeenschap. Frankrijk maakt zich vooral sterk voor een atoomgemeenschap met een handelsmonopolie.²¹ De notitie van de Bondsrepubliek Duitsland ademt de eindredactie van Ophüls. Naast een gemeenschappelijke markt voor splijtstoffen, kapitaal en kennis – verlaging van toltarieven en vrij verkeer van onder andere wetenschappers en technici – pleit de West-Duitse delegatie in deze notitie voor de oprichting van instituties die toegerust zijn met supranationale bevoegdheden naar het voorbeeld van de EGKS.²²

Intussen raakt Erhard meer en meer ontstemd over de berichten in de West-Europese media waarin beweerd wordt dat hij een ‘slechte Europeaan’ is.²³ Op 21 juli neemt hij de pen ter hand en schrijft een soort van pamflet met de titel “Wer ist ein guter Europäer?”, dat op 6 augustus in het bulletin van het *Presse - und Informationsamt* gepubliceerd wordt. In dit stuk verliest Erhard zich opnieuw in het debat over functionele versus institutionele integratie.^(C) Waarschijnlijk zonder het te beseffen, betreft Erhard in dit stuk ook indirect stelling in ‘het vraagstuk van Bad Bertrich’; en hij doet dat niet op de strategische wijze die Henle aan Westrick geadviseerd heeft. Frankrijk lijkt, gezien de opstelling van Pinay in Messina, met betrekking tot de gemeenschappelijke markt een zekere vorm van sociale harmonisatie na te streven. Dit om de Franse welvaartstaat te behoeden voor een koude sanering. Erhard argumenteert echter strikt economisch en stelt dat de veronderstelling dat een gemeenschappelijke markt “gleiche

Wettbewerbsbedingungen im Sinne gleicher Belastungen, gleicher Löhne, gleicher Arbeitszeit oder gleicher Teilkosten voraussetzt ... mit den praktischen Erfahrungen und theoretischen Erkenntnissen vom Wesen einer internationale Arbeitsteilung nicht in Einklang zu bringen [ist]”.²⁴ Het gaat zijns inziens niet aan om te doen of dat wel zo is en daarmee de Franse regering de kans te bieden de verantwoordelijkheid voor zijn desastreuze economische beleid te ontlopen.

5.2. KOUDE VREDE

De ontwikkelingen rond het Comité-Spaak gaan aan Adenauer voorbij. Op het terrein van de buitenlandse politiek wordt de aandacht van de bondskanselier volledig opgeëist door de aanstaande Viermogendhedenconferentie. Adenauer raakt bovendien steeds meer in de ban van het gevaar van een mogelijke neutralisering van Duitsland. Hij constateert dat de Sovjet-Unie met haar nieuwe politiek van ontspanning de bestaande wereldorde langzaam maar zeker in beweging lijkt te brengen. Ideeën voor een neutralisering van Midden-Europa winnen in dit klimaat aan populariteit. Adenauer vreest dat het Westen zich in de luren zal laten leggen door “eine Atempause” ingelast door de Sovjet-Unie - die nodig is om “das Erreichte zu konsolidieren” - aan te zien voor “einen Wandel der sowjetrussischen Gesinnung”. Dat zou volgens hem een kapitale misrekening zijn. Volgens Adenauer “[planen] [d]ie Sowjetrussen in großen Zeiträumen” en is de belangrijkste drijfveer van het buitenlands beleid van de Sovjet-unie nog immer onveranderd: het streven naar een communistische wereldmaatschappij.²⁵ De bondskanselier lijkt er in het voorjaar en zomer van 1955 ernstig rekening mee te houden dat de naoorlogse wereldorde zich bevindt aan de vooravond van een periode van herziening.²⁶ Dit maakt hem onzeker over zijn buitenlands beleid.²⁷ Nieuwe, meer ingewikkelde internationale verhoudingen zouden wel eens veel meer risico's met zich kunnen brengen dan de éénimensionale rivaliteit tussen de supermogendheden die de wereldpolitiek na de Tweede Wereldoorlog tot op dat moment gedomineerd heeft en waaronder zijn politiek van *Westbindung* zo goed gedijde heeft.

Van 17 tot 23 juli confereren Eisenhower, Bulganin, Eden en Faure in Genève, bijgestaan door respectievelijk Dulles, Nikita Chroesjtsjov en Vjatscheslav Molotov, Harold Macmillan, en Pinay.²⁸ Het is de eerste keer sinds 1945 dat de regeringsleiders van de vier mogendheden om de tafel zitten. De Bondsrepubliek Duitsland en de DDR zijn

aanwezig als waarnemer.^(D) Voorafgaand aan de conferentie heeft de Sovjet-Unie verklaard dat zij bereid is om in Genève ook te onderhandelen over de hereniging van Duitsland - naast de onderwerpen ontwapening, Europese veiligheid en verbetering van de contacten tussen Oost en West. De top staat al spoedig geheel in het teken van de nieuwe buitenlandse politiek van de Sovjet-Unie. Molotov en Chroesjtsjov stellen zich zeer voorkomend op. De vriendelijke sfeer die daardoor ontstaat zal na afloop het belangrijkste wapenfeit van de conferentie blijken te zijn. De Viermogendhedenconferentie levert namelijk inhoudelijk weinig resultaten op.²⁹ Tijdens de laatste dagen van de conferentie komen de delegaties een richtlijn overeen, waarmee de agendapunten van de top worden doorgeschoven naar een conferentie van de ministers van Buitenlands Zaken die in de herfst van 1955 zal plaatsvinden.³⁰

Als Grewe en Blankenhorn na afloop van de conferentie in het Zwitserse Mürren de resultaten bespreken met de bondskanselier, Brentano en Hallstein, geeft de bondskanselier blijk van tevredenheid. Het is volgens Adenauer een groot geluk dat de onzalige plannen over een neutraliteitsgordel geen vervolg hebben gekregen.³¹ Wel waarschuwt Adenauer met nadruk voor optimisme ten aanzien van de Duitse hereniging.³² De scepsis van de bondskanselier blijkt al snel gerechtvaardigd. Reeds op 24 juli, tijdens een tussenstop in Oost-Berlijn op de terugreis van Genève naar Moskou, zet Chroesjtsjov zijn voorkomendheid aan de kant. Voor een grote mensenmenigte kondigt hij de twee-staten-theorie af als het uitgangspunt van de politiek van de Sovjet-Unie ten aanzien van de Duitse hereniging.³³ Chroesjtsjov verklaart dat een verenigd Duitsland niet bestaat, en hij vervolgt onder luid gejuich, “es existieren zwei deutsche Staaten ... alles andere ist nicht real ... Man kann die deutsche Frage nicht auf Kosten der Interessen der DDR lösen”.³⁴

Voor het overige wordt het overleg tussen de bondskanselier en zijn raadgevers gedomineerd door de voorbereidingen voor Adenauers reis naar de Sovjet-Unie, die op korte termijn zal plaatsvinden.³⁵ Na de conferentie van Genève blijft Adenauer nog enige tijd in Mürren. Hij benut zijn verblijf ondermeer om naar aanleiding van de conferentie van Genève een brief te schrijven aan Dulles. Daarin maakt hij de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken deelgenoot van zijn zorgen over de Sovjet-Russische (misleidings)tactiek waardoor de Koude Oorlog zich dreigt te ontwikkelen tot een “kalten Friede” die grote gevaren in zich bergt voor de Bondsrepubliek Duitsland.^{36(E)}

De ontwikkelingen in het Saarland baren Adenauer eveneens grote zorgen. De Saarlandse CDU roept de Saarlanders, tot groot ongenoegen van Adenauer, openlijk op om in het aanstaande referendum over het Saarstatuut tegen dat statuut te stemmen. Dit terwijl de landelijke CDU zich onder zijn leiding juist nadrukkelijk achter het statuut geschaard heeft. In een lange brief aan oudgediende Lenz omschrijft Adenauer de koers van de Saarlandse CDU als “der größte politische Fehler”. Volgens de bondskanselier heult de Saarlandse CDU met de vijanden: de SPD en de *Deutschen Partei Saar* (DPS), die zich afwijzend opstellen ten aanzien van het Saarstatuut. In zijn brief aan Lenz zet Adenauer nog eens uiteen welke twee overwegingen ten grondslag liggen aan zijn positieve opstelling ten opzichte van het Saarstatuut. Ten eerste is het zijns inziens “durchaus ausgeschlossen, daß bei Ablehnung des Saarstatuts in absehbarer Zeit neue Vereinbarungen mit Frankreich ... zustande kommen”. Adenauers tweede argument ligt in het verlengde van het eerste en past in zijn analyse van de stand van zaken in de internationale politiek: “[g]erade in der gegenwärtigen außerordentlichen kritischen und schwankenden außenpolitischen Lage können wir eine Störung der Verhältnisse zwischen Frankreich und der Bundesrepublik unter gar keinen Umständen brauchen”.³⁷

Op 2 september houdt Adenauer een rede in Bochum ter ere van het tienjarige bestaan van de Westfaalse CDU. In het Saarland winnen de pro-Duitse stromingen (anti-Saarstatuut) meer en meer aan kracht. Bovendien keert de CDU-afdeling uit Rijnland-Palts zich steeds duidelijker af van Adenauers *Saarpolitik*. De bondskanselier constateert dat de zaken in het Saarland een loop dreigen te nemen die desastreus kan zijn voor zijn politiek van *Westbindung* en zijn streven naar verzoening met Frankrijk. Hij besluit een schending van het Saarstatuut te riskeren om de tendens in de richting van een afwijzing van het statuut om te buigen (zie paragraaf 4.1, noot B). De bondskanselier geeft in zijn rede een ondubbelzinnig stemadvies. Hij roept de Saarlanders op ‘ja’ te zeggen tegen het statuut.³⁸

Drie dagen voor Adenauers vertrek naar Moskou, op 6 september, vindt in Noordwijk de conferentie van ministers van Buitenlandse Zaken van de EGKS-lidstaten plaats over de vorderingen van het Comité-Spaak. Er valt weinig nieuws te melden. Frankrijk bepaalt nog steeds in belangrijke mate de grillige voortgang van de beraadslagingen en Hallstein legt wederom een verklaring af waarin hij benadrukt dat de regering van de Bondsrepubliek Duitsland zich onveranderd inzet voor de verdere integratie van Europa.³⁹

Spaak doet in Noordwijk mondeling verslag van de vorderingen in zijn Comité. Mede door de hoge graad van complexiteit van de expertbesprekingen zijn er nog geen concrete resultaten voorhanden. Pinay stelt dat de voortgang van de beraadslagingen in het Comité-Spaak niet afhankelijk mag worden gesteld van de voortgang in het dossier met betrekking tot de gemeenschappelijke markt. Hij heeft de indruk dat de beraadslagingen over de gemeenschappelijke markt de boel vertragen. Op die terreinen van de Resolutie van Messina waar resultaten geboekt kunnen worden, moet dat zijns inziens zo snel mogelijk gebeuren. Spaak spreekt het beeld dat de Franse minister van Buitenlandse Zaken oproept echter met klem tegen. Juist op de beleidsterreinen transport en energie weten de experts zich geconfronteerd met de meeste hinderpalen, in de commissie voor de gemeenschappelijke markt, daarentegen, is de voortgang relatief vertrouwenwekkend. Spaak vraagt de conferentie niettemin om uitstel van het eindrapport, zijn Comité heeft meer tijd nodig. De ministers herbevestigen daarop de Resolutie van Messina en besluiten dat de commissies hun bevindingen uiterlijk op 1 november moeten voorleggen aan de stuurgroep, die dan op zijn beurt zo spoedig mogelijk een eindrapport zal vervaardigen.⁴⁰

En marge van de conferentie van Noordwijk neemt Pinay Spaak apart. Pinay maakt Spaak op indringende wijze duidelijk dat Frankrijk onder geen beding zal afzien van het militaire gebruik van kernenergie wanneer het toetreedt tot een Europese atoomgemeenschap. Tot op dat moment is er louter gesproken over het *vreedzame* gebruik van kernenergie. Als belangrijkste argument voert Pinay aan dat het Franse parlement nooit zal instemmen met een Europese atoomgemeenschap “s’il devait faire obstacle au développement militaire de la France”.⁴¹ Naar eigen zeggen prent Spaak deze waarschuwende woorden van Pinay - die door Gaillard bevestigd worden - goed in zijn geheugen.⁴²

Na de conferentie Noordwijk wordt snel duidelijk dat de experts in de commissie voor de gemeenschappelijke markt het erover eens zijn dat een douane-unie (conform artikel 24 van het GATT-verdrag) een betere stap is in de richting van een gemeenschappelijke markt dan een vrijhandelszone. Een vrijhandelszone biedt immers weinig mogelijkheden om een gecoördineerd economisch beleid te voeren binnen de grenzen van de interne markt. Alleen Bretherton kan zich niet vinden in deze conclusie. De wijze waarop een douane-unie ingesteld zou moeten worden zorgt voor meer onenigheid. De Nederlandse delegatie pleit voor een automatisch systeem van tolreductie binnen een vastgestelde termijn, terwijl de Franse delegatie zowel de tolreductie als de

termijn zo flexibel mogelijk wil houden. De Nederlandse methode laat namelijk geen ruimte voor aanpassingen van het systeem naar aanleiding van specifieke situaties of economische calamiteiten. Een flexibelere variant van het Nederlandse model, die door de West-Duitse delegatie wordt ingebracht, kan evenmin rekenen op de instemming van Frankrijk. Na de conferentie van Noordwijk tekent zich in de commissie voor de gemeenschappelijke markt steeds duidelijker een tweestrijd af tussen de landen met relatief lage toltarieven - de Benelux en de Bondsrepubliek Duitsland - en de landen met een relatief protectionistische economie - Frankrijk en Italië. Ook inzake het buitentarief komen de Benelux en de Bondsrepubliek Duitsland enerzijds, en Frankrijk en Italië anderzijds, tegenover elkaar te staan.

Aan een uitwerking van de stapsgewijze implementatie van het vrij verkeer van goederen, diensten, kapitaal en personen komt men nauwelijks toe. Hetzelfde geldt voor het economisch-monetaire vraagstuk. Men wordt het er over eens dat een gemeenschappelijke markt alleen kan functioneren indien de lidstaten eenzelfde soort beleid voeren ten aanzien van hun betalingsbalans en inflatie zoveel mogelijk trachten tegen te gaan. De feitelijke wisselkoers van de Franse *franc* lijkt echter in flagrante tegenspraak met deze uitgangspunten en maakt het onmogelijk om verder te gaan dan het uitspreken van intenties en daadwerkelijk nader tot elkaar te komen. Er wordt eveneens weinig voortgang geboekt in de commissies die zich buigen over de mogelijkheden van sectorintegratie, onder andere op het terrein van transport en klassieke energie.⁴³

Op 3 oktober verzoekt Spaak de commissies om uiterlijk 15 oktober aan de stuurgroep te rapporteren over hun bevindingen, zodat de ministers van Buitenlandse Zaken op 31 oktober ingelicht kunnen worden, zoals afgesproken in Noordwijk.⁴⁴ Op 14 oktober presenteert de Franse delegatie (eindelijk) een memorandum ter toelichting op de Franse positie ten aanzien van de gemeenschappelijke markt. Frankrijk verklaart niet afwijzend te staan ten opzichte van een gemeenschappelijke markt, maar stelt wel voorwaarden. Deze hebben onder andere betrekking op sociale harmonisatie; daaronder maatregelen ten aanzien van gelijk loon voor mannen en vrouwen, de duur van de werkweek, de betaling van overuren en de duur van betaalde vakantie.⁴⁵ Kortom, precies die vormen van sociale harmonisatie waar Erhard zich in zijn laatste artikel over Europese integratie - "Wer ist ein guter Europäer?" – nu juist zo tegen heeft afgezet.

Ook de besprekingen over de atoomgemeenschap verlopen niet echt naar de zin van het West-Duitse ministerie van Economische Zaken. Het departement vindt dat delegatieleider Ophüls zich in de commissie voor kernenergie veel te toeschietelijk opstelt ten opzichte van Frankrijk. De beperkte competenties van de Bondsrepubliek Duitsland voor wat betreft kernenergie - theoretisch onderzoek is toegestaan, maar de bouw en ontwikkeling van reactoren en van grotere fabrieken ten behoeve van de splitsing van isotopen, alsmede de in- en uitvoer van bepaalde gerelateerde stoffen niet - en de weinig overtuigende economische ervaringen met de EGKS, maken dat Economische Zaken zeer sceptisch staat ten opzichte van het plan voor de oprichting van een Europese atoomgemeenschap. In het bijzonder het handelsmonopolie staat het departement tegen.⁴⁶ Geheel in de geest van Erhard bepleit het ministerie ook op het terrein van de kernenergie een zo minimalistisch mogelijke rol van de staat en statelijke organisaties. Economische Zaken weet zich in deze stellingname politiek gesteund door de fracties van de CDU/CSU en de FDP, maar ook door de West-Duitse industrie (en wetenschap). De sector maakt zich hard voor het behoud van de bestaande bilaterale contacten met de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk, om mogelijkheden tot exploitatie op die manier zo snel mogelijk te kunnen benutten.⁴⁷

Ophüls blijkt de instructies van de zijde van Economische Zaken echter voor een belangrijk deel naast zich neer te hebben gelegd.⁴⁸ Door zijn toedoen is het standpunt dat de Bondsrepubliek Duitsland inneemt in de commissie aanzienlijk opgeschoven in de richting van de pro-Europese overtuigingen van het *Auswärtiges Amt*, dat probeert om een passende remedie te vinden tegen de groeiende afkeer van de atoomgemeenschap in het West-Duitse kabinet.⁴⁹ In september stelt Brentano tijdens een ontmoeting met Dulles dat het heel behulpzaam zou zijn wanneer de Amerikaanse regering zich ondubbelzinnig zou uitspreken voor een Europese atoomgemeenschap. Daarop zegt Dulles toe dat de Bondsrepubliek Duitsland “could count on the United States throwing its weight in any particular way behind any reasonable program leading toward European integration”.⁵⁰

Met uitzondering van de commissie voor kernenergie houden de commissies zich aan de door Spaak (bij)gestelde termijn voor rapportage. De oorzaak van de vertraging in de commissie voor kernenergie ligt bij de West-Duitse delegatie. Deze weigert in te stemmen met het eindrapport van voorzitter Armand, dat ondermeer voorziet in de oprichting van een gezamenlijke fabriek voor de splitsing van isotopen en een handelsmonopolie (Armand introduceert in dit rapport ook de naam EURATOM).⁵¹ De belangrijkste reden voor de plotselinge onverzoenlijke opstelling van de West-Duitse

delegatie blijkt gelegen in de benoeming van Strauß tot minister voor *Atomfragen*, waartoe het kabinet op voorstel van Adenauer besloten heeft.⁵² De nieuwe minister vindt dat hij zich op de eerste plaats in moet zetten voor de belangen van de West-Duitse industrie en wetenschap in de kernenergiesector. Evenals de West-Duitse kernenergiesector geeft hij de voorkeur aan bilaterale samenwerking met de Verenigde Staten (en het Verenigd Koninkrijk). Gezien de politieke tegenstand tegen EURATOM lijkt het dat Strauß met dat standpunt op een meerderheid in het kabinet kan rekenen.⁵³

In het *State Department* verneemt men medio oktober van de Amerikaanse ambassade in Bonn dat de West-Duitse tegenstanders van EURATOM betogen dat de lidstaten van de EGKS slechter af zijn in een atoomgemeenschap dan wanneer zij bilateraal zaken doen met de Verenigde Staten. Twee dagen later meldt de Amerikaanse gezant bij de EGKS dat de West-Duitse bezwaren een serieuze bedreiging vormen voor een akkoord over West-Europese samenwerking op het terrein van kernenergie. Hij merkt op dat “clarification of US position might force Germans to give up lone wolf approach”.⁵⁴ Daarnaast heeft het *Auswärtiges Amt* preventief actie ondernomen richting Washington om de mogelijke schade die Strauß zou kunnen aanrichten in de Brusselse besprekingen binnen de perken te houden. Op 20 oktober - één dag na het aantreden van Strauß - heeft het *State Department* van Ophüls het verzoek ontvangen om van Amerikaanse regeringszijde te benadrukken dat bilaterale samenwerking geen voordelen zal brengen ten opzichte van de deelname aan EURATOM.⁵⁵

Ophüls boekt direct resultaat met zijn *démarche*. Op 24 oktober laat *acting Secretary of State* Herbert Hoover de Amerikaanse ambassade in Bonn weten dat hij wenst te voorkomen dat West-Duitse tegenstanders van de atoomgemeenschap het argument van bilaterale samenwerking met de Verenigde Staten gebruiken om Europese integratie te dwarsbomen.⁵⁶ Enkele dagen later ontvangen onder anderen Strauß en Brentano een geheim *aide-memoire*, waarin de Amerikaanse regering de stelling betreft dat EURATOM naar haar opvatting voor alles bovenstatelijk (supranationaal) vormgegeven zal moeten worden.⁵⁷ De boodschap is duidelijk: de Amerikaanse regering stelt de West-Duitse tegenstand tegen het (bovenstatelijke) handelsmonopolie niet op prijs. Dit diplomatieke offensief kan echter niet voorkomen dat Strauß medio oktober in het kabinet daadwerkelijk voldoende steun vergaart om de West-Duitse delegatie te instrueren om op 4 november haar instemming aan het concepteindrapport te onthouden. Dit weerhoudt Armand er - na overleg met Spaak - overigens niet van om het rapport toch in te dienen.⁵⁸

5.3. DECONFITURE EN HERORIËNTATIE

Het openlijke stemadvies over het Saarreferendum, waartoe Adenauer zich tijdens zijn rede in Bochum heeft laten verleiden, is door de pro-Duitse partijen in Saarland opgevat als een “Dolchstoß”.⁵⁹ De CDU-afdeling uit Rijnland-Palts, onder leiding van de minister-president van Rijnland-Palts, Peter Altmeier, en een groeiende groep binnen de partij vindt dat Adenauer met zijn rede in Bochum een grens overschreden heeft. De bestuursvergadering van de CDU, op 30 september, loopt uit op een harde confrontatie tussen de bondskanselier en de tegenstanders van zijn *Saarpolitik*.^(F) Tijdens de bestuursvergadering onwikkelt zich een hoogoplopende discussie, waarin de zakelijke directeur van het *Deutsche Industrie-Institut* in Keulen en Saarlander, Fritz Hellwig, zich fel verzet tegen een verkapt stemadvies ten faveure van het Saarstatuut, zoals Adenauer tijdens de vergadering heeft voorgesteld. Hellwig krijgt ondermeer steun van Altmeier en *Bundesminister* én oude rivaal van Adenauer Kaiser (zie paragraaf 2.1). Ook Adenauers verzuchting, “so macht man keine Außenpolitik, wie das hier gemacht wird. Das ist geradezu himmelschreiend, wie es gemacht wird” en het gehamer van de bondskanselier op het feit dat “wir die Hilfe Frankreichs ... in Genf brauchen”, heeft zijn opposenten niet van standpunt doen veranderen.⁶⁰ Adenauer moet de vergadering echter eerder verlaten (in verband met het afscheidsdiner voor François-Poncet) en grijpt deze gelegenheid aan om de beraadslagingen abrupt af te breken en een hoofdelijke stemming te forceren. Hij legt de aanwezigen de vraag voor wie er voor een verklaring van het CDU-partijbestuur is waarin weliswaar geen oproep gedaan zal worden aan de Saarlanders, maar wel “den im Saarstatut beschrittenen Weg” nadrukkelijk bevestigd zal worden als de enig juiste. Na de telling van de stemmen - 15 stemmen voor, 5 tegen, en 6 onthoudingen - verlaat Adenauer de vergadering. Het besluit is genomen.⁶¹ Het geruzie dat daar nog op volgt, verandert daar niets aan.^(G)

Adenauer wordt overvallen door de snelheid waarmee de stemming in Saarland omslaat ten gunste van de pro-Duitse partijen, en dus in de richting van een afwijzing van het Saarstatuut.⁶² Deze pro-Duitse omslag aan de vooravond van het referendum vreet de fundamenteën van Adenauers buitenlandse beleid op drie essentiële punten aan. Op de eerste plaats dreigt er bij een afwijzing van het statuut door de Saarlandse bevolking een politiek vacuüm te ontstaan in het Saarland. Dat kan volgens Adenauer op de middellange termijn slechts in het voordeel zijn van de huidige pro-Franse machthebbers onder leiding

van Hoffmann.⁶³ Het lijkt juist de middellange termijn te zijn waarop Adenauer de doelen van zijn politiek ten aanzien van de Saar gesteld heeft. De bondskanselier gaat ervan uit dat het voor een aansluiting bij de Bondsrepubliek Duitsland nu nog veel te vroeg is, maar dat een dergelijke ontwikkeling niet uitgesloten is indien er in het Saarland een paar jaar lang een stabiel democratisch klimaat zal heersen. Op de tweede plaats staat er met het Saarreferendum meer op het spel dan het Saarland alleen. Een positieve uitslag van het referendum is volgens Adenauer absoluut noodzakelijk voor de geloofwaardigheid van zijn politiek van *Westbindung*. Alleen door een acceptatie van het statuut door de Saarlandse bevolking kunnen de betrekkingen met Frankrijk in de nabije toekomst gezond gehouden worden.⁶⁴ Op de derde plaats staat vier dagen na het referendum de vervolgconferentie van de vier mogendheden in Genève op het programma. Wanneer de Saarlandse bevolking het Saarstatuut afwijst, zal de Franse regering zich dermate geblameerd voelen dat positieve resultaten ten aanzien van de West-Duitse positie in de wereld en de Duitse eenwording in Genève bij voorbaat uitgesloten zijn, zo is de stellige overtuiging van de bondskanselier.⁶⁵

Op 5 oktober treft Adenauer Faure en Pinay in Luxemburg. Hoofdthema van de bespreking is de situatie in het Saarland. De bondskanselier oppert verschillende mogelijkheden die een uitstel van het referendum mogelijk zouden maken, maar zijn Franse gesprekspartners tonen zich niet geïnteresseerd.⁽¹⁾ Adenauer moet al snel constateren dat de regering-Faure besloten heeft het Saarreferendum voor het moment te laten voor wat het is. Zij stelt zich op het standpunt dat de democratie haar loop moet hebben in het Saarland. Adenauer rest nu niets anders meer dan lijdzaam de uitkomst van het referendum af te wachten.⁶⁶

Twee dagen na de Frans-Duitse consultaties wordt Adenauer geveld door een zware verkoudheid, die niet veel later hevig verergert en leidt tot een dubbele longontsteking. Deze zal hem ruim anderhalve maand aan het bed kluisteren.⁶⁷ Adenauer is dus ernstig ziek als op 23 oktober tweederde van de Saarlanders ‘nee’ zegt tegen het Saarstatuut. De deconfiture van Adenauers politiek ten aanzien van de Saar lijkt compleet. Lahr analyseert de gang van zaken als volgt: “[s]elten ... haben bei einem Akt der internationalen Politik alle Beteiligten in so Perfekter Weise das Gegenteil getan, was sie hätten tun sollen”.⁶⁸ Dit neemt niet weg dat de uitslag van Saarreferendum zich in de nabije toekomst zal bewijzen “als ein ideales Instrument für eine Rückkehr der Saar nach Deutschland, das die französische Ressentiments auf das denkbar geringste Minimum beschränkte”, zoals Grewe achteraf opmerkt.⁶⁹ Eind oktober is de uitslag echter eerst en

vooral een grote streep door de *Saarpolitik* van de bondskanselier. Bovendien is er op dat moment weinig tijd voor reflectie, omdat de Geneefse conferentie aanstaande is.

Dulles, Molotov, Macmillan en Pinay komen van 27 oktober tot 16 november in Genève bijeen om het overleg dat hun regeringsleiders in juli gevoerd hebben een vervolg te geven. De delegaties van de Bondsrepubliek Duitsland en de DDR zijn, evenals in de zomer, ook nu als toehoorder bij de conferentie aanwezig. De West-Duitse delegatie staat wederom onder leiding van Blankenhorn en Grewe. Na voorbereidende conferenties van de ministers van Buitenlandse Zaken in New York en Parijs in de weken voorafgaand aan de conferentie, hebben de westelijke bondgenoten zich verenigd op een gezamenlijk standpunt. Dat luidt dat onder de voorwaarde van vrije verkiezingen in geheel Duitsland, dat bovendien lid dient te worden van de NAVO en de WEU, met de Sovjet-Unie onderhandeld kan worden over een Duitse eenwording en een pact van wederzijds bijstand.⁷⁰

Eenmaal in Genève blijkt al snel dat de wederzijdse standpunten dusdanig weinig onderhandelingsruimte bieden dat vergaande resultaten op voorhand uitgesloten zijn. Molotov verklaart zich volledig gecommitteerd aan de twee-staten-theorie.⁷¹ Na één week vergaderen lopen de onderhandelingen over de Duitse eenwording en het Europese veiligheidssysteem hopeloos vast. Op 4 november besluiten de westerse delegaties de onderhandelingen op scherp te zetten door een verdere concretisering van hun standpunt. Zij stellen voor om in september 1956 in heel Duitsland vrije verkiezingen te houden. Hierop vertrekt Molotov voor raadpleging naar Moskou. Na zijn terugkeer, op 8 november, houdt hij een rede die de laatste hoop op een positief resultaat van de conferentie teniet doet.⁷² De enige concrete conclusie die na drie weken confereren terug te vinden is in het slotcommuniqué, luidt dat de toekomstige onderhandelingen op diplomatiek niveau plaats zullen vinden.⁷³ Over een eventuele vervolgconferentie op ministerieel niveau wordt niets gezegd.⁷⁴ Daarmee wordt de deling van Duitsland stilzwijgend beoordeeld als een aanvaardbare internationale regeling voor het Duitse vraagstuk en de strijd om de Duitse erfenis. De schijnbare ontspanning gedurende de eerste helft van 1955 blijkt veeleer de laatste ronde te zijn geweest in het proces van blokvorming op het Europese continent.

Op 14 november 1955 heeft Spaak een onderhoud met minister Strauß om opheldering te vragen over de West-Duitse opstelling in de commissie voor kernenergie. Het gesprek met Strauß bevestigt de bange vermoedens die Spaak koestert naar aanleiding van het West-Duitse verzet in de commissie voor kernenergie. Tijdens het gesprek

insisteert Strauß op twee punten. Ten eerste benadrukt hij dat hij zich inzake de atoomgemeenschap maar ten dele gebonden voelt door de besluiten die de ministers van Buitenlandse Zaken van de EGKS genomen hebben in Messina en Noordwijk: “[w]enn wir auch das Primat der Außenpolitik anerkennen, so kann dies doch nicht ein Monopol der Außenpolitik bedeuten”.⁷⁵⁽¹⁾ Ten tweede schaart Strauß zich onomwonden achter de in de West-Duitse industrie breedgedragen opvatting dat de EGKS “nicht ein zu kopierendes Beispiel” is.⁷⁶ Iedere vorm van sectorintegratie op terrein van kernenergie wijst hij van de hand. Spaak concludeert echter dat het niet louter de belangen van de West-Duitse industrie zijn die de bewindsman er toe bewegen zich te verzetten tegen EURATOM. De opstelling van Strauß wordt volgens hem eerst en vooral ingegeven door de wens te voorkomen dat “la France jouisse d’une situation privilégiée”.⁷⁷ Spaak weet sinds de conferentie van Noordwijk echter dat Franse privileges in ieder geval voor wat betreft het militaire gebruik van kernenergie onontkoombaar zullen zijn, willen de onderhandelingen over EURATOM überhaupt kans van slagen hebben.

Na zijn onderhoud met Strauß bezoekt Spaak de bondskanselier thuis in Rhöndorf (op dat moment verkeert de conferentie van Genève in de slotfase en is het inmiddels duidelijk dat de resultaten uiterst mager zullen zijn). Adenauer (herstellende van zijn longontsteking) heeft een dag eerder reeds Pinay op bezoek gehad. Tijdens het gesprek met Pinay heeft Adenauer ingestemd met het voorstel van de laatste om na de parlamentsverkiezingen (die thans voorzien zijn in het Saarland) de onderhandelingen over de Saar te heropenen. “Neue Initiativen für einen europäischen politischen Zusammenschluss” worden tijdens deze bespreking volgens Blankenhorn “nicht erörtert”.⁷⁸ Adenauer en Pinay hebben naar aanleiding van het verloop van de Geneefse conferentie benadrukt dat de eenheid van West-Europa onverkort van het grootste belang blijft. Volgens het perscommuniqué zijn Adenauer en Pinay het erover eens geworden dat alles in het buitenlandse beleid van hun landen ondergeschikt dient te worden gemaakt aan verdergaande West-Europese samenwerking. In het communiqué wordt een direct verband gelegd tussen het teleurstellende verloop van de conferentie van Genève en de wens om “die europäische Integrationspolitik in verstärkter Form” voort te zetten. Adenauer en Pinay verklaren dat zij van zins zijn zich in te spannen voor een verdere Europese integratie die “voll ausgewogen ist und eine enge Zusammenarbeit zwischen Frankreich und der Bundesrepublik zur Grundlage hat”. Naar aanleiding van de uitslag van het Saarreferendum zal gezocht worden naar een oplossing “die den wesentlichen Interessen beider Länder, namentlich auf wirtschaftlichem Gebiet, ebenso Rechnung trägt

wie dem gemeinsamen Willen der beiden Regierungen, ihre Bemühungen um einen europäischen Zusammenschluss fortzusetzen".⁷⁹

Tijdens zijn gesprek met de bondskanselier maakt Spaak Adenauer deelgenoot van zijn zorgen over de Europese politiek van Strauß en de grillige West-Duitse opstelling in de Brusselse beraadslagingen. Het gesprek met Adenauer verloopt aanmerkelijk gunstiger voor Spaak dan zijn onderhoud met Strauß. De bondskanselier stelt Spaak gerust. Hij verzekert de laatste dat hij, zoals Spaak het enige tijd later in een telefoongesprek met Dulles omschrijft, minister Strauß door middel van niet mis te verstane instructies "along the right lines" op het gewenste pro-Europese pad zal brengen.⁸⁰

Adenauer lijkt mede in reactie op de gesprekken die hij op 13 en 14 november met Pinay en Spaak heeft gevoerd en de verwachte uitkomst van de conferentie van Genève besloten te hebben zijn Europese politiek, zoals die na de Akkoorden van Parijs is ingezet, aan te passen. Na de beëindiging van de onzekere periode van (schijnbare) ontspanning in de internationale betrekkingen én de niet ingecalculeerde uitslag van het Saarreferendum, lijkt Adenauer zijn scepsis ten aanzien van de nieuwe Europese initiatieven in te ruilen voor ondubbelzinnige steun aan de Resolutie van Messina. De component van zijn politiek van *Westbindung* die hij in het voorjaar nog het minst belangrijk achtte (Europese integratie), is thans de enige houvast binnen Adenauers buitenlandse beleid.

In het *Bundeswirtschaftsministerium* dringt de aanpassing in de Europese politiek van de Bondsrepubliek Duitsland waartoe Adenauer gedurende zijn ziekbed heeft besloten nog niet door. In plaats daarvan hebben Erhard en Westrick een ernstig meningsverschil met het *Bundeskansleramt* naar aanleiding van een brief van de bondskanselier van 5 november. In deze brief heeft Adenauer de minister van Economische Zaken dringend verzocht Von der Groeben te bevorderen tot *Ministerialdirektor*. In het najaar is daarvoor een vacature ontstaan door de overstap van Rust naar het nieuwe ministerie van Defensie. Etzel heeft Adenauer in dit verband geattendeerd op Von der Groeben, over wie Hallstein en Rust zich desgevraagd ook zeer lovend hebben uitgelaten. In zijn brief heeft Adenauer de minister van Economische Zaken duidelijk gemaakt dat het hem "dringend notwendig zu sein [scheint], daß der neue Leiter nicht nur über die fachliche Qualifikation verfügt, sondern auch in der in- und ausländischen Öffentlichkeit als überzeugter Anhänger der europäischen Integrationspolitik betrachtet wird".⁸¹ Erhard heeft in een brief van 12 november laten weten dat hij niet aan het verzoek van de bondskanselier

tegemoet komt en is vervolgens vertrokken voor een rondreis door Zuid-Italië en Ethiopië.⁸²

Op 25 november vergadert het kabinet bij afwezigheid van Adenauer en Erhard onder voorzitterschap van Blücher over de Europese integratie op het gebied van kernenergie.⁸³ Aan de orde is een door Buitenlandse Zaken en Economische Zaken gezamenlijk vervaardigde rapportage over de ontwikkelingen in de beraadslagingen sinds de conferentie van Noordwijk.⁸⁴ Strauß constateert dat de voorliggende rapportage geen beoordeling bevat van de stand van zaken in de commissie voor kernenergie. Hallstein tracht zijn kruit droog te houden. De staatssecretaris legt uit dat de regering nog meer dan voldoende tijd rest om haar standpunt in dit dossier te bepalen. De regering hoeft immers pas een officieel standpunt in te nemen nadat het eindrapport van het Comité-Spaak aan de regeringen van de lidstaten is toegezonden. Dit zal op zijn vroegst in januari van volgend jaar gebeuren.⁸⁵ Desondanks sluiten diverse vakministers zich aan bij de door minister Schäffer geuite bezorgdheid dat “etwaigen Zusagen der deutschen Vertreter bei der Brüsseler Konferenz ... auch wenn diese nur in ihrer Eigenschaft als Sachverständige tätig gewesen seien, bereits eine Bindung für die Bundesregierung bedeuten könnten”. Daarop verklaart Hallstein dat men niet gebonden wordt door de huidige besprekingen in het Comité-Spaak, maar veeleer door de Resolutie van Messina “durch die den Sachverständigen gewisse grundsätzliche Richtlinien gegeben worden seien”.⁸⁶

Wanneer Erhard terugkeert van zijn reis lijken de zaken in Brussel voor hem een gunstige loop te hebben genomen. Nadat Spaak heeft gesteld dat slechts die delegaties aan de verdere beraadslagingen kunnen deelnemen die het idee van een douane-unie onderschrijven, heeft de Britse regering medio november besloten haar delegatie uit de Brusselse beraadslagingen terug te trekken. De besprekingen over het eindrapport van het Comité-Spaak zijn verzand in de weinig concrete conclusies van de commissie voor de gemeenschappelijke markt, maar zijn bovenal gestagneerd door het West-Duitse verzet in de commissie voor kernenergie.⁸⁷ Als de regering-Faure op 29 november bezwijkt onder de last van de crisis in de Franse Unie en de economische problemen van de Vierde Republiek, lijken er louter nog redenen te bestaan om de beraadslagingen in het Comité-Spaak af te breken, wat op 1 december ook officieel gebeurt.⁸⁸

5.4. EURATOM EN DE VERLEIDINGEN VAN HET MACHTSEVENWICHT

De Britse diplomatie tracht munt te slaan uit de ontstane malaise in de Brusselse beraadslagingen door in te spelen op de West-Duitse tegenstand tegen EURATOM. Londen lanceert plannen voor West-Europese samenwerking op het gebied van kernenergie binnen de kaders van de OEES. De Britse pogingen om de zaken naar de hand te zetten blijken echter spoedig weinig kans van slagen te hebben, omdat het *State Department* de Britse politiek niet steunt. Op 11 december schrijft Dulles een vertrouwelijke brief aan Macmillan. Hij opent met de mededeling dat hij “[i]n the light of the Geneva Conference” overtuigd is van “the necessity of strengthening in every way possible the unity and purpose of the West”. In het vervolg van de brief geeft Dulles zich rekenschap van de twee alternatieven voor Europese integratie die aan de orde zijn: EURATOM (en de gemeenschappelijke markt), of de OEES. Dulles’ keuze is helder: “[t]o my mind, the six-nation grouping approach gives the greatest hope ... because of the closer unity which is inherent in that Community”.⁸⁹

Hoewel Dulles besloten lijkt te hebben dat de Verenigde Staten EURATOM voluit moeten steunen, bestaat er binnen de Amerikaanse regeringsorganisatie nog twijfel over de juistheid van deze koers. Binnen de *Atomic Energy Commission* (AEC) maakt men zich vooral zorgen over de betrouwbaarheid van Frankrijk, in het bijzonder waar het gaat om het Franse verlangen naar een atoombom. De voorzitter van de AEC, Admiraal Lewis Strauss, is ten aanzien van de Franse participatie in EURATOM de mening toegedaan dat “involved in the project [are] as many doubtful characters ... as [are] to be found in France generally”. Daarnaast is hij zeer sceptisch over wat hij de “socialistic aspects of EURATOM” noemt.⁹⁰ Daarmee doelt hij op het eventuele handelsmonopolie van EURATOM. De tweespalt in de Amerikaanse regeringsorganisatie leidt tot serieuze problemen voor het *State Department*. Deze stelt minister Strauß in staat onder verwijzing naar zijn contacten in Washington (AEC), te blijven volhouden dat bilaterale samenwerking met de Verenigde Staten een reëel alternatief is voor EURATOM.⁹¹

Er bestaat bovendien een internationaal-politieke reden om zo spoedig mogelijk een eensluidend Amerikaans standpunt te formuleren. In een uitgebreide notitie van 6 december 1955 komt het *Office of European Regional Affairs* (OERA) van het *State Department* met betrekking tot de West-Europese samenwerking tot de conclusie dat:

“for us to remain comfortably mute for much longer presents ominous possibilities. For Germany, at least, a failure of the present drive towards integration could remove all restraints upon those special interests capable even now of exploiting East-West tensions in a bold gamble to advance narrow German nationalist purposes. Rampant and successful German nationalism could hardly fail to breed predatory and competitive nationalism elsewhere in Western Europe, from which only the Soviet Bloc could benefit. To forestall such a disastrous, perhaps irreparable, setback to Free World strength and unity, the United States should be prepared to respond promptly, concretely, and favorably to an initiative coming out of Europe”.⁹²

Verderop in dezelfde notitie wordt geconstateerd dat de Amerikaanse regering de mogelijkheden voor “effective and constructive leadership in the field of atomic energy as related to our objectives in Europe” onvoldoende benut heeft. Belangrijkste reden daarvoor is volgens het OERA dat de AEC en het *State Department* niet met één stem gesproken hebben. Het OERA adviseert om “on highly classified basis” een programma te ontwikkelen voor constructieve Amerikaanse actie richting Spaak en zijn comité. Volgens het OERA moet de Amerikaanse regering *know-how* en technische assistentie ter beschikking stellen, alsmede financiële middelen ten behoeve van de ontwikkeling van faciliteiten voor de splitsing van isotopen in Europa. Het belangrijkste argument voor een dergelijke geste is volgens het OERA dat “[o]ur act of faith must match theirs”.⁹³ Twee dagen later ontvangt *Assistant Secretary of State*, Livingston Merchant, onder wiens verantwoordelijkheid de aanbeveling van het OERA is opgesteld, een reactie waarin de *Special Assistant to the Secretary of State for Atomic Energy Affairs*, Gerard Smith, diverse bezwaren aantekent bij de voorstellen van het OERA. Eén van de belangrijkste problemen die Smith aansnijdt betreft de “sensitivity of the technology, which is directly associated with weapons production know-how, and the specter of possible Communist take-over of the plant”. Hij wijst er op dat “[w]e would be making the Europeans independent of us and giving up our monopoly on marketable enriched uranium”.⁹⁴

Naast de notitie van het OERA circuleert er in de hoogste kringen van het *State Department* nog een tweede analyse.⁽¹⁾ Op 27 december verstuurt ambassadeeraad Howard Robinson vanuit Parijs een uitgebreide brief aan Robert Bowie, hoofd planning van het *State Department*. Robinson pleit voor realisme. Volgens hem is het duidelijk dat Frankrijk op afzienbare termijn zal beschikken over voldoende bijzondere splijtstof om te starten

met de productie van kernwapens. Deze stand van zaken baart volgens Robinson niet louter zorgen met betrekking tot de Amerikaanse positie. Wanneer Frankrijk in het bezit komt van kernwapens is dat in de optiek van Robinson ook “bound to raise problems vis-à-vis the Germans which would result in placing great if not fatal strains on the present tenuous relationship” tussen Frankrijk en de Bondsrepubliek Duitsland.⁹⁵ Dat zou een serieuze bedreiging inhouden voor de eenheid van West-Europa en het westelijke bondgenootschap. Op deze gronden stelt Robinson dat de Verenigde Staten West-Europese samenwerking op het terrein van kernenergie hoe dan ook actief moeten steunen. Hij is van mening dat het evident is dat “as a result of the EDC failure ... one must look to the United States to provide some additional bonding incentive”. De vraag die de Amerikaanse regering zich moet stellen is welke organisatie het meest geschikt is om de eenheid van West-Europa te waarborgen en daarom actieve steun verdient. Hij acht EURATOM de beste optie gezien de mogelijke voordelen die verbonden zijn aan een bovenstatelijke organisatie (met name vanuit het oogpunt van controle). Volgens Robinson zouden de Verenigde Staten moeten overwegen om onder de voorwaarde van strikte en adequate controle - waar een bovenstatelijke institutie borg voor zou moeten staan - veel van de Amerikaanse informatie beschikbaar te stellen aan een Europese atoomgemeenschap; dat wil zeggen inclusief “restricted data in the confidential category”.⁹⁶

In de machtspolitieke calculatie van Robinson zijn de bezwaren die Smith heeft aangetekend tegen het delen van vertrouwelijke informatie met EURATOM van ondergeschikt belang. Robinson gaat er immers vanuit dat Frankrijk, via welke weg dan ook (unilateraal of multilateraal), op afzienbare termijn zal toetreden tot de groep van nucleaire mogendheden. Waar het de Amerikaanse regering volgens Robinson om te doen zou moeten zijn is om ervoor te zorgen dat er een bovenstatelijke Europese institutie wordt opgericht waarmee voorkomen wordt dat de Franse ambities ten koste gaan van de eenheid van West-Europa. Robinson sluit zich daarmee in belangrijke mate aan bij de eerder aangehaalde analyse van het OERA: EURATOM is van groot belang voor de Amerikaanse machtspositie ten opzichte van de Sovjet-Unie. Vanuit die optiek zou de regering moeten overwegen om een extra stimulans te geven aan de oprichting van EURATOM door juist meer vertrouwelijke informatie aan EURATOM ter beschikking te stellen. Na Dulles schaart ook president Eisenhower zich publiekelijk achter dit standpunt.⁹⁷

Op 2 januari vinden in Frankrijk de vervroegde verkiezingen plaats. Nog voor de val van zijn kabinet heeft Faure besloten nieuwe verkiezingen uit te schrijven. Faure lijkt er daarbij op te vertrouwen dat centrum-rechts opnieuw een meerderheid zal kunnen halen, waarna onder zijn leiding met nieuw elan een volgende regering gevormd zal kunnen worden.^(K) De uitslag van de verkiezingen van 2 januari 1956 weerlegt Faures redenering. De communisten worden de grootste partij met 150 zetels. Daarnaast boekt het *Front républicain* een positief resultaat. In het *Front* verenigen zich de socialisten - de *Section française de l'internationale Ouvrière* (SFIO) -, die aangevoerd door Guy Mollet 96 zetels halen en de radicaal-socialisten die onder leiding van Mendès-France 58 zetels bemachtigen. Bovendien hebben de sociaal-republikeinen onder aanvoering van Jacques Chaban-Delmas en de *Union démocratique et socialiste de la Résistance* (UDSR) met François Mitterrand als lijsttrekker, die samen goed zijn voor 19 zetels, zich 'losjes' geassocieerd met het *Front républicain*.^(L) Mollet krijgt als voorman van het *Front républicain* de opdracht een regering te formeren.⁹⁸

Ten aanzien van de *relance européenne* blijkt Adenauer zijn standpunt aangepast te hebben. Op 19 januari 1956 maakt de bondskanselier voor het eerst gebruik van zijn *Richtlinienkompetenz*. Naar eigen zeggen formuleert hij de "Richtlinien der deutschen Europapolitik" zoals hij deze ziet "unmittelbar nach dem Scheitern der Genfer Außenministerkonferenz".⁹⁹ In de brief aan zijn ministers stelt hij vast dat "die entscheidenden Staatsmänner des Westens" groot belang hechten aan Europese integratie "wie besonders meine Gespräche mit Pinay und mit Spaak und sehr bestimmte amerikanische politische Erklärungen gezeigt haben". Adenauer betoogt dat alleen een geïntegreerd West-Europa het vereiste gewicht in de schaal kan leggen om de Sovjet-politiek het hoofd te bieden en de Duitse hereniging en veiligheid in Europa te bewerkstelligen. Bovendien is zijns inziens "die dauerhafte Ordnung unseres Verhältnisses zu Frankreich nur auf dem Weg der europäischen Integration möglich". Hij concludeert dat "[s]ollte die Integration durch unser Widerstreben oder unser Zögern scheitern, so wären die Folge unabsehbar. Daraus ergibt sich als Richtlinie unserer Politik, daß wir den Beschluß von Messina entschlossen und unverfälscht durchführen müssen". Daarna geeft de bondskanselier een gedetailleerde uiteenzetting over wat de richtlijn precies inhoudt. Ten aanzien van de gemeenschappelijke markt schrijft hij dat "[d]er OEEC-Rahmen dafür nicht [genügt]". Met betrekking tot EURATOM wijst de bondskanselier erop dat "[d]ie Amerikaner sehen, wie sie offiziell erklärt haben, in einer europäischen Atomgemeinschaft, die im Gegensatz zur OEEC eigene Rechte und

Verantwoordlichkeiten hat, ein entscheidendes Moment der politischen Entwicklung. Sie sind bereit, eine solche Atomgemeinschaft mit allem Nachdruck zu unterstützen". Adenauer besluit zijn brief met de zinsnede: [i]ch bitte, das vorstehend Dargelegte als Richtlinien der Politik der Bundesregierung (Art. 65 GG) zu betrachten und danach zu verfahren".¹⁰⁰ De ministers Erhard en Strauß, de aanvoerders van het breed gedragen verzet vanuit het kabinet tegen de de gang van zaken in Brussel, worden zo tot de orde geroepen.

Twaalf dagen later, op 31 januari, treedt in Frankrijk een minderheidsregering aan onder leiding van Mollet. De vier partijen die zich associeren met het *Front républicain* hebben zich programmatisch verenigd op vier (zeer) algemene uitgangspunten: (1) een diplomatieke oplossing voor het conflict in Algerië, (2) sociale vooruitgang, (3) modernisering van de economie en (4) Europese integratie. De socialist Pineau wordt minister van Buitenlandse Zaken. Pineau is gematigd pro-Europees. Hij ziet de Europese integratie vooral als middel om Duitsland aan het Westen te binden. Zijn eerste zorg en de absolute prioriteit van de regering-Mollet is echter de toestand in Algerië.¹⁰¹ De verantwoordelijkheid voor de Europese politiek wordt in belangrijke mate gedelegeerd aan de jonge radicaal-socialist Maurice Faure (geen familie van Edgar).^(M) Faure is een uitgesproken voorstander van Europese integratie. Vanwege zijn Europese gezindheid is Faure van grote waarde voor de pro-Europese signatuur van de regering-Mollet, waar Mendès-France per slot van rekening ook deel van uitmaakt.¹⁰² Minstens even belangrijk voor de Europese politiek van de regering-Mollet is echter de kleine groep van Europees gezinde ambtelijke adviseurs die onder Mollet op cruciale posities in de Franse regeringsorganisatie terecht komt. Na "trois siècles de tradition protectioniste" voltrekt zich een fluwelen revolutie in *Hôtel Matignon*.¹⁰³ Onder de vlag van de regering-Mollet verenigen de voorstanders van een radicale modernisering van de Franse economie door middel van handelsliberalisatie zich met de voorstanders van verdere Europese integratie. De belangrijkste vertegenwoordigers van deze 'ambtelijke revolutionairen' zijn: Emile Noël, de *chef de cabinet* van Mollet, Robert Marjolin, voormalig secretaris-generaal van de OEES en nu *chef de cabinet* van Pineau, Alexandre Verret, de belangrijkste adviseur van Mollet op financieel, economisch en sociaal terrein, en Jean François-Poncet, de rechterhand van Faure (zie verder paragraaf 6.2).¹⁰⁴ Het aantreden van de regering-Mollet lijkt op het eerste gezicht een zegen voor de plannen van Monnet.^(N) Tijdens een gesprek met Brentano op 9 januari heeft Monnet reeds gewezen op de grote waarde die een regering onder leiding van Mollet zou kunnen hebben voor de Europese integratie.¹⁰⁵

Ondanks alle positieve voortekenen blijkt spoedig dat de Europese politiek die de nieuwe Franse regering beoogt te voeren op essentiële punten niet strookt met de ideeën van Monnet. De dag na zijn aantreden heeft Pineau zijn eerste vertrouwelijke bespreking met Monnet. Deze ontmoeting verloopt uiterst teleurstellend. Pineau vertelt Monnet over zijn voornemen om een “*véritable communauté économique*” tot stand te brengen. Monnet reageert daar uitgesproken defensief op. Hij waarschuwt de minister van Buitenlandse Zaken dat een ambitieuze Franse politiek ten aanzien van de gemeenschappelijke markt het in zijn ogen veel belangrijkere EURATOM ernstig in gevaar zal brengen. De argumenten die Monnet vervolgens ter onderbouwing aanhaalt zijn uiteraard gebaseerd op het leerstuk van de sectorintegratie: “[c]e n’est pas dans cette voie qu’il faut aller, car l’industrie française n’est pas préparée à la concurrence européenne. Il faut procéder par étapes succesives: communauté des transports, communauté de la santé, ouverture des frontières aux personnes et aux produits”.¹⁰⁶ Monnet kan daarbij rekenen op vele medestanders in de Franse regeringsorganisatie, niet in de laatste plaats in het departement van Pineau. Het is evenwel zonneklaar dat de Franse regering met een ondubbelzinnige afwijzing van de gemeenschappelijke markt ook EURATOM in gevaar zal brengen. Daarenboven lijken de ‘Europeanen’ in het kabinet er rekening mee te houden dat EURATOM alleen een haalbare kaart zal blijken indien Frankrijk ook instemt met de gemeenschappelijke markt. Zo bezien zal de zwaarste slag ten gunste van de gemeenschappelijke markt niet in ‘Europa’, maar in de Parijse bureaucratie geleverd moeten worden, waar “*tout le monde*” tegen de gemeenschappelijke markt is.¹⁰⁷ Gegeven deze stand van zaken besluiten Mollet en Pineau in samenspraak met president René Coty om voorlopig in alle toonaarden te zwijgen over de gemeenschappelijke markt. De nieuwe regering zal alleen EURATOM openlijk steunen.¹⁰⁸ Dat laatste project kan immers rekenen op de instemming van de bureaucratie, Monnet én een meerderheid in het parlement.^(O)

Op 3 februari 1956 meldt ambassadeur Douglas Dillon vanuit Parijs dat hij zich gedwongen ziet “[to] raise serious warning flag over one important aspect of present EURATOM proposal”: het militaire gebruik van kernenergie. Dillon vreest “that insistence on renunciation of right to manufacture nuclear weapons may well mean the end of EURATOM as far as France is concerned”, zo blijkt ook uit consultaties met Pineau.¹⁰⁹

Enkele dagen later, op 6 februari, maakt Mayer, de (Franse) voorzitter van de Hoge Autoriteit van de EGKS, die voor een vierdaags bezoek in Washington verblijft, aan Dulles duidelijk dat hij niet gelooft “that France would ever give up for all time the right to have atomic weapons if others had them”.¹¹⁰ Mayer brengt Washington op deze manier op de hoogte van het Franse streven om een (militaire) kernmacht onafhankelijk van de Verenigde Staten te ontwikkelen. Op 9 februari heeft Mayer bovendien nog een tweede cruciale boodschap voor Dulles: “[t]he key to EURATOM [i]s the unwillingness of the United States to make a bilateral with the Germans”.¹¹¹

Vanuit Amerikaans perspectief hebben Mayers uitspraken hun eigen problematiek. Enerzijds wenst Dulles de productie van kernwapens in West-Europa te ontmoedigen.¹¹² Anderzijds is men er zich in Washington, in de woorden van ambassadeur te Bonn, James Conant, terdege van bewust dat “if Germany is to support a real supranational authority, a very large carrot in the form of what United States is offering would have to be put in front of the mouths of six donkeys”.¹¹³ Tijdens Mayers bezoek tracht Dulles Frankrijk tegemoet te komen door middel van het voorstel tot het instellen van een moratorium. Dit betreft een overeenkomst waarin de lidstaten van EURATOM toezeggen om tijdelijk - bijvoorbeeld voor de duur van vijf jaar - af te zien van de productie van kernwapens. Op deze wijze zou men gedurende die vastgestelde periode onderhandelingen over een ontwapeningsakkoord tussen de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk en de Sovjet-Unie een kans van slagen geven.¹¹⁴

Op de dag waarop Mayer zijn eerste bespreking met Dulles heeft, belt Maltzan vanuit Parijs met Limbourg, de persoonlijke adviseur van Brentano, om hem mee te delen dat Pineau zo spoedig mogelijk de onderhandelingen over de Saar wenst te heropenen. De Franse minister van Buitenlandse Zaken stelt voor om op 20 februari een ontmoeting in Parijs te arrangeren. Tegenover ambassadeur Louis Joxe gaat Brentano akkoord met het Franse voorstel. In hetzelfde onderhoud verklaart de minister dat hij instemt met het voorstel van Belgisch, Italiaanse en Franse zijde om op 11 en 12 februari in Brussel een conferentie van de ministers van Buitenlandse Zaken van de EGKS te doen plaatsvinden.¹¹⁵ *En marge* van deze conferentie zullen Pineau en Brentano een verkennend gesprek hebben over de Saarkwestie. Naar aanleiding van deze afspraken ontvangt Adenauer daags na de toezeggingen van Brentano een schrijven van het *Auswärtiges Amt*, waarin Brentano verzoekt om nog een kabinetszitting te organiseren “zu der vor allem wohl die Herren Minister Erhard und Minister Strauß geladen werden sollten. Es kommt

mir darauf an, die Haltung der Bundesregierung auf dieser Konferenz unter Ihrem Vorsitz mit diesen beiden Herren festzulegen”.¹¹⁶

Op 10 februari vindt het kabinetsberaad plaats ter voorbereiding op de conferentie in Brussel. Eén dag eerder ontvangt het *Auswärtiges Amt* een codebericht uit Brussel, waarin Ophüls melding maakt van Spaaks reactie op geruchten betreffende een eventuele deelname van minister Erhard aan de conferentie. Volgens Spaak zal de aanwezigheid van Erhard een problematische situatie veroorzaken, omdat “[d]ie übrigen Außenminister ... sich daher die Tatsache gegenüber sehen [würden], dass allein Deutschland in der gegenwärtigen Zwischenkonferenz mit zwei Minister auftrete und sich mit recht darüber beklagen, dass sie gegenüber ihren eigenen Kollegen der Wirtschaftsministerien in eine schlechte Situation gebracht worden seien”.¹¹⁷ Tijdens de kabinetszitting geeft Hallstein een toelichting op de aanstaande conferentie. Zijns inziens is de belangrijkste reden voor deze ‘tussenconferentie’ de regeringswisseling in Frankrijk; “[m]an wolle feststellen, ob sich hierdurch die Haltung der französischen Regierung zu den Fragen der Europäischen Integration geändert habe”. Inhoudelijk zal in Brussel volgens de staatssecretaris in het bijzonder verdere studie naar de uitwerking van EURATOM aan de orde zijn. Minister Strauß reageert op de inleidende woorden van Hallstein. Hij zegt niet te geloven dat het aantreden van een nieuwe regering in Frankrijk de hoofdreden is voor de conferentie, hij is er veeleer van overtuigd dat “einzelne Vertragsstaaten bereits gewisse Festlegungen” nastreven, en daartegen heeft hij zwaarwegende bezwaren.¹¹⁸

Volgens Strauß is de Bondsrepubliek Duitsland er nog lang niet aan toe om zich vast te leggen op vergaande samenwerking in het kader van EURATOM. Hij pleit ervoor nieuwe streefdata zoveel mogelijk uit te stellen en de aandacht te verleggen van EURATOM naar de gemeenschappelijke markt die daarvan niet los gezien kan worden. Strauß verklaart zich mordicus tegen het handelsmonopolie als mogelijke bevoegdheid van EURATOM. Voor dit laatste punt van kritiek vindt hij een gewillig oor bij de bondskanselier en de overige bewindslieden. Onder leiding van de bondskanselier worden vervolgens de uitgangspunten van het West-Duitse standpunt ten behoeve van de conferentie van Brussel vastgesteld.¹¹⁹ De conclusie van het kabinetsberaad geldt als instructie voor minister Brentano en luidt dat “die Bundesregierung ... [sich nicht gebunden fühlt] an die Beratungsergebnisse der Brüsseler Vorkonferenz. Insbesondere lehnt die Bundesregierung Monopolbeschaffungen durch EURATOM bei Kernbrennstoff ab”. Aansluitend legt minister Erhard uit dat Frankrijk met projecten als EURATOM daadwerkelijke Europese integratie in de vorm van vrijhandel tracht te

verhinderen. Adenauer beoordeelt Erhards kritiek weliswaar als te algemeen, maar benut de kanttekeningen van de minister van Economische Zaken wel voor een aanvullende instructie aan Brentano: dat “nach deutscher Auffassung EURATOM ohne ‘gemeinsame Markt’ nicht denkbar sei”.¹²⁰ Dit *Junktim* (geen EURATOM zonder gemeenschappelijke markt) vormt voortaan het centrale element van het West-Duitse standpunt.¹²¹

Tijdens de conferentie van ministers van Buitenlandse Zaken van de EGKS in Brussel worden geen besluiten genomen. De ministers worden wederom mondeling over de stand van zaken geïnformeerd door Spaak. De Belgische minister van Buitenlandse Zaken geeft een uiteenzetting van de bevindingen van de commissie voor de gemeenschappelijke markt. Hij besteedt aandacht aan het voorziene implementatietraject via een douane-unie (fasestructuur) en de institutionele vormgeving - oprichting van een nieuwe bovenstatelijke institutie, uitbreiding van de competenties van de Raad van Ministers, het Hof en de Algemene Vergadering van de EGKS.¹²² Als voorzitter van de conferentie stelt Spaak verder vast dat het doel van de conferentie is om algemene overeenstemming te bereiken over de methode en de richting van de Brusselse beraadslagingen. Concrete besluiten hoeven niet genomen te worden, dat geldt ook voor een eventueel *Junktim* tussen de gemeenschappelijke markt en EURATOM dat wel onderwerp van discussie kan zijn.¹²³

De conferentie wordt, zoals verwacht, gedomineerd door de problemen rond EURATOM. Pineau doorbreekt het stilzwijgen over het Franse militaire gebruik van kernenergie. Hij suggereert het instellen van een moratorium voor de productie van kernwapens. De cruciale overweging achter het voorstel van Pineau is dat Frankrijk naar verwachting hoe dan ook ongeveer vijf jaar nodig zal hebben om de noodzakelijke voorbereidingen te treffen alvorens het in staat zal zijn *la bombe atomique* daadwerkelijk te testen en te produceren.¹²⁴ Verder suggereert Pineau nog eens nadrukkelijk “une Europe à deux vitesses”, eerst EURATOM dan de gemeenschappelijke markt.¹²⁵ In reactie op Pineau geeft Brentano aan dat de West-Duitse regering de kwestie van het militaire gebruik “noch nicht im Zusammenhang geprüft [habe]”.¹²⁶ Aan het einde van de conferentie trekt Spaak de conclusie dat ten behoeve van EURATOM een formule gevonden moet worden “qui n’exclue pas définitivement les utilisations militaires”.¹²⁷ Na de conferentie van Brussel lijkt een consensus over EURATOM, mede in het licht van de ondubbelzinnige Amerikaanse steun voor dit project, binnen handbereik te liggen.

Deze stand van zaken heeft gevolgen voor de positie van de Bondsrepubliek Duitsland. Indien zij vasthoudt aan het *Junktim* lijkt de verwachting gerechtvaardigd dat de onderhandelingen zich zullen toespitsen op de gemeenschappelijke markt. Gegeven deze situatie bestaat de beste strategie voor de Bondsrepubliek Duitsland erin zich actief op te stellen in de beraadslagingen over de gemeenschappelijke markt. Dankzij het *Junktim* kan de West-Duitse regering Frankrijk dan onder druk zetten in te stemmen met een gemeenschappelijke markt op West-Duitse voorwaarden. Mocht blijken dat Frankrijk de gemeenschappelijke markt uiteindelijk niet wil accepteren, dan zal EURATOM er immers ook niet komen. Bovendien komt de mislukking van de *relance européenne* dan op het conto van de Franse regering die weigert in te stemmen met de gemeenschappelijke markt. De West-Duitse voor- én tegenstanders van Messina-programma zou er dus alles aan gelegen moeten zijn om zich actief in te zetten voor de realisatie van de gemeenschappelijke markt. Immers: het eerste scenario - EURATOM en een gemeenschappelijke markt op West-Duitse voorwaarden - bevat de optimale uitkomst voor de voorstanders van de Resolutie van Messina in Bonn (het *Auswärtiges Amt* en Etzel), terwijl het tweede scenario - geen EURATOM en geen gemeenschappelijke markt - de optimale uitkomst bevat voor de sceptici (Erhard en Strauß). Indien de Bondsrepubliek Duitsland zich echter niet actief opstelt in de beraadslagingen over de gemeenschappelijke markt én de nieuwe Franse regering blijkt (mede daardoor) in staat het initiatief naar zich toe te trekken, zal een derde scenario in werking treden. In dat geval lijkt het onafwendbaar dat de West-Duitse regering zich op een gegeven moment gesteld zal zien voor een keuze tussen twee kwaden: acceptatie van een gemeenschappelijke markt op Franse voorwaarden (om het *Junktim* in stand houden), of een mislukking van de *relance européenne* waarvoor de Bondsrepubliek Duitsland verantwoordelijk gehouden zal worden. Een keuze voor het eerste zou betekenen dat de nachtmerrie van Erhard werkelijkheid wordt. Een keuze voor het tweede zou een regelrechte ramp betekenen voor de geloofwaardigheid van Adenauer (en zijn politiek van *Westbindung*).

Van dat laatste is men ook in Parijs op de hoogte en dat biedt kansen voor Frankrijk. Indien het de Franse regering namelijk lukt om Adenauer te committeren aan de uitvoering van het Messina-programma (al dan niet onder dreiging van een complete mislukking ervan), kan zij het *Junktim* laten werken ten gunste van de Franse belangen. Op die manier is ook voor Frankrijk de optimale uitkomst - EURATOM en een gemeenschappelijke markt op Franse voorwaarden - mogelijk. Bovendien lijkt de pro-Europese bijstelling van zijn buitenlandse beleid waartoe de bondskanselier eind 1955

heeft besloten de kansen op dit derde scenario aanzienlijk te vergroten. Met dien verstande, dat het daarbij van doorslaggevend belang is of de *Richtlinienbrief* beperkt zal blijven tot een eenmalige *interne* instructie, of dat de brief ook vertaald zal worden in een constructieve West-Duitse opstelling in Brussel. Mocht dat laatste niet het geval blijken, dan bestaat de beste strategie voor Frankrijk erin het initiatief in de onderhandelingen over de gemeenschappelijke markt naar zich toe te trekken. Vervolgens zou Adenauer door positieve resultaten in de onderhandelingen over de gemeenschappelijke markt in toenemende mate onder druk kunnen worden gezet om in te stemmen met het gehele 'Franse pakket' op straffe van een mislukking van de *relance européenne* voor West-Duitse rekening.

Kortom - zoals Henle ruim een half jaar eerder al geconstateerd heeft (zie paragraaf 5.1) -, er zou de Bondsrepubliek Duitsland alles aan gelegen moeten zijn om een inwerkingtreding van het derde scenario te voorkomen door het initiatief inzake de gemeenschappelijke markt naar zich toe te trekken voordat Frankrijk daarin slaagt. Deze conclusie is nog steeds van toepassing en heeft bovendien verder aan relevantie en urgentie gewonnen door de pro-Europese koersaanpassing van Adenauer en het aantreden van de regering-Mollet. In dit hoofdstuk is echter nog eens gebleken dat het juist de gemeenschappelijke markt is waarover in Bonn de grootste onenigheid heerst. Het fundamentele verschil van mening ten aanzien van het uiteindelijke doel - het succes of falen van EURATOM en de gemeenschappelijke markt - lijkt het de strijdende partijen in Bonn onmogelijk te maken in te zien dat zij gebaat zijn bij dezelfde tactiek.

6

LES JEUX SONT FAITS

‘L’Europe vaut bien quelques tonnes de charbon!’^{*1}

Op 19 december 1955 heeft Adenauer per brief gereageerd op de weigering van Erhard om Von der Groeben te benoemen op de post van *Ministerialdirektor* van *Abteilung III*. Adenauer schrijft Erhard dat hij betreurt dat “Sie vorher nicht mit mir Rücksprache genommen haben [...] da Sie mein Interesse an der Angelegenheit kannten”.² Vervolgens laat de bondskanselier er geen twijfel over bestaan dat hij niet van zins is licht over de kwestie heen te stappen. Daarvoor is het belang van de geloofwaardigheid van de Europese politiek van de Bondsrepubliek Duitsland te groot.³ Onder druk van de negatieve beeldvorming wordt er intussen ook binnen Erhards departement getwijfeld over de eigen opstelling in het Comité-Spaak. Op 3 januari stuurt Von der Groeben staatssecretaris Westrick op diens verzoek een notitie over de vraag “was geschehen könnte, um die im In- und Ausland feststellbare Unsicherheit über die Haltung der Leitung dieses Hauses zur wirtschaftlichen Integration Europas zu beseitigen”. Von der Groeben komt tot de conclusie dat het van het grootste belang is dat “der Herr Minister sich mit seiner ganzen Autorität hinter die Brüsseler Arbeiten [stellt]”; daarnaast zijn “gewisse organisatorische Maßnahmen” denkbaar.⁴ Von der Groeben denkt daarbij aan directere lijnen naar Brussel en een minder dubbelzinnige toedeling van verantwoordelijkheden voor de standpuntbepaling binnen het departement.⁵

In dit hoofdstuk beschrijf ik de ontwikkelingen in de Europese politiek van de Bondsrepubliek Duitsland van februari tot augustus 1956. In deze periode komt het eindrapport van het Comité-Spaak tot stand. Bovendien zijn de verwachtingen in West-Europa omtrent de nieuwe Franse regering onder leiding van de ‘Europeaan’ Mollet

---

* Konrad Adenauer tijdens Frans-Duitse onderhandelingen over de Saar, op 4 juni 1956 te Luxemburg.

hooggespannen. Voor de Bondsrepubliek Duitsland wordt de verhouding tot Frankrijk echter op de eerste plaats beheerst door de vervolgonderhandelingen over de Saar. Deze worden naar aanleiding van de negatieve uitslag van het referendum over het Saarstatuut heropend.

Allereerst besteed ik aandacht aan de heropening van de Saaronderhandelingen tussen de regering-Adenauer en de nieuwe Franse regering in het voorjaar van 1956. Hoewel de beide regeringen het er op hoofdlijnen over eens zijn dat het Saarland zich op termijn zal aansluiten bij West-Duitsland, blijkt het moeilijk om snel tot overeenstemming te komen over de wijze waarop dat zal gebeuren. In het bijzonder de Franse eisen ten aanzien van het Warndt-bekken en de kanalisering van de Moezel gaan de West-Duitse onderhandelingsdelegatie te ver. Ten aanzien van de Europese integratie kan de pro-Europese retoriek van Adenauer ten overstaan van de Bondsdag niet verhullen dat de richtingenstrijd in de West-Duitse regering nog steeds voortduurt. Als vanaf medio april de inhoud van het unanieme Rapport-Spaak in Bonn begint door te sijpelen, lijkt een escalatie van de departementale strijd over de Europese integratie niet ver weg (paragraaf 6.1). Daarna beschrijf ik de weken voorafgaand aan de conferentie van ministers van Buitenlandse zaken van de EGKS, die zich eind mei over het Rapport-Spaak zal buigen. Minister Strauß voorkomt een inhoudelijke discussie in het kabinet over de evidente probleempunten in het rapport - zoals de voorgestelde sociale harmonisatie - omwille van zijn eigen agenda. Strauß hoopt dan nog steeds op een bilateraal akkoord met de Verenigde Staten over de samenwerking op gebied van kernenergie ten koste van EURATOM, zoals blijkt wanneer hij medio mei een (vergeefse) diplomatieke missie naar Washington onderneemt (paragraaf 6.2). Vervolgens beschrijf ik het verloop van de conferentie van ministers van Buitenlandse Zaken van de EGKS in Venetië. Het resultaat van de conferentie betekent een doorbraak, omdat de Franse regering zich bereid verklaart met inachtneming van een aantal duidelijke voorwaarden over te gaan tot verdragsonderhandelingen over EURATOM én de gemeenschappelijke markt. Nog geen week later maken concessies van Adenauer ook een doorbraak mogelijk in de Saaronderhandelingen (paragraaf 6.3). In de laatste paragraaf sta ik stil bij de behandeling van de besluiten van Venetië in de *Assemblée nationale*, alsmede bij de reacties in Bonn op de nieuwe stand van zaken. Tezelfdertijd wordt bondskanselier Adenauer onaangenaam verrast door het zogeheten Radford-plan, dat zijn wantrouwen opwekt ten opzichte van de bedoelingen van de Amerikaanse regering (paragraaf 6.4).

6.1. OMTRENT HET RAPPORT-SPAAK

Tijdens de kabinetszitting van 15 februari brengt Brentano verslag uit over de conferentie van Brussel. De minister van Buitenlandse Zaken meldt dat de EGKS-lidstaten stuk voor stuk zeer harde kritiek hebben geuit op de opstelling van het Verenigd Koninkrijk. Zij zijn eensgezind in hun afwijzing van de Britse pogingen om de besprekingen over de gemeenschappelijke markt en EURATOM te verstoren. In het vervolg van de kabinetsvergadering blijkt het kabinet het over twee zaken eens te zijn. Ten eerst bestaat er breed gedragen bezorgdheid over de bedoelingen achter de Franse suggestie om de verbinding tussen gemeenschappelijke markt en EURATOM los te laten. Het kabinet concludeert dat het gevaar bestaat dat “Frankreich sich mit Atom begnügt und dann nichts mehr macht hinsichtlich gemeinsamen Markt”. Ten tweede is het kabinet de opvatting toegedaan dat het een illusie is te geloven dat de kwestie van het militaire gebruik van kernenergie buiten de onderhandelingen over EURATOM gehouden kan worden.⁶

De aandacht van het kabinet gaat echter vooral uit naar de gesprekken die Brentano *en marge* van de conferentie met Pineau heeft gevoerd over het Saarland. Brentano meldt dat Pineau heeft aangegeven voornemens te zijn de constructieve opstelling van Pinay voort te zetten en recht te willen doen aan de uitslag van het referendum. Pineau heeft in ruil voor deze constructieve opstelling West-Duitse welwillendheid gevraagd ten aanzien van vier Franse wensen: (1) Franse deelneming in de ontginning van het Warndt-bekken, (2) respectering van de bestaande Frans-Saarlandse handelsbetrekkingen, (3) een overgangsregeling voor het Franse bank- en verzekeringswezen in het Saarland, en (4) een Frans aandeel in het bestuur van de Saarlandse kolen- en ertsmijnen. Het kabinet is van mening dat het mogelijk moet zijn om op een of andere wijze aan deze Franse verlangens tegemoet te komen. Meer moeilijkheden verwacht men ten aanzien van de eventuele financiële eisen van Frankrijk met betrekking tot de kanalisering van de Moezel.⁷ Pineau en Brentano zijn overeengekomen de onderhandelingen over de Saar op 20 en 21 februari te heropenen. Beide delegaties zullen ter voorbereiding een memorandum opstellen.

Op 20 en 21 februari vergadert men in Parijs naar aanleiding van de memoranda. In het bijzonder het Franse memorandum zorgt voor problemen. Frankrijk bepleit onder andere een overgangstermijn van tien jaar met betrekking tot de bestaande Frans-Saarlandse conventies. Daarnaast maakt de Franse regering zich hard voor de handhaving van de Franse voordelen op het terrein van de exploitatie van de kolenindustrie in het Warndt-bekken tot (minimaal) 1980. De kanalisering van de Moezel, die de Franse delegatie met een akkoord over het Saarland wenst te verbinden, blijkt echter het belangrijkste struikelblok. De West-Duitse delegatie weigert de economische nadelen voor de eigen economie zonder enige vorm van compensatie voor lief te nemen. Uiteindelijk leveren de besprekingen nauwelijks resultaten op. Op 3 maart zullen de bewindslieden in Bonn verder praten op basis van een inhoudelijke voorbereiding door een Frans-Duitse commissie van experts.⁸

In de aanloop naar de vervolgbesprekingen over de Saar ontvangt Brentano op 28 februari via Hans-Joachim Opitz - de secretaris van de CDU-fractie in de Vergadering van de EGKS - een persoonlijke brief van Alain Poher, de voormalige kabinetschef van Schuman. Poher is lid van de *Conseil de la République* en de voorzitter van de Franse delegatie in de commissie van experts die een Saar-compromis moet voorbereiden. Poher stelt Brentano op de hoogte van zijn zorgen over de stand van zaken betreffende de onderhandelingen over de kanalisering van de Moezel. Volgens de senator dreigen haarkloverijen over financiële regelingen en technische uitwerkingen de onderhandelingen te frustreren. Poher is van mening dat met deze gang van zaken onverantwoord veel op het spel gezet wordt, omdat “[d]as französische Volk ... gegenüber der Saar-Angelegenheit recht befriedigend reagiert [hat]” en juist “in diesem Augenblick bereit [ist], die Liquidierung des ganzen französisch-deutschen Streits zu akzeptieren”. Wanneer de lopende Frans-Duitse onderhandelingen niet tot een goed einde gebracht kunnen worden “könnte es” in Frankrijk “zu dem Gedanken veranlassen, dass es mit Deutschland - und daher mit Europa - nichts Endgültiges unternehmen kann”. De kwetsbare regering-Mollet zou dan ten dode opgeschreven zijn. Poher acht het noodzakelijk dat de leidende Franse en West-Duitse politici het heft in handen nemen om de “in ihren Akten vergrabenen oder durch ihre Vorurteile irregeleiteten Sachverständigen” tot de orde te roepen voor het te laat is.⁹ Op 3 maart stuurt Brentano aan Adenauer een kopie van de brief van Poher, wiens zorg “wir uns nicht verschließen dürfen”, aldus de minister van Buitenlandse Zaken.¹⁰

In een notitie die Opitz ter informatie van Brentano gevoegd heeft bij de brief van de Franse senator stelt deze dat Poher een strategische positie inneemt ten opzichte van de Franse regering. In deze notitie maakt Opitz Brentano er attent op dat Poher behoort tot het zogenaamde “Komitee Pineau”. Dat is een kring van politici, die na de val van Mendès-France onder leiding van Pineau een regering getracht hebben te vormen, die uiteindelijk niet op de noodzakelijke steun in het parlement bleek te kunnen rekenen. De kring rond Pineau is ook tijdens de afgelopen verkiezingen actief gebleven en schijnt volgens Opitz “steigender Bedeutung bei der Vermittlung mancher Kontakte zwischen Regierung und ‘Opposition’, insbes. dem MRP, zu gewinnen”. Poher heeft Opitz bovendien laten weten dat Pineau volledig op de hoogte is van zijn brief aan Brentano. Opitz wijdt vervolgens uit over het belang dat Poher hecht aan een “politische Entscheidung” inzake de kanalisering van de Moezel, opdat “es für die augenblickliche französische Regierung ... möglich sein wird, einen Vertrag über die endgültige Rückgliederung des Saargebietes zu schlucken”. Daarbij gaat het volgens Poher eerst en vooral om een “psychologisch geschickten Präsentation” van een nieuwe regeling voor de Saar. Een dergelijke presentatie zou het beste vormgegeven kunnen worden door ruimhartigheid van West-Duitse zijde ten aanzien van de overgangstermijnen met betrekking tot de kolenindustrie in de Warndt en de kanalisering van de Moezel.¹¹

Poher is er volgens Opitz van overtuigd dat Frankrijk, mede door toedoen van de aanhoudende onlusten in zijn koloniën, worstelt met een “Gefühl der Vereinsamung”. Zo bezien zou “das grundsätzliche Einverständnis Deutschlands zum Ausbau der Mosel ein echtes Gefühl der Wertschätzung und Dankbarkeit hervorrufen, zumal es in Frankreich als ein Opfer Deutschlands anerkannt und somit als wirkliche überzeugter Freundschaft empfunden werden würde”. Poher beseft dat een tegemoetkoming aan de Franse belangen inzake de kanalisering van de Moezel “deutscherseits nur von einem übergeordneten, europäischen Standpunkt aus verantwortet werden” kan, aldus Opitz.¹²

Op 3 maart ontmoet Pineau Adenauer en Brentano in Bonn voor de vervolgonderhandelingen over het Saarland. Bij de opening van de bespreking tast Brentano vrijwel meteen de Franse compromisbereidheid af: “si le gouvernement allemand disait: voici la Moselle, le gouvernement français pourrait-il répondre: voici la Sarre?”. Daarop antwoordt Pineau dat de Franse regering “a déjà offert un résultat spectaculaire en admettant le retour de la Sarre à l’Allemagne”.¹³ Frankrijk zal meewerken aan een aansluiting van het Saarland bij West-Duitsland, indien de Bondsrepubliek Duitsland zich constructief zal opstellen inzake de kanalisering van de Moezel.^(A) Het

perscommuniqué betreffende de ontmoeting tussen Adenauer en Pineau bevat - volgens het verslag van de *Quai d'Orsay* op het nadrukkelijke verzoek van de bondskanselier - bovendien “une réponse à la construction de l'Europe”.¹⁴ In het communiqué wordt melding gemaakt van de overeenstemming over het feit dat “beide Völker ihrer Wohlfahrt und Erhaltung des Friedens am besten dienen, in dem sie die weitere Entwicklung einer europäischen Gemeinschaft nach Kräften fordern und sich insbesondere bemühen, alle zwischen Deutschland und Frankreich noch schwebenden Probleme zu lösen”.¹⁵

Tijdens de Frans-Duitse vervolgonderhandelingen over het Saarland op het niveau van de staatssecretarissen, op 17 en 27 maart in Parijs, blijkt het uitwerken van de principe-akkoorden over het Saarland een niet te onderschatten klus. De onderhandelingen verlopen erg moeizaam en leveren nauwelijks resultaten op. De bekende verschillen van opvatting over de overgangsregelingen, de kolenindustrie in de Warndt, de kanalisering van de Moezel en de Frans-Saarlandse conventies, blijven inhoudelijke compromissen in de weg staan.¹⁶ Voor de suggestie van Poher om de Saaronderhandelingen concreet te verbinden met de Europese integratie lijkt het bovendien nog te vroeg. De ondertekenaars van de Resolutie van Messina zijn immers nog in afwachting van het rapport van het Comité-Spaak.

Gedurende de conferentie van Brussel is afgesproken dat het Comité-Spaak op 15 maart zijn eindrapport zal presenteren.¹⁷ In de weken die volgen op de conferentie van Brussel inventariseert de stuurgroep - overigens zonder instructies uit de hoofdsteden - de belangrijkste punten van overeenstemming op basis waarvan een eindrapport vervaardigd kan worden. Spaak acht het ondoenlijk om met alle delegatieleiders een gezamenlijk eindrapport op te stellen. Hij besluit een beperkt team van redacteurs de opdracht te geven om in Zuid-Frankrijk, ver weg van de Brusselse besprekingen, in alle rust het eindrapport te schrijven.¹⁸ Aan het hoofd van dit team staan Uri en Von der Groeben.^(B)

Op 22 en 23 maart debatteert de Bondsdag over de Europese integratie. Bondskanselier Adenauer legt een regeringsverklaring af waarin hij de inhoud van zijn *Richtlinienbrief* van 19 januari presenteert. Ten aanzien van de werkzaamheden van het Comité-Spaak spreekt Adenauer van een graad van Europese integratie die nog niet eerder in de geschiedenis bereikt is. De Bondsdag steunt de verklaring van de bondskanselier en neemt bovendien met grote meerderheid de resolutie van Monnets Actiecomité voor de Verenigde Staten van Europa aan. Ook de SPD, die zich tot dan toe verzet heeft tegen het christen-democratische ‘Europa van het Vaticaan’, schaart zich achter deze resolutie, die eerst en vooral oproept tot de oprichting van een bovenstatelijke

gemeenschap voor het vreedzame gebruik van kernenergie.¹⁹ Dit betekent een regelrechte doorbraak (en een cruciaal succes voor het Actiecomité van Monnet). Bovendien dringt het parlement er bij de regering op aan om “entsprechende Verhandlungen gemäß den Grundsätzen der Erklärung zu führen und die rechtlichen Grundlagen für den in Stufen zu verwirklichenden allgemeinen Gemeinsamen Markt der Mitgliedsstaaten zu schaffen”.²⁰ De positie van de Bondsdag sluit voor wat betreft de pro-Europese retoriek goed aan bij de verklaring van Adenauer, maar strookt slecht met (de West-Duitse opstelling in) de beraadslagingen over EURATOM. Ten eerste heeft het kabinet naar aanleiding van het verslag van Brentano over de conferentie van Brussel, zoals gezegd, moeten concluderen dat het militaire gebruik van kernenergie niet langer buiten EURATOM gehouden kan worden. Ten tweede blijkt tijdens het debat in de Bondsdag uit de bijdragen van de ministers Strauß en Erhard, dat de boodschap van de *Richtlinienbrief* niet helder bij hen is overgekomen. Strauß laat er weinig twijfel over bestaan dat hij de prioriteit legt bij de onafhankelijkheid van de West-Duitse industrie in de kernenergiesector, terwijl Erhard - niet onder de indruk van Adenauers *Richtlinienbrief* -^(C) een geheel eigen verhaal houdt over het belang van functionele handelsliberalisatie.²¹

Uit een brief die Müller-Armack op 30 maart schrijft aan Westrick blijkt dat beide vertrouwelingen van Erhard inmiddels verwickeld zijn in een hoog oplopende ruzie over de koers van het department met betrekking tot de Europese integratie. Müller-Armack reageert in deze brief op de beschuldiging van Westrick aan zijn adres, namelijk “bei der Behandlung der Fragen von Brüssel ‘in zwei Sprachen zu reden’”.²² Westrick lijkt Müller-Armack geïdentificeerd te hebben als één van de hoofdschuldigen voor de negatieve beeldvorming rond het *Bundeswirtschaftsministerium*. Volgens Müller-Armack stelt de staatssecretaris hem echter in een kwaad daglicht door hem te beschuldigen van “Doppelzüngigkeit oder der fehlende Zivilcourage in der Vertretung der Ansichten unseres Hauses” in de Brusselse besprekingen.^(D) Müller-Armack eist daarvoor excuses. Mocht Westrick daartoe niet bereid zijn dan stelt Müller-Armack voor zich “dem Urteil der unabhängigen Herren zu fügen”. De heren die de zaak het beste kunnen beoordelen zijn volgens hem “die Herren Hallstein und Etzel”,²³ de heren dus die het grootste belang hebben bij een terughoudende opstelling van het ministerie van Economische Zaken in Brussel! Het conflict met Westrick is een teken dat de controverse over de West-Duitse Europese politiek binnen het ministerie van Economische Zaken tot toenemende onenigheid leidt.

De conceptversie van het eindrapport die Uri en Von der Groeben hebben opgesteld, wordt besproken tijdens een driedaagse delegatieleidersconferentie in Brussel, van 18 tot 20 april. Daar worden de laatste puntjes op de i gezet. Het eindrapport wordt vervolgens unaniem aangenomen en op 21 april wereldkundig gemaakt. Het rapport bestaat uit drie delen: een deel over de gemeenschappelijke markt, een deel over EURATOM en een deel met de titel “les secteurs d'action d'urgence” waarin summier de sectoren energie, luchtvaart en posten en telecommunicatie aan de orde gesteld worden.²⁴ Hoewel de regeringen van de lidstaten van de EGKS op geen enkele wijze gebonden zijn aan het rapport, verleent de unanimiteit van het Rapport-Spaak, zoals het vanaf dat moment genoemd wordt, het onmiskenbaar extra politiek gewicht.

Volgens Spaak zelf is de essentie van het rapport gelegen in de ondubbelzinnige keuze voor de gemeenschappelijke markt als einddoel. Het rapport schetst een route (via ‘algemene’ integratie) naar dat einddoel en voorziet daarnaast in een inventarisatie van de technische problemen die daarmee gepaard zullen gaan.²⁵ In het Rapport-Spaak wordt geen stelling betrokken ten aanzien van het militaire gebruik van kernenergie. De delegatieleiders stellen in het rapport dat zij van mening zijn dat de kwestie betreffende het militaire gebruik van kernenergie van dusdanige politieke aard is dat deze hun competenties te boven gaat.²⁶

Op institutioneel gebied kiest het Rapport-Spaak voor het oprichten van een bovenstatelijk orgaan dat kan beslissen over de handhaving van de verdragsrechtelijke afspraken ten aanzien van de invoering van de gemeenschappelijke markt. Dit orgaan wordt in het rapport omschreven als een “Commission européenne” - in plaats van ‘Hoge Autoriteit’.²⁷ Met de laatste benaming zou het Comité-Spaak namelijk bij voorbaat de tegenstanders van verdere sectorintegratie tegen zich in het harnas jagen. Over alle kwesties die voor de ontwikkeling van de gemeenschappelijke markt van wezenlijk belang zijn, zoals het landbouw- en handelsbeleid, dienen de regeringen van de lidstaten op voorstel van deze “Commission” te beslissen in de Raad van Ministers. Daarnaast wordt er in het Rapport-Spaak gepleit voor een rechtsprekend orgaan ten behoeve van het functioneren van de gemeenschappelijke markt. In het rapport wordt voorgesteld om het Hof van de EGKS te dien einde van aanvullende competenties te voorzien. Hetzelfde wordt voorgesteld ten aanzien van de parlementaire controle, die door de Algemene Vergadering van de EGKS zou moeten worden uitgevoerd.²⁸ EURATOM zou volgens het rapport binnen dezelfde institutionele structuur een plaats moeten krijgen. Met dien verstande, dat er voor de atoomgemeenschap een eigenstandige “Commission

européenne” in het leven roepen dient te worden en dat de atoomgemeenschap zal worden toegerust met een “priorité d’achat”.²⁹

In het bijzonder ten aanzien van de invoering van een gemeenschappelijke markt bevat het Rapport-Spaak gedetailleerde aanbevelingen. In het rapport wordt de optie van een vrijhandelszone definitief verlaten. De delegatieleiders kiezen voor een (onherroepbare) douane-unie als tussenstap naar het einddoel van een gemeenschappelijke markt. Deze valt volgens het rapport te verwezenlijken binnen een tijdspanne van twaalf jaar. Deze periode wordt onderverdeeld in drie fases van vier jaar waarin de lidstaten stapsgewijs de bestaande handelsbarrières wegnemen.^(E) De (automatische) lineaire tariefreductie, zoals bepleit door Beyen, is niet overgenomen in het Rapport-Spaak. Het rapport laat de lidstaten bovendien de mogelijkheid om beperkt te interveniëren in het regime van tariefreductie.³⁰ Dit voorbehoud is een direct gevolg van de vrees van Frankrijk voor marktverstoringen, zogeheten distorsies, als gevolg van de sociaal-economische verschillen tussen de lidstaten.

In de besprekingen in het Comité-Spaak heeft Frankrijk nadrukkelijk aandacht gevraagd voor zijn zorgen op het punt van distorsies betreffende gelijke beloning, de duur van de werkweek en vakantie, en de salariering van overuren en vakantie. Na de hervatting van de werkzaamheden in februari hebben de delegaties in het Comité-Spaak overeenstemming bereikt over een procedure voor de correctie van specifieke distorsies. Volgens deze procedure kan de (bovenstatelijke) Europese Commissie dergelijke distorsies signaleren en maatregelen voorstellen om deze te verhelpen. Om de maatregelen ook daadwerkelijk van kracht te kunnen doen worden dient de Raad van Ministers de distorsies op voorstel van de Commissie te erkennen. Gedurende de eerste fase beslist de Raad daarover met unanimititeit, daarna met gekwalificeerde meerderheid.³¹ Bovendien is men op Franse aandrang overeengekomen dat, wanneer er sprake is van het sluiten van bedrijven, automatisch subsidies uit het wederaanpassingsfonds aangewend zullen worden ten behoeve van arbeidsbemiddeling en omscholing.³²

Het rapport bevat belangrijke ‘open eindjes’ wat betreft de kwesties van het economisch-monetaire beleid en het landbouwbeleid, omdat men daar in het Comité-Spaak niet helemaal uitgekomen is. Er is lang gediscussieerd over de vraag op welke wijze enige controle verkregen kan worden over de stabiliteit van de betalingsbalansen van de lidstaten. Voor het adequaat functioneren van een gemeenschappelijke markt lijkt het namelijk van belang dat de lidstaten hun betalingsbalans in zekere mate in evenwicht houden. Uiteindelijk is men niet verder gekomen dan het formuleren van enkele algemene

uitgangspunten. In beginsel is iedere lidstaat verantwoordelijk voor zijn eigen betalingsbalans, maar bij verstoringen bestaat de mogelijkheid tot wederzijdse bijstand in de vorm van kort- of langlopende kredieten. Evenals bij de distorsies besluit de Raad hierover in de eerste fase met unanimiteit. Het rapport voorspelt toenemende monetaire integratie naarmate de gemeenschappelijke markt in een verder gevorderd stadium zal komen. Tezijnertijd zal de Commissie daarover nadere voorstellen doen. Het ingewikkelde dossier met betrekking tot het gemeenschappelijke landbouwbeleid wordt vooruit geschoven. Ook over de invoering van een interne landbouwmarkt zal de Commissie voorstellen doen na invoering van de gemeenschappelijke markt. Deze voorstellen zullen nog tijdens de eerste fase aan de Raad worden voorgelegd. Hierover beslist deze gedurende de eerste fase eveneens met unanimiteit (en daarna met gekwalificeerde meerderheid).³³

Samenvattend kan worden vastgesteld dat het Rapport-Spaak weliswaar de ondubbelzinnige aanbeveling bevat voor de invoering van een gemeenschappelijke markt, de hoofdlijnen voor de institutionele vormgeving presenteert, alsmede het invoeringstraject schetst door middel van de fasestructuur, maar desondanks harde economische keuzes uit de weg gaat. Bovendien wordt er met geen woord gerept over de associatie van de (Franse) overzeese gebiedsdelen. Snoy et d'Oppuers heeft tijdens een van de vergaderingen van de stuurgroep bij de Franse delegatieleider Gaillard geïnformeerd "s'il était couvert par des instructions du Quai d'Orsay". Gezien de conclusies in het conceptraport houdt de Belgische delegatieleider er namelijk ernstig rekening mee dat dit niet het geval is. Gaillard heeft zijn Belgische tegenhanger daarop geen direct antwoord gegeven, maar deze duidelijk gemaakt dat "une présentation globale" van de conclusies van het Comité-Spaak op het terrein van de gemeenschappelijke markt absoluut noodzakelijk is om voldoende steun voor het rapport te vinden in de Franse regeringsorganisatie. In het licht van dit gegeven heeft het team rond Spaak besloten om te vermijden "de mentionner dans le rapport les Colonies et Territoires d'Outre-mer, à fortiori l'Algérie, sachant combien la France était susceptible lorsqu'on mentionnait les problèmes de son empire colonial".³⁴ Om de zaak niet nog verder te compliceren, zal de cruciale kwestie van de associatie van de overzeese gebiedsdelen derhalve pas na aanneming van het rapport ter tafel kunnen komen.

6.2. AMBTELIJK EN DIPLOMATIEK POSITIESPEL

De (economische) vernieuwers die met de regering-Mollet hun entree gemaakt hebben in de Parijse bureaucratie, zijn er van overtuigd dat een gemeenschappelijke Europese markt het beste alternatief is om de noodlijdende en protectionistische Franse economie van de ondergang te redden. Voor hen betekenen de unanimité van het Rapport-Spaak en het feit dat belangrijke problemen voor de Franse economie in het rapport omzeild worden een steun in de rug. Gedurende het voorjaar van 1956 vergroten de vernieuwers onder regie van Noël, de *chef de cabinet* van Mollet en “agent de liaison” tussen de Franse regeringsleider en Monnet, hun greep op de Europese dossiers.³⁵ Via het *Comité Economique Interministériel*, dat naar aanleiding van het Rapport-Spaak in het leven geroepen wordt ten behoeve van de interdepartementale afstemming van de instructies voor de Franse delegatie in Brussel, trekt deze groep ambtenaren de nationale standpuntbepaling steeds meer naar zich toe. Het *Comité Interministériel* wordt geleid door Faure en Verret en heeft als voornaamste doel de wijdverbreide departementale weerstand tegen het rapport onder controle te houden en waar mogelijk af te zwakken.³⁶ In de gevallen waarin het Faure en Verret, in samenwerking met Marjolin, niet lukt om in deze commissie de departementale tegenstand te breken, wordt de beslissing neergelegd bij het kabinet. Daar trachten Noël en Faure dan om via Mollet het pro-Europese beleid veilig te stellen.³⁷

Wanneer de inhoud van het Rapport-Spaak binnen de Parijse bureaucratie bekend raakt, weten de ambtelijke vernieuwers dat het beslissende gevecht om de Europese politiek van Frankrijk aanstaande is. Medio april doet de *Direction* van Wormser de openingszet. Deze merkt in een analyse van de inhoud van het Rapport-Spaak op dat “le rapport des experts exclut expressément une réalisation partielle d’un marché commun”. Het lijkt de *Direction* echter uiterst twijfelachtig of Frankrijk zich kan aansluiten bij een ‘volledige’ gemeenschappelijke markt gegeven “la situation actuelle de son économie et peut-être aussi la structure fondamentale de celle-ci qui ne peut être radicalement transformée sans bouleversements graves”. Vervolgens worden de bekende problemen opgesomd - die een jaar eerder in de aanloop naar de conferentie van Messina ook al uitvoerig door de *Direction* zijn beschreven (zie paragraaf 3.4). De twee belangrijkste hinderpalen voor Franse deelname aan een gemeenschappelijke markt zijn en blijven (1) “[l]es risques d’un tel marché pour l’équilibre économique et social français” en (2) het feit dat een gemeenschappelijke markt onverenigbaar lijkt met “un marché franco-français,

qui paraît appelé à constituer le lien le plus durable, dans l'avenir, entre la métropole et le reste de l'Union française".³⁸

Men is zich er op de *Quai* echter van bewust dat met het Rapport-Spaak in zeker opzicht een voldongen feit is geschapen. Het valt immers niet te verwachten dat de overige lidstaten van de EGKS "accepterons de s'engager pour EURATOM sans assurances précis de notre part concernant le Marché". De *Direction* beoordeelt het niet als reëel om de aanbevelingen van het Comité-Spaak ten aanzien van de gemeenschappelijke markt van tafel te vegen. Daarmee zou Frankrijk namelijk het risico lopen van een "échec d'EURATOM". Het zal dientengevolge bovendien "une fois encore" verantwoordelijk worden gehouden voor "des déboires de la construction européenne". In dit scenario zal de politieke schade voor de Franse Europese politiek onaanvaardbaar groot zijn. In de notitie wordt vervolgens de suggestie gedaan de andere lidstaten spoedig op de hoogte te stellen van "l'impossibilité pour la France d'envisager la réalisation d'un marché commun". Althans zo lang er geen definitief "statut politique et économique de l'Union française" is. De associatie van Frankrijks overzeese gebiedsdelen moet aldus gesteld worden als "un préalable de notre participation à une unification économique".³⁹ De hevige weerstand tegen een dergelijke Franse opstelling, die te verwachten valt vanuit de Benelux en de Bondsrepubliek Duitsland, zal wellicht gepareerd kunnen worden met "la promesse d'octroi rapide de certain avantages préférentiels (commerce et investissements) en France et dans l'Union française".^(f)

Tot besluit waarschuwt de *Direction* voor een overdrijving van de risico's voor Frankrijk van een "marché à cinq, sans la France". Deze risico's gelden namelijk niet zo zeer voor Frankrijk, maar veeleer voor de Benelux en Italië van wie de *Direction* verwacht dat zij zich veel minder gretig zullen associëren met de Bondsrepubliek Duitsland wanneer Frankrijk niet van de partij zal zijn in de gemeenschappelijke markt.⁴⁰ De conclusie is helder. Indien Frankrijk EURATOM veilig wil stellen en zijn geloofwaardigheid in West-Europa wil behouden, zijn toezeggingen inzake de gemeenschappelijke markt onvermijdelijk. Bovendien kan de schade voor de Franse economie beperkt worden, wanneer Frankrijk van de nood een deugd maakt en niet langer afwacht maar juist het initiatief neemt in de onderhandelingen over de gemeenschappelijke markt door zijn voorwaarden eenvoudigweg op tafel te leggen. Daarnaast kan Frankrijk tot op zekere hoogte geloofwaardig dreigen met uittreding uit de onderhandelingen over de gemeenschappelijke markt.

In een tweede interne notitie van de *Quai* wordt een eerste inventarisatie gegeven van de vele terreinen waarop Frankrijk op een bepaalde wijze gecompenseerd zal moeten worden in geval van toetreding tot een gemeenschappelijke markt. Het gaat in het bijzonder om (1) overgangstermijnen en vrijwaringsclausules om de Franse economie - “traditionnellement protectionniste” - deugdelijk in een gemeenschappelijke markt op te nemen, (2) de correctie van “distorsions particulières, en particulier l'égalisation des charges sociales”, en (3) een oplossing voor “le problème de la sauvegarde de l'Union française”. Daarnaast wordt er ondermeer gewezen op de niet geringe problemen die zich in een gemeenschappelijke markt kunnen voordoen als gevolg van het feit dat ook de regering-Mollet besloten heeft dat een devaluatie van de *franc* “[p]our des raisons politiques” tijdens haar regeerperiode niet aan de orde kan zijn. Aan het einde van de notitie wordt vastgesteld dat de in het Rapport-Spaak voorgestelde (fasegewijze) invoering van de gemeenschappelijke markt het anticiperen op uitstel van die invoering tot een risicovolle onderneming maakt. Frankrijk zal zich aan het einde van de eerste fase namelijk hoe dan ook in een situatie bevinden waarin het van tweeën één zal zijn: “ou nous ne pourrions pas franchir une nouvelle étape et toute la construction s'écroulera, ou nous nous résignerons à le faire, mais les conséquences internes pourront être sérieuses”.⁴¹

In de West-Duitse regeringsorganisatie is men minder ver gevorderd met de inhoudelijke analyse van het Rapport-Spaak. Op 14 april vindt er een werkoverleg van de staatssecretarissen plaats, waarin Hallstein, bijgestaan door Ophüls en Von der Groeben, zijn collega's informeert naar aanleiding van het Rapport-Spaak. In de door het *Auswärtiges Amt* voorbereide notitie wordt het doel van het overleg als volgt geformuleerd: “[w]ir sollten uns heute darüber klar werden, ob der Bericht grundsätzlich den Vorstellungen der deutschen Regierung gerecht wird”. Daarnaast wordt opgemerkt dat er van Franse zijde aangedrongen is op een zo spoedig mogelijke conferentie van ministers van Buitenlandse Zaken over het Rapport-Spaak. Het *Auswärtiges Amt* deelt mee dat het daar inmiddels mee heeft ingestemd, omdat “sonst ... innenpolitische Schwierigkeiten in Frankreich ihr [de conferentie, MS] Zustandekommen gefährden könnten” en dat het mede daardoor “leider nicht möglich [war], wie der Herr Bundesminister für Wirtschaft gewünscht hatte, vor der Delegationschefsbesprechung noch eine Beratung im Kabinett vorzunehmen”.⁴²

LES JEUX SONT FAITS

Tijdens het werkoverleg heeft Ophüls inleidend opgemerkt dat “[e]ine Schwierigkeit der jetzigen Verhandlungen ... in der Haltung der französischen Delegation gelegen [habe], die insbesondere hinsichtlich des Junktims zwischen Gemeinsamen Markt und EURATOM aus innenpolitischen Gründen Bedenken habe”. Vervolgens vraagt Müller-Armack, die ook aan het overleg deelneemt, aandacht voor twee procedurele punten: de noodzaak van een kabinetszitting op zo kort mogelijke termijn en het feit dat nadrukkelijker in het Rapport-Spaak gemeld dient te worden dat de regeringen op generlei wijze gebonden zijn aan de aanbevelingen die zijn voortgekomen uit de beraadslagingen in het Comité-Spaak.⁴³ Diverse aanwezigen uiten zorgen over de onevenwichtige betalingsbalansen van de lidstaten en de expliciet in het rapport genoemde “Vereinheitlichung der Arbeitsbedingungen” - “[d]iese französische These” die voor de Bondsrepubliek Duitsland zeer nadelig lijkt. De vragen worden door Von der Groeben en Ophüls gepareerd met zeer algemene verklaringen over de intenties achter het rapport en de opmerking dat de gewraakte zinsneden over sociale harmonisatie “jedoch noch kein Gebot aus[drücke], sondern nur ein Tendenz”.⁴⁴

Op 26 april laat Spaak een brief uitgaan aan de ministers van Buitenlandse Zaken van de EGKS. De brief is gewijd aan EURATOM en het militaire gebruik van kernenergie. Spaak doet een voorstel dat aansluit bij de eerdere suggesties van Pineau en Dulles. Hij stelt voor om voor de duur van vijf jaar een moratorium in te stellen met betrekking tot de productie en het testen van kernwapens. Gedurende deze periode kan met unanimité besloten worden om het moratorium op te heffen. Aan het einde van de periode is de stem van drie lidstaten voldoende om het recht op productie en testen te herstellen.⁴⁵ Het militaire gebruik van kernenergie lijkt hiermee voor Parijs binnen handbereik te komen. Binnen de kaders van het voorgestelde moratorium zal Frankrijk immers ook als lidstaat van EURATOM onverwijld de voorbereidingen kunnen treffen die nodig zijn voor de productie van een kernwapen.^(G)

Op zondag 6 mei vindt er op initiatief van Frankrijk - dat het roulerende voorzitterschap van de EGKS bekleedt - na afloop van de NAVO-raad in Parijs een informele conferentie van ministers van Buitenlandse Zaken van de EGKS plaats ter voorbereiding op de aanstaande conferentie over het Rapport-Spaak. Allereerst wordt besloten dat de laatste conferentie op 29 en 30 mei in Venetië zal plaatsvinden. Spaak zet uiteen dat de doelstelling van de conferentie van Venetië eruit zou moeten bestaan om op basis van het Rapport-Spaak een principe-akkoord te bereiken en te besluiten om te beginnen met de verdragsonderhandelingen. Faure en Hallstein zijn het met Spaak eens

dat men in Venetië moet streven naar een “Accord de Principe” zonder al te zeer in details te treden. Hallstein dringt er vervolgens op aan nader vast te stellen “wie die ‘Grundprinzipien’ zu definieren seien”. Waarop Spaak antwoordt dat het er in Venetië om gaat vast te stellen of het Rapport-Spaak - “vorbehaltlich Änderungen und Ergänzungen” - volstaat om over te gaan tot daadwerkelijke verdragsonderhandelingen. Na de opmerking van Hallstein dat “es die Tendenz der Bundesregierung sei, den Bundeswirtschaftsminister in einem geeigneten Zeitpunkt zu beteiligen”, wordt besloten dat de conferentie van Venetië beperkt zal blijven tot de ministers van Buitenlandse Zaken. Ten slotte besluit men “die Diskussion der Fragen der Beteiligung anderer Ressortminister sowie dritter Regierungen nicht der Presse bekannt zu geben”.⁴⁶

Op verzoek van minister Paul Ramadier heeft de *Direction* van Wormser inmiddels een overzichtsnotitie opgesteld die handelt over het Franse standpunt ten aanzien van de gemeenschappelijke markt in de periode vanaf de conferentie van Messina tot en met het eindrapport van het Comité-Spaak. De socialist Ramadier is de superminister van de regering-Mollet. Hij bestiert een department waarin onder andere de voormalige ministeries van Financiën, Economische Zaken, Handel en Industrie, Landbouw en PTT zijn samengevoegd. Ramadier staat bekend als een euroscepticus en een tegenstander van de gemeenschappelijke markt. Ten aanzien van de voorgestelde reductie van toltarieven heeft de superminister zijn medewerker Alain Prate geïnstrueerd met de woorden “faites ce que vous voulez; tout cela n’a aucun sens et ne sera jamais mis en pratique; d’ailleurs l’économie française ne le supporterait pas”.⁴⁷ In de overzichtsnotitie wordt de hele lijst met Franse bezwaren tegen de gemeenschappelijke markt nog eens opgesomd. Daarnaast wordt meerdere malen geconstateerd dat de Franse regering op geen enkele wijze gebonden is aan de gemeenschappelijke markt. In de kantlijn van de notitie merkt Wormser evenwel op dat de notitie “est très hostile”. Hij vraagt zich daarom af of verdere verspreiding wel zo verstandig is.⁴⁸ Al sinds de conferentie van Messina huldigt Wormser het standpunt dat Frankrijk zich na de mislukking van de EDG ten aanzien van de Europese integratie zeer voorzichtig dient op te stellen. Dit om het krediet bij zijn West-Europese partners en daarmee zijn internationale positie, niet voor eens en voor altijd te verspelen.⁴⁹

In de voorbereidende notitie die het *Auswärtiges Amt* onder redactie van Hallstein, Ophüls en Carstens opstelt ten behoeve van het kabinetsberaad over het Rapport-Spaak, wordt de regering opgeroepen om in te stemmen met de “Grundthesen” van het rapport. Deze behelzen: (1) instemming met een fasegewijze implementatie van een douane-unie

waarvan het einddoel onomkeerbaar in de verdragstekst vastgelegd wordt, (2) streven naar nadere overeenstemming over regelgeving omtrent concurrentievervalsing, verplichting tot “zahlungsbilanzkonformes Verhalten” van de lidstaten en verplichtingen tot gezamenlijk monetair en economisch beleid, (3) instelling van een investerings- en (weder)aanpassingsfonds, en (4) de oprichting van een atoomgemeenschap.⁵⁰ Hoewel wordt opgemerkt dat de minister van Economische Zaken en de minister van *Atomfragen* slechts ten dele met de in de notitie gepresenteerde conclusies kunnen instemmen, wordt het kabinet niettemin verzocht om Brentano op basis van de notitie te mandateren om in Venetië akkoord te gaan met de aanvang van verdragsonderhandelingen. Voor het *Bundeswirtschaftsministerium* is dit laatste echter onacceptabel.⁵¹

Het blijkt eens te meer problematisch een eensluidend interdepartementaal standpunt te formuleren. Op 7 mei schrijft Erhard een brief aan Hallstein waarin hij, “[w]egen der Eilbedürftigkeit”, onder voorbehoud van “Ergänzungsvorschläge hinsichtlich der Grundsätze” instemt met de conclusies van de minister van Buitenlandse Zaken, behalve diens conclusie betreffende de coördinatie van het nationale standpunt. Op dat punt bepleit Erhard het kabinet de volgende tekst voor te leggen: “[d]ie deutschen Verhandlungsführer werden das Bundeskabinett oder ein von diesem eingesetzten Gremium mindestens jeden Monat über den Gang der Verhandlungen unterrichten und Weisungen für Verhandlungsführung einholen”.⁵² Een dag later ontvangt Erhard een gezamenlijk notitie van de leiders van de onderafdelingen *IA* en *IIID*, Hans von Boeckh en Von der Groeben, ter voorbereiding op het kabinetsberaad de volgende dag. Ambtelijk Economische Zaken adviseert de minister langs de volgende lijnen te reageren op de conclusies van het *Auswärtiges Amt*. Ten eerste, de conclusies aan te scherpen voor wat betreft het *Junktim* - de “Grundthesen ... [bilden] ein in sich geschlossenes Ganzes”. Ten tweede, de conclusies te nuanceren voor wat betreft de machtiging van de minister van Buitenlandse Zaken ten behoeve van verdragsonderhandelingen in de zin dat deze uitsluitend “in Einvernehmen mit den Bundesministern für Atom und für Wirtschaft zu führen sind”. Ten derde, de conclusies aan te vullen met de afspraak dat “nach der Konferenz in Venedig ... die Wirtschaftsminister der sechs Montanunionstaaten zusammentreten, um zu prüfen welche Grundsätze für die Vertragsverhandlungen maßgebend sein sollen”. Ten vierde, en ten slotte, de conclusies uit te breiden met het tekstvoorstel over de coördinatie van het nationale standpunt dat Erhard een dag eerder aan Hallstein heeft doen toekomen. In een bijlage bij de notitie maken Von Boeckh en Von der Groeben Erhard erop attent dat “in der Woche nach Pfingsten ... eine Sitzung

des Wirtschaftskabinetts stattfinden [soll] (voraussichtlich 25. Mai), in der der Bericht eingehend sachlich zu erörtern wäre”.⁵³

Wanneer het kabinet een dag later, op 9 mei, vergadert over het Rapport-Spaak houdt Adenauer zich afzijdig. Vice-kanselier Blücher behandelt het agendapunt en geeft blijk van zijn instemming met de door Economische Zaken genoemde kritiekpunten ten aanzien van de voorbereidende notitie van het *Auswärtiges Amt*. Erhard maakt zich vervolgens hard voor een inhoudelijke bespreking van het nationale standpunt in de *Kabinettsausschuß für Wirtschaft*. Hallstein gaat uiteraard niet akkoord met dit voorstel en pleit voor “einen sofortigen Kabinettsbeschluss” over het West-Duitse standpunt ten aanzien van het Rapport-Spaak. De staatssecretaris blijkt hierin evenwel vrijwel alleen te staan. Daarop concludeert Blücher dat “Einzelheiten noch zwischen den Ressorts oder im Wirtschaftskabinet abgeklärt werden können”. Dan wijst uitgerekend minister Strauß echter op de “Eilbedürftigkeit” van de nationale standpuntbepaling. Hij verzoekt het kabinet de minister van Buitenlandse Zaken te mandateren “der Einleitung von Vertragsverhandlungen auf Grund des Berichts der Delegationsleiter des Brüsseler Regierungsausschusses zuzustimmen, ohne sich dabei auf Grundsätze und Einzelheiten festzulegen”.⁵⁴ Niemand blijkt de behoefte te voelen dit voorstel van Strauß te weerspreken of te amenderen.^(H) Voor het *Auswärtiges Amt* betekent het besluit van het kabinet daardoor toch nog een succes.

Medio mei voert minister Strauß diverse gesprekken in Washington. De minister blijkt de ruimte, die het weinig uitgewerkte kabinetsbesluit van 9 mei laat, optimaal te willen benutten. Strauß wijst zijn Amerikaanse gesprekspartners er nog eens op “that he had heard two apparently conflicting American views, favoring EURATOM and the OEEC project”. Strauß legt uit dat de West-Duitse regering beide benaderingen wil combineren. Zonder Britse deelname bestaat EURATOM zijns inziens uit “five blinds and one half-blind (which he identified as France)”. Daarnaast maakt Strauß zijn Amerikaanse gesprekspartners deelgenoot van zijn “fear that socialism would arise out of EURATOM”. Hij verklaart in dat verband dat een handelsmonopolie voor EURATOM voor de Bondsrepubliek Duitsland absoluut onacceptabel is.^(I) Wanneer Strauß tegenover Dulles zijn bezwaren tegen een handelsmonopolie uiteenzet, krijgt hij echter nul op het rekest. Dulles stelt namelijk dat “Minister Strauß might think that controls required in EURATOM would destroy free enterprise, but we do not think so. There is no reason why EURATOM should be socialistic”.⁵⁵

De AEC heeft zich inmiddels geconformeerd aan de lijn van Dulles. Op 28 april hebben staatssecretaris Faure en Monnet van admiraal Strauss de toezegging gekregen dat Verenigde Staten via EURATOM mogelijk meer materiaal en informatie beschikbaar zullen stellen aan West-Europese staten dan bilateraal.⁵⁶ In een codebericht van 23 mei analyseert de Amerikaanse ambassade in Bonn het bezoek van Strauß aan Washington als volgt: “[i]t appears to us that Strauß wished to take advantage of his trip to Washington to find out for himself to what extent US might lend material atomic assistance to Germany on bilateral basis and how strongly US Government actually feels about giving preference to EURATOM over bilateral arrangements”. Daarbij wordt opgemerkt dat de “request for bilateral deal primarily followed example other CSC [EGKS, MS] countries and does not necessarily denote bad faith on his part since from his point [of] view he had everything to gain if US accepted even part [of] his proposals and nothing to lose”.⁵⁷

6.3. DE BESLUITEN VAN VENETIË EN LUXEMBURG

Mollet en Pineau verblijven van 15 tot 19 mei in Moskou. Volgens Pineau is de belangrijkste doelstelling van Franse zijde “d’expliquer aux Soviétiques que l’Europe en project est nullement dirigée contre eux”.⁵⁸ Tezelfdertijd, op 15 en 16 mei, overleggen Faure en Hallstein in Parijs voor de zoveelste keer over de Saar. In de laatste besprekingen van Brentano en Hallstein met Mollet, op 3 mei in het *Matignon*, is nauwelijks vooruitgang geboekt. Wel is bij die gelegenheid de verantwoordelijkheid voor de vervolgbesprekingen gedelegeerd aan de staatssecretarissen Faure en Hallstein. De ministers van Buitenlandse Zaken hebben afgesproken dat Mollet en Adenauer zich begin juni, waarschijnlijk in Luxemburg, over de resultaten van deze onderhandelingen zullen buigen.⁵⁹ Tijdens de bespreking op 3 mei heeft Hallstein gezegd dat “die Schwierigkeiten auf einen Punkt konzentriert [sein] ... nämlich auf das Warndt-Problem, daß zweifellos das wesentlichste Hemmnis darstelle”. Hallstein heeft daarnaast opgemerkt dat de kanalisering van de Moezel “bereits eine Hypothek auf der Konkurrenzfähigkeit der saarländische Wirtschaft [sei]”; een aanvullende West-Duitse concessie ten aanzien van het Warndt-bekken zou volgens de staatssecretaris betekenen dat “die an Deutschland zurückfallende Saar ein seines natürlichen Reichtums beraubtes und in seinen Entwicklungsmöglichkeiten beschränktes Gebiet sein werde”.⁶⁰ Mollet heeft met onbegrip gereageerd op deze opmerkingen van Hallstein. Hij heeft zich op het standpunt

gesteld dat, wanneer onvoldoende in ogenschouw wordt genomen dat “wirtschaftlich der Raum Saargebiet-Elsaß-Lotharingen ein Ganzes bilde”, het onmogelijk zal zijn “eine dauerhafte und der deutsch-französischen Verständigung förderliche Lösung” te vinden.⁶⁰

Tijdens de expertonderhandelingen die gevoerd zijn in de periode tussen 3 en 15 mei is eveneens vrijwel geen vooruitgang geboekt. Eén dag voor aanvang van de beslissende besprekingen tussen Hallstein en Faure heeft de Franse ambassadeur Joxe zich bij Adenauer en Hallstein vervoegd voor consultaties over de zorgwekkende stand van zaken in de onderhandelingen over de Saar. De bondskanselier heeft zich bij die gelegenheid beperkt tot een enkele opmerking over de aanstaande besprekingen van Faure en Hallstein. Volgens Adenauer “[sei] es in der heutigen politischen Lage sehr schlecht ... wenn dieses Treffen einen negativen Ausgang haben sollte”.⁶¹ Hallstein legt uit dat de regeling voor het Warndt-bekken de cruciale hinderpaal vormt, omdat de Bondsrepubliek Duitsland wenst dat “Frankreich auf die Nord-Ost-Scholle verzichte, und lediglich von der Sud-Scholle aus Kohle abbaue”, terwijl “Frankreich ... auf die Nord-Ost-Scholle nicht verzichten [wolle], mit Rücksicht auf die großen dort gemachten Investitionen”.⁶²

Wanneer de delegaties op 15 en 16 mei in Parijs tegenover elkaar zitten, vervallen zij in een herhaling van zetten. De geboekte vooruitgang is eens te meer minimaal. Het telegram dat Faure naar Moskou stuurt om zijn minister van het verloop van de onderhandelingen op de hoogte te stellen spreekt boekdelen: “[l]es discussions ... avec M. Hallstein ... ne sont pas terminées de façon très encourageante”.⁶³ De kanalisering van de Moezel - *in casu* aanvullende Franse eisen inzake de tolheffingen op scheepvaart - en de exploitatie van het Warndt-bekken blijven volgens het bericht van Faure breekpunten, omdat Hallstein op deze punten vooralsnog te weinig compromisbereidheid heeft getoond.⁶⁴ Tot slot meldt Faure dat is afgesproken dat Hallstein “au retour de Venise” opnieuw een overleg met Faure zal hebben ter voorbereiding op de ontmoeting van Adenauer en Mollet begin juni.⁶⁵

In de week voorafgaand aan de conferentie van Venetië spreekt Pineau onder vier ogen met “son ami” en mede-socialist Spaak ter voorbereiding van de conferentie. In dat gesprek vestigt Pineau nog een keer de aandacht op de argumentatie die de tegenstanders van een gemeenschappelijke markt in Frankrijk voeren: “[n]ous ne sommes pas en mesure de faire face à la concurrence de nos partenaires”. Spaak antwoordt dat hij op de hoogte is van de situatie waarin de Franse economie verkeert, maar dat “il est trop tard maintenant pour éluder le principal aspect du problème”. Inmiddels hebben vijf van de zes lidstaten

van de EGKS zich uitgesproken om zo spoedig mogelijk te beginnen met onderhandelingen over een verdragstekst ter oprichting van een Europese economische gemeenschap én EURATOM, terwijl die laatste organisatie “ne les intéresse guère”. Volgens Spaak kan er maar één conclusie getrokken worden: “[n]ous sommes donc arrivés au moment où la France doit répondre par ‘oui’ ou par ‘non’”. Waarop Pineau zich afvraagt, “[e]t si nous répondons ‘non?’”. Opnieuw is Spaak heel helder: “[v]ous verrez naître ... une zone de libre-échange”, en wel onder leiding van het Verenigd Koninkrijk. Spaak legt vervolgens aan Pineau uit dat dit alternatief zeker niet in het belang is van de Franse economie, omdat de vrijwaringclausules en de associatie van de overzeese gebiedsdelen dan met veel meer onzekerheden (en minder privileges) omgeven zullen zijn. Hij waarschuwt Pineau dat in dat geval “[n]on seulement vos industriels mais vos paysans connaîtront leur douleur”. Ter geruststelling voegt hij daar nog aan toe: “[c]royez moi, l’intérêt de la France est d’accepter sans trop rechigner ce qui me paraît inévitable. Au cours des discussions qui s’engageront vous trouverez de multiples occasions de défendre vos intérêts”.⁶⁶

Voor Pineau is de zaak na zijn onderhoud met Spaak duidelijk: het moet van Franse zijde ‘ja’ of ‘nee’ zijn in Venetië. Wanneer hij aan Mollet verslag uitbrengt van zijn bespreking in Brussel, stelt hij voor het kabinet te confronteren met de ultieme keuze.⁶⁷ De beslissing van het kabinet kan dan dienst doen als instructie aan hem zelf tijdens de conferentie van Venetië. Mollet acht dit voorstel van Pineau echter niet wenselijk. Zijns inziens is het “imprudent ... de mettre le gouvernement devant un choix aussi précis”. In plaats daarvan spreekt Mollet zijn volledige vertrouwen uit in Pineau: “[s]elon les circonstances, tu pourras accepter ou refuser les propositions de nos partenaires. De toutes façons, je te couvrirai”.⁶⁸

Enkele dagen voordat de conferentie van Venetië zal beginnen, ontvangen Brentano en Hallstein een uitgebreide brief van Erhard. In de eerste alinea van deze brief constateert Erhard dat de conferentie van Venetië “voraussichtlich zu dem Beschluss führen [wird], daß Vertragsverhandlungen zu eröffnen sind, die einerseits die Schaffung eines gemeinsamen Marktes und andererseits die Bildung einer Atomgemeinschaft zum Inhalt haben sollen”. De minister van Economische Zaken wenst van tevoren helderheid te verschaffen omtrent zijn positie. De brief is een nieuwe uiteenzetting van Erhards ‘functionele’ agenda (vrijhandel, valutaconvertibiliteit). Aan het einde van de brief blijkt dat Erhard niet van zins is opnieuw achter de feiten aan te lopen als gevolg van een conferentie van de ministers van Buitenlandse Zaken. Economische Zaken heeft een

nieuwe strategie: het trekt het initiatief naar zich toe. Erhard heeft in dat kader een mededeling en een verzoek aan de bewindslieden van het *Auswärtiges Amt*. De minister deelt mee dat hij “die zuständigen Abteilungen” van zijn department reeds heeft opgedragen “die Probleme des gemeinsamen Marktes soweit zu konkretisieren, daß bereits eine geeignete Grundlage für entsprechende Vertragsvorschriften geschaffen wird”. Daarnaast verzoekt hij Brentano en Hallstein in het licht van de tijd die deze exercitie in beslag zal nemen “den Beginn der internationalen Vertragsverhandlungen so anzusetzen, daß die nötigen Vorarbeiten ohne Überhastung vorher zu einem Abschluss gebracht werden können und außerdem auch noch ausreichend Gelegenheit zu einer eingehenden Behandlung im Kabinettsausschuss besteht”.⁶⁹

Nadat Pineau als voorzitter de conferentie van Venetië geopend heeft, verzoekt hij Spaak het rapport nader toe te lichten. Spaak verklaart daaraan geen behoefte te hebben.⁷⁰ Na deze weigering van Spaak vraagt Pineau aan de aanwezige bewindslieden wie van hen het nodig acht commentaar te leveren op het stuk. Het blijft stil. Pineau ziet zich gedwongen de Franse positie toe te lichten. De verklaring die Pineau aflegt komt voor veel van de aanwezigen als een donderslag bij heldere hemel, bovenal omdat “le Gouvernement français propose d’ouvrir maintenant la deuxième phase des travaux prévues par la Résolution de Messine, à savoir l’élaboration des traités ou arrangements relatifs aux questions traitées dans le rapport précité”.⁷¹

Pineau legt vervolgens uit welke randvoorwaarden Frankrijk in acht genomen wenst te zien bij de invoering van een gemeenschappelijke markt. De Franse regering stelt voor om geen volledig van tevoren vastgelegd systeem voor de overgang van de ene naar de andere fase in het verdrag op te nemen. In de plaats daarvan pleit Pineau er voor louter de eerste fase vast te leggen en aan het einde van deze fase (intergouvernementeel) te evalueren of er aan de gestelde randvoorwaarden, “par exemple, en matière d’abaissement des droits de douane et d’harmonisation concomitante des charges sociales”, voldaan is. Op de tweede plaats wijst Pineau op “un autre problème qui n’a pas été mentionné dans le rapport du Comité Intergouvernementale, à savoir celui des territoires d’outre-mer”.⁷² Pineau suggereert om een speciale taakgroep binnen de toekomstige intergouvernementele conferentie te belasten met dit vraagstuk. Op de derde plaats geeft Pineau aan dat “[l]e gouvernement français souhaite également que le traité sur l’EURATOM soit rédigé suivant un rythme plus rapide que celui du Marché commun”.⁷³ Frankrijk blijft het *Junktim* tussen de gemeenschappelijke markt en EURATOM ter discussie stellen. Tot slot doet Pineau de Raad het voorstel om Spaak te belasten met het

voorzitterschap van de aanstaande intergouvernementele conferentie. Dat laatste voorstel wordt unaniem aanvaard.⁷⁴

In reactie op de uiteenzetting van Pineau verklaart Hallstein (die Brentano vervangt) dat hij op basis van het Rapport-Spaak “a été autorisé à marquer son accord sur l’ouverture des négociations, au sein d’une Conférence unique, en vue de l’établissement des traités”. Hallstein tekent daarbij aan dat de regering van de Bondsrepubliek Duitsland zich het recht voorbehoudt “de présenter, au cours des négociations, des propositions comportant des compléments ou des amendements, en vue de la solution de problèmes particuliers”.⁷⁵ Een punt waar ook Beyen met nadruk aandacht voor vraagt.⁷⁶ Hallstein somt vervolgens de doelstellingen van de Bondsrepubliek Duitsland op. De West-Duitse regering legt de prioriteit bij de totstandbrenging van een douane-unie, het opstellen van regels voor het waarborgen van eerlijke concurrentie en het instellen van een wederaanpassingsfonds. Op de vierde plaats komt voor de Bondsrepubliek Duitsland de oprichting van EURATOM. Bovendien verklaart Hallstein dat de West-Duitse regering tegenstander blijft van een handelsmonopolie en een exclusief eigendomsrecht voor EURATOM. Van het militaire gebruik van kernenergie lijkt Hallstein een minder hard punt te maken, wat past in de radiostilte die sinds de conferentie van Brussel van februari rond dit onderwerp in acht wordt genomen.^(K)

Evenals Beyen, Spaak, Bech en Gaetano Martino, de Italiaanse minister van Buitenlandse Zaken, bepleit Hallstein het in stand houden van het *Junktim*. Dit punt wordt door Pineau geaccepteerd. Men besluit “de convoquer une Conférence unique, chargé de l’établissement des Traités relatifs au marché commun et à l’EURATOM”. Er wordt besloten zo spoedig mogelijk over te gaan tot verdragsonderhandelingen. Deze zullen op 26 juni te Brussel beginnen. De inhoudelijke onderhandelingen zullen plaatshebben in twee commissies: een ten behoeve van het verdrag over de gemeenschappelijke markt en een ten behoeve van het EURATOM-verdrag. Daarnaast wordt er een commissie ingesteld voor de redactie van de verdragsteksten. Beide commissies zullen rapporteren aan de stuurgroep waarin de delegatieleiders onder voorzitterschap van Spaak zitting zullen nemen. Deze delegatieleiders zijn, in tegenstelling tot in het Comité-Spaak, “des représentants directs des gouvernements”. Ten slotte wordt afgesproken dat de ministers van Buitenlandse Zaken periodiek bijeen zullen komen “pour régler les problèmes ‘politiques’”, in het bijzonder ten aanzien van het militaire gebruik van kernenergie en de associatie van de overzeese gebiedsdelen.⁷⁷

Na een uur en een kwartier vergaderen, sluit Pineau de ultra-korte conferentie. Het optimisme is groot; sommigen spreken zelfs van een “miracle”.⁷⁸ Spaak schrijft dat “les ravages de l’échec de la CED [EDG, MS] sont presque réparés et le terrain actuel est beaucoup meilleur”.⁷⁹ Dit neemt echter niet weg dat de besluiten voor een belangrijk deel lijken te berusten op schijnbare eensgezindheid. In een notitie die de *Direction* van Wormser opstelt, wordt opgemerkt dat “[l]’optimisme qui a marqué la fin de la conférence résultait plus de difficultés éludées que de difficultés réglées, de problèmes remis que de solutions trouvées”.⁸⁰ Evidente probleempunten zoals de invoering van de fasestructuur, de randvoorwaarden voor de eerste fase - in het bijzonder met betrekking tot de sociale harmonisatie -, de associatie van de overzeese gebiedsdelen, het handelsmonopolie en het eigendomsrecht van EURATOM, alsmede het *Junktim*, zijn niet dichter bij een oplossing gebracht. Er is slechts besloten te beginnen met de verdragsonderhandelingen.

Hallstein heeft Lahr meegenomen naar Venetië om *en marge* van de conferentie het beslissende overleg voor te bereiden dat Mollet en Adenauer begin juni te Luxemburg zullen hebben over de Saarkwestie. Op 30 mei, de slotdag van de conferentie, schrijft Lahr zijn moeder echter dat “daraus ... nicht viel geworden ist”.⁸¹ De stand van zaken in de Frans-Duitse onderhandelingen over de Saar vertoont nog steeds het beeld dat de West-Duitse ambassade in Parijs op 27 april heeft geschetst. Volgens de betreffende notitie heeft de Franse delegatie inmiddels de indruk “als ob es der deutsche Verhandlungspartner nicht ehrlich meine und die Saar früher oder später ohne jede Gegenleistung und ohne jede Sicherung der französischen Interessen einzukassieren beabsichtige”. Dit dreigt “die ganzen deutsch-französische Beziehungen zu vergiften”, aldus het codebericht.⁸²

Er zit nauwelijks beweging in het dossier als de Franse en West-Duitse delegaties elkaar op 4 juni “in Starbesetzung” - Adenauer, Brentano en Hallstein tegenover Mollet, Pineau en Faure - ontmoeten in Luxemburg.⁸³ Volgens Pineau speelt Adenauer die middag een cruciale rol in de onderhandelingen over de Saar,^(L) omdat deze “n’hésite pas à prendre position en faveur de la thèse française contre l’avis de ses propres collaborateurs”. Een opstelling die de bondskanselier zelf volgens Pineau, vrij naar Henri IV, heeft samengevat met de woorden: “[l]’Europe vaut bien quelques tonnes de charbon!”⁸⁴ In het perscommuniqué wordt gemeld dat de conferentie gekenmerkt werd door “einen sehr offenen und freundschaftlichen Charakter” en dat de bewindslieden zich “vom Geist echter europäischer Zusammenarbeit” hebben laten leiden.^(M) Daarnaast

betuigen Mollet en Adenauer nadrukkelijk hun steun aan de besluiten van Venetië.⁸⁵ Over de Saarkwestie worden concrete besluiten genomen. Het Saarland zal per 1 januari 1957 politiek onderdeel worden van de Bondsrepubliek Duitsland. In de periode tot 1 januari 1960 zal vervolgens de terugkeer op economisch terrein worden bewerkstelligd. Frankrijk behoudt het recht op vrij verkeer van goederen met het Saargebied, evenals privileges ten aanzien van het betrekken van kolen uit de Warndt inclusief het *Pachtfeld* Vuillemin/Großrosseln-Emmersweiler, het noord-oosten van het bekken.^(N) De kanalisering van de Moezel zal gezamenlijk en in samenwerking met de Luxemburgse regering ter hand genomen worden.^(O) Over de tolheffingen op scheepvaart is nog geen overeenstemming bereikt. Op 3 juli zullen de onderhandelingen over de verdere afwikkeling op basis van deze besluiten voortgezet worden op hoog ambtelijk niveau.⁸⁶

Hoewel er nog veel praktische punten geregeld moeten worden doet de politieke betekenis van de overeenkomst tussen Adenauer en Mollet over de Saar niet onder voor het ‘wonder’ van Venetië. In beide gevallen is er door politieke intentieverklaringen een basis van vertrouwen geschapen voor verdere onderhandelingen, die volgens de beide regeringsleiders bovendien nauw met elkaar samenhangen. In Venetië heeft Pineau daartoe het initiatief genomen en in Luxemburg is het Adenauer geweest die het besluit genomen heeft op basis waarvan verdere onderhandelingen met een zeker vertrouwen tegemoet gezien kunnen worden. Er is echter wel een cruciaal verschil. Pineau heeft nog niets weggegeven. Hij heeft slechts ingestemd met de aanvang van regeringsonderhandelingen over de gemeenschappelijke markt en EURATOM en daarbij heel duidelijk de Franse randvoorwaarden voor een toetreding tot de gemeenschappelijke markt op tafel gelegd. Adenauer heeft daarentegen aanzienlijke concessies gedaan om een positief resultaat veilig te stellen. Volgens de bondskanselier heeft het vraagstuk van de Saar “[s]eit dem Bestehen der Bundesrepublik ... wie ein Alp auf die französisch-deutschen Beziehungen gelastet”. Zijns inziens is het moment gekomen waarop Frankrijk en de Bondsrepubliek Duitsland zich van deze last moeten ontdoen. Omdat hij doordrongen is van de economische belangen die Frankrijk heeft in de Saar, is hij er van overtuigd dat geprobeerd moet worden om “auf wirtschaftlichem Gebiet ... Lösungsmöglichkeiten zu finden”.⁸⁷ Dat is tijdens het overleg in Luxemburg uitgemond in omvangrijke financiële concessies van West-Duitse zijde in ruil voor de Franse respectering van de uitslag van het - door Frankrijk zelf afgedwongen - Saarreferendum. Het *Handelsblatt* spreekt dan ook van “[e]in Hoher Preis für die Saar”.⁸⁸ De politieke feiten zijn er echter niet meer of minder om.

6.4. PARLEMENTAIRE VERHOUDINGEN EN *RAISON D'ÉTAT*

Op 6 juni staat de voorbereiding van de intergouvernementele conferentie op de agenda van de West-Duitse ministerraad. In feite behelst dit agendapunt de voortzetting van de departementale strijd tussen het *Auswärtiges Amt* en ministerie van Economische Zaken over de coördinatie van het nationale standpunt in de Europese onderhandelingen. De laatste keer dat dit punt in het kabinet aan de orde is geweest, op 9 mei, heeft het pragmatische compromisvoorstel van Strauß - tijdelijke mandatering van de minister van Buitenlandse Zaken ten behoeve van de conferentie van Venetië - ervoor gezorgd dat er geen definitief kabinetsbesluit genomen is. Ook nu weet Strauß uitstel te bedingen. Hij stelt voor de bespreking van een notitie die het *Auswärtiges Amt* heeft voorbereid door te schuiven naar het *Kabinettsausschuß für Wirtschaft*. In deze notitie stelt het *Auswärtiges Amt* dat het in het licht van de in Venetië genomen besluiten in de rede ligt dat de nationale delegaties die deelnemen aan de aanstaande intergouvernementele conferentie geleid worden door één verantwoordelijke delegatieleider. Het ministerie adviseert het kabinet ambassadeur Ophüls te benoemen tot leider van de West-Duitse delegatie en Von der Groeben aan te stellen als diens plaatsvervanger. Daarnaast adviseert Buitenlandse Zaken om het werkoverleg der staatssecretarissen verantwoordelijk te stellen voor het instrueren van de delegatie. Het kabinet stemt echter in met Strauß' voorstel tot uitstel van de bespreking van deze kwestie.⁸⁹

Op 19 juni staat het punt “organisatorische Vorbereitung der deutschen Beteiligung an der am 26. Juni 1956 in Brüssel beginnenden Regierungskonferenz” weer op de kabinetsagenda, omdat het onmogelijk is gebleken van tevoren een bijeenkomst van het *Kabinettsausschuß für Wirtschaft* te doen plaatsvinden. Het ministerie van Economische Zaken heeft inmiddels een notitie rondgestuurd waarin het voorstelt de verantwoordelijkheid voor de instructies neer te leggen bij het kabinet dan wel het *Kabinettsausschuß für Wirtschaft*.⁹⁰ Tijdens de kabinetszitting van 19 juni komen de bewindslieden echter opnieuw niet tot een besluit. Het agendapunt wordt opgeschort. Hetzelfde gebeurt tijdens de kabinetszittingen op 26 juni en 4 juli, wanneer de intergouvernementele conferentie inmiddels hoog en breed begonnen is.⁹¹ Het naderende zomerreces zorgt er vervolgens voor dat de onduidelijkheid rond de West-Duitse delegatie in Brussel niet dusdanig urgent wordt dat er op kabinetsniveau knopen doorgehakt moeten worden.⁹² Wel besluit Adenauer tegemoet te komen aan de wens van Spaak om Von der Groeben te benoemen op de post van voorzitter van de commissie

voor de gemeenschappelijke markt in de intergouvernementele onderhandelingen.⁹³ Dit gebeurt tegen de zin van Erhard, die liever had gezien dat Müller-Armack het betreffende voorzitterschap op zich zou nemen.

Terwijl de zaken in Brussel hun loop nemen wordt Adenauer in belangrijke mate in beslag genomen door de personele nasleep van een kabinetscrisis die in maart ternauwernood bezworen is. Nadat FDP-fractievoorzitter Dehler in januari is herkozen, is de coalitie onder druk komen te staan. Dehler heeft sinds het goedkeuringsdebat over de Parijse Akkoorden hevig oppositie gevoerd tegen Adenauers buitenlands beleid. Zo heeft hij tegen de Parijse Akkoorden gestemd en de bondskanselier “die wenig aktive Haltung der deutschen Beobachterdelegation bei der Genfer Außenministerkonferenz” aangewreven.⁹⁴ De spanning in de coalitie is eind januari verder toegenomen doordat de FDP in Nordrhein-Westfalen het vertrouwen in CDU-minister-president Karl Arnold heeft opgezegd en coalitiebesprekingen met de SPD geopend heeft. Nadat diverse bemiddelingspogingen van FDP-leden van het kabinet in Nordrhein-Westfalen gefaald hebben, is er op 23 februari een scheuring ontstaan binnen de FDP. De vier *Bundesminister* hebben zich samen met 12 parlementsleden afgescheiden van de FDP-fractie in de Bondsdag. Vice-kanselier Blücher heeft mede namens de FDP-ministers verklaard dat zij overtuigd zijn van de noodzakelijkheid van het voortbestaan van de coalitie. Deze verklaring heeft het bestuur van de CDU in staat gesteld de CDU/CSU aan te bevelen “die Koalition nur mit denjenigen der Abgeordneten fortzusetzen, die loyal die Zusammenarbeit in der Koalition weiterzuführen gewillt sind und das Verhalten der FDP in Nordrhein-Westfalen ablehnen”.⁹⁵ Het FDP-bestuur heeft daarop besloten om definitief met de coalitie te breken. De zestien leden die zich onder leiding van de FDP-bewindslieden hebben afgescheiden worden uit de partij gezet. Deze “Sezessionisten” zijn op 15 maart door de CDU/CSU-fractie als coalitiepartner erkend. Op 23 april hebben zij de *Freie Volkspartei* (FVP) opgericht.⁹⁶

Hoewel de vier voormalige FDP-ministers zich hebben afgescheiden van de partij en op die manier de regering gered hebben, kan het feit dat de FVP thans numeriek zwaar is oververtegenwoordigd in het kabinet niet zonder gevolgen blijven. Temeer, omdat de CSU er, voornamelijk bij monde van Strauß, voortdurend bij de bondskanselier op aandringt personele aanpassingen door te voeren die recht doen aan de parlementaire verhoudingen.⁹⁷ Over één personele aanpassing, waarmee *en passant* het departementale geharrewar over de Europese politiek geregeld zou kunnen worden, zijn de bondskanselier en de CSU het in ieder geval eens. Op 30 juni schrijft Adenauer een brief

aan Etzel, waarin hij hem mede namens de CSU verzoekt de plaats van Blücher als vice-kanselier in te nemen en tevens het voorzitterschap van het *Kabinettsausschuß für Wirtschaft* op zich te nemen.⁹⁸ Indien Etzel op het aanbod van de bondskanselier ingaat, betekent dat voor Adenauer een belangrijk succes. De bondskanselier kan dan met een gerust hart tegemoet komen aan de eis van Erhard om de *Europapolitik* onder de verantwoordelijkheid van het *Kabinettsausschuß für Wirtschaft* te brengen, omdat hij dan tegelijkertijd kan voorkomen dat Erhard via het *Kabinettsausschuß* de verantwoordelijkheid in de Europese dossiers naar zich toe zou kunnen trekken. Die verantwoordelijkheid (voor de instructies richting Brussel) zal veilig zijn bij Etzel.⁹⁹

Wanneer Adenauers plannen begin juli bekend worden is Erhard direct gealarmeerd. Op 3 juli schrijft hij de bondskanselier dat hij op geen enkele manier kan instemmen met het idee om Etzel als een soort “Überminister” op te nemen in het kabinet. In plaats daarvan stelt Erhard voor om Blücher, die zich “in ausgezeichneter Weise” van zijn taak gekweten heeft, op zijn post te handhaven.¹⁰⁰ Het is derhalve een meevaller voor Erhard dat Etzel het aanbod van Adenauer afwijst.¹⁰¹ Daarmee is de positie van Blücher als vice-kanselier en voorzitter van het *Kabinettsausschuß für Wirtschaft* gered.¹⁰² Dat betekent voor de nationale standpuntbepaling ten behoeve van de Brusselse onderhandelingen dat agendering in het kabinet voorlopig een hachelijke onderneming zal blijven. Het lijkt immers weinig twijfel dat indien de voorbereidende ambtelijke afstemming plaats zal vinden in een interdepartementale commissie onder penvoerderschap van het *Auswärtiges Amt* - met *Ministerialdirigent* Carstens als voorzitter -, dit Erhard en Strauß er niet van zal weerhouden op kabinetsniveau een eigen koers te varen.¹⁰³

Op 22 juni wordt er door de *Abteilungen I* en *III* van het ministerie van Economische Zaken een notitie opgesteld waarin verslag wordt gedaan van de “Überprüfung” van het deel van het Rapport-Spaak, dat handelt over de gemeenschappelijke markt. In deze notitie wordt een heel aantal aanpassingen voorgesteld. Deze zouden de vrijhandel ten goede komen. Er wordt uitgebreid stil gestaan bij de manier waarop in het Rapport-Spaak omgegaan wordt met “besonderen Verzerrungen” die volgens de notitie “bedenklich” is. Economische Zaken is ondubbelzinnig voor wat betreft de afwijzing van bindende (bovenstatelijke) bevoegdheden van de Commissie op het gebied van vrijwaringsclausules en aanbevelingen met betrekking tot de reductie van toltarieven. Ook de besluitvorming met gekwalificeerde meerderheid over het wederaanpassingsfonds wijst het departement van

de hand. Volgens Economische Zaken moet in plaats daarvan “die Stellung des Ministerrats ... verstärkt werden”. Daarnaast is het departement sceptisch over de weinig concrete (afdwingbare) doelstellingen op het gebied van de economische, monetaire en financiële harmonisatie. Ook is er nog een aantal kwesties waarbij aanvullend onderzoek nodig is. Deze betreffen onder andere de associatie van de overzeese gebiedsdelen en de betrekkingen met Berlijn. Tot slot voorziet de notitie in een inventarisatie van de talrijke vragen en problemen die de overige betrokken departementen hebben in relatie tot het Spaak-Rapport. Daarbij wordt overigens opgemerkt dat “[d]as Auswärtiges Amt ... seine Stellungnahme bisher nicht bekannt gegeben [hat]”.¹⁰⁴

Op 26 juni beginnen in Brussel de onderhandelingen over de gemeenschappelijke markt en EURATOM. Voor wat betreft de personele bezetting heeft Spaak de zaak rond. Hij heeft Uri aangesteld als zijn persoonlijke adviseur en als tegenhanger van Von der Groeben is de CEA-topambtenaar Pierre Guillaumat benoemd tot voorzitter van de commissie voor EURATOM.¹⁰⁵ De groep delegatieleiders bestaat voor de helft uit dezelfde personen als in het Comité-Spaak: Snoy et d’Oppuers voor België, Schaus voor Luxemburg en Ophüls voor de Bondsrepubliek Duitsland. Gaillard is als leider van de Franse delegatie vervangen door staatssecretaris Faure, met Marjolin als diens plaatsvervanger en Verret als politiek adviseur, terwijl Benvenuti en Verryn Stuart plaats hebben gemaakt voor Vittorio Confalonieri en Johannes Linthorst Homan.¹⁰⁶ In het bijzonder de personele wijzigingen aan het hoofd van de Franse delegatie baren opzien en lijken een indicatie van het belang dat de regering-Mollet hecht aan het welslagen van de intergouvernementele conferentie.¹⁰⁷ *En marge* van de eerste bijeenkomst heeft Spaak een gesprek met Faure. Faure maakt Spaak meteen duidelijk dat de Franse regering onverminderd tegenstander is van het *Junktim*. Het in stand houden van het *Junktim* is volgens Faure hét middel om in de *Assemblée nationale* opnieuw een debacle vergelijkbaar met de mislukking van de EDG te veroorzaken. Zijns inziens vormt “[l]a signature d’EURATOM ... le seul moyen d’entraîner ensuite la ratification du Marché commun par le Parlement”.¹⁰⁸

Op basis van de ervaringen met de EDG in het Franse parlement heeft Mollet besloten dat er in de *Assemblée* gedebatteerd moet worden alvorens de Brusselse onderhandelingen daadwerkelijk tot resultaten kunnen leiden. Dit debat wordt door de regering-Mollet gezien als dé test voor haar pro-Europese beleid. Belangrijk uitgangspunt voor het debat is dat Washington op instigatie van Spaak - die er aan herinnerd heeft dat “the French would take exception to an American treaty with Germany, especially if it

preceded any agreement with France” - na de conferentie van Venetië verder tegemoet is gekomen aan de Franse verlangens op het terrein van kernenergie.¹⁰⁹ In juni sluiten de Verenigde Staten een bilateraal akkoord met Frankrijk, terwijl de onderhandelingen met de Bondsrepubliek Duitsland tezelfdertijd getraineerd worden.¹¹⁰

Op verzoek van de regering beginnen de beraadslagingen in de *Assemblée* op 5 juli met inleidende presentaties van Francis Perrin, de directeur van de CEA, en Armand. Het debat zal mede daardoor vrijwel uitsluitend gaan over EURATOM. Beide inleidingen zijn gewijd aan het EURATOM-deel van het Rapport-Spaak en zijn doorwrochte pleidooien ten gunste van de atoomgemeenschap.¹¹¹ De *Assemblée* gaat evenwel niet over één nacht ijs. Het debat zal tot 11 juli voortduren. De communisten en gaullisten bieden hevig verzet, terwijl Faure hardnekkig het kabinetsbeleid verdedigt. De communisten zien de West-Europese onderhandelingen over het Rapport-Spaak als een zeer ongewenste provocatie van de Sovjet-Unie, terwijl de gaullisten vrezen voor schade aan het programma ter verkrijging van een onafhankelijke *force de frappe*.¹¹² Ook het smaldeel van de radicale partij onder leiding van Mendès-France laat zich niet onbetuigd. Het eist deelname van het Verenigd Koninkrijk aan de onderhandelingen als noodzakelijk tegenwicht tegen de Bondsrepubliek Duitsland. Mede gezien deze kritiek uit de eigen gelederen komt de regering er niet onderuit concessies te doen.^(p) Op de slotdag van het debat verklaart Mollet op niet mis te verstane wijze dat EURATOM op geen enkele manier een barrière zal vormen voor het nationale militaire kernenergieprogramma van Frankrijk, met dien verstande dat er geen testexplosie zal plaatsvinden voor januari 1961.¹¹³ Mede als gevolg van deze toezegging mondt de stemming in de *Assemblée* uit in een steunbetuiging voor EURATOM (332 voor, 181 tegen) en is een moratorium in het EURATOM-verdrag *de facto* overbodig geworden.¹¹⁴

In Brussel zijn de onderhandelingen ondertussen begonnen. Onder leiding van de commissievoorzitters Von der Groeben en Guillaumat wordt er vanaf 27 juni aan de hand van ontwerpverdragsteksten vergaderd. In de onderhandelingen over de gemeenschappelijke markt blijkt het vraagstuk van de sociale harmonisatie onveranderd één van de grootste problemen. In de eerste ontwerpverdragstekst wordt de procedure voor de correctie van specifieke distorsies, zoals die in het Rapport-Spaak is opgenomen, weliswaar gehandhaafd, maar de Franse interpretatie van het begrip sociale harmonisatie, volgens Marjolin overigens een “terme que personne n’a jamais été capable de définir”, stuit de West-Duitse en de Nederlandse delegatie tegen de borst.¹¹⁵

Gedurende de maand mei is het Franse standpunt door het *Comité Interministériel* vastgelegd in een memorandum. De passage die door Marjolin wordt aangemerkt als de kern van het memorandum strookt met de aloude opvatting van de *Quai* “que la France ne pouvait pas aborder la concurrence à armes égales”. In het memorandum wordt gehamerd op de harmonisatie van sociale wetgeving. Daarnaast bevat het memorandum de sinds Venetië bekende Franse eisen betreffende de associatie van overzeese gebiedsdelen en de noodzaak van een experimentele periode van vier jaar. Ook het endemische probleem van het Franse prijsniveau komt aan de orde; verlaging blijft ondenkbaar, want “l’abaissement du taux de change signifie une réduction du niveau de vie de la population”. De oplossing voor de prijsdispariteit moet volgens het memorandum gezocht worden “dans l’harmonisation de plus en plus poussée des charges qui interviennent dans la formation des prix de revient”. Dat laatste betreft in eerste instantie sociaal beleid, zoals de gelijke beloning van mannen en vrouwen, een uniformering voor wat betreft duur en beloning van de werkweek, evenals voor wat betreft de betaling van overuren en betaald verlof. Bovendien dienen deze maatregelen nog aangevuld te worden met allerlei tijdelijke vrijwaringsclausules. Het feit dat Marjolin het hele concept van (sociale) harmonisatie beoordeelt “comme une exigence absurde” bij de invoering van een gemeenschappelijke markt is ondergeschikt aan het politieke belang van deze eisen.¹¹⁶

De Franse delegatie lijkt de eis tot sociale harmonisatie in belangrijke mate te gebruiken om de structurele problemen achter het Franse prijsniveau te verdoezelen. Dit neemt echter niet weg dat de onderhandelingen in Brussel gedomineerd worden door het Franse voorstel voor een onderzoek op het gebied van sociale harmonisatie. Voor de Bondsrepubliek Duitsland klemmt het fundamentele vraagstuk betreffende haar *Europapolitik*, dat reeds in het voorjaar van 1955 tijdens het overleg in Bad Bertrich werd aangestipt (zie paragraaf 4.2), daardoor steeds heviger. Is de Bondsrepubliek Duitsland bereid om binnen de kaders van een gemeenschappelijke markt aanvullende financieel-economische steun voor de noodlijdende Franse economie toe te staan, ook wanneer dit op economische gronden niet te rechtvaardigen valt, maar louter vanuit politiek oogpunt nastrevenswaardig is? De nieuwe Franse initiatieven met betrekking tot de gemeenschappelijke markt nopen tot een beantwoording van deze vraag. Blijft de Bondsrepubliek Duitsland een antwoord schuldig, dan zal zij, zoals gezegd, spoedig achter de feiten aanlopen zonder dat zij werkelijke voorwaarden kan stellen aan de gemeenschappelijke markt om de West-Duitse belangen te waarborgen (zie paragraaf 5.4).

In Bonn buigen de hoge ambtenaren van de betrokken ministeries zich op 3 juli over twee inhoudelijke kwesties met betrekking tot de gemeenschappelijke markt: de sociale harmonisatie en de coördinatie van het economische beleid. Het is zeer waarschijnlijk dat er in Brussel een ondercommissie in het leven geroepen zal worden die een onderzoek inzake “die Frage der unterschiedlichen sozialen Belastungen” dient te entameren. De aanwezigen blijken het er roerend over eens dat dit door Frankrijk bepleite aanvullende onderzoek reden is tot argwaan. Immers, “[a]ls Konsequenz könnte Frankreich bei einem Ergebnis der Untersuchung, nachdem die soziale Belastungen in Frankreich tatsächlich höher liegen als in den übrigen Staaten, Anspruch auf Angleichung der sozialen Lasten in den übrigen Staaten an seine eigenen hohen Lasten ... erheben”. Bij de aanwezige ambtenaren bestaat er bovendien geen twijfel over dat de hele kwestie van de sociale harmonisatie “ein Scheinproblem” is. Het lijkt de aanwezigen “[a]us verhandlungstaktischen Gründen” evenwel niet wenselijk dat de West-Duitse delegatie zich tegen een onderzoek verzet. In plaats daarvan moet zij “einen ausdrücklichen Vorbehalt gegen den Wert solcher Untersuchungen anmelden, indem zum Ausdruck gebracht wird, dass es sich hier nach deutscher Ansicht um ein technisches Scheinproblem handelt”. Daarbij wordt bovendien aangetekend dat het onderzoek zich “eigentlich auf die Wechselkurse erstrecken [müsste]”.¹¹⁷

Op 12 juli besluit de commissie voor de gemeenschappelijke markt inderdaad tot het instellen van een studiec ommissie op het terrein van de sociale harmonisatie. Tijdens de vergadering van de commissie voor de gemeenschappelijke markt op 20 juli blijkt dat deze studiec ommissie niet tot overeenstemming kan komen ten aanzien van harmonisatie op het gebied van gelijke beloning en de betaling van overuren en vakantiedagen. Dergelijke ‘loonharmonisatie’ wil Frankrijk koste wat kost meegenomen zien als onderdeel van de sociale harmonisatie. De overige delegaties zijn daar echter mordicus tegen. Uiteindelijk besluit de commissie de kwestie van de sociale harmonisatie ‘in zijn geheel’ voor te leggen aan de delegatieleiders. Voor het zomerreces wordt echter ook op dat niveau geen overeenstemming bereikt over dit vraagstuk.¹¹⁸

De andere twistpunten die de ministers van Buitenlandse Zaken van de EGKS in Venetië omzeild hebben worden voor de zomer ook niet dichterbij een oplossing gebracht. Voor wat betreft het *Junktim* staan Frankrijk en de Bondsrepubliek Duitsland nog steeds lijnrecht tegenover elkaar. De Bondsrepubliek Duitsland krijgt binnen de EGKS weliswaar meer steun dan Frankrijk, maar de Franse regering kan in deze kwestie rekenen op steun uit Washington. Dulles instrueert de Amerikaanse ambassades in de

hoofdsteden van de EGKS-lidstaten op 13 juli langs de volgende lijnen: “the United States ... hopes that approval of a treaty for EURATOM ... will not be held up until Common Market negotiations are completed. We see no need for a linking of the Common Market and of EURATOM at this time”.¹¹⁹ Op 14 juli consulteren Monnet en Kohnstamm de Amerikaanse ambassade in Parijs. Tijdens deze bespreking benadrukt Monnet tegenover zijn Amerikaanse gesprekspartners dat de uitkomst van het EURATOM-debat in het Franse parlement een “enormous boost” betekent voor de verdragsonderhandelingen in Brussel. Hij wijst er bovendien op dat “[t]he real problem ... [is] now to be found in Germany”. Volgens Monnet draait het nu allemaal om de West-Duitse weerstand “on the issue of ownership of nuclear materials” en is het van grootste belang dat “the Germans should not be left in doubt as to United States unwillingness to enter into bilateral arrangements which would permit the German Government to turn over title to nuclear material to private industrial interests”.¹²⁰

De Amerikaans-Duitse relatie staat in toenemende mate onder spanning. De Amerikaanse regering heeft twijfel gezaaid ten aanzien van haar betrouwbaarheid bij bondskanselier Adenauer. Een dag eerder, op 13 juli, is Adenauer zeer onaangenaam verrast door een nieuw Amerikaans plan met betrekking tot het Europese veiligheidsbeleid. Dit plan wordt in de *New York Times* van die dag aangekondigd als het Radford-plan (vernoemd naar de voorzitter van de chefs van staven, admiraal Arthur W. Radford). Het Radford-plan, dat volgens Adenauer “für uns in Deutschland außerordentlich große Gefahren” met zich brengt,¹²¹ past in de zogeheten *New Look*, het nieuwe Amerikaanse defensiebeleid dat uitgaat van een ondubbelzinnige prioriteitstelling ten gunste van de verdere uitbouw van het Amerikaanse kernwapenarsenaal. Om de vereiste middelen vrij te maken zouden volgens het Radford-plan de conventionele strijdkrachten drastisch ingekrompen moeten worden, in het bijzonder wat betreft de overzee gestationeerde troepen.¹²² In de ogen van Adenauer is een eenzijdige troepenreductie van de Verenigde Staten in West-Duitsland spelen met vuur, want “die Sowjetzone” beschikt “einschließlich ihrer Polizei über 250.000 Mann unter Waffen”. De Sovjet-Unie kan daardoor op ieder moment “an irgendeiner Stelle des Eisernen Vorhanges von ihrer Seite aus eine Art Bürgerkrieg” beginnen. Volgens Adenauer zou dat betekenen dat “[d]ie Bundesrepublik ... aufgerollt werden [würde]”, omdat “[d]ie Amerikaner ... bei einer Verwirklichung des Radford-Planes das mit ansehen [würden], ohne Einschreiten zu können, denn ein Einschreiten würde einen atomaren Krieg bedeuten”.¹²³ Kort na de berichten over het Radford-plan stelt Adenauer in het kabinet

dat er door toedoen van het monopolie van de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie op het gebied van kernwapens tussen beide supermogendheden “paradoxerwise eine Interessengemeinschaft” bestaat. De (West-Europese) mogendheden, die niet over nucleaire slagkracht beschikken, zijn “deklassiert”.¹²⁴ Zonder kernwapens zal het West-Duitse leger in de toekomst “bloßes ‘Schlachtvieh’” zijn.¹²⁵

Adenauer is daarom van mening dat de Bondsrepubliek Duitsland het in de Akkoorden van Parijs opgenomen verbod op de productie van kernwapens moet heroverwegen. Dit plaatst de constructieve besprekingen die Bonn al sinds enige tijd voert met Parijs over verdergaande Frans-Duitse defensiesamenwerking in een nieuw licht. Op 28 april 1956 heeft de Franse regering het initiatief genomen tot deze bilaterale besprekingen die in het bijzonder gericht zijn op Frans-Duitse samenwerkingen met betrekking tot de luchtvaart en de bouw van een fabriek voor de splitsing van isotopen. Strauß heeft meteen positief gereageerd op deze Franse voorstellen. Thans sluiten deze bilaterale initiatieven echter eveneens goed aan bij de nieuwe prioriteiten in het buitenlandse beleid van de Bondsrepubliek Duitsland, zoals Adenauer die in het kabinet naar voren gebracht heeft.¹²⁶ Vanuit het perspectief van Adenauer bieden deze besprekingen wellicht uitzicht op een heropening van de discussie over het verbod op West-Duitse productie van kernwapens zoals vastgelegd in de Parijse Akkoorden.

Zoals in dit hoofdstuk duidelijk is geworden, betekenen de resultaten van de conferentie van Venetië ten aanzien van het Rapport-Spaak en de Frans-Duitse regeringsconsultaties in juni 1956 over de Saar een doorbraak ten gunste van de *relance européenne* en de Frans-Duitse verzoening. In Venetië blijkt de Franse regering bij monde van minister Pineau niet langer te volharden in een afwijzing van de gemeenschappelijke markt. De resultaten van de conferentie van Venetië impliceren voor de West-Duitse (onderhandelings)positie in Brussel echter dat de Bondsrepubliek Duitsland het zich niet langer kan veroorloven de bestaande dubbelzinnigheid in haar opstelling ten aanzien van het Messina-programma te laten voortduren. Bovendien heeft de SPD zich, dankzij Monnet, na jaren van eurosceptis gecommitteerd aan ‘Europa’. De regering-Adenauer dient er dus eveneens voor te waken dat binnenlands de ‘Europese agenda’ niet geëkaapt wordt door de socialisten. De constructieve opstelling van Adenauer in de Frans-Duitse onderhandelingen over (het vraagstuk van de kolenindustrie in) de Saar lijkt echter reële mogelijkheden te bieden voor een vergaande Frans-Duitse entente ten gunste van ‘Europa’. Daarenboven is in dit hoofdstuk aan het licht gekomen dat Adenauer deze mogelijkheden ziet, maar in eerste instantie niet vertaalt in termen van het Messina-

programma, zoals uitgewerkt in het Rapport Spaak. De bondskanselier lijkt voor alles te anticiperen op verdergaande (nucleaire) defensiesamenwerking in West-Europa; zeker na de presentatie van het Radford-plan. De aanhoudende desinteresse van Adenauer leidt ertoe dat de richtingenstrijd over de *Europapolitik* ook na de conferentie van Venetië niet beslecht wordt. Het blijft onmogelijk om een inhoudelijk eensluidend West-Duits standpunt te formuleren ten behoeve van de verdragsonderhandelingen die na Venetië hun aanvang nemen. De pogingen van de *Abteilungen I* en *III* van het ministerie van Economische Zaken om een (frequentere) bespreking van de Brusselse onderhandelingen op kabinetsniveau mogelijk te maken blijven zonder resultaat. Mede in het licht van ‘Venetië’ en de pro-Europese uitkomst van het EURATOM-debat in de *Assemblée* acht het *Auswärtiges Amt* het verkieslijker om de West-Duitse onderhandelingsdelegatie een zo groot mogelijke vrijheid te gunnen door zo min mogelijk instructies op kabinetsniveau vast te leggen.

DUBBELSPEL

“Man habe sich nicht ganz der Vermutung erwehren können, dass deutscherseits eine ‘kleine Frage’ als Anlass zum Scheitern genommen worden sei, um die ‘großen Fragen’ nicht behandeln zu müssen”^{*1}

Op 26 juli 1956 kondigt de Egyptische president Gamal Abdel Nasser de nationalisatie van de Suezkanaalmaatschappij af. Deze maatschappij beheert de concessies voor de exploitatie van het Suezkanaal. De directe aanleiding voor deze vergaande maatregel is het besluit van de Verenigde Staten om zich terug te trekken uit de financiering van de Aswan-dam, een Egyptisch prestigeobject. Nasser legt uit dat de Egyptische regering de bouw van de Aswan-dam in de toekomst beoogt te financieren met de opbrengsten uit de exploitatie van het Suezkanaal. De eigenaren van de kanaalmaatschappij zullen schadeloos gesteld worden. De Suezkanaalmaatschappij is grotendeels in Brits-Franse handen. Het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk protesteren hevig tegen de nationalisatie van de kanaalmaatschappij. Zij bepleiten in plaats daarvan, met steun van de Verenigde Staten, een internationalisering van het kanaal. In Bonn houdt Adenauer Washington in belangrijke mate verantwoordelijk voor het ontstaan van de crisis rond het Suezkanaal.²

In dit hoofdstuk beschrijf ik de ontwikkelingen in de Europese politiek van de Bondsrepubliek Duitsland van eind juli tot en met oktober 1956. In deze periode beginnen in Brussel de verdragsonderhandelingen over de gemeenschappelijke markt en EURATOM. Na het zomerreces stagneren de onderhandelingen. De onderhandelingen dreigen zelfs definitief afgebroken te worden als de conferentie van ministers van Buitenlandse Zaken van de EGKS, op 20 en 21 oktober in Parijs, op een regelrechte mislukking uitloopt.

---

* Heinz Krekeler over de beeldvorming in het *State Department*, op 30 oktober 1956

Allereerst besteed ik aandacht aan het verschil in slagvaardigheid tussen de Franse en West-Duitse regeringen ten aanzien van de verdragsonderhandelingen gedurende de zomermaanden. In Bonn schuift men de problemen voor zich uit. De West-Duitse regering blijkt diensgevolge niet in staat een heldere onderhandelingslijn uit te zetten voor haar delegatie in Brussel. Bondskanselier Adenauer tendeert, mede onder invloed van de Suez-crisis en het Radford-plan, steeds sterker in de richting van een versterking van de WEU als alternatief voor de onderhandelingen in Brussel. Tegelijkertijd hakt Mollet in september definitief de knoop door ten gunste van de gemeenschappelijke markt, maar dan wel op Franse voorwaarden (paragraaf 7.1). Daarna ga ik in op de ‘constructieve’ Franse voorstellen ten aanzien van de gemeenschappelijke markt. Deze voorstellen zorgen voor onrust in de West-Duitse regeringsorganisatie en leggen de ‘stinkende wond’ bloot die de ‘zachte heelmeeesters van Eicherscheid’ tot dan toe in belangrijke mate aan het zicht hebben weten te onttrekken. Tegelijkertijd onderneemt Etzel vanuit Luxemburg pogingen om toch voldoende draagvlak in de West-Duitse regeringsorganisatie te creëren voor een positief resultaat van de Brusselse onderhandelingen, in het bijzonder met betrekking tot EURATOM (paragraaf 7.2). Vervolgens sta ik stil bij de besprekingen tussen de Franse en West-Duitse regering op 29 september 1956 in Bonn. Tijdens deze besprekingen worden de laatste heikele punten met betrekking tot de aansluiting van het Saarland bij de Bondsrepubliek Duitsland geregeld. Bovendien scheppen Mollet en Adenauer een basis van vertrouwen die, getuige het perscommuniqué, een voorbode kan zijn van een succesvol vervolg van de onderhandelingen over de gemeenschappelijke markt en EURATOM. Enige dagen later worden deze positieve voortekenen voor een groot gedeelte teniet gedaan. Het lukt Erhard en Strauß tijdens de kabinetszitting waarin de instructies voor de West-Duitse delegatie opgesteld worden, de ruimte voor West-Duitse concessies danig te beperken. Daarnaast weten zij te bewerkstelligen dat ze aanwezig zullen zijn bij de aanstaande conferentie van ministers van Buitenlandse Zaken van de EGKS in Parijs, waar vergaderd zal worden over de stand van zaken in de onderhandelingen over de gemeenschappelijke markt en EURATOM (paragraaf 7.3). De laatste paragraaf is gewijd aan de conferentie van Parijs en het diplomatieke spel tussen Bonn, Luxemburg en Parijs dat op de mislukking van deze conferentie volgt. In de nasleep van de mislukte conferentie krijgt Etzel uiteindelijk de verantwoordelijkheid voor de coördinatie van het West-Duitse standpunt (paragraaf 7.4).

7.1. NASSERS WIG

Tijdens een interdepartementaal overleg op 27 juli brengt Carstens verslag uit van de bespreking die de delegatieleiders een dag eerder in Brussel gevoerd hebben. Faure heeft dat laatste overleg geopend met een toelichting op het gunstige verloop van het (EURATOM)debat in de *Assemblée*. Daarnaast heeft de Franse staatssecretaris volgens Carstens opgeroepen tot “rasches Handeln”. Hierbij heeft Faure gemeld dat hij van mening is dat “[z]wischen dem Projekt EURATOM und dem Gemeinsamen Markt ... eine enge Verbindung [bestände]”. Het woord *Junktim* is daarbij evenwel niet gevallen. Tot besluit van zijn bijdrage heeft Faure overigens voor alle duidelijkheid nog eens opgemerkt dat Frankrijk “[a]uf die Herstellung von Atomwaffen ... nicht verzichtet”.³

Na het verslag van Carstens neemt Von der Groeben het woord. De voorzitter van de commissie voor de gemeenschappelijke markt snijdt vrijwel meteen “das Problem der Untersuchung der sozialen Belastungen und sozialen Harmonisierung” aan. Hij vertelt dat Marjolin en Ophüls een moeizame discussie hebben gevoerd over het nut en de noodzaak van dergelijke onderzoeken. Uiteindelijk heeft Marjolin toegezegd dat “seitens der französischen Delegation keineswegs eine Verschleppung der Konferenzarbeit bzw. eine präjudizielle Verwendung der Untersuchungsergebnisse beabsichtigt sei”. Daarop heeft Ophüls volgens Von der Groeben opgemerkt dat “es ... schwer verständlich [sei], warum denn überhaupt diese Untersuchungen angestellt werden sollten”.⁴ Ophüls heeft op dit punt steun gekregen van de overige delegatieleiders. Uiteindelijk heeft men besloten het punt in september opnieuw te bespreken.^(A)

Vervolgens spitst het interdepartementale overleg zich verder toe op de problematiek van de sociale harmonisatie. Von Boeckh van het *Bundeswirtschaftsministerium* en Herbert Knolle van het *Bundesministerium für Arbeit* maken zich hard voor een aanpassing van de passage op de pagina's 65 en 66 van (de Franse versie van) het Rapport-Spaak. Op deze pagina's wordt een stapsgewijze sociale harmonisatie voorgesteld met betrekking tot de gelijke beloning van mannen en vrouwen, de duur van de werkweek, de betaling van overuren, en de duur van betaalde vakantie. Volgens het Rapport-Spaak conformeren de lidstaten zich aan een “effort spécial d'harmonisation progressive” op deze terreinen, ook wanneer er geen sprake blijkt te zijn van distorsies als gevolg van een verschil in sociale lasten.⁵ Dit gaat volgens Von Boeckh te ver. Hij wijst er op dat

“jede Harmonisierung die Gefahr in sich berge, dass immer nach oben auf den teuersten unrationellen Stand angeglichen würde. So müssten die übrigen Länder sich immer nach dem Land richten, das auf sozialem Gebiet die größten Belastungen aufzuweisen hätte. Das könnte politisch gesteuert werden und die wirtschaftliche Entwicklung in den Ländern, die ein hohes Maß von sozialen Belastungen nicht vertragen, gefährden”.⁶

De aanwezigen spreken af dat er nog een interdepartementale afstemmingsronde gehouden zal worden voordat de West-Duitse delegatie tijdens het volgende overleg van de delegatieleiders in Brussel, op 6 september, haar positie ten aanzien van de sociale harmonisatie zal bepalen.^(B) Op aandrang van het *Auswärtiges Amt*, dat waarschuwt voor de tactische risico's van een te gedetailleerde positiebepaling, wordt ten slotte besloten “kein deutsches Papier zu dieser Frage vorzulegen, sich aber intern ... vorzubereiten”.⁷

De afloop van het debat in de *Assemblée* heeft EURATOM weer in het centrum van de onderhandelingen geplaatst. Dat is reden tot optimisme bij het Actiecomité van Monnet dat zich, evenals de Franse en Amerikaanse regering, inspant om zo spoedig mogelijk een verdrag over EURATOM tot stand te brengen. Kohnstamm heeft in juni besloten om zijn functie bij de Hoge Autoriteit neer te leggen om zich voltijds te kunnen wijden aan het vice-voorzitterschap van het Actiecomité. In zijn nieuwe rol is Kohnstamm persoonlijk adviseur van Monnet. Zijn werkzaamheden staan volledig in het teken van EURATOM. Kohnstamm is eerst en vooral gericht op het overwinnen van de West-Duitse tegenstand tegen het project. Daartoe maakt hij veelvuldig gebruik van zijn netwerk in Luxemburg, waarbinnen Etzel een centrale plaats inneemt. Op 11 augustus stelt Kohnstamm het *State Department* op de hoogte van zijn plannen om Strauß te dwarsbomen. Hij legt uit dat zijn hoop inzake EURATOM gevestigd is op Etzel. Volgens Kohnstamm is Etzel “inclined to use his actually very great influence” - de laatste heeft, zoals gezegd, kort tevoren een aanbod van Adenauer om vice-kanselier te worden naast zich neer gelegd (zie paragraaf 6.4). Kohnstamm gelooft dat Etzel “will be on our side”, dat wil zeggen die van Monnet en de Amerikaanse regering.⁸

Op 16 augustus stuurt Kohnstamm een notitie aan Etzel om hem te informeren over de stand van zaken in de Brusselse onderhandelingen.^(C) In de eerste alinea's van zijn uiteenzetting merkt Kohnstamm op dat de nationalisatie van de Suezkanaalmaatschappij “erwiesen [hat] wie gefährlich es ist in der Energieversorgung stark vom nahen Osten abzuhängen”. Kohnstamm concludeert dat de stemming in de *Assemblée* en de urgentie

van een Europese energievoorziening “[i]m Grossen und Ganzen ... einen ausgezeichneten Hintergrund für die Brüsseler Verhandlungen bilden”.⁹

In het tweede gedeelte van de notitie gaat Kohnstamm nader in op de stand van zaken in de verdragsonderhandelingen. Hij moet vaststellen dat “[b]is jetzt ... wenig in Brüssel geschehen [ist]”. In het licht van de geringe progressie in Brussel spreekt Kohnstamm Etzel aan in zijn hoedanigheid als prominent West-Duits politicus. Hij vat samen dat “man in den Kreisen der Delegationen schon jetzt den Eindruck [hat], dass es in drei Punkten ... große Schwierigkeiten mit der deutschen Delegation geben könnte, und über die man vielleicht ohne Eingriff der verantwortlichen Staatsmänner nicht hinwegkommen wird”. Kohnstamm maakt Etzel erop attent dat in Brussel reeds de grap de ronde gaat dat er niet zes maar zeven delegaties over EURATOM onderhandelen. Er zouden namelijk twee West-Duitse delegaties actief zijn: één van het *Auswärtiges Amt* en één onder leiding van minister Strauß.¹⁰ De drie punten waar Kohnstamm op doelt, betreffen: het *Junktim*, het eigendomsrecht van EURATOM en het handelsmonopolie van EURATOM.^(D) Bij Kohnstamm en Monnet rijpt inmiddels langzaam maar zeker het idee om een ‘comité van wijzen’ voor EURATOM in te stellen als instrument om in de kwesties van het eigendomsrecht en het handelsmonopolie een compromis te forceren. Een voorstel in deze richting zou, mede door de samenstelling van het comité, moeten kunnen rekenen op de steun van bondskanselier Adenauer. In dit licht lijkt Etzel een meer dan geschikte kandidaat om zitting te nemen in dit ‘comité van wijzen’.¹¹

Begin september boekt Kohnstamm een belangrijk succes bij Etzel. De vice-voorzitter van de Hoge Autoriteit verklaart zich in een gesprek met Kohnstamm “bereid in Junktim te helpen”. Etzel heeft op korte termijn een onderhoud met Adenauer. Hij heeft een voorgesprek met Hallstein gehad, waaruit volgens Kohnstamm gebleken is dat Adenauer en Hallstein “vol goeden willen” zijn, maar te kampen hebben met de “[m]oeilijkheden” in de eigen regering. Nadat Etzel zijn gesprek met Adenauer heeft gehad, verzekert hij Kohnstamm dat dit onderhoud succesvol is verlopen. Adenauer heeft aangeven dat “[Europa] juist nu politiek op de voorgrond moet”. Bovendien heeft de bondskanselier zich bereid verklaard “in te grijpen, directieven te geven”. Ten slotte is Adenauer akkoord gegaan met het idee van de drie ‘wijzen’, waaronder Etzel.¹²

Op 4 september vergadert een gedeelte van het Franse kabinet over de positie die de Franse delegatie moet innemen in de Brusselse onderhandelingen. De scepsis ten opzichte van de gemeenschappelijke markt is groot. Diverse bewindspersonen sluiten zich aan bij superminister Ramadier, die het hele project afwijst. Pineau spreekt zich echter

ondubbelzinnig uit voor de gemeenschappelijke markt: “[s]ans l’Europe, nos difficultés deviendront insurmontables, au lieu d’adapter notre politique européenne à notre politique économique, nous devons adapter notre politique économique à notre politique européenne”. Hij krijgt steun van Mollet, die de gemeenschappelijke markt betitelt als “un bien en soi, même pour la France”, en benadrukt dat het project zijns inziens “n’est pas une pilule à avaler mais une solution valable pour la France”. Mollet zet Ramadier en diens medestanders definitief buiten spel met de opmerking dat een Franse afwijzing van de gemeenschappelijke markt “l’échec de l’EURATOM” zou betekenen.¹³ Het kabinet neemt vervolgens een door Marjolin geredigeerd voorstel aan dat behelst dat de overgang van de eerste naar de tweede etappe van de gemeenschappelijke markt slechts kan plaatsvinden indien de Raad besluit dat de lidstaten hebben voldaan aan bepaalde voorwaarden. Marjolin weet dat “une telle clause ne créerait pas de sérieuses difficultés à Bruxelles”, omdat de voorwaarden (nog) niet geëxpliciteerd zijn.¹⁴ In het *Comité Interministériel* wordt intussen onder leiding van Verret gewerkt aan instructies met behulp waarvan Faure de delegatieleiders een toelichting kan geven op de voorwaarden, waaronder Frankrijk bereid is om in te stemmen met een gemeenschappelijke markt.¹⁵

Op 6 september vindt de eerste vergadering van delegatieleiders na de zomer plaats. Voor de zomer hebben de delegatieleiders, zoals gezegd, afgesproken om het vraagstuk betreffende de sociale harmonisatie onderwerp te laten zijn van dit overleg. Wanneer het punt ter sprake komt, neemt Faure het woord. Hij doet tekstvoorstellen voor de artikelen met betrekking tot de sociale harmonisatie in het conceptverdrag - artikel 3 d) en artikel 48.¹⁶ Deze tekstvoorstellen komen neer op het volgende. Artikel 3 d) behelst de intentie van de lidstaten om te streven naar sociale harmonisatie en is gebaseerd op het eerste gedeelte van de eerder genoemde passage op de pagina’s 65 en 66 van het Rapport-Spaak. De bewuste passage in het Rapport-Spaak luidt in zijn geheel als volgt: “[m]ême si les disparités existantes n’impliquaient pas de distorsions, il faudrait que les gouvernements fassent un effort spécial d’harmonisation progressive des régimes en vigueur”.¹⁷ Faure stelt voor om deze tekst in het conceptverdrag te vervangen door de toezegging van de lidstaten dat zij zich verplichten bij te dragen tot “[l]’harmonisation des politiques et des régimes sociaux conduisant à l’élimination des disparités entre les Etats membres des charges salariales globales”. Dit impliceert een aanzienlijke afzwakking, want van een “effort spécial d’harmonisation progressive” is geen sprake meer. Ten aanzien van artikel 48, waarin voorbeelden van noodzakelijke sociale harmonisatie geëxpliciteerd worden, presenteert Faure drie voorstellen. Ten eerste stelt hij voor om ten aanzien van

de gelijke beloning van mannen en vrouwen de verplichting vast te leggen dat de lidstaten binnen twee jaar na de inwerkingtreding van het verdrag het gelijk loon invoeren. Ten tweede doet Faure het voorstel om ten aanzien van de maatregelen ten behoeve van een harmonisatie van de duur van de werkweek en de betaling van overuren dezelfde ‘vertraging’ van twee jaar in acht te nemen. Met dien verstande, dat de harmonisatie “soit réalisée avant la fin de la première étape de la période transitoire”. Ten derde stelt hij voor dat gedurende de volgende etappes “l’harmonisation dans le progrès des régimes sociaux et des niveaux de salaires devra être progressivement réalisée de telle façon qu’à la fin de la période transitoire les charges salariales globales soient équivalentes dans les Etats membres”.¹⁸ De belangrijkste implicatie van Faures tekstvoorstellen is dat de invoering van gelijk loon voor mannen en vrouwen, de harmonisatie van de duur van de werkweek en de betaling van overuren op deze manier gaan gelden als voorwaarde voor de overgang van de eerste naar de tweede fase van de gemeenschappelijke markt.

Nadat Faure zijn voorstellen gepresenteerd heeft en daarbij benadrukt heeft dat hij deze doet “dans une esprit de compromis et pour permettre d’accélérer la rédaction du Traité”, verklaart hij dat de Franse delegatie bereid is om af te zien van de beoogde studie naar de sociale lasten en sociale harmonisatie indien de overige delegaties met de voorstellen kunnen instemmen. De bezwaren tegen de Franse tekstvoorstellen blijken echter te groot om tijdens deze vergadersessie van de delegatieleiders tot overeenstemming te komen. Zij besluiten het punt door te schuiven naar de volgende vergadering.¹⁹ Voor wat betreft de algemene regeling van hun werkzaamheden wordt op voorstel van Spaak besloten dat iedere delegatie voor 20 september een overzicht zal inleveren met alle punten waarop men het Rapport-Spaak wenst aan te passen. Aan de hand van deze ‘lijstjes’ kunnen de delegatieleiders dan vervolgens de agenda samenstellen voor de ministeriële conferentie die voorzien is voor medio oktober.²⁰

Op 12 september praten Monnet en Kohnstamm met Adenauer.²¹ Het valt Kohnstamm op dat Adenauer “uitsluitend [het] politieke sterk op de voorgrond [zet]”. Volgens Kohnstamm beweert Adenauer tijdens het gesprek dat “[i]ndustriëlen imbecielen [zijn] die alleen aan [de] balans van volgend jaar denken, of indien heel intelligent aan [de] balans over twee jaar”. Verder waarschuwt de bondskanselier voor het gevaar dat de Verenigde Staten zich van West-Europa afwenden. Als Monnet vervolgens de “politieke zijde” van EURATOM belicht, verklaart Adenauer zich “geheel ter beschikking om in Brussel in te grijpen en de nodige directieven te geven”.²² Na afloop van het gesprek stelt Kohnstamm zich in opdracht van Monnet in verbinding met Von der Groeben.

Kohnstamm stelt de laatste op de hoogte van het feit dat Adenauer overweegt in te grijpen om een voortijdig loslaten van het *Junktim* te bewerkstelligen. Von der Groeben reageert afwijzend en zegt dat “dann nichts zustande kommen werde, da eine weitere Teilintegration keinen Sinn habe und EURATOM allein höchstwahrscheinlich weder von der Bundesregierung noch vom Bundestag gebilligt werden könnte”. Gealarmeerd door Kohnstamms woorden vraagt Von der Groeben Etzel om een onderhoud. Daarin weet Von der Groeben Etzel naar eigen zeggen in “einer mehrstündigen oft recht lebhaften Diskussion, ihn - wie schon in Bad Bertrich” te overtuigen; ditmaal van het grote belang van het *Junktim*. Volgens Von der Groeben lukt het Etzel vervolgens met steun van Hallstein en Carstens om Adenauer ervan te overtuigen “nicht einzugreifen”.²³

Hoewel het buitenlandse beleid van Adenauer sinds zijn *Richtlinienbrief* van januari in het teken staat van de Europese integratie, bemoeit de bondskanselier zich nog steeds niet actief met de Brusselse onderhandelingen over de gemeenschappelijke markt en EURATOM. Bovendien raakt Adenauer meer en meer gecharmeerd van een mogelijke verschuiving van het zwaartepunt binnen de West-Europese samenwerking van de EGKS in de richting van de WEU. De internationale situatie lijkt de belangrijkste aanleiding voor Adenauers (nieuwe) ideeën. Zoals gezegd brengt de *New Look* volgens de bondskanselier grote gevaren met zich voor de veiligheid van West-Europa en West-Duitsland en de duurzaamheid van het transatlantische bondgenootschap (zie paragraaf 6.4). Bovendien dreigt een nog urgentere kwestie de Verenigde Staten en West-Europa uiteen te drijven. Adenauer vreest dat het conflict om de nationalisatie van de Suezkanaalmaatschappij het transatlantische bondgenootschap in een existentiële crisis zal storten.²⁴ De ontwikkelingen in Egypte brengen volgens Adenauer bovenal “die Ohnmacht Europas erschreckend deutlich” aan het licht. In dit verband acht hij het “mehr als zwingend ... die Voraussetzungen für eine starke gemeinsame europäische Außenpolitik, und zwar unter Einschluss Großbritanniens” te bewerkstelligen. Adenauer denkt vooral in de richting van “die Belebung des WEU-Vertrages”. Zijns inziens is het zaak behoedzaam “Großbritanniens Gefühle für die WEU zu erwärmen”.²⁵

Op 14 september heeft minister Brentano in Parijs een ontmoeting met Mollet. Brentano verklaart namens de bondskanselier en de West-Duitse regering dat “[m]it der Lösung des Saarproblems ... ein guter Ausgangspunkt für eine neue deutsch-französische politik geschaffen worden [sei]”. Vervolgens begint Brentano te spreken over de WEU. Hij argumenteert dat deze organisatie potentieel “nicht nur ein Militärbündnis” is, maar “zu einer politischen Institution ausgebaut” zou kunnen worden. Daarbij benadrukt

Brentano dat “[d]ie Gelegenheit ... günstig [sei], um England enger an den Kontinent zu binden”.²⁶ Mollet stemt in met de woorden van Brentano en bevestigt dat de Frans-Britse verhouding op het moment zeer goed is en de internationale situatie, mede in het licht van de Suez-crisis, rijp lijkt voor een nauwere West-Europese samenwerking waar het Verenigd Koninkrijk eveneens aan deelneemt.²⁷

Enkele dagen later suggereert de Franse regering een samenhang tussen de eerder genoemde initiatieven voor Frans-Duitse defensiesamenwerking en EURATOM. Op 17 september spreken Brentano, Hallstein en Adenauer met staatssecretaris Faure, ondermeer over EURATOM (zie paragraaf 6.4).^(E) Tegen het einde van het gesprek stelt Faure dat de Akkoorden van Parijs de Bondsrepubliek Duitsland weliswaar verbieden om kernwapens te produceren, maar niet om deze te bezitten. Op basis van dit gegeven is de Franse regering van mening dat “[f]alls die Entwicklung der politische Lage es erfordere ... Deutschland auch mit Atomwaffen ausgerüstet werden [müsse]”.²⁸ Adenauer grijpt deze opmerking van Faure aan om zijn ongerustheid over het Radford-plan onder woorden te brengen. Hij wijst op het gevaar van Amerikaans isolationisme dat militaire samenwerking in West-Europa volgens hem tot pure noodzaak maakt.²⁹ Parijs lijkt met de suggestie van verdere (Frans-Duitse) defensiesamenwerking in West-Europa een ‘Europees dossier’ gevonden te hebben waarmee Adenauer mogelijk bespeeld kan worden.

7.2. DE LUXEMBURG-CONNECTIE

Op de dag waarop Faure in Bonn met Adenauer spreekt, overleggen Monnet en Kohnstamm met Marjolin ter voorbereiding van de bespreking van Adenauer en Mollet eind september. Marjolin en Kohnstamm werken samen aan een notitie die Etzel in de komende dagen in Bonn moet lanceren, opdat de West-Duitse regering zich committeert aan het plan van ‘de drie wijzen’. Minstens even belangrijk is echter dat de voorstanders van EURATOM en de gemeenschappelijke markt met de notitie een instrument in handen krijgen om de door Erhard en Strauß geleide campagne tegen de Brusselse onderhandelingen een halt toe te roepen.³⁰ Marjolin bemoeit zich via Kohnstamm dus rechtstreeks met de stukken die in Luxemburg onder verantwoordelijkheid van Etzel opgesteld worden ter advisering van bondskanselier Adenauer en het West-Duitse kabinet. Voor Monnet heeft het voorstel van ‘de drie wijzen’ - “goed als argument voor

EURATOM en tegen Junktim” - onverminderd de absolute prioriteit. Marjolin weet tijdens dit gesprek bij Monnet echter ook enig enthousiasme los te maken ten aanzien van de gemeenschappelijke markt. Dit lukt hem mede omdat er berichten uit Londen komen dat de Britse regering wel geïnteresseerd is in de gemeenschappelijke markt, maar niet in EURATOM. Tot op dat moment heeft Monnet de gemeenschappelijke markt in de ogen van Kohnstamm “onderschat”.³¹

De vergadering van de delegatieleiders op 20 september is gewijd aan de ‘lijstjes’ waar Spaak tijdens de vergadering van 6 en 7 september om gevraagd heeft (zie paragraaf 7.1).^(F) Behalve de Italiaanse delegatie hebben alle delegaties inmiddels een ‘lijstje’ op schrift gesteld. Na een inleidende bespreking onder leiding van Spaak, presenteert Faure het Franse ‘lijstje’. Dit blijkt vooral “longue”. Terwijl Faure spreekt constateert Spaak dat de overige delegatieleiders “se faire de plus en plus sévère”. Zelf wordt Spaak “plus en plus inquiet”.³² Faure stelt zes algemene *préalables* voor de toetreding van Frankrijk tot de gemeenschappelijke markt. De eerste voorwaarde betreft de associatie van de overzeese gebiedsdelen. Daarover is echter afgesproken dat deze op het niveau van de ministers besproken zal worden. De tweede voorwaarde behelst een besluit over de vormgeving van de overgang van de eerste naar de tweede fase. De sociale harmonisatie stelt Faure als derde voorwaarde. De specifieke eisen op dit punt zijn bekend sinds Faures interventie van 6 september (gelijk loon voor mannen en vrouwen, duur van de werkweek, betaling van overuren en duur van betaalde vakantie). De vierde voorwaarde bestaat uit uitzonderingsbepalingen voor Frankrijk inzake exportsubsidies en importheffingen. De vijfde voorwaarde betreft de mogelijkheid van een uitzonderingspositie in geval van problemen op de betalingsbalans. De zesde voorwaarde, ten slotte, behelst besluitvorming met unanimité over de datum van de inwerkingtreding van het verdrag. Dit in verband met de crisis in Algerië.³³

Na de interventie van Faure valt er een stilte in de zaal. Spaak besluit te schorsen, maar kan het niet laten uit te roepen: “[m]ais c’est foutu!”.³⁴ Faure weet Spaak tijdens de schorsing enigszins gerust te stellen wanneer hij aangeeft dat hij niet verwacht ten aanzien van alle *préalables* volledige genoegdoening te krijgen. Na het gesprek met Faure beseft Spaak dat de onderhandelingen stapje voor stapje gevoerd zullen moeten worden.³⁵ De delegatieleiders besluiten dat Spaak een rapportage zal maken op basis van de verschillende ‘lijstjes’ - “précisant les divergences de vues qui subsisteront entre les diverses délégations” - ten behoeve van de volgende conferentie van ministers van Buitenlandse Zaken.³⁶ De vergaande Franse eisen zijn onderwerp van discussie gemaakt

zonder dat de onderhandelingen zijn opgeblazen. Het wachten is nu op de reacties van de andere delegaties en de uitkomst van de ministeriële conferentie in oktober. De West-Duitse reactie op het Franse standpunt zal in belangrijke mate bepalend zijn voor het verdere verloop van de onderhandelingen.

Buiten het *Auswärtiges Amt* heerst er in Bonn ontzetting over de Franse opstelling in Brussel. Staatssecretaris Globke heeft Erhard inmiddels namens de bondskanselier verzocht om zijn opvatting over “dem Problem des Gemeinsamen Marktes schriftlich darzulegen”. Op 25 september ontvangt Adenauer een lange brief van Erhard, waarin de minister van Economische Zaken zijn inhoudelijke en procedurele onvrede over de Brusselse onderhandelingen in duidelijke bewoordingen toelicht.^(G) Erhard gaat in op de Franse voorstellen. Hij legt uit dat hij “vorbehaltlos” een toetreding van de Bondsrepubliek Duitsland tot een gemeenschappelijke markt propageert, maar dat “Frankreich ... sich bewusst sein [sollte], dass wir auf eine so klare Aussage ja gerade mit Rücksicht auf dieses Land verzichten, um dort nicht Empfindlichkeiten zu wecken”. Erhard vindt het een “fast grotesker Umkehrung” van de feiten dat de Bondsrepubliek Duitsland verweten wordt “die Europäische Integration zu stören, wenn wir zu den französischen Vorstellungen über Methoden und Wege der Integration nicht vorbehaltlos Ja und Amen sagen”. Erhard legt de vinger op de zere plek: “[n]icht in der Sache selbst, sondern in dieser Frage scheiden sich die Geister zwischen Auswärtigem Amt und Wirtschaftsministerium”.³⁷ Hij doorbreekt hiermee het stilzwijgen omtrent deze kwestie dat sinds de bijeenkomst in Bad Bertrich in het voorjaar van 1955 heerst in de West-Duitse regeringsorganisatie (zie paragraaf 4.2). De werkelijke strijd tussen de ‘supranationalisten’ van het *Auswärtiges Amt* en de Hoge Autoriteit en de ‘ordoliberalen’ onder leiding van Erhard lijkt alsnog in alle hevigheid los te gaan barsten.

De rest van zijn brief wijdt Erhard aan een uiterst kritische analyse van het Franse standpunt, dat hij omschrijft als “einem gekünstelten und gequälten Versuch, durch eine Addition von Einzelmaßnahmen den Schein des guten Willens zu erwecken”. Als eerste beargumenteert hij dat de Franse eis tot loonharmonisatie “volkswirtschaftlich einfach nicht realisierbar ist”, omdat “[es] von Sizilien bis zum Ruhrgebiet ... keine gleiche Produktivität und mithin auch keine gleichen Arbeitskosten geben [kann]”. Het in de praktijk brengen van dit idee zou leiden tot een “wirtschaftlichen Massensterben”. Vervolgens wijst Erhard op de decadente “geistige Haltung” in de Vierde Republiek. Hij stelt dat de Franse delegatie gedurende de Brusselse onderhandelingen toegegeven heeft dat “die französischen Schwierigkeiten, die aus seinem hohen Preisniveau resultieren,

dadurch gemildert werden sollen, dass auch in den übrigen Mitgliedsländern im Zuge der ‘soziale Harmonisering’ das Kostenniveau en damit das Preisniveau in die Höhe getrieben wird”. Deze Franse eis is volgens Erhard “unbillig und nicht annehmbar”. Het inwilligen ervan zou immers betekenen dat de Bondsrepubliek Duitsland haar eigen economie zou blootstellen aan “einer inflationistischen Entwicklung” en zich zou overgeven aan “eine Politik der Unstabilität”.^(H) Verder waarschuwt Erhard ervoor dat een tegemoetkoming aan de Franse eisen impliceert dat Frankrijk *de facto* “mehr außerhalb als innerhalb des gemeinsamen Marktes” komt te verkeren en het verdrag daardoor dreigt te verworden tot een “Netzwerk von Klauseln”.³⁸

Aan het einde van zijn brief gaat Erhard nogmaals in op de omgang met het dossier betreffende de gemeenschappelijke markt binnen de West-Duitse regeringsorganisatie. Hij stelt dat hij het beklagenswaardig vindt “dass innerhalb der Regierung diese Schicksalsfrage für das deutsche Volk noch nicht mit der notwendigen Klarheit und Tiefe erörtert wurde”. Dit is een duidelijke aanval op de wijze waarop het *Auswärtiges Amt* tot op dat moment de terugkoppeling vanuit Brussel verzorgd heeft. Daarenboven houdt Erhard “es ... für unmöglich, dass ein Problem ... rein ökonomischen Inhalts ausschließlich von den Außenministern behandelt wird”. Erhard refereert aan een eerdere toezegging van Spaak om een conferentie van ministers van Economische Zaken en Financiën te beleggen. Daarnaast verzoekt hij de bondskanselier met klem “der Beratung im Kabinett einen breiten Raum zu gönnen und sicherzustellen, dass von Seiten des Auswärtigen Amtes in Gesprächen keine Zusagen gegeben werden die die Bundesregierung präjudizieren, ehe diese ihre Entscheidung getroffen hat”. Tot slot zegt Erhard er begrip voor te hebben wanneer Adenauer “aus innenpolitischen Gründen gerade in diesem letzten Jahr der Regierungsperiode durch einen Vertragsabschluss über den Gemeinsamen Markt einen Erfolg sichtbar werden lassen wollten”. Hij vreest echter dat de bondskanselier zichzelf in de vingers zal snijden “wenn aus der Behandlung im Bundestag ersichtlich werden würde, welche Schwächen und welche Ungleichheiten der Vertrag aufweist”.³⁹

De dag waarop Erhard zijn brief naar Adenauer stuurt, spreekt de bondskanselier in Brussel de *Grandes Conférences Catholiques* toe over de toekomst van de Europese integratie. Adenauer benadrukt, mede in het licht van de Suez-crisis, het belang van de West-Europese samenwerking. Europa moet zijn positie tussen de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten door middel van nauwere samenwerking veiligstellen: “wir müssen handeln”. De bondskanselier besteedt echter nauwelijks aandacht aan de

onderhandelingen over EURATOM en de gemeenschappelijke markt. Hij stelt zich eerst en vooral pragmatisch op. Zijn uitgangspunt is dat “[d]ie europäische Integration ... nicht starr sein [darf]”, maar “so dehnbar und so elastisch sein [muss] wie eben möglich”. Het Europese project mag niet onmogelijk gemaakt worden door “den Perfektionismus” - “eine Krankheit unserer Zeit”.⁴⁰ De bondskanselier vestigt daarbij vooral de aandacht op de (intergouvernementele) WEU als de Europese organisatie van de toekomst.⁴¹

Op 27 september ontvangt Adenauer een brief van minister voor Arbeid Anton Storch. Evenals Erhard drie dagen eerder beklagt Storch zich over de gang van zaken in de Brusselse onderhandelingen, in het bijzonder de “französischen Forderung auf soziale Harmonisierung”. Storch verwijst naar de laatste bijeenkomsten van de delegatieleiders en constateert dat “Faure ... in den letzten Wochen die französischen Wünsche sehr genau umschrieben [hat]”. Ook Storch kan niet anders dan concluderen dat de Franse positie “nicht das Ergebnis von Erfahrungen oder wissenschaftlicher Erkenntnis [ist], sondern der Versuch, die Folgen einer schlechten Währungspolitik in der Weise abzumildern”. Vervolgens gaat Storch in op de concrete voorstellen voor sociale harmonisatie. Behalve de duur van de betaalde vakantie leveren alle Franse voorstellen voor de Bondsrepubliek Duitsland onoverkomelijke problemen op. Vooral “die französische Forderung auf eine Äquivalenz der Gesamtarbeitskosten” beoordeelt Storch als “allen wirtschaftlichen Prinzipien widersprechend”.⁴²

Etzel laat diezelfde dag met spoed een brief bij de bondskanselier bezorgen.⁴³ Deze brief is gebaseerd op een stuk van de hand van Kohnstamm, gedateerd op 24 september en getiteld “Notiz über die wichtigsten Fragen, die jetzt in Brüssel zur Diskussion stehen”. Dit stuk van Kohnstamm is een uitvloeisel van diens informatie-uitwisseling met Marjolin. Het eerste deel van de notitie is gewijd aan EURATOM. Kohnstamm constateert eens te meer dat alle delegaties, “[m]it Ausnahme der deutschen”, hun steun hebben uitgesproken voor het “Versorgungssystem, wobei ‘EURATOM’ zur zentralen Versorgungsstelle wird”. Ook ten aanzien van de kwestie betreffende het eigendomsrecht geldt dat de West-Duitse delegatie een geïsoleerde positie inneemt. Ten aanzien van de controle op het eigendomsrecht merkt Kohnstamm op dat “Anwendungsbestimmungen ... erst später ausgearbeitet werden [sollten]”, omdat (conform het moratorium) geldt dat “sie ... erst wirklich benötigt werden wenn Frankreich beschliesst tatsächlich zur Produktion von Bomben überzugehen, d.h. nach 1961”.⁴⁴ In navolging van Kohnstamm pleit Etzel er bij Adenauer voor om het West-Duitse standpunt met betrekking tot het handelsmonopolie en het eigendomsrecht in lijn

te brengen met de Franse positie.⁴⁵ Voorts adviseert Etzel “dieses deutsche Zugeständnis bei den Verhandlungen mit Frankreich über den Gemeinsamen Markt in die Waagschale zu werfen”. Daarnaast beveelt Etzel de bondskanselier aan om EURATOM, conform het Rapport-Spaak, “eine Ankaufspriorität und ein ausschließliches Lieferungsrecht für sämtliche Kernbrennstoffe” te verschaffen. Alleen wanneer EURATOM niet in staat is te leveren moet het de lidstaten toegestaan worden om zelf “Kernbrennstoffe” in te kopen. Tot slot benadrukt Etzel dat EURATOM “verplichtet” moet worden om “ohne Diskriminierung und ohne Bedarfsprüfung an alle Verbraucher zu liefern”, en dat er een “befriedigende Regelung der Preisfrage erfolgt”.⁴⁶

In het tweede gedeelte van het stuk van Kohnstamm waarop Etzel zijn brief baseert, wordt de situatie in de onderhandelingen over de gemeenschappelijke markt besproken. Als eerste merkt Kohnstamm op dat “mit Ausnahme der französischen, alle Delegationen den Spaak-Rapport als Ausgangspunkt” voor een verdrag over de gemeenschappelijke markt accepteren. Kohnstamm gaat vervolgens puntsgewijs in op de Franse *préalables*. Ten aanzien van de sociale harmonisatie maakt Kohnstamm een onderscheid tussen de eisen betreffende het gelijke loon voor mannen en vrouwen, de 40-urige werkweek en de betaalde vakantie, welke “[d]ie meeste Delegationen ... günstig gegenüber [stehen]”, en de Franse eis tot harmonisatie van de lonen gedurende de 12-jarige overgangperiode, welke “[d]ie meeste Delegationen ... entschieden ab[lehnen]”. Ten tweede behandelt Kohnstamm het Franse voorstel “dass der Übergang von der ersten zur zweiten Periode einstimmig beschlossen wird”. Dit impliceert dat een lidstaat (Frankrijk) zijn veto kan uitspreken over de overgang van de eerste naar de tweede etappe, indien hij van mening is dat de verplichtingen (op het gebied van sociale harmonisatie) onvoldoende zijn nagekomen. Kohnstamm merkt op dat de andere vijf delegaties hier op tegen lijken te zijn. Ten derde noemt Kohnstamm de Franse eis tot “Beibehaltung der französischen Einfuhrsteuer und der Ausfuhrsubventionen”, die gebaseerd is op de “nicht der Wirklichkeit entsprechenden französischen Wechselkurses”. Hij constateert begrip voor deze Franse eis, maar stelt tevens vast dat de overige delegaties “es ... als unannehmbar [betrachten] dass Frankreich sich einseitig für die Fortsetzung dieses System entschließen könnte”. De andere delegaties lijken wel bereid om de vierde Franse eis, een begrensde opschorting - één tot anderhalf jaar - van het verdrag voor de duur van de crisis in Algerië, te accepteren. Ten vijfde gaat Kohnstamm in op de “Schutzklausel bei Zahlungsbilanzschwierigkeiten”. Het Rapport-Spaak voorziet erin dat een lidstaat na toestemming van de Raad kan ingrijpen. Frankrijk wenst echter

opgenomen te zien dat een lidstaat direct kan ingrijpen, en de Raad (slechts) achteraf correcties kan aanbrengen. Volgens Kohnstamm “scheint” deze Franse eis “keine großen Schwierigkeiten zu bereiten”.⁴⁷

Samenvattend zijn er volgens de inventarisatie van Kohnstamm aldus nog drie (echt) heikele kwesties met betrekking tot het Franse pakket van eisen ten aanzien van de gemeenschappelijke markt: (1) de loonharmonisatie, (2) het vetorecht inzake de overgang van de eerste naar de tweede etappe, en (3) de eenzijdige instandhouding van de Franse importheffingen en exportsubsidies. Op de overige punten lijkt op basis van Kohnstamms inventarisatie een compromis binnen handbereik. In zijn brief aan Adenauer adviseert Etzel het eerste punt (loonharmonisatie) “abzulehnen”, omdat “die französische Forderung ... von keiner der anderen Delegationen in dieser Form angenommen wird”. Ten aanzien van het tweede punt (vetorecht) suggereert Etzel “eine Lösung in der Form zu finden, dass die Europäischen Kommission und gegebenenfalls der Ministerrat mit Zweidrittelmehrheit über die Erfüllung der Verpflichtungen befinden”. Ten aanzien van het derde punt (Franse uitzondering inzake importheffingen en exportsubsidies) doet Etzel een voorstel tot “Anerkennung der Aufrechthaltung des jetzigen Systems auf begrenzte Zeit (keine Erhöhung) und allmählicher Abbau unter Kontrolle der Europäischen Kommission”.⁴⁸

Na ontvangst van de brieven van Storch en Etzel stuurt Adenauer een kopie van deze brieven, samen met een kopie van de brief van Erhard, door naar Brentano en Hallstein. Daarbij tekent de bondskanselier aan dat deze stukken hem “sehr beachtenswert” lijken met betrekking tot de Brusselse onderhandelingen.⁴⁹ De tegenstelling in de West-Duitse regeringsorganisatie komt in deze stukken in volle omvang aan het licht. De verschillen in opvatting tussen Erhard en Storch enerzijds, en Etzel anderzijds, zijn aanzienlijk, in het bijzonder ten aanzien van de opstelling die de West-Duitse regering moet kiezen ten opzichte van Frankrijk. Dient de Bondsrepubliek Duitsland zich op het standpunt te stellen dat Frankrijk hoe dan ook een economische prijs moet betalen voor zijn onvermogen, of dient zij Frankrijk (in een gemeenschappelijke markt) juist extra steun te geven om deze de baas te worden?

7.3. FRANS-DUITSE ENTENTE

Voordat het gevecht over de Europese integratie in het West-Duitse kabinet zal losbreken treffen Adenauer en Mollet elkaar op zaterdag 29 september in Bonn om de laatste zaken en formaliteiten ten aanzien van (het verdrag over) de Saar te regelen. Er zal ook worden overlegd over de stand van zaken in de Brusselse onderhandelingen. Als de delegaties zich aan het einde van de dag voor een afsluitende bespreking vervoegen in *Schloß Ernich*, de residentie van de Franse ambassadeur, neemt Mollet de gelegenheid te baat om een procedurevoorstel te doen ten behoeve van de besprekingen van die avond over de Brusselse onderhandelingen en de communicatie richting de pers. De besprekingen over de gemeenschappelijke markt en EURATOM moeten zijns inziens in twee delen worden opgesplitst. Een gedeelte waarin overlegd wordt over een persverklaring, waarmee “der Öffentlichkeit ... die gemeinsame Erkenntnis der Notwendigkeit des europäischen Aufbaus in Erinnerung gebracht werden [müsse]”, en een gedeelte waarin gesproken wordt over “neue Richtlinien” voor de “Delegationen in Brüssel”. Adenauer stemt van harte in met dit voorstel. Daarna neemt de bondskanselier het woord. Hij merkt op dat hij “[h]inter der amerikanischen Politik ... einen deutlichen Zug zum Isolationismus [erkenne]. Om deze reden is volgens Adenauer “nicht nur EURATOM und gemeinsamer Markt notwendig, sondern auch und vor allem eine gemeinsame Starke und geschlossene Außenpolitik unter Einschluss Großbritanniens”, daarom moet als derde punt ook “die tatsächliche Inkraftsetzung der WEU diskutiert werden”.⁵⁰

Mollet verklaart zich “hoch erfreut” over de uitwijding van Adenauer en bevestigt dat “[d]ie Lähmung Europas ... in der Tat ernst [sei]” en dat Frankrijk de bezorgdheid over de Amerikaanse politiek deelt. De rol van Europa in de wereld staat op het spel. Mollet meldt vervolgens dat Eden hem heeft toevertrouwd dat het Verenigd Koninkrijk weliswaar niet bereid is toe te treden tot de gemeenschappelijke markt en EURATOM, maar wel serieus geïnteresseerd is “an einer Assoziation” en dat “[e]inige Worte darüber im heutigen Kommuniqué ... sich wertvoll erweisen [könnten]”. Allereerst moet de eensgezindheid betreffende de actuele toestand in de wereld bekrachtigd worden, evenals de wil tot verdere Europese integratie en nadere afstemming met het Verenigd Koninkrijk. Vervolgens dient er concreet verwezen te worden naar de WEU en samenwerking op het terrein van defensie. Om te voorkomen dat de anti-Europese krachten in de *Assemblée* het communiqué zullen aangrijpen om een opschorting van de Brusselse onderhandelingen te bepleiten ten faveure van de WEU en de samenwerking

met het Verenigd Koninkrijk, is het daarnaast “unerlässlich, im Kommuniqué den Willen zum Ausdruck zu bringen, in Brüssel nicht auf der Stelle zu treten”. Te dien einde moet het communiqué tot uitdrukking brengen dat de beide regeringsleiders zo vaak als nodig opnieuw gesprekken zullen voeren.⁵¹ Adenauer stemt in met de samenvatting van Mollet.

Vervolgens gaat Pineau kort in op de stand van zaken in de Suez-crisis, die volgens hem aantoont dat “Europa wohl die Unterstützung der USA brauche, aber sich nicht darauf allein verlassen dürfe”. Hij benadrukt nog eens dat de Brusselse onderhandelingen juist daarom versneld moeten worden en opent daarmee de discussie over de gemeenschappelijke markt en EURATOM. Volgens Pineau heeft Frankrijk “alles getan, um auf dem Gebiet des Gemeinsamen Marktes einen positiven Beitrag zu leisten”. Hij is van mening dat “[v]on deutscher Seite ... jetzt auf dem Gebiete der Atomgemeinschaft Fortschritte gemacht werden [müssten]”.⁵²

Hallstein concludeert vervolgens met instemming van Pineau dat de Franse delegatie zich in een geïsoleerde positie bevindt inzake de gemeenschappelijke markt en dat hetzelfde geldt voor de West-Duitse delegatie ten aanzien van EURATOM. Volgens Hallstein “sei es nötig, einen Ausgleich zwischen der deutschen und der französischen Haltung zu erzielen”.⁵³

Daarna voert Faure het woord. De staatssecretaris verklaart dat alle delegaties van mening zijn dat Frankrijk gezien de situatie waarin het zich bevindt “eine Sonderbehandlung” toegestaan dient te worden. Vervolgens geeft hij een toelichting op de Franse positie. Ten aanzien van de sociale harmonisatie maakt Faure zich hard voor de gelijke beloning van mannen en vrouwen, een harmonisering van de salariering van overuren en de duur van betaalde vakantie. “Seien diese Ziele in der ersten Etappe erreicht, so könne man automatisch zur zweiten Etappe übergehen”, aldus Faure. Met dien verstande, dat zo lang het prijsniveau in Frankrijk, “aus den wohlbekannten Gründen (Indochina, Algerien, Sozialgesetzgebung, Überbewertung der Währung)” wezenlijk hoger is, de Franse regering de mogelijkheid moet hebben om “nach Konsultation der europäischen Kommission Einfuhrzölle und Ausfuhrsubventionen von höchstens 15% beizubehalten oder einzuführen”. Daarnaast verlangt Frankrijk de mogelijkheid om in geval van een betalingsbalanscrisis eenzijdig een uitzonderingspositie af te kondigen. Frankrijk zal zich evenwel verplichten “diese wieder rückgängig zu machen, falls der Ministerrat mit den Stimmen aller übrigen Staaten dies fordere”. Ten slotte vraagt Faure aandacht voor het “nicht sehr schwieriger Vorbehalt ... einer Sonderbehandlung Frankreichs während der Dauer der algerischen Krise”.⁵⁴

Wanneer deze uiteenzetting van Faure vergeleken wordt met de inventarisatie van heikele kwesties in de brief van Etzel, blijkt dat Frankrijk de eis van loonharmonisatie heeft laten vallen.⁽¹⁾ De voorgestelde rol van de Commissie is in lijn met het compromisvoorstel van Etzel. De door Kohnstamm als minder heikel aangemerkte punten betreffende de (uitzonderings)mogelijkheden van een lidstaat in het geval van een betalingsbalanscrisis en de bijzondere behandeling van Frankrijk gedurende de crisis in Algerië, worden door Faure ongewijzigd herhaald. Ook merkt Faure op dat “[w]enn sich Deutschland und Frankreich über diese Punkte einigen könnten ... es sicher leichter [wäre], die Zustimmung der vier anderen Staaten zu erhalten”.⁵⁵ Samenvattend betreffen de verschillen van mening de institutionele vormgeving (het beslismechanisme) en de praktische inhoud (de hoogte en de duur van uitzonderingen op de stapsgewijze afbouw van importheffingen en exportsubsidies) van de overgang van de eerste naar de tweede etappe. Het gaat daarbij vooral om de mate waarin de lidstaten bevoegdheden overdragen naar het Europese niveau.

Hallstein reageert op de uiteenzetting van Faure met een vraag naar de Franse opstelling ten aanzien van het *Junktim*. Daarop stelt Faure dat dit slechts een kwestie van tactiek is en geen principieel punt betreft. Hallstein legt uit dat het EURATOM-verdrag geen kans van slagen zal hebben in de Bondsdag als niet tegelijkertijd ook het verdrag ter oprichting van de gemeenschappelijke markt ter goedkeuring voorligt. In antwoord op Hallstein neemt Mollet het woord. De Franse regeringsleider verklaart dat hij “wünsche alle Zweifel zu beseitigen, die in Deutschland ... an dem Willen Frankreichs, den gemeinsame Markt zu schaffen, bestünden”. Voor Frankrijk “sei der gemeinsame Markt nicht eine widerwillig erteilte Konzession, sondern eine unbedingte Notwendigkeit”. Deze interventie van Mollet betekent een openlijke ontkenning van de door Erhard veronderstelde Franse kwade trouw. Vervolgens wijst Mollet erop dat de uitwerking van het verdrag betreffende de gemeenschappelijke markt meer tijd zal vergen dan de uitwerking van het EURATOM-verdrag, omdat het eerste raakt aan ingewikkelde vraagstukken als het landbouwbeleid en de associatie van de overzeese gebiedsdelen. Hij stelt voor het EURATOM-verdrag in Frankrijk “sofort zu ratifizieren, wobei Deutschland mit der Ratifikation warten könne, bis man sich der französischen Haltung zum gemeinsamen Markt versichert habe”.⁵⁶

Na deze suggestie licht Hallstein de West-Duitse positie toe. In overeenstemming met de analyse van Kohnstamm zegt Hallstein dat het gelijk loon voor mannen en vrouwen, alsmede de duur van de betaalde vakantie weinig problemen opleveren. De harmonisatie van de salariëring van overuren is volgens Hallstein wel een probleempunt. Deze raakt namelijk aan de duur van de werkweek en in de Bondsrepubliek Duitsland beslissen niet de bewindslieden, maar de sociale partners over de duur van de werkweek. Hallstein suggereert dat, in het geval Frankrijk na vier jaar nog steeds als enige lidstaat een 40-urige werkweek heeft, “man [vielleicht] ... den Ausgleich über die Zahlungsbilanz” kan zoeken. Erhard, die inmiddels samen met Strauß bij het overleg is aangeschoven, breekt een lans voor een voorbereidende conferentie van ministers van Economische Zaken en Financiën over de gemeenschappelijke markt. Mollet vermoedt echter dat “eine getrennte Sitzung dieser Fachminister ... zu sehr restriktiven und protektionistischen Charakter haben [würde]”, terwijl het op dit moment nu juist “notwendig [sei], politische Entscheidungen auch unter Hintansetzung wirtschaftlicher Gesichtspunkte zu treffen”.⁵⁷ Bondskanselier Adenauer sluit zich uiteraard van harte aan bij deze opmerking van Mollet en maakt korte metten met Erhards initiatief voor een aparte conferentie van ministers van Economische Zaken en Financiën.

Als de bespreking zich toespitst op het West-Duitse standpunt met betrekking tot EURATOM, neemt Strauß het woord met de opmerking dat “der Spaak-Bericht ... keinerlei Bestimmungen über das Eigentumsrecht am spaltbaren Material [enthalt]”. Vervolgens houdt hij een pleidooi ten gunste van de mogelijkheid voor lidstaten om zich, “unter Voraussetzung einer unbedingten Meldepflicht”, buiten EURATOM tot derde landen te kunnen wenden voor de import van splijtstof. Strauß vat samen: “Integration setze nicht ein Monopol voraus”. Het advies van Etzel heeft bij Strauß duidelijk geen gehoor gevonden. Daarna gaat de minister in op het door Frankrijk beoogde militaire gebruik van kernenergie. Hier biedt de minister de Franse gesprekspartners een kant-en-klaar compromis: “[s]ollte eine Kontrolle über die so verwendeten Kernbrennstoffe möglich sein, so wäre das Problem schon halb gelöst. Sollte auch der Austausch von Informationen möglich sein, so wäre das Problem vollkommen gelöst”. Adenauer voegt daar direct aan toe dat de Bondsrepubliek Duitsland zich verplicht heeft “keine Atomwaffen herzustellen, nicht aber, keine Atomwaffen zu verwenden”. Faure zegt geen problemen te hebben met controle op materiaal (splijtstoffen) dat voor militaire doeleinden bestemd is, mits “ein Mindestmass an Geheimhaltung sichergestellt sei”. Daarnaast zegt de staatssecretaris met de beste wil van de wereld niet te begrijpen wat er

tegen is op het “alleinige Eigentumsrecht an Kernbrennstoffen” voor EURATOM.⁵⁸ Het punt wordt niet verder besproken. Pineau verzoekt de West-Duitse regering om haar standpunt in dezen definitief te bepalen, zodat tijdens de aanstaande conferentie van ministers van Buitenlandse Zaken de zaak verder uitgewerkt kan worden. Adenauer zegt toe de kwestie op kabinetsniveau aan de orde te zullen stellen.

Het perscommuniqué wordt opgesteld langs de lijnen van de samenvatting die Mollet eerder gegeven heeft. Het communiqué besteedt aandacht aan de “völlige Übereinstimmung des Urteils über die Entwicklung der Weltlage” tussen Mollet en Adenauer en meldt dat de regeringsleiders “ihren Willen bekräftigt [haben], im Aufbau Europas fortzufahren”. Daarbij hebben Mollet en Adenauer benadrukt dat samenwerking met het Verenigd Koninkrijk van groot belang is. *In concreto* zijn er volgens het communiqué vier afspraken gemaakt. Ten eerste is er afgesproken “die Möglichkeit der Bildung einer europäischen Rüstungsgemeinschaft ... zu prüfen”. Ten tweede hebben Mollet en Adenauer “ihren Willen bekundet, in den Hauptpunkten der [Brüsseler] Verhandlungen eine gemeinsame Haltung einzunehmen, um den alsbaldigen Abschluß der Verträge über eine europäischen Atomgemeinschaft und eine europäischen Gemeinsamen Markt zu ermöglichen”. Ten derde zijn ze overeengekomen om de aanstaande conferentie van ministers van Buitenlandse Zaken van de EGKS het voorstel te doen een ‘comité van (drie) wijzen’ te benoemen ter advisering inzake EURATOM. Ten vierde zijn Mollet en Adenauer het er over eens dat zij “so oft wie möglich zu neuen Besprechungen zusammentreffen”. Tijdens de persconferentie geeft Adenauer desgevraagd nog een toelichting. Volgens de bondskanselier is er een nieuwe periode van West-Europese samenwerking aangebroken, welke tot doel heeft “dafür zu sorgen, daß Europa und die europäischen Länder ihren Wert, ihre Bedeutung und ihre Geltung in der Welt behalten”. Adenauer sluit de persconferentie af met het onder woorden brengen van zijn overtuiging dat “[d]ie Einigkeit in Europa ... noch niemals so stark gewesen [ist] wie sie heute ist”.⁵⁹ Adenauer lijkt voorlopig alle opties - EURATOM, gemeenschappelijke markt, WEU en bewapeningsgemeenschap - open te houden.

De dag na de Frans-Duitse consultaties, laat Hallstein aan Etzel weten, dat diens brief “fällt wie Gold”. Dat is naast het communiqué van Adenauer en Mollet een tweede opsteker voor Monnet, Etzel en Kohnstamm. Hallstein blijkt van zins te doen wat hij kan om Bonn in de komende weken ook daadwerkelijk op een pro-Europese koers te krijgen. Als Etzel twee dagen later een gesprek heeft met Hallstein, bevestigt de staatssecretaris nog eens dat de bondskanselier en hij volledig achter de notitie van Etzel staan. Hallstein

licht Etzel bij deze gelegenheid ook in over de brief van Erhard. Zijns inziens is deze brief hoofdzakelijk geschreven tegen de Franse plannen voor loonharmonisatie, maar dat lijkt inmiddels een achterhoedegevecht, omdat Mollet, Pineau en Faure de eis van loonharmonisatie hebben laten vallen in de besprekingen met de West-Duitse regering. Nadat Etzel Kohnstamm telefonisch heeft bijgepraat over zijn onderhoud met Hallstein, constateert de laatste dat “Hallstein ... volstrekt aan hetzelfde touw [trekt]”.⁶⁰

In de Franse regeringsorganisatie is men evenzeer optimistisch gestemd over een spoedig akkoord met betrekking de Europese integratie, en ook Washington ziet mogelijkheden.⁶¹ Dulles schrijft op 3 oktober een bericht aan de ambassade in Bonn, waarin hij zegt “encouraged” te zijn dat “Adenauer stimulated by Etzel ... may be prepared to bring Germany into harmony with her negotiating partners” inzake EURATOM. Tevens geeft hij ambassadeur Conant de opdracht om Adenauer te informeren dat de *Secretary of State* hoopt dat “in reviewing German position on ownership and supply issue, Chancellor will modify previous German opposition to common ownership, in interest both of progress European integration and of rapid atomic energy development in six countries, including Germany”.⁶²

De dag daarvoor heeft Adenauer een persoonlijke brief van Mollet ontvangen, waarin de Franse regeringsleider de bondskanselier bedankt voor de manier waarop deze op 29 september het voorzitterschap heeft bekleed. Volgens Mollet is het voor een groot gedeelte aan Adenauer te danken dat de besprekingen zo succesvol zijn geweest en hebben geleid tot “des résultats qui assurent des fondements solides à l'entente et la solidarité franco-allemande”.⁶³ In zijn antwoord bedankt Adenauer op zijn beurt de Franse regeringsleider voor zijn “überaus freundlichen Worte, die Sie mir anlässlich des Abschlusses unserer Besprechungen haben zukommen lassen”. Zijnerzijds verklaart Adenauer dat ook hij “von der herzlichen Atmosphäre tief beeindruckt” is. Adenauer benadrukt tot slot nogmaals dat hij er van overtuigd is dat “wir auf der Grundlage der deutsch-französischen Verständigung und der Gemeinsamkeit der Ideale schon in naher Zukunft unserem große Ziele, der Schaffung eines kraftvollen Europas, wesentlich näher kommen werden”.⁶⁴

Net als in april 1955 (zie paragraaf 4.1), gaat een akkoord over de Saar gepaard met een gemeenschappelijke Frans-Duitse lijn met betrekking tot de Europese integratie. Destijds bereikten Adenauer en Pinay overeenstemming over de meest netelige kwesties met betrekking tot het Saarland en stemde de bondskanselier in met het ambitieuze Franse standpunt ten aanzien van de atoomgemeenschap en het zeer terughoudende

Franse standpunt met betrekking tot de gemeenschappelijke markt. Bijna anderhalf jaar later bereiken Mollet en Adenauer een definitief akkoord over de aansluiting van het Saarland bij West-Duitsland. Nu steunt Adenauer de ambitie van de regering-Mollet om zowel EURATOM als de gemeenschappelijke markt (met inachtneming van de Franse *préalables*) op korte termijn tot stand te brengen.

Tijdens de kabinetszitting van 3 oktober brengt Adenauer verslag uit van de succesvol verlopen onderhandelingen met de Franse regering. Hij kondigt aan dat er op 5 oktober een bijzondere zitting van het kabinet zal plaatsvinden over de gemeenschappelijke markt en EURATOM. Adenauer merkt op dat het hierbij “nicht nur um wirtschaftliche Fragen [handele], sondern um eine europäische Angelegenheit erster Ordnung”.⁶⁵ Inmiddels heeft Erhard zijn collega-ministers ter voorbereiding op die kabinetszitting een brief doen toekomen van vergelijkbare strekking als de brief die hij op 25 september aan Adenauer heeft gestuurd. In deze brief wijst Erhard op nieuwe Britse initiatieven voor een vrijhandelszone die dezelfde dag door minister Macmillan officieel gepresenteerd zullen worden. In het licht van de veranderde houding van het Verenigd Koninkrijk - en de Britse afwijzing van de in Messina genomen initiatieven - acht Erhard het “zwingend notwendig, die gesamte Brüsseler Konzeption ... noch einmal zu überprüfen bzw. überhaupt einen neuen Plan aufzustellen und in dieser Zeit eine enge Verbindung mit England und anderen, bisher nicht an der Integration beteiligten europäischen Länder herzustellen”.⁶⁶ Ook heeft de minister van Economische Zaken inmiddels een notitie ingediend bij het kabinet waarin hij al zijn bezwaren tegen een gemeenschappelijke markt volgens het model van het Rapport-Spaak nog eens puntsgewijs opsomt en beargumenteert. Brentano heeft op zijn beurt ook een *Kabinettsvorlage* ingediend. Dit stuk van het *Auswärtiges Amt* blijft dicht bij de brief van Etzel (zie paragraaf 7.2).⁶⁷ Hallstein heeft het kabinetsberaad in nauw overleg met Etzel, Behr en Kohnstamm voorbereid.⁶⁸

Na de opening van het kabinetsberaad voert Erhard het woord. Hij stelt dat het recente Britse voorstel voor een vrijhandelszone een nieuwe situatie heeft doen ontstaan. De Brusselse onderhandelingen moeten niet overhaast worden en de voor medio oktober geplande conferentie van ministers van Buitenlandse Zaken van de EGKS moet zijns inziens “verschoben werden, um zunächst die britischen Vorschläge näher zu prüfen”. Dit lijkt Adenauer en Hallstein een zeer slecht idee. Hallstein legt uit dat het Verenigd Koninkrijk zijn positie nu aanpast, juist omdat men in Londen rekent “mit dem Brüsseler Vertrag als einer Tatsache”.⁶⁹

Vervolgens richt Erhard zijn pijlen op de Franse eis tot sociale harmonisatie, die hij voor “völlig unmöglich” houdt. Daarop deelt Adenauer mee dat hij op 27 september een brief van Etzel ontvangen heeft waarin deze ondermeer ingaat op het vraagstuk van de sociale harmonisatie. De bondskanselier verzoekt Hallstein om de relevante passages uit de brief voor te lezen. De discussie die volgt spitst zich allereerst toe op Etzels compromisvoorstel om de Europese Commissie - en in bepaalde gevallen de Raad - aan het einde van de eerste etappe met tweederde meerderheid te laten beslissen of de lidstaten hun verplichtingen inzake de sociale harmonisatie zijn nagekomen. Adenauer verklaart dat hij Etzels voorstel “mit Rücksicht auf eine zum Teil in Frankreich bestehende Gegnerschaft gegen den gemeinsamen Markt für Zweckmäßig” houdt, maar Erhard roept opnieuw op tot “die Ablehnung der sozialen Harmonisierung”. De minister van Economische Zaken legt nog eens uit dat “[w]as ein Land auf sozialem Gebiet leiste, sei Ausfluss der Produktivität und nicht umgekehrt”. Erhard oogst daarmee veel bijval van de overige ministers.⁷⁰

Desgevraagd geeft Ophüls, die voor de gelegenheid bij het kabinetsberaad aanwezig is, een toelichting op de stand van zaken in Brussel. Ophüls' verslag strookt eveneens met de brief van Etzel. Op de punten van gelijk loon voor mannen en vrouwen en de duur van de betaalde vakantie lijken de overige delegaties van zins om aan de Franse eisen tegemoet te komen. Ten aanzien van de 40-urige werkweek ligt de zaak gecompliceerder, maar behoort een akkoord zeker tot de mogelijkheden. Erhard gaat door op dit laatste punt en stelt dat hij “die Festlegung der 40-Stundenwoche für nicht vertretbar” houdt, omdat het dan in de Bondsrepubliek Duitsland “kaum möglich [wäre] ... die Forderungen der Gewerkschaften zu zügeln”.⁷¹ Erhard krijgt op dit punt steun van Adenauer, Storch en minister van Financiën Schäffer. Het kabinet stemt in met voorstel van Adenauer en Hallstein om de West-Duitse delegatie te instrueren niet akkoord te gaan met de Franse voorstellen voor de duur van de werkweek en de salariëring van overuren, maar wel in te stemmen met de Franse voorstellen ten aanzien van het gelijk loon voor mannen en vrouwen en de harmonisatie van de betaalde vakantie. Bovendien gaat het kabinet akkoord met een variant van Hallstein op het voorstel van Etzel om het door Frankrijk voorgestelde vetorecht betreffende de overgang van de eerste naar de tweede etappe te vervangen door besluitvorming door de Raad bij gekwalificeerde meerderheid.

Vervolgens leest Hallstein de passage uit Etzels brief voor, waarin deze voorstelt om het Franse verzoek voor een uitzonderingsregime van importheffingen en exportsubsidies “für begrenzte Zeit (ohne Erhöhung) zuzustimmen und es allmählich unter Kontrolle der Europäischen Kommission abzubauen”. Erhard blijkt bereid met dit voorstel mee te gaan, maar verlangt wel de aanscherping dat er een grens van vier jaar gesteld wordt. Ook hierin weet Erhard zich gesteund door Adenauer. Het kabinet stemt in met een navenante instructie. Het tekent daarbij wel aan dat “[man sich] gegebenenfalls ... mit den anderen Partnern etwa auf fünf Jahre” kan verenigen.⁷¹ Erhard verklaart voorts dat hij het Franse voorstel dat lidstaten in nijpende situaties in staat moeten zijn om zelfstandig een uitzonderingspositie van kracht te verklaren, die dan achteraf door de Raad herroepen kan worden, “für nicht annehmbar” houdt. Hij bepleit dat de Raad van tevoren betrokken wordt. Het kabinet stemt hiermee in. Tot besluit van de bespreking over de gemeenschappelijke markt verzoekt Erhard dat hij deel kan nemen aan de aanstaande conferentie van ministers van Buitenlandse Zaken van de EGKS, omdat hij “zu den sehr weitreichenden wirtschaftlichen Fragen selbst Stellung nehmen möchte”. Adenauer vindt dit een gerechtvaardigd verzoek. Waarop Strauß vraagt “ob dasselbe analog für ihn gelte”, hetgeen door Hallstein na de stellingname van Adenauer moeilijk anders dan bevestigd kan worden.⁷²

Het kabinet gaat vervolgens over tot de bespreking van EURATOM. Strauß legt uit dat EURATOM zijns inziens voor de Bondsrepubliek Duitsland “mehr ein Opfer als ein Vorteil” is. Deze bewering spreekt Adenauer met klem tegen, want hij “möchte über EURATOM auf schnellstem Wege die Möglichkeit erhalten, selbst nukleare Waffen herzustellen”.⁷³ Na deze opmerking van de bondskanselier, die weinig aan duidelijkheid te wensen overlaat ten aanzien van zijn overwegingen bij EURATOM, leest Hallstein voor uit het relevante gedeelte van de brief van Etzel. Ten aanzien van het handelsmonopolie ‘naar Amerikaans model’, zoals Etzel voorstelt, komt mede door het breedgedragen verzet van Strauß geen instructie tot stand. Over de kwestie van het eigendom wordt op initiatief van Hallstein besloten deze voorlopig “nicht zu regeln”, terwijl de staatssecretaris ten aanzien van het vraagstuk van het militaire gebruik van kernenergie “bittet, die Frage offen zu lassen”. Slechts met betrekking tot Strauß’ voorstel dat, zowel inzake het militaire, als het vreedzame gebruik van kernenergie, binnen EURATOM “die Informationen in vollem Umfang ohne Diskriminierung ausgetauscht werden” komt het kabinet tot een heldere instructie die de lijn van Strauß bevestigt.⁷⁴

Het is niet verwonderlijk dat Erhard de uitkomst van het kabinetsberaad als een succes beoordeelt. De kansen lijken eindelijk in zijn voordeel te keren. De bondskanselier heeft op 25 september in Brussel een pleidooi gehouden voor een maximaal flexibel en functioneel Europa. Daarnaast heeft het Verenigd Koninkrijk begin oktober nieuwe voorstellen gedaan voor een Europese vrijhandelszone. Erhard laat Müller-Armack de resultaten van de kabinetszitting samenvatten als “Willensbildung des Kabinetts hinsichtlich der Schaffung eines gemeinsamen Marktes” en stuurt deze notitie vervolgens - “ohne dem Kabinetts-Protokoll vorgreifen zu wollen” - naar Hallstein. Erhard acht het moment gekomen om een nieuw initiatief te lanceren binnen het kabinet. In het stuk dat hij aan Hallstein stuurt heet het dat “[d]er veränderten Situation, wie sie sich aufgrund des Brüsseler Vortrags des Herrn Bundeskanzler und der offiziellen Verlautbarung des britischen Schatzkanzlers darstellt, soll dadurch Rechnung getragen werden, daß jede perfektionistische und zementierte Regelung in dem Vertragswerk vermieden wird”.⁷⁵ Erhard blijkt onverminderd van plan om het Rapport-Spaak en de Franse eisen te dwarsbomen.

Op 9 oktober vergadert het Franse kabinet over de gemeenschappelijke markt en de associatie van de overzeese gebiedsdelen. Ook in Parijs is de strijd nog niet gestreden. Opnieuw keren de tegenstanders van de gemeenschappelijke markt zich onder leiding van minister Ramadier tegen de in Brussel gevolgde koers. Ramadier argumenteert dat het hoe dan ook zo is dat “le marché commun c’est la dévaluation”. Nadat Ramadier ondermeer door Faure is tegengesproken, intervenueert Mollet op vergelijkbare wijze als tijdens het kabinetsberaad over de gemeenschappelijke markt een maand eerder (zie paragraaf 7.1):^(K) “[l]e marché commun sera à long terme et même à moyen terme bénéfique pour la France, alors que le maintien de la situation actuelle ne peut que conduire à une catastrophe”.⁷⁶

7.4. DE MISSIE VAN ETZEL

Op 15 oktober wordt bekend dat de personele herbezetting van het West-Duitse kabinet in de nasleep van de kabinetscrisis rond de FDP ertoe heeft geleid dat Strauß op 16 oktober zal worden benoemd tot minister van Defensie - Siegfried Balke zal zijn opvolger worden als minister voor *Atomfragen*.⁷⁷ Dit lijkt een gunstige ontwikkeling voor de Brusselse onderhandelingen. Kohnstamm noteert in zijn dagboek dat dit “uitstekend”

nieuws is.⁷⁸ Twee dagen later laat Conant aan Dulles weten dat Adenauer hem heeft gemeld dat hij nadrukkelijk nota neemt van “U.S. views concerning the necessity of government ownership of fissionable materials in light of the forthcoming meeting of CSC [EGKS, MS] Foreign ministers in Paris” op 20 en 21 oktober.⁷⁹

In het *Auswärtiges Amt* is men echter nog niet gerust op de goede afloop van de conferentie van Parijs. Op 16 oktober stelt Carstens een notitie op over de beoogde deelname van de ministers Erhard en Strauß aan de conferentie. Carstens laat weten dat hij via de Luxemburgse ambassade vernomen heeft dat de Franse regering zeer ongelukkig is met de voorgenomen deelname van Strauß en, met name, Erhard aan de conferentie. Vanuit Parijs wordt erop aangedrongen dat de beide West-Duitse bewindslieden niet officieel uitgenodigd zullen worden. Voorts meldt Carstens dat de plaatsvervanger van de Franse ambassadeur te Bonn, Roland Jacquin de Margerie, hem desgevraagd heeft uitgelegd dat “man in Paris befürchte, daß es zu schwierigen Auseinandersetzungen zwischen den französischen und dem deutschen Wirtschaftsminister kommen könnte und dadurch der Erfolg der Konferenz in Frage gestellt werden könnte”. Pineau en Spaak willen volgens Carstens koste wat kost voorkomen dat Ramadier de aanwezigheid van Erhard aangrijpt om zijnerzijds ook deelname aan de conferentie af te dwingen.⁸⁰ Daarop heeft Carstens voorgesteld dat de betreffende Franse en West-Duitse ministers “in der Eigenschaft von Sachverständigen an der Konferenz teilnehmen könnten”. Op die manier zouden “längere Auseinandersetzungen zwischen ihnen” vermeden kunnen worden. Verdere consultaties hebben echter geleerd dat er in Parijs en de andere vier hoofdsteden geen draagvlak bestaat voor de deelname van Erhard en Strauß aan de conferentie van Parijs. Grewe zal de bewindslieden hiervan op de hoogte stellen en mededelen dat “die deutsche Delegation in Paris vorschlagen würde, in Kürze eine neue Außenministerkonferenz unter gleichzeitiger Teilnahme der Wirtschaftsminister und Atomminister zu veranstalten”.⁸¹

Twee dagen later brengt Wilhelm Hartlieb, de leider van *Unterabteilung 212 - Europarat und nichtstaatliche europäische Organisationen* - aan Grewe de zeer urgente boodschap over dat hij vernomen heeft dat Erhard, ondanks de hevige internationale tegenstand tegen zijn deelname aan de conferentie, “dieser Freitag Nacht nach Paris fahren [will]”. Hartlieb verzoekt Grewe “dringend, noch heute über den Bundeskanzler zu versuchen, die Herrn Erhard und Strauß von ihrem Vorhaben abzubringen”.⁸² In het kabinetsberaad een dag eerder heeft Adenauer echter op aandrang van Erhard nog eens gezegd dat hij een deelname van Erhard en Strauß aan de conferentie “für erforderlich” houdt. Grewe

heeft het kabinet bij die gelegenheid op de hoogte gesteld van de grote weerstand tegen dit voornemen. Daarop heeft het kabinet na een moeizame discussie besloten dat “[w]enn es nicht gelinge, die Zustimmung der Verhandlungspartner zur Aufnahme der beiden Minister in die deutschen Delegation zu erreichen ... wenigstens ihre Zulassung als Experten angestrebt werden [solle]”.⁸³

Als de conferentie van Parijs in de voormiddag van zaterdag 20 oktober begint, zijn Erhard en Strauß daadwerkelijk als ‘expert’ aanwezig. Na de welkomstwoorden van Pineau en voorzitter Bech krijgt Spaak het woord om een toelichting te geven op de stand van zaken in de Brusselse onderhandelingen. De Belgische minister van Buitenlandse Zaken somt vervolgens de kwesties op waarover nog geen overeenstemming bestaat: (1) de overgang van de eerste naar de tweede etappe op basis van unanimiteit (vetorecht) of gekwalificeerde meerderheid, (2) sociale harmonisatie, waarbij Spaak opmerkt dat de kwestie van de duur van de werkweek (en de salariëring van overuren) heeft geleid tot een controverse tussen Frankrijk en de overige delegaties, (3) een uitzonderingsregime voor het Franse systeem van importheffingen en exportsubsidies, (4) de mogelijkheid tot het unilateraal instellen van vrijwaringsclausules in geval van betalingsbalansproblemen, (5) het Franse verzoek de goedkeuring van het verdrag over de gemeenschappelijke markt te mogen uitstellen, (6) de verdeling van het stemmengewicht in de Raad (een punt dat in de voorgaande weken aan de orde is gesteld in de stuurgroep), (7) de West-Duitse bezwaren tegen het handelsmonopolie en eigendomsrecht van EURATOM en (8) het militaire gebruik van kernenergie.⁸⁴

Ten aanzien van de overgang van de eerste naar de tweede etappe tekenen Brentano en de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken Joseph Luns bezwaar aan tegen de Franse wens om deze met unanimiteit te laten geschieden. Daarop doet Pineau het voorstel “d’un ‘veto’ à durée limitée”.⁸⁵ Daarmee bedoelt hij dat een veto van een lidstaat betreffende de overgang van de eerste naar de tweede etappe na bepaalde tijd opnieuw door de Raad bezien moet worden. In het geval waarin dan wederom geen overeenstemming bereikt kan worden tussen de zes lidstaten, hoeft de betreffende lidstaat niet over te gaan naar de tweede etappe. Dat betekent evenwel niet dat de betreffende lidstaat daarmee uit de gemeenschappelijke markt treedt. Bovendien dient deze te garanderen dat de reeds in de eerste etappe doorgevoerde hervormingen in stand worden gehouden. Spaak acht een dergelijke mogelijkheid van meerdere snelheden echter onwenselijk en praktisch onhaalbaar. Pineau verklaart vervolgens bereid te zijn om in stemmen met een variant op een compromisvoorstel van Spaak. Deze variant behelst dat

een lidstaat voor een bepaalde tijd zijn veto kan uitspreken tegen de overgang naar de tweede etappe. Na deze periode besluit de Raad met gekwalificeerde meerderheid. Daarbij staat het ‘een zich in de minderheid bevindende lidstaat’ vrij om zich van het vervolgtraject van de gemeenschappelijke markt af te scheiden.⁸⁶

Vervolgens buigen de ministers zich over de sociale harmonisatie. Zij bereiken zodanige overeenstemming over de hoofdlijnen van de harmonisatie van het gelijk loon voor mannen en vrouwen en de duur van de betaalde vakantie dat de uitwerking van deze punten aan de experts gedelegeerd kan worden. Brentano zet zich schrap als de harmonisatie van de duur van de werkweek aan de orde komt. Een 40-urige werkweek is niet acceptabel voor de West-Duitse regering “donné les difficultés économiques qui ne manqueraient pas d’en résulter dans la République fédérale”.⁸⁷ In reactie op compromisvoorstellen van Pineau en Spaak verklaart Brentano zich bereid de kwestie opnieuw op regeeringsniveau aan de orde te stellen.

Vervolgens laat Pineau de eis tot loonharmonisatie vallen. De ministers stemmen in met de conclusie van Spaak “qu’il ne faut pas aller au-delà de la certitude que cette harmonisation se réalisera; il serait donc contre-indiqué d’en faire l’objet d’une obligation”. Daarna legt Brentano het West-Duitse pakket van eisen ten aanzien van het uitzonderingsregime voor het Franse systeem van importheffingen en exportsubsidies op tafel. Volgens de Bondsrepubliek Duitsland moet het uitzonderingsregime (1) van beperkte duur zijn, (2) gebonden zijn aan een “plafond aux aides et aux taxes”, (3) voor alle producten uniform zijn, en (4) gebonden zijn aan “une réduction progressive de ces aides et taxes”. Bovendien dient de Raad na een periode van vier jaar met gekwalificeerde meerderheid te besluiten over de voortzetting of beëindiging van het uitzonderingsregime voor Frankrijk. Dit standpunt van Brentano komt in belangrijke mate overeen met de standpunten van Spaak, Martino en Luns. Pineau bedankt “les représentants des différents Gouvernements d’avoir bien voulu accepter l’octroi d’une régime particulier à la France”.⁸⁸ De resterende verschillen van mening lijken hoofdzakelijk kwesties van uitwerking en kunnen aan de experts worden gedelegeerd. Ook voor wat betreft de uitzonderingspositie in geval van problemen op de betalingsbalans en een mogelijk uitstel van de inwerkingtreding van het verdrag bereiken de delegaties principe-akkoorden op basis van tegemoetkomingen aan de Franse zaak.⁸⁹ Hiermee worden de besprekingen over de gemeenschappelijke markt voorlopig beëindigd.

De conferentie buigt zich aansluitend over EURATOM. Pineau en Brentano geven uitgebreide toelichtingen op de standpunten van hun regeringen. Daarbij legt Brentano veel nadruk op “l'intention du Gouvernement de la République fédérale de tout mettre en oeuvre pour promouvoir la réalisation de l'EURATOM, même s'il subsiste encore des divergences sur les méthodes”. Na een uitgebreide discussie worden de kwesties betreffende het handelsmonopolie en het eigendomsrecht voorlopig vooruit geschoven. Ten aanzien van het militaire gebruik van kernenergie spitst de bespreking zich toe op de mate van geheimhouding die binnen EURATOM toegestaan zou moeten worden. Uiteindelijk komt men ook op dit punt niet tot volledige overeenstemming. Voordat de eerste conferentiedag beëindigd wordt, besluiten de ministers om de experts de opdracht te geven op basis van de gevoerde discussie richtlijnen uit te werken die de ministers tijdens de eerste zitting van de volgende dag zullen bespreken.⁹⁰

Op zondag 21 oktober wordt de conferentie heropend. Als eerste wordt het vraagstuk betreffende de overgang van de eerste naar de tweede fase aangesneden. Dit punt is een dag eerder vooruitgeschoven na het voorstel van Pineau om na een bepaalde periode bij gekwalificeerde meerderheid te besluiten met de mogelijkheid voor ‘een zich in de minderheid bevindende lidstaat’ om zich van het vervolgtraject van de gemeenschappelijke markt af te scheiden. De experts hebben inmiddels drie varianten van ‘afscheiding’ uitgewerkt. Tijdens de vergadering van de ministers blijkt evenwel dat Frankrijk zich in geïsoleerde positie bevindt met het voorstel voor een “clause de sécession”. De overige delegaties achten het in strijd met het “caractère indissoluble du marché commun” en vrezen voor “l'effet psychologique” van een dergelijke clausule. Wanneer Spaak vraagt of de Franse delegatie van plan is vast te houden aan haar standpunt, antwoordt Pineau dat “le mandat qu'il a reçu de son Gouvernement ne lui permet pas de modifier sa position à l'heure actuelle”.⁹¹

En marge van de conferentie legt de Franse delegatie vervolgens telefonisch contact met Mollet, die zich in Besançon bevindt. De Franse regeringsleider is bereid mee te gaan met een compromisvoorstel ten aanzien van de overgang van de eerste naar de tweede etappe. Dit voorstel houdt in dat “[l]e Gouvernement mis en minorité ... pourrait alors recourir à un arbitrage”, waarvan de modaliteiten nog nader uitgewerkt dienen te worden, maar die “soit de caractère économique plutôt que juridique”.⁹² Er blijkt echter nog meer gebeurd te zijn tijdens de pauze. Volgens Pineau is er ondanks de afspraken van strikte geheimhouding vanuit de West-Duitse delegatie gelekt naar de pers.⁹³ Minister Erhard

zou de aanwezige pers meegedeeld hebben dat zij wel kunnen vertrekken, omdat de Franse delegatie het overleg heeft opgeblazen.⁹⁴

Na de opening van de middagzitting zet Pineau het Franse compromisvoorstel met betrekking tot de overgang van de eerste naar de tweede etappe uiteen. Pineau benadrukt daarbij dat “sa proposition représente une concession très importante”. Hij verwacht dat deze concessie door de overige delegaties gehonoreerd zal worden met tegemoetkomingen van dezelfde (vergaande) aard inzake de andere openstaande punten.⁹⁵ Met andere woorden, Pineau meent dat het nu de beurt is aan de West-Duitse delegatie om concessies te doen met betrekking tot de harmonisatie van de duur van de werkweek.

Nadat er naar aanleiding van de door de experts uitgewerkte voorstellen betrekkelijk eenvoudig overeenstemming bereikt is over de harmonisatie van het gelijk loon voor mannen en vrouwen en de duur van de betaalde vakantie, komt de harmonisatie van de duur van de werkweek ter tafel. Brentano verklaart dat de West-Duitse regering bereid is tot een intentieverklaring ten aanzien van de harmonisatie van de duur van de werkweek en de salariëring van overuren. De West-Duitse delegatie wenst echter niet zover te gaan dat de vormgeving en periode van een dergelijke harmonisatie wordt vastgelegd in het verdrag. In de discussie die volgt zegt Brentano dat het Franse voorstel “équivaldrait, en pratique, à la proclamation de la semaine de 40 heures”.⁹⁶ Hierop zet Spaak uiteen dat deze veronderstelling van Brentano feitelijk onjuist is. Na een korte discussie vraagt Brentano aan Bech om de besprekingen te schorsen.

Na de schorsing neemt Müller-Armack, “[v]on Erhard aufgefordert”, het woord en brengt “noch einmal die stets wiederholten Bedenken” voor het voetlicht.⁹⁷ De boodschap, die Müller-Armack omstandig met economische argumentatie onderbouwt, is glashelder: uit economisch oogpunt is een harmonisatie van de duur van de werkweek en de salariëring van overuren voor de Bondsrepubliek Duitsland niet acceptabel. De interventie van Müller-Armack luidt een dramatische ontwikkeling in. Pineau reageert op de uiteenzetting van Müller-Armack met de stellingname dat “il se voit obligé, dans ces conditions, de retirer la concession qu’il a faite précédemment sur les modalités du passage de la première à la deuxième étape”. Een complete mislukking van de conferentie dreigt. In een ultieme poging om het doemscenario af te wenden trekken de ministers van Buitenlandse Zaken zich terug in een “séance restreinte”. Zij blijken echter niet meer nader tot elkaar te kunnen komen. Het drama is compleet. Na de besloten zitting der bewindslieden wordt de mislukking van de conferentie wereldkundig gemaakt.⁹⁸ Volgens Von der Groeben, die samen met Erhard vanuit Parijs terugreist naar Bonn, meent de

minister van Economische Zaken dat de mislukking van de conferentie van Parijs hem een uitgelezen mogelijkheid biedt om zijn alternatieve ideeën voor Europese integratie in praktijk te gaan brengen.⁹⁹

Op 22 oktober stuurt Carstens een telegram naar staatssecretaris Hallstein, die zich op dat moment op dienstreis in Colombo bevindt. In dit telegram doet Carstens verslag van het verloop van de conferentie van Parijs. Carstens geeft aan dat de Franse delegatie zich na telefonisch overleg tussen Pineau en Mollet uiteindelijk bereid verklaard heeft tot een “stark verklausulierte ... Konzession”. Vervolgens meldt Carstens dat de conferentie is vastgelopen op het punt van de harmonisatie van de duur van de werkweek en de salariëring van overuren. Hier tekent hij bij aan dat de poging om “innerhalb der deutschen Delegation, Kompromissformel zu finden, stieß auf entschiedenen Widerstand des (als Sachverständiger anwesenden) Bundesministers Erhard”. Volgens Carstens heeft Brentano voor het einde van de conferentie nog voorgesteld om de probleempunten betreffende de gemeenschappelijke markt opnieuw te bespreken tijdens een reeds gepland bezoek van Adenauer aan Mollet op 5 of 6 november, waarbij ook Spaak betrokken zou kunnen worden. Carstens sluit het telegram aan Hallstein af met de volgende conclusie: “Konferenz muss als gescheitert angesehen werden, doch besteht Wille zur Fortsetzung der Verhandlungen bei allen Partnern fort. Ausweg über kommendes Gespräch Bundeskanzler-Mollet scheint Herrn Ophüls und mir aussichtsreich. In alle strittig geblieben Fragen halte ich Kompromisse für möglich”.¹⁰⁰

Een dag later, op 23 oktober, stellen Kohnstamm en Behr in Luxemburg een korte notitie op over de betekenis van de mislukte conferentie. Hun belangrijkste conclusie is dat bij de vijf overige lidstaten van de EGKS de indruk bestaat dat “innerhalb deutscher Bundesregierung nicht nur interne Meinungsverschiedenheiten über möglichen Weg und Form einer Europapolitik der Sechs, sondern dass auf einer Seite (Erhard, Strauss) echte Ablehnung eines Europas zu 6, gemeinsamer Markt usw. besteht”.¹⁰¹ Ook in de internationale pers wordt de West-Duitse delegatie in belangrijke mate verantwoordelijk gehouden voor het mislukken van de conferentie.¹⁰²

De volgende dag bezoekt Maurice Couve de Murville, de nieuwe Franse ambassadeur in Bonn, minister Brentano in verband met de komende ondertekening van de Frans-Duitse overeenkomsten die de aansluiting van het Saarland bij de Bondsrepubliek Duitsland regelen. In het tweede gedeelte van het gesprek geeft Couve de Murville blijk van zijn positieve waardering voor de suggestie om de ontmoeting tussen Adenauer en Mollet te benutten om te trachten de Brusselse onderhandelingen vlot te

trekken. Daarop geeft Brentano aan dat de datum van 6 november “als endgültig betrachtet werden [könne]” voor een bezoek van Adenauer aan Parijs. De Franse ambassadeur wijst er vervolgens twee keer nadrukkelijk op dat bij Mollet “die Absicht [bestehe] ... die Fragen, mit denen man anlässlich der Diskussion vom vergangenen Wochenende in Paris nicht recht vorwärts gekommen sei, durch neue deutsch-französische Besprechungen Weiterzutreiben”. Couve de Murville en Brentano zijn het er over eens dat voor wat betreft EURATOM een Frans-Duits compromis binnen handbereik is, maar dat de problemen inzake de gemeenschappelijke markt “erheblich größer seien”.¹⁰³ Zo is de problematiek van de overzeese gebieden in Parijs niet eens ter sprake gekomen.

Bondskanselier Adenauer lijkt er intussen van overtuigd te zijn dat hem de taak toevalt om ervoor te zorgen dat het bovenstatelijke project van Messina wordt omgevormd tot een (meer intergouvernementeel) samenwerkingsverband binnen de kaders van de WEU. Aan deze overtuiging van Adenauer liggen in ieder geval twee vertrouwde overwegingen ten grondslag. Ten eerste kan op deze wijze voorkomen worden dat de (in zijn ogen belangrijkere) West-Europese samenwerking op het gebied van kernenergie stuk loopt op de problemen in de onderhandelingen over de gemeenschappelijke markt. Ten tweede kan het Verenigd Koninkrijk op deze wijze bij de samenwerking betrokken worden en kan ‘Europa’ zijn positie tegenover de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie versterken. Tijdens de kabinetszitting van 24 oktober geeft Adenauer aan Erhard de opdracht om via Macmillan aansluiting te zoeken bij de bestaande Britse plannen voor West-Europese samenwerking “und den Gedanken einer großen Freihandelszone innerhalb der WEU-länder zu fördern”.¹⁰⁴ Adenauer ontplooit meer initiatieven ten gunste van de WEU. Op 25 oktober ontvangt Carstens een codebericht van de ambassade in Londen, waarin gemeld wordt dat “der Kanzler Herr Blankenhorn beauftragt habe, einen Entwurf für deutsche Vorschläge zur Ausweitung der Tätigkeit der WEU auszuarbeiten”.¹⁰⁵

Twee dagen later blijkt Blankenhorn inderdaad druk doende om draagvlak te creëren voor nieuwe Europese plannen van Adenauer, wanneer hij aan de Amerikaanse ambassade in Parijs laat weten dat “Chancellor still strongly supports concept of European integration but believes it requires fresh approach which will take time to develop”.¹⁰⁶ Een indicatie temeer dat de bondskanselier serieus een alternatieve route voor Europese integratie via de WEU propageert vormt Blankenhorns aanvullende opmerking

dat “it could not be expected that Adenauer-Mollet meeting November 6 would resolve differences”.¹⁰⁷ Volgens Adenauers gezant schiet de tijd daarvoor eenvoudigweg tekort.

Dezelfde dag spreken Monnet en Kohnstamm met Marjolin over de mogelijkheden om tijdens de ontmoeting van Adenauer met Mollet de Frans-Duitse controverses betreffende de gemeenschappelijke markt uit de wereld te helpen. Zij zijn het er over eens dat de kansen op een Frans-Duits compromis aanzienlijk vergroot kunnen worden, indien Etzel, of wellicht Rust, ingeschakeld kan worden bij de nationale standpuntbepaling in Bonn.¹⁰⁸

Op 29 oktober ontvangt Adenauer van Erhard een in allerijl door Müller-Armack uitgewerkt “Entwurf eines Europäischen Programms”. Het gaat om een dertig pagina’s tellend stuk waarin volgens Erhard het “geglückte Versuch unternommen [wurde], in Anlehnung an die Ziele der Brüsseler Beratungen eine neue, fruchtbare und freizügigere Form der Europäischen Zusammenarbeit aufzuzeigen, die nicht mehr mit dem gefährlichen Hang zum Perfektionismus belastet ist”. Het laatste is een duidelijke verwijzing naar de rede die Adenauer een maand eerder gehouden heeft in Brussel (zie paragraaf 7.2). In de brief bij het stuk meldt Erhard voorts dat zijn departement contact heeft gezocht met het *Auswärtiges Amt* om het stuk “abzustimmen bzw. zu koordinieren”. Zijn departement heeft echter moeten vaststellen dat “die Arbeit des Auswärtiges Amtes [sich] lediglich darauf erstreckte, in den strittigen Punkten der Brüsseler Vorschläge neue Formulierungen zu finden”. Erhard merkt op dat deze bezigheden van Buitenlandse Zaken niet stroken met de opdracht die hij van de bondskanselier ontvangen heeft en dat hij daarom vreest dat zijn voorstellen en die van het *Auswärtiges Amt* “sich ... nicht zusammenbauen lassen”. In dit verband verzoekt Erhard Adenauer met klem om “die Vorschläge des Wirtschaftsministeriums noch vor Ihrer Besprechung mit Herrn Vizepräsident Etzel” te bestuderen, “weil seine Auffassungen über den einzuschlagenden Weg noch völlig in den Vorstellungen ‘seines’ Europa, d.h. der institutionellen Bindung der sechs Montan-unions-Länder wurzeln”.¹⁰⁹

Diezelfde dag wordt Adenauer behalve door het uitgebreide “Entwurf” van Erhard, dat opteert voor een intergouvernementele vorm van Europese integratie rondom een vrijhandelszone, ook geadviseerd door het *Auswärtiges Amt*. In tegenstelling tot het stuk van Economische Zaken, waarin met de grootst mogelijke nadruk gesteld wordt dat “[e]ine Anerkennung der Harmonisierungswünsche Frankreichs ... für die ganze freie Weltwirtschaft ein höchst gefährliches Präjudiz schaffen [würde]”, zet Carstens zich namens het *Auswärtiges Amt* in om “in der Frage der Harmonisierung der

wöchentliche Arbeitszeit einen neuen Vorschlag zu entwickeln, der den französischen Wünschen entgegenkomt". Daarnaast betoogt Carstens zelfs dat "den Franzosen hinsichtlich der Beibehaltung eines Sonderregimes in Frankreich weitergehende Konzessionen gemacht werden sollten".¹¹⁰

Concreet bepleit Carstens dat er ingespeeld moet worden op de wens van de Franse regering om "über die Fortsetzung der Pariser Integrationsverhandlungen mit dem Herrn Bundeskanzler anlässlich seines Besuches in Paris am 6. November 1956 zu verhandeln". Deze onderhandelingen dienen door middel van "Besprechungen auf diplomatischem Wege" voorbereid te worden. Daarbij zou de delegaties "eine größeren Verhandlungsspielraum" moeten worden toegestaan dan tijdens de conferentie van Parijs. Volgens Carstens ligt een Frans-Duits compromis binnen handbereik indien de West-Duitse regering verklaart dat zij instemt met twee aangepaste formuleringen. De eerste luidt dat "die natürliche Entwicklung in allen Mitgliedsländer auf die 40-Stundenwoche hintendiert und somit eine allmähliche Angleichung an die französischen Regelung zu erwarten ist". De tweede formulering stelt dat "Frankreich sein Sonderregime spätestens bis zum Ende der Übergangsperiode, also nach 12 - 15 Jahren, beseitigen muß" (in plaats van 4, en maximaal 5 jaar!). Ten aanzien van het laatste punt heeft Frankrijk reeds ingestemd met de verplichting de importheffingen en exportsubsidies tijdens het uitzonderingsregime niet te verhogen en toestand van de Franse economie te onderwerpen aan controle "durch die Organe der Gemeinschaft". Ten slotte beoordeelt Carstens "[den] Weg" die door het *Bundeswirtschaftsministerium* ingeslagen wordt met het "Entwurf eines ganz neuen Vertragsprojektes ... nicht für gangbar".¹¹¹

In een *tête-à-tête* met Erhard heeft Etzel moeten constateren dat het "tatsächlich so [ist]" dat Erhard "glaubt, man könne die Beschlüsse von Messina und Venedig nicht mehr verwirklichen". Naar aanleiding van dit gesprek heeft Etzel aan Brentano verslag uitgebracht en deze "ausdrücklich" gemachtigd om aan Adenauer "den Eindruck von diesem Gespräch mitzuteilen".¹¹² In een brief aan Adenauer (bij de notitie van Carstens) schaart Brentano zich achter Etzel, die volgens de minister van Buitenlandse Zaken terecht "sehr bestürzt" is over de nieuwste plannen van Erhard. Brentano deelt de zorgen van Etzel, omdat de andere vijf lidstaten van de EGKS een voorstel als dat van Erhard zullen opvatten als "eine eindeutige Absage Deutschlands an den Gedanken der europäischen Integration". Brentano waarschuwt Adenauer dat de Bondsrepubliek Duitsland met dit soort plannen in een geïsoleerde positie terecht dreigt te komen. De regering moet er daarom alles aan doen "um die beide Projekte, Gemeinsamer Markt und

Atomgemeinschaft, zu verwirklichen oder doch zu mindesten zu verhindern, daß der berechtigte Eindruck entsteht, als seien die Pläne am deutschen Widerstand gescheitert”. Vervolgens doet Brentano een procedurevoorstel. Hij suggereert Adenauer om bij het tweede gedeelte van het gesprek dat de bondskanselier op 31 oktober zal hebben met Etzel “Herrn Erhard und mich zuzuziehen”. Bovendien meldt Brentano dat hij de opdracht van Adenauer om initiatieven te nemen in het kader van de WEU voorlopig naast zich neer legt, totdat er duidelijkheid bestaat over EURATOM en de gemeenschappelijke markt.¹¹³ Hij legt uit dat het aanstaande bezoek van de bondskanselier aan Parijs “[es] verbietet ... die Sache noch hinauszuschieben”. De tijd dringt. De betrokken bewindslieden moeten gebonden worden aan het antwoord op de vraag: “ob wir bereit sind ... die bestehenden Schwierigkeiten durch gegenseitiges Entgegenkommen auszuräumen”.¹¹³

Wanneer de Amerikaanse ambassadeur Conant op 30 oktober bij Adenauer informeert naar de openstaande punten betreffende EURATOM, stelt deze hem gerust. De impasse, waar de Brusselse onderhandelingen zich in bevinden sinds de mislukking van de conferentie van Parijs, hoeft volgens de bondskanselier geen bedreiging te vormen voor EURATOM. Adenauer verklaart zich bereid tot concessies met betrekking tot EURATOM en merkt bovendien veelbetekenend op dat Strauß is “now occupied with other matters”. Wanneer Conant voor de zekerheid nog eens benadrukt dat de West-Duitse kernenergiesector zijn inziens meer baat heeft bij EURATOM dan bij een andersoortige samenwerking, moet hij constateren dat hij “[is] clearly forcing an open door”. Conant merkt op dat Adenauer uitziet naar zijn ontmoeting met Mollet op 6 november en dat de bondskanselier schijnt te geloven dat “the difficulties”, ook die met betrekking tot de gemeenschappelijke markt, “could be overcome” tijdens deze ontmoeting.¹¹⁴ Dezelfde dag zegt Etzel tegen Kohnstamm “vastbesloten” te zijn om de bestaande stand van zaken in Bonn en de Brusselse onderhandelingen “niet te tolereren” en “Brentano bij [te] springen”. Temeer, omdat de mislukking van de conferentie van Parijs “politiek een blunder” is, die de komende bondsdagverkiezingen voor de CDU verloren kan doen gaan.¹¹⁵

Als Etzel een dag later, op 31 oktober, zijn geplande bespreking heeft met Adenauer blijkt deze de suggestie van Brentano overgenomen te hebben om de laatste en Erhard te betrekken bij een gedeelte van het gesprek.¹¹⁶ Na afloop vervoegt Etzel zich bij Kohnstamm, die ook naar Bonn gereisd is, en spreekt van een “[v]ictoire totale”. In zijn dagboek noteert Kohnstamm dat Etzel hem vertelt dat “Adenauer ... in aanwezigheid

van Erhard en Brentano gezegd [heeft] dat men onmogelijk thans [een] andere koers in kan slaan, [en] dat alles in politiek licht bekeken moet worden”. Dit betekent dat Adenauer definitief de zijde van Etzel en het *Auswärtiges Amt* gekozen heeft ten koste van Erhard. Bovendien meldt Etzel dat Adenauer hem gevraagd heeft het nationale standpunt van de Bondsrepubliek Duitsland te coördineren in de aanloop naar 6 november en daarbij nauw contact te onderhouden met Parijs. Etzel heeft het “voorstel tot coördinering dankbaar aanvaard”. Hij krijgt een bureau toegewezen in het *Auswärtiges Amt* om van daaruit zijn nieuwe taken efficiënt te kunnen verrichten. Etzel overhandigt Kohnstamm de notities van Carstens en Erhard van twee dagen eerder, en vraagt hem om in Bonn te blijven om hem te assisteren.

Kohnstamm is aangenaam verrast door de inhoud van de notitie van Carstens, die hij beoordeelt als “zeer goed, onze lijn”. Met betrekking tot het intergouvernementele vrijhandelsvoorstel van Erhard zijn Etzel en Kohnstamm het er over eens dat het “[n]iet mogelijk” is “midden in stroom van paarden te wisselen”. Etzel en Kohnstamm besluiten dat zij zich in eerste instantie zullen inspannen voor een politieke verklaring van Adenauer en Mollet op 6 november. Indien bij die gelegenheid mocht blijken dat ook de technische problemen ten aanzien van de gemeenschappelijke markt ook uit de weg geruimd kunnen worden: “tant mieux”. Mocht dat laatste op 6 november nog niet lukken dan “zal Etzel ook de volgende ontmoeting voorbereiden, waarbij dan zaken gedaan kunnen worden”. Na dit gesprek belt Kohnstamm Monnet en stelt hem op de hoogte van de stand van zaken: aan West-Duitse zijde “is ... veel gewonnen ... Nu moet Frankrijk ook iets doen”.¹¹⁷

Nog diezelfde dag ontvangt Couve de Murville een persoonlijke boodschap van Mollet voor Adenauer. De Franse regeringsleider opent zijn bericht met de volgende mededeling aan de bondskanselier.

“Votre venue à Paris, le 6 novembre, à quelques jours de la signature des accords sur la Sarre qui assurent le règlement équitable des principaux problèmes entre nos deux pays, revêt une extrême importance. Elle doit être l'occasion de manifester à nos peuples et à l'opinion mondiale notre détermination commune de promouvoir ensemble la construction de l'Europe”.¹¹⁸

Vervolgens geeft Mollet uiting aan zijn teleurstelling over het verloop van de conferentie van Parijs en schrijft hij dat het hem “paraît indispensable que nous profitons de notre rencontre pour les examiner de manière détaillée afin d’arrêter une position commune de nos deux gouvernements”. Aan het einde van zijn bericht heeft Mollet nog een persoonlijke boodschap voor Adenauer: “[j]e suis convaincu que vous partagez mon désir de conclure le plus rapidement possible les négociations de Bruxelles”.¹¹⁹

In dit hoofdstuk is gebleken dat Mollet in zijn persoonlijke brief aan Adenauer een realistische verwachting uitspreekt, namelijk dat Adenauer en hij tijdens hun ontmoeting op 6 november 1956 in Parijs tot een overeenkomst kunnen komen waarmee de Brusselse onderhandelingen vlotgetrokken kunnen worden. Mollets verwachting blijkt realistisch, omdat Adenauer van mening is dat de Frans-Duitse onenigheid over de sociale harmonisatie vanuit politiek oogpunt van secundair belang is. Mede in het licht van de Suez-crisis en het Radford-plan, beoordeelt Adenauer de vruchtbare Frans-Duitse besprekingen in de marge van de afsluitende onderhandelingen over de Saar van veel grotere betekenis voor de *Westbindung* en de toekomst van ‘Europa’. In dit hoofdstuk is echter evenzeer duidelijk geworden dat het voor alles de reactie van Adenauer op Brentano’s brief van 30 oktober is die van doorslaggevende betekenis is voor het verdere verloop van de onderhandelingen over de gemeenschappelijke markt en EURATOM. Op 31 oktober geeft Adenauer gehoor aan de suggestie van Brentano om tijdens een gesprek met de laatste, Etzel en Erhard een eensluidend West-Duits standpunt ten aanzien van het Messina-programma te formuleren. Gedurende dit gesprek besluit Adenauer Etzel te belasten met de verantwoordelijkheid voor de voorbereiding van het West-Duitse standpunt. De jarenlange richtingenstrijd over de *Europapolitik* wordt daarmee in één klap beslist in het voordeel van de ‘Europeanen’.

IN DE SCHADUW VAN HET VERLEDEN

“Insgesamt gesehen sei der Vertrag ein Wagnis. Er habe jedoch große wirtschaftliche und politische Aspekte. Vor allem müsse man auch die Mentalität der anderen berücksichtigen. Unsere Wirtschaft sei eben für die Welt furchterregend. Es sei daher verständlich, wenn Frankreich Sorge habe, mit uns zu paktieren”^{*1}

Eind oktober escaleert de Suez-crisis tot een gewapend conflict. Op 31 oktober 1956 loopt om half zes 's avonds het ultimatum af, dat Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk gesteld hebben aan Israël en Egypte naar aanleiding van de Israëlische inval in Egypte op 29 oktober. Zij hebben de strijdende partijen 12 uur de tijd gegeven om de oorlogshandelingen te staken, in te stemmen met een ontruiming van de kanaalzone en een Frans-Britse bezetting van de steden Suez, Port Saïd en Ismailia. Het feit dat de Egyptische regering het ultimatum naast zich neer heeft gelegd is voor Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk aanleiding geweest om te beginnen met het bombarderen van Egyptische doelen. Dezelfde dag blijkt dat de preventieve aanval van Israël diplomatiek gedekt wordt door Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk. Amerikaanse en Russische resoluties die oproepen tot een staakt-het-vuren worden in de Veiligheidsraad getroffen door een Frans-Brits veto.² In september en oktober zijn in Parijs en Londen reeds besluiten genomen om op basis van geheime afspraken met Israël over te kunnen gaan tot militaire acties in Egypte. Deze worden na het aflopen van het ultimatum ten uitvoer gebracht.³ Brentano besluit naar aanleiding van de ontwikkelingen een vertrouwelijke brief te schrijven aan Adenauer. Daarin waarschuwt hij dat het voorgenomen bezoek van de bondskanselier op 6 november aan Parijs zal worden uitgelegd als “eine eindeutige Unterstützung” van het gewelddadige ingrijpen van Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk in de Suez-crisis.⁴ Brentano stelt de bondskanselier op de hoogte van het feit dat hij een

---

* Konrad Adenauer tijdens de kabinetszitting van 15 januari 1957

dag eerder van diverse gezanten bij de Verenigde Naties heeft vernomen dat men er ernstig rekening mee houdt dat Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk “Israel zum Einmarsch veranlasst haben, um damit den Grund für die Intervention zu schaffen”.⁵ Bij nader inzien is Brentano een tegenstander van het geplande bezoek van Adenauer aan Parijs, omdat het de internationale positie van de Bondsrepubliek Duitsland zal schaden.

In dit hoofdstuk beschrijf ik de ontwikkelingen in de Europese politiek van de Bondsrepubliek Duitsland van begin november 1956 tot de ondertekening van de Verdragen van Rome in maart 1957. In deze periode bereiken de lidstaten van de EGKS overeenstemming over de verdragen ter oprichting van de gemeenschappelijke markt en EURATOM. De basis voor de totstandkoming van de verdragen wordt gelegd tijdens het bezoek van bondskanselier Adenauer aan Parijs op 6 november 1956, op het hoogtepunt van de Suez-crisis. Bij deze gelegenheid maken Mollet en Adenauer afspraken die vervat worden in een Frans-Duits voorstel met betrekking tot de gemeenschappelijke markt en EURATOM.

Allereerst beschrijf ik de voorbereidingen op de ontmoeting van Adenauer en Mollet op 6 november. In Bonn wordt de richtingenstrijd inmiddels in volle hevigheid uitgevochten. Desondanks lukt het Etzel in de weken voorafgaand aan het bezoek van de bondskanselier aan Parijs - in nauwe samenwerking met Kohnstamm en Carstens en met steun van Adenauer -, om de West-Duitse positie in lijn te brengen met het Franse standpunt. Op 6 november komt Adenauer in belangrijke mate tegemoet aan de Franse wensen op het terrein van de sociale harmonisatie en betreffende het handelsmonopolie van EURATOM (paragraaf 8.1). Daarna ga ik in op de wijze waarop Erhard reageert op het akkoord van 6 november. De minister van Economische Zaken laat in een boze brief aan Etzel weten dat hij zich om economische en procedurele redenen weigert neer te leggen bij de afspraken die Adenauer en Mollet gemaakt hebben. Erhard kan echter niet meer verhinderen dat de onderhandelingen in Brussel door het Frans-Duitse akkoord worden vlotgetrokken. Op de dag dat Erhard zijn brief schrijft blijkt de Franse delegatie de consensus tussen ‘de Zes’ zelfs als dusdanig stevig te beoordelen dat zij de tijd rijp acht voor de lancering van een laatste omstreden Frans voorstel: het zogenaamde *Eurafrrique*-plan ten behoeve van de associatie van de overzeese gebiedsdelen (paragraaf 8.2). Vervolgens besteed ik aandacht aan de laatste fase van de Brusselse onderhandelingen die beheerst wordt door problemen rond het *Eurafrrique*-plan. Daarnaast vinden er intensieve consultaties plaats met Washington inzake het eigendomsrecht van EURATOM, de tweede openstaande kwestie van belang. Tijdens diverse conferenties van de ministers van

Buitenlandse Zaken in januari en februari lukt het niet om over deze openstaande punten een akkoord te bereiken (paragraaf 8.3). In de laatste paragraaf beschrijf ik het verloop van de conferentie van regeringsleiders in Parijs op 19 en 20 februari 1957. Door vergaande concessies van Adenauer wordt er tijdens deze conferentie een akkoord bereikt over de associatie van de overzeese gebiedsdelen en het eigendomsrecht van EURATOM. Deze akkoorden maken de weg vrij voor de ondertekening van de verdragen ter oprichting van de gemeenschappelijke markt en EURATOM op 25 maart 1957 op het Capitool in Rome (paragraaf 8.4).

8.1. HET AKKOORD VAN 6 NOVEMBER

De tijd dringt voor Etzel. Nadat de bondskanselier hem op 31 oktober verantwoordelijk heeft gemaakt voor de West-Duitse standpuntbepaling in de onderhandelingen over de gemeenschappelijke markt en EURATOM, resten hem slechts vijf dagen om zorg te dragen voor de interdepartementale én Frans-Duitse afstemming van het aangepaste West-Duits standpunt. Dat aangepaste West-Duitse standpunt moet de ontmoeting tussen Adenauer en Mollet op 6 november tot een succes maken. Vanaf 1 november zoeken Etzel en Kohnstamm in Bonn naar voldoende draagvlak om nog voor de ontmoeting van Adenauer en Mollet op hoog ambtelijk niveau een akkoord te bereiken over de openstaande kwesties inzake de gemeenschappelijke markt en EURATOM. De weerstand is groot. Erhard is weliswaar op dienstreis naar Zuid-Afrika, maar Müller-Armack geeft zich niet gewonnen en plaatst volgens Kohnstamm een “[m]assieve aanval”. Volgens Müller-Armack is het “[w]aanzinnig nu naar Parijs te gaan, waanzinnig nu Europa politiek voort te zetten”.⁶

Op zaterdag 3 november vergadert een select gezelschap onder voorzitterschap van Adenauer over de standpuntbepaling ten behoeve van het bezoek van de bondskanselier aan Parijs. Behalve Etzel zijn de ministers Brentano en Balke aanwezig, terwijl Erhard vervangen wordt door Müller-Armack. Tijdens deze bespreking stemmen alle aanwezigen in met een aantal aanpassingen van het West-Duitse standpunt, die vervolgens door Carstens op schrift gesteld worden. Allereerst is men het erover eens dat Adenauer op 6 november duidelijk zal maken dat “die deutschen Vorschläge von der Voraussetzung ausgehen, daß beide Vertragswerke, Gemeinsamer Markt und EURATOM gemeinsam verwirklicht werden”.⁷ Het *Junktim* zal gehandhaafd worden. Ten

aanzien van de gemeenschappelijke markt bestaat het aangepaste West-Duitse standpunt uit vijf elementen. Op de eerste plaats gaat de Bondsrepubliek Duitsland er vanuit dat er niet getornd wordt aan de overeenstemming die tijdens de conferentie van Parijs bereikt is over het gelijk loon voor mannen en vrouwen en de duur van de betaalde vakantie. Op de tweede plaats stelt de West-Duitse regering voor om een algemene bepaling op te nemen aangaande de sociale harmonisatie. Daarin verklaren de lidstaten dat “es die natürliche Folge des Gemeinsamen Marktes sein wird, die Harmonisierung der sozialen Systeme und der Lebens- und Arbeitsbedingungen der Arbeitskräfte in den verschiedenen Mitgliedstaaten der Gemeinschaft im Sinne einer Steigerung des Lebensstandards zu erleichtern”. Ook ten aanzien van de salariëring van overuren en de duur van de werkweek, doet de Bondsrepubliek Duitsland, op de derde plaats, een voorstel voor een algemene bepaling. In deze bepaling verklaren de lidstaten dat zij ervan uit gaan dat “am Ende des ersten Abschnittes allgemein bezüglich der Arbeitszeit, bei deren Überschreitung Überstundenzuschläge zu zahlen sind, und bezüglich der durchschnittlichen Höhe dieser Zuschläge ein Zustand erreicht ist, der dem gegenwärtigen Zustand in Frankreich entspricht”. Bovendien wordt van West-Duitse zijde voorgesteld dat, indien dit in de industriële sector onverhoopt niet het geval mocht zijn, Frankrijk de mogelijkheid geboden zal worden om gebruik te maken van een vrijwaringsclausule. Op de vierde plaats stelt de Bondsrepubliek Duitsland zich op het standpunt dat er alleen kan worden ingestemd met de bepaling betreffende de salariëring van overuren en de duur van de werkweek onder de voorwaarde dat “die bereits erzielten Kompromisse zu den übrigen umstrittenen Fragen insbesondere zu der Frage des Übergangs von der ersten zur zweiten Etappe des Gemeinsamen Marktes aufrechterhalten bleiben”. Op de vijfde plaats opteert de Bondsrepubliek Duitsland ten aanzien van de “zeitlichen Befristung” van het uitzonderingsregime (van importheffingen en exportsubsidies) ervoor dat “Frankreich spätestens am Ende des zweiten Abschnittes der Übergangszeit das gegenwärtige System ... aufheben [wird]”. Indien Frankrijk in dezen in gebreke blijft, hebben de overige lidstaten op hun beurt de mogelijkheid gebruik te maken van vrijwaringsclausules. Bovendien geldt gedurende de overgangsperiode de verplichting dat Frankrijk geen verhogingen van heffingen en subsidies mag doorvoeren en dat “die französischen Zahlungsbilanz-Situation laufend von den Organen der Gemeinschaft ... überprüft wird”.⁸

Ten aanzien van EURATOM is de West-Duitse regering bereid om onder twee voorwaarden in te stemmen met “[d]er vorgesehenen Ankaufspriorität und dem Versorgungsmonopol”.^(A) De eerste voorwaarde behelst dat de verplichting om uitsluitend via EURATOM materiaal aan te kopen vervalt wanneer EURATOM niet in staat blijkt te leveren, of “falls die Preise und Bedingungen der Agentur gemessen an anderen Bezugsmöglichkeiten mißbräuchlich sind”.⁹ De tweede voorwaarde betreft dat er na vier jaar een evaluatie van het ‘monopolie’ plaatsvindt, waarbij een voortzetting daarvan afhankelijk wordt gesteld van een besluit met gekwalificeerde meerderheid. Ten slotte gaat de West-Duitse regering er bij deze voorstellen van uit dat de uitwisseling van informatie over het militaire gebruik van kernenergie aan dezelfde soort en mate van controle wordt onderworpen als in het geval van vreedzaam gebruik, en *vice versa*.¹⁰

Ook in de *Quai d'Orsay* treft men voorbereidingen voor de ontmoeting van Mollet en Adenauer. Naast een inventarisatie van de (bekende) openstaande punten betreffende EURATOM richt de Franse standpuntbepaling zich echter vooral op de uitwerking van twee relatief nieuwe initiatieven voor West-Europese samenwerking. Het eerste initiatief dat in de *Quai* wordt uitgewerkt, sluit aan bij het pleidooi van Adenauer “d’élargir les perspectives ... en agrandissant le cadre géographique en essayant d’attirer l’Angleterre”, dat hij eind september in zijn rede in Brussel onder woorden heeft gebracht (zie paragraaf 7.2). Naar aanleiding van de Brusselse rede van de bondskanselier wordt in de *Quai* het oude idee “de *rencontres périodiques ... des ministres des Affaires étrangères*” nieuw leven ingeblazen. Daarbij houdt de *Quai* nog een slag om de arm of dat “à Sept ... à Six ... à Deux (franco-allemandes)” of “à Trois (franco-anglo-allemandes)” dient te geschieden. Het tweede Franse initiatief betreft een vervolg op de Franse voorstellen van 28 april en 17 september voor verdergaande Frans-Duitse samenwerking op het gebied van bewapening (zie paragrafen 6.4 en 7.1), in het bijzonder door de oprichting van een “‘Comité militaire et technique’ franco-allemand”.¹¹ Op 3 november laat Couve de Murville aan Pineau weten dat hij Adenauer op de hoogte heeft gesteld van de plannen voor Frans-Duitse bewapeningssamenwerking en dat de bondskanselier “a réservé à cette démarche un accueil très favorable”.¹²

Op 4 november doet Brentano opnieuw een klemmend beroep op Adenauer om het voorgenomen bezoek aan Parijs af te zeggen. Sinds Brentano’s brief van 31 oktober is de Suez-crisis alleen maar verder geëscaleerd. Bovendien komen er zeer verontrustende berichten uit het Oostblok. Het Rode Leger trekt Boedapest binnen om de Hongaarse opstand, die eind oktober is uitgebroken, alsnog op gewelddadige wijze neer te slaan.

Brentano schrijft de bondskanselier dat de Sovjet-Unie zijns inziens probeert “hinter dem Schleier der moralischen Entrüstung über die Aktion in Ägypten mit letzter Brutalität den Aufstand in Ungarn niederzuschlagen”. Om zijn negatieve reisadvies aan de bondskanselier verder kracht bij te zetten wijst Brentano er op dat de oorspronkelijke doelstellingen van het bezoek van de bondskanselier, die betrekking hebben op de lopende Europese onderhandelingen over de gemeenschappelijke markt en EURATOM, “sicherlich” niet bereikt zullen worden. De minister acht het namelijk uitgesloten dat “die französische Regierung in diesem Augenblick Gespräche über den Gemeinsamen Markt und EURATOM führen wird”.¹³ Deze laatste inschatting van Brentano lijkt gezien de activiteiten op de *Quai* echter niet juist. Bovendien blijken de internationale omstandigheden die voor Brentano reden zijn om een terughoudende opstelling van de Bondsrepubliek Duitsland in de Europese dossiers te adviseren, voor Adenauer juist de reden om daadkracht te tonen ten aanzien van de Europese integratie.

Op de dag waarop Brentano zijn tweede brief schrijft, neemt Kohnstamm met Monnet de laatste ontwikkelingen door. Kohnstamm maakt Monnet attent op het grote belang van de vergaande beslissingen die de afgelopen dagen in Bonn genomen zijn en thans worden vastgelegd in een aangepast West-Duitse standpunt. Samen maken zij vervolgens de stand van zaken op. Het allerbelangrijkste is dat “[l]a situation allemande est maintenant retournée et le chancelier intervient personnellement et veut aboutir”. Dit biedt een “occasion unique”, omdat Adenauer volgens Monnet en Kohnstamm “un homme” is “avec lequel on peut maintenant beaucoup”.¹⁴ Monnet en Kohnstamm besluiten een “nota voor Guy Mollet te maken” om de Franse regeringsleider te informeren over deze ontwikkelingen.¹⁵

Op 5 november komt het West-Duitse kabinet in spoedzitting bijeen naar aanleiding van de gewelddadige wijze waarop het Rode Leger een dag eerder begonnen is met het neerslaan van de Hongaarse opstand. Die dag landen tevens Franse en Britse paratroepen bij Port Saïd. Adenauer houdt een uitgebreid exposé over de toestand in de wereld als gevolg van de gebeurtenissen in Hongarije en Egypte. De bondskanselier deelt mede dat zijn geplande bezoek aan Parijs een dag later gewoon doorgang zal vinden. Vervolgens vindt er een korte discussie plaats, tijdens welke Strauß zich openlijk afvraagt of er een “stillschweigender Pakt atomica USA/Sowjets” bestaat. Strauß benadrukt in dat verband dat de “politisch-militärische Einheit des Westens ... wiederhergestellt werden [muß]”. Daarom dient West-Europa zijns inziens met de grootst mogelijke urgentie te

werken aan een onafhankelijke defensie. Dan kan 'Europa' "[i]n fünf Jahren ... erst soweit sein, sich selbst zu verteidigen".¹⁶ Adenauer reageert instemmend.

Adenauers aanstaande bezoek aan Parijs is in de Bondsrepubliek Duitsland zeer omstreden. Diverse politici van de grote partijen hebben er met klem bij de bondskanselier op aangedrongen om van de reis naar Parijs af te zien.¹⁷ Desalniettemin laat Adenauer op 5 november bij monde van zijn persvoorlichter Felix von Eckhardt weten dat het geplande bezoek aan Parijs gewoon doorgang zal vinden.¹⁸ Brentano's brieven van de voorgaande dagen hebben niet het gewenste effect gesorteerd bij de bondskanselier. Er rest de minister niets anders dan zich te conformeren aan Adenauers besluit. Na de kabinetszitting ontvangt Brentano de Amerikaanse zaakgelastigde. Hij legt uit dat Adenauer zijn bezoek aan Parijs onder druk van de Suez-crisis niet zal afzeggen, omdat "das Letzte getan werden [müsse] um ... die Solidarität des Westens wiederherzustellen".¹⁹

Kohnstamm is die dag naar Parijs afgereisd om de *Quai d'Orsay* in de persoon van Marjolin op de hoogte te stellen van de aanpassingen in het West-Duitse standpunt. Kohnstamm heeft een notitie voor Mollet gereed. Daarin geeft hij aan dat de opstelling van Adenauer een eenmalige mogelijkheid biedt "pour faire un pas en avant décisif" in de Europese integratie. Kohnstamm schat evenwel in dat daarvoor "certaines concessions du côté français seront peut-être inévitables". Bovendien heeft Adenauer herhaaldelijk opgemerkt dat de tegenstanders van de bondskanselier binnen de West-Duitse regeringsorganisatie beweren dat "la France veut l'EURATOM seulement pour contrôler et freiner le développement atomique allemand, mais que pour le reste, on ne veut pas vraiment la construction européenne, et surtout pas le marché commun". Gegeven deze stand van zaken is het volgens Kohnstamm "une erreur" wanneer de Franse regering blijft insisteren op voorrang voor EURATOM. In plaats daarvan zou zij moeten proberen "de débloquer l'EURATOM et le marché commun" tegelijkertijd.²⁰ De bespreking met Marjolin loopt uit op een totale deceptie voor Kohnstamm. Hij verlaat de *Quai* "met [het] gevoel dat we het verder heus kunnen laten". Wanneer hij de zaak later op de dag doorspreekt met Monnet, zegt deze dat Kohnstamm niet hoeft te wanhopen; Marjolin wil wel, maar is "met handen en voeten gebonden". Later op de dag belt Noël naar Kohnstamm. Na het telefoongesprek met Noël concludeert Kohnstamm dat de Fransen toch "alle punten [schijnen] te zullen regelen".²¹

Dezelfde dag heeft de eerste minister van de Sovjet-Unie, maarschalk Bulganin, via radio-Moskou laten weten dat de Suez-crisis zal escaleren tot een wereldoorlog wanneer er geen einde gemaakt wordt aan de koloniale agressie tegen het Egyptische volk en de Arabische wereld. De Sovjet-Unie stelt Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk ultimata die weinig aan duidelijkheid te wensen over laten. In een brief aan *prime minister* Eden, stelt Bulganin de vraag “[i]n what situation would Britain find herself if she were attacked by stronger states, possessing all types of modern destructive weapons?”,²² terwijl hij Mollet voorhoudt dat “[i]l est impossible de ne pas voir que la guerre en Égypte peut s’étendre à d’autres pays et se transformer en une troisième guerre mondiale”.²³ De brieven van Bulganin komen op 5 november aan in Londen en Parijs. Daar moet men bovendien constateren dat de Sovjet-dreigementen met nucleair ingrijpen de Amerikaanse regering niet op andere gedachten hebben gebracht. Washington blijft vasthouden aan de ondubbelzinnige afwijzing van het Frans-Britse geweld in de Suez-crisis. Bulganin schrijft ook een brief aan Eisenhower. Deze brief is geheel anders van toon, maar begint wel met de vaststelling dat de “Soviet Union and U.S. ...are two great powers possessing all contemporary forms of armaments. Including atom and hydrogen weapons”. Daarna stelt Bulganin dat de regering van de Sovjet-Unie ervan overtuigd is dat “if Govts of USSR and USA firmly announce their will to guarantee peace and will condemn aggression the aggression will be terminated and there will be no war”. Bulganin doet vervolgens een persoonlijke oproep aan Eisenhower: “Mr. President, in these threatening hours when highest principles of morality ... are being subjected to an ordeal, Soviet Govt turns to Govt of U.S. with proposal for close cooperation to stop aggression and terminate further bloodshed”.²⁴

Die avond vertrekt een speciale regeringstrein vanuit Bonn naar Parijs. De West-Duitse delegatie zal de nacht in de trein doorbrengen, zodat het eendaagse bezoek aan Parijs ’s ochtends vroeg kan beginnen. Als de leden van de delegatie zich ’s avonds laat opmaken voor de nacht, bereikt hen een uittreksel van de brieven van Bulganin. In het treinstel kijkt men elkaar volgens Von Eckardt “entgeistert an”. Men beseft dat het dreigement van de Sovjet-Unie “den ‘großen’ Krieg, den atomaren Krieg, bedeuten [konnte]”.²⁵ Adenauer geeft opdracht de ambassade in Parijs in te schakelen om bij het Franse kabinet navraag te doen in hoeverre zijn bezoek van de volgende dag nog gewenst is. Met kunstgrepen wordt er vanuit het treinstel een telefonische verbinding tot stand gebracht met ambassadeur Maltzan. Kort daarop laat deze weten dat de Franse regering juist nu groot belang hecht aan het bezoek van de bondskanselier.²⁶

Wanneer de West-Duitse delegatie dinsdagochtend 6 november arriveert in het *Matignon*, spitst de bespreking tussen de regeringsleiders zich vrijwel meteen toe op de gespannen internationale situatie. De Franse regering houdt serieus rekening met een raketaanval op Parijs. Adenauer maakt duidelijk dat de kern van de zaak zijns inziens besloten ligt in de reactie van de Amerikaanse regering op de brief van Bulganin aan Eisenhower.²⁷ In de optiek van Adenauer bevat deze brief namelijk “l’offre de se partager le monde” en heeft het Witte Huis niet met een ondubbelzinnige afwijzing op dit aanbod gereageerd.²⁸ Vervolgens ontvouwt Adenauer zijn visie op ‘Europa’. Volgens de bondskanselier is het moment aangebroken waarop de West-Europese staten zich moeten verenigen “contre l’Amérique”. Adenauer stelt dat het Amerikaanse belang in Europa gestaag afneemt en dat hij van mening is dat de Amerikaanse regering de NAVO verwaarloost. Hij haalt het Radford-plan aan om zijn stelling verder kracht bij te zetten. Hij wijst eens te meer op de noodzaak van Europese eenwording, op wat voor manier dan ook, en vervolgt dan zijn aanklacht tegen de Verenigde Staten. Adenauer stelt dat het om te huilen is zo slecht als de Amerikaanse regering geïnformeerd is over de situatie in Europa. Terwijl Brentano zich inspant om de bondskanselier tot meer nuance te bewegen, doet Adenauer er nog een schepje bovenop. Hij werpt de vraag op of de Verenigde Staten een atoomoorlog zouden beginnen als zij zelf niet zouden worden aangevallen. Dan vraagt Adenauer aan Mollet of hij “a été demander au Président Eisenhower si, en cas d’attaque de la France et de la Grande-Bretagne par les Russes, les Etats-Unis interviendraient?” De boodschap van Adenauer is duidelijk. Het hangt van de Verenigde Staten af of Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk gehoor moeten geven aan de Sovjet-dreigementen. Mollet antwoordt dat deze vraag nog niet aan Washington gesteld is, maar dat “la suggestion est bonne”.²⁹ De Franse ambassadeur in Washington, Hervé Alphand, krijgt de opdracht om per direct navraag te doen bij de Amerikaanse regering. Tijdens de lunch ontvangt de Franse regering een telegram uit Washington. Daarin wordt kond gedaan van het ontwijkende antwoord van Dulles op de vraag van Franse zijde. Er kan nu geen twijfel meer bestaan over het feit dat de Verenigde Staten het Frans-Britse optreden in Egypte veroordelen en niet van zins zijn de Sovjet-Unie met nucleaire dreigementen onder druk te zetten. Het telegram wordt ook aan Adenauer voorgelegd. Na zorgvuldige lezing stelt de bondskanselier bondig: “[b]lasen Sie die Aktion am Kanal ab!”.³⁰

Rond vier uur moet eerst Pineau en vervolgens Mollet de bespreking met Adenauer verlaten. Er is telefonisch contact met Eden, die de Franse regering op de hoogte stelt van het feit dat Eisenhower hem enkele uren de tijd gegeven heeft om een staakt-het-vuren in Egypte te bewerkstelligen. Wanneer Mollet er bij Eden op aandringt om een paar dagen uitstel te bedingen in Washington om een betere onderhandelingspositie te kunnen verwerven, maakt de Britse regeringsleider duidelijk dat hij al heeft ingestemd met de Amerikaanse eisen. Bondskanselier Adenauer, die op de hoogte wordt gehouden van het gesprek, adviseert Mollet volgens Pineau het volgende: “[à] votre place ... j’accepterais! C’est la sagesse”. Wanneer de Frans-Duitse besprekingen even later hervat worden, neemt de bondskanselier opnieuw het woord. Nu om zijn gesprekspartners aan te sporen: “[e]t maintenant, il faut faire l’Europe!”.³¹ Kort daarna stemmen Mollet en Adenauer zonder op- of aanmerkingen in met de compromisvoorstellen met betrekking tot EURATOM en de gemeenschappelijke markt, zoals zij eerder die dag onder regie van Marjolin en Carstens zijn uitgewerkt.³² Dat betekent voor de onderhandelingen over de gemeenschappelijke markt en EURATOM dat “[ü]ber alle strittigen Punkte ... Einigung erzielt [wurde]”.³³

De volgende ochtend schrijft Kohnstamm opgelucht in zijn dagboek dat een staakt-het-vuren van kracht is in Egypte en dat de besprekingen tussen Adenauer en Mollet voor wat betreft de gemeenschappelijke markt en EURATOM een zeer gunstig verloop hebben gehad. Volgens de informatie van Kohnstamm is er een “accord op alle punten” (inclusief het ‘comité der wijzen’).^(B) Het enig overgebleven punt van zorg is EURATOM, omdat “eigendom niet behandeld” is. Kohnstamm weet intussen echter dat “Monnet ... Mollet [een] brief aan Adenauer [zal] laten schrijven over dit onderwerp”.³⁴

Op 8 november laat Pineau aan de betrokken ambassades weten dat Mollet en Adenauer “ont donné leur complet accord aux propositions auxquelles les experts, grâce aux dispositions favorables de la délégation allemande, avaient abouti la veille”. Volgens de inschatting van de Franse minister van Buitenlandse Zaken is dit vooral te danken aan het feit dat “le chancelier Adenauer n’entendait pas revenir d’un voyage qui avait soulevé des critiques dans les milieux parlementaires de Bonn, sans un résultat substantiel dans le domaine de la ‘relance’ européenne”.³⁵

Carstens stuurt de tekst van het bereikte compromis naar Etzel. In de begeleidende brief spreekt Carstens zijn “aufrichtigen Dank” uit aan Etzel voor diens “Mitwirkung in dieser schwierigen Angelegenheit”. De compromisteksten die betrekking hebben op de gemeenschappelijke markt vertonen grote overeenkomst met het West-

Duitse standpunt dat Carstens op 3 november geformuleerd heeft. Ten eerste is men overeengekomen dat het akkoord gehandhaafd blijft dat tijdens de conferentie van Parijs bereikt is over de harmonisatie van het gelijk loon voor mannen en vrouwen en de duur van de betaalde vakantie. De door de Bondsrepubliek Duitsland voorgestelde algemene verdragsbepaling betreffende de ‘inherente tendens’ van de gemeenschappelijke markt in de richting van sociaal-economische vooruitgang en sociale harmonisering is met enkele aanpassingen overgenomen. Hetzelfde geldt voor het voorstel voor een algemene bepaling over de salariëring van overuren en de duur van de werkweek, welke inhoudt dat de invoering van de gemeenschappelijke markt “am Ende des ersten Abschnittes Verhältnisse herbeiführen wird” die de duur van de werkweek en de salariëring van overuren “in der Industrie dem gegenwärtigen Zustand in Frankreich entsprechen werden”; inclusief de mogelijkheid voor Frankrijk om aan het einde van de eerste etappe een beroep te doen op een vrijwaringsclausule. Voorts zijn Mollet en Adenauer akkoord gegaan met het voorstel dat de Raad van Ministers en de Commissie jaarlijks een onderzoek instellen naar de Franse betalingsbalans en het uitzonderingsregime van importheffingen en exportsubsidies. Daarnaast dient de Franse regering jaarlijks een toelichting te geven op het voorgenomen beleid om het uitzonderingsregime zo spoedig mogelijk af te bouwen. Bovendien kan de Raad, op initiatief van de Commissie, met gekwalificeerde meerderheid besluiten bepaalde maatregelen van de Franse regering te verlangen, wanneer door het Franse uitzonderingsregime in “bestimmten industriellen Sektoren der anderen Mitglieder Nachteile entstehen”.³⁶ Mocht Frankrijk hier niet op ingaan dan kan de Raad met gekwalificeerde meerderheid besluiten tot het toestaan van een vrijwaringsclausule aan de betreffende lidstaten. Ten slotte hebben Mollet en Adenauer ingestemd met het voorstel van de experts de tijdens de conferentie van Parijs bereikte akkoorden betreffende de overgang van de eerste naar de tweede etappe te handhaven. *De facto* betekent dit dat Frankrijk en de Bondsrepubliek Duitsland op 6 november een principe-akkoord bereikt hebben over alle openstaande punten betreffende de gemeenschappelijke markt, behalve de associatie van de overzeese gebiedsdelen en het landbouwvraagstuk.³⁷

Ten aanzien van het handelsmonopolie van EURATOM blijken eveneens belangrijke gedeeltes van de West-Duitse voorstellen te zijn overgenomen. Volgens de compromistekst kunnen de lidstaten materiaal buiten EURATOM aankopen in het geval dat EURATOM niet kan leveren of de prijzen en/of de leveringsvoorwaarden “missbräuchlich” zijn. Voor wat betreft de “periodische Überprüfungen” van het

handelsmonopolie zijn de West-Duitse voorstellen ietwat afgezwakt, omdat de termijn, alsmede de sleutel voor de meerderheid waarmee besloten dient te worden over de voortzetting van het monopolie nog niet zijn vastgesteld. Het enige echt openstaande punt betreft, zoals gezegd, het eigendomsrecht. Over deze ingewikkelde kwestie is nog geen definitief besluit genomen.³⁸

Het feit dat de lidstaten van de EGKS besloten hebben om het militaire gebruik van kernenergie door de lidstaten van EURATOM niet te verbieden, zorgt voor een complicatie met betrekking tot het eigendomsrecht. De Verenigde Staten achten het eigendomsrecht van EURATOM namelijk een voorwaarde voor de levering van splijtstoffen aan EURATOM. Dit om het vreedzame gebruik van deze stoffen te waarborgen. Het eigendomsrecht van EURATOM is een noodzakelijke voorwaarde in dat streven, maar als zodanig onvoldoende om het vreedzame gebruik ook daadwerkelijk zeker te stellen. Dat is immers afhankelijk van aanvullende afspraken tussen de Verenigde Staten en EURATOM over de controle op de naleving (die slechts gemaakt kunnen worden indien aan EURATOM het eigendomsrecht toekomt). Zonder dergelijke afspraken waaraan de lidstaten zich via EURATOM verplichten, kan het vreedzame gebruik niet gegarandeerd worden ten aanzien van nucleair materiaal dat de lidstaten van EURATOM via andere wegen - via eigen capaciteit of via andere staten dan de Verenigde Staten - in hun bezit krijgen. In de avond van 13 november ontvangt Adenauer een persoonlijke boodschap van Mollet - conform de notitie van Kohnstamm in diens dagboek -, waarin deze aandringt op een akkoord over het eigendomsrecht van EURATOM naar Amerikaans model.³⁹ Mollet tracht op deze manier te voorkomen dat het niet verbieden van het militaire gebruik van kernenergie door de EURATOM-lidstaten de levering van bijzondere splijtstoffen uit de Verenigde Staten in gevaar zal brengen. De Amerikaanse regering heeft het eigendomsrecht van EURATOM namelijk als voorwaarde gesteld voor haar instemming met het hele project, juist met de bedoeling het vreedzame gebruik (door middel van controles) te waarborgen. Mollet pleit in zijn brief aan Adenauer voor het exclusieve eigendomsrecht voor EURATOM. Indien dat laatste bewerkstelligd kan worden, komen de EURATOM-lidstaten tegemoet aan de belangrijkste Amerikaanse eis en kan Frankrijk in de onderhandelingen over de controle wellicht zijn poot stijfhouden ten aanzien van het militaire gebruik zonder daarmee de import van splijtstoffen uit de Verenigde Staten op het spel te zetten.⁴⁰ Adenauer zal de brief van Mollet pas twee maanden later beantwoorden (zie verder paragraaf 8.3).

8.2. TITANENSTRIJD ALS ACHTERHOEDEGEVECHT

Kohnstamm brengt op 16 november schriftelijk verslag uit aan Monnet over de diverse gesprekken die hij in de voorgaande dagen in Bonn gevoerd heeft. Hij heeft vernomen dat Müller-Armack “aucunement l'intention” schijnt te hebben “de céder son opposition aux traités élaborés à Bruxelles”.⁴¹ Dat laatste strookt volledig met de inhoud van een brief die Erhard diezelfde dag aan Etzel stuurt en in kopie aan Adenauer en Brentano doet toekomen. De brief van Erhard aan Etzel is een frontale aanval op zijn geestverwant van weleer, die hij na het cruciale overleg van 31 oktober heeft moeten laten voorgaan in de nationale standpuntbepaling van de Bondsrepubliek Duitsland (zie paragraaf 7.4). Het gesprek van 31 oktober vormt voor Erhard de aanleiding voor zijn brief, omdat in Bonn inmiddels het gerucht gaat dat hij tijdens deze bespreking “völlig umgefallen” zou zijn. Erhard stelt met de grootst mogelijke klem dat dat absoluut niet het geval is. Hij benadrukt dat Adenauer hem persoonlijk de opdracht gegeven heeft om een alternatief uit te werken voor de onderhandelingen in Brussel alwaar tot op dit moment “ein wirklich grosser und fruchtbarer Gedanke auf ein Niveau kleinlichen Krämergeistes herabgezogen [wird]”. Erhard roept vervolgens in herinnering dat hij deze opvatting ook in het gesprek op 31 oktober heeft uitgedragen, maar dat Adenauer toen “die Auffassung vertrat, dass, selbst wenn der Plan des Wirtschaftsministeriums besser wäre, die Bundesrepublik es angesichts der Ereignisse in Ungarn und um Suez nicht verantworten könne, den Boden der Brüsseler Konzeption zu veranlassen”. Daarop heeft Erhard zich “selbstverständlich” bereid verklaard “‘die Richtlinien der von dem Herrn Bundeskanzler zu verantwortenden Politik’ als verbindlich anzuerkennen und seinen Darlegungen auch aus politischer Einsicht heraus zuzustimmen”.⁴²

Dit alles neemt volgens Erhard niet weg dat hij tijdens diezelfde bespreking “ohne Widerspruch” betoogd heeft dat “der Gedanke der sogenannten ‘sozialen Harmonisierung’ als Voraussetzung eines gemeinsamen Marktes aus dem Vertragswerk verschwinden müsste”. Erhard kan niet langer onder stoelen of banken steken dat hij deze “französischen Forderung ... als Wirtschaftspolitiker und Wirtschaftswissenschaftler” beoordeelt als “baren volkswirtschaftlichen Unsinn”. Hij laat Etzel weten daarom “fest entschlossen” te zijn “diesen Teil des Brüsseler Vertrages mit meiner Person und meinem Namen nicht zu decken”.^(C) Hetzelfde geldt voor “die in Paris zwischen dem Auswärtigen Amt und dem Französischen Außenministerium erarbeitete Formulierungen”. Erhard stelt nog eens nadrukkelijk vast dat zijn departement

in het geheel niet bij de formulering van het betreffende akkoord betrokken is geweest en dat “bis zu dieser Stunde auch kein Kabinettsbeschluss vorliegt, der sie deckt”. Het is in zijn ogen betreurenswaardig dat de bondskanselier “diesen volkswirtschaftlich völlig unmöglichen Formulierungen zugestimmt hat” en onverantwoordelijk om “die Gestaltung dieses Vertrages in letzter Konsequenz allein den Außenministern zu überantworten, die ... als ressortfremde Minister die Materie gar nicht beherrschen können”.⁴³

Op de dag dat Erhard aan Etzel schrijft vergaderen de delegatieleiders in Brussel voor het eerst sinds de ontmoeting van Mollet en Adenauer. De vergadering staat vrijwel geheel in het teken van het Frans-Duitse akkoord van 6 november. Voorafgaand aan de besprekingen presenteert Marjolin echter namens de Franse en Belgische delegatie een gezamenlijk plan voor de associatie van de overzeese gebiedsdelen bij de gemeenschappelijke markt. De kern van dit plan is de volledig wederkerige en stapsgewijze openstelling van de markten van de overzeese gebiedsdelen van een lidstaat van de gemeenschappelijke markt voor de overige lidstaten. In ruil hiervoor zouden de (bestaande) preferenties betreffende de export van landbouwproducten uit de overzeese gebiedsdelen gehandhaafd moeten worden. Bovendien zou er een investeringsfonds moeten worden opgericht ten bate van de sociaal-economische infrastructuur in de overzeese gebiedsdelen, waaraan de lidstaten, uitgezonderd Frankrijk en België, jaarlijks 170 miljoen rekeneenheden van de EBU (ongeveer gelijk aan de waarde van de Amerikaanse dollar) zouden moeten afdragen.⁴⁴ De delegatieleiders reageren gereserveerd op het Frans-Belgische voorstel en spreken af dat de associatie van de overzeese gebiedsdelen in de vergadering van 29 november inhoudelijk besproken zal worden op basis van het voorstel.⁴⁵

Na de presentatie van het Frans-Belgische *Eurafrrique*-plan bestuderen de delegatieleiders de Frans-Duitse compromissen met betrekking tot de gemeenschappelijke markt. Als eerste wordt het probleem van de overgang van de eerste naar de tweede etappe aan de orde gesteld. Het Frans-Duitse voorstel behelst een uitwerking van het compromisvoorstel dat Pineau heeft gedaan tijdens de conferentie van Parijs. Dit betekent dat de Raad na afloop van de eerste etappe van vier jaar op basis van een rapport van de Commissie met unanimiteit besluit over de overgang naar de tweede etappe. De eerste etappe wordt automatisch met één jaar verlengd, indien een lidstaat zijn veto uitspreekt. Deze procedure wordt aan het einde van het vijfde jaar herhaald. Aan het einde van het zesde jaar besluit de Raad met gekwalificeerde meerderheid, waarbij “la

minorité a lors de ce dernier vote le droit de recourir à l'arbitrage d'un organe international dont la décision lie tous les États membres".⁴⁶ De delegatieleiders gaan akkoord met dit voorstel.

Vervolgens worden de Frans-Duitse voorstellen betreffende de sociale harmonisatie één voor één besproken. Als eerste stemmen de delegatieleiders in met de voorgestelde algemene verdragsbepaling over de 'inherente tendens' van de gemeenschappelijke markt in de richting van sociale harmonisatie. Daarna gaan de delegatieleiders akkoord met de Frans-Duitse voorstellen op het gebied van het gelijk loon voor mannen en vrouwen en de harmonisatie van de duur van de betaalde vakantie. Als derde stemmen alle delegaties, behalve de Luxemburgse, in met de algemene verdragsbepaling betreffende de harmonisatie van de salariering van overuren en de duur van de werkweek. Als vierde punt komt het uitzonderingsregime voor Frankrijk aan de orde. In deze kwestie maakt de Nederlandse delegatie een officieel voorbehoud. De overige delegatieleiders stemmen in met de hoofdlijnen van het Frans-Duitse voorstel. Voorzitter Snoy et d'Oppuers concludeert vervolgens - "[s]ans préjuger en rien des réserves luxembourgeoise et néerlandaise" - dat aan Von der Groeben, als voorzitter van de commissie voor de gemeenschappelijke markt, kan worden opgedragen om de "accords de principe" te vervatten in verdragsartikelen.⁴⁷

Ook voor wat betreft EURATOM blijken de compromisformules van Carstens het overleg van de delegatieleiders te overleven. De algemene overeenkomst ten aanzien van het handelsmonopolie wordt aangenomen onder voorbehoud van, in het bijzonder, de verdere institutionele vormgeving van de "réexamens périodiques". Bovendien stelt de Franse delegatie voor om de term "monopole" te vervangen door de woorden "système central". Evenals op 6 november blijft het vraagstuk betreffende het eigendomsrecht tijdens deze zitting van de delegatieleiders onaangeroerd. Aan het einde van de vergadering wordt afgesproken dat de eerstvolgende zitting, op 22 november, in het teken zal staan van "le système institutionnel dans le Traité du marché commun", terwijl een week later, op 29 november, behalve het vraagstuk van de associatie van de overzeese gebiedsdelen, ook "les problèmes en suspens concernant les chapitres du Traité d'EURATOM" onder andere "au sujet de la recherche" en "de la diffusion des connaissances" besproken zullen worden.⁴⁸

Op 20 november ontvangt Etzel een telegram uit Bonn waarin melding gemaakt wordt van uitspraken van Erhard in de media. De minister van Economische Zaken is een publiekelijke campagne begonnen tegen het akkoord van 6 november. Volgens het telegram heeft Erhard tegenover de pers verklaard dat hij de sociale harmonisatie als voorwaarde voor de totstandkoming van de gemeenschappelijke markt ziet als “volkswirtschaftlich und wissenschaftlich unhaltbar”. Over de Adenauer-Mollet overeenkomst heeft Erhard opgemerkt dat “was dort besprochen ist ... doch erst der Zustimmung der vier anderen Partner [bedarf]”. Bovendien is hij van mening dat “auch das Kabinett ... sich erst mit der Gesamtkonzeption auseinandersetzen [muss]”, voordat er sprake kan zijn van definitieve besluiten.⁴⁹

In Brussel werkt men echter onverdroten verder aan de uitwerking van de verdragsteksten. Op 22 november overleggen de delegatieleiders op basis van een onder verantwoordelijkheid van Spaak voorbereid document over de institutionele vormgeving. Zij zijn het er over eens dat er voor beide gemeenschappen vier instituties in het leven dienen te worden geroepen: een Europese Commissie, een Raad van Ministers, een Gezamenlijke Vergadering en een Hof van Justitie. De delegatieleiders besluiten op een later tijdstip over de sleutel ter vaststelling van de gekwalificeerde meerderheid te discussiëren.⁵⁰

Met het akkoord van 6 november lijkt Adenauer de tegenstanders van de gemeenschappelijke markt en EURATOM in Bonn een beslissende slag te hebben toegebracht. Op 24 november stuurt Couve de Murville een codebericht aan Pineau waarin hij nog eens melding maakt van de vastberadenheid van Adenauer om de Europese integratie op korte termijn een stap voorwaarts te brengen. Couve de Murville houdt er rekening mee dat deze opstelling van Adenauer mede is ingegeven door rancune tegenover Washington naar aanleiding van het Radford-plan en is er stellig van overtuigd dat Adenauer zijn politiek op dit punt niet zal wijzigen.⁵¹

Tijdens het overleg van de delegatieleiders op 29 november wordt er voor het eerst inhoudelijk gesproken over één van de meest heikele van de nog openstaande punten: de associatie van de overzeese gebiedsdelen. Sinds de conferentie van Venetië is bekend dat de associatie van de overzeese gebiedsdelen voor Frankrijk een *conditio sine qua non* vormt voor toetreding tot de gemeenschappelijke markt. Na een korte discussie blijken de opvattingen van Frankrijk en België enerzijds, en de overige vier lidstaten van de EGKS anderzijds, nog ver uit elkaar te liggen. Besloten wordt om een werkgroep onder voorzitterschap van de Belg Albert Hupperts de opdracht te geven om voor het einde van

de maand december compromisvoorstellen uit te werken.⁵² Tijdens een interdepartementale bespreking in het *Auswärtiges Amt* zet Ophüls uiteen dat de opdracht van deze *ad hoc*-commissie erin bestaat “[b]eide Aspekte des Projekts, der wirtschaftliche Aspekt, nämlich das Verhältnis zwischen den wirtschaftlichen Vorteilen und die wirtschaftlichen Nachteilen der Einbeziehung, und der politische Aspekt, nämlich die Frage der Übernahme politischer Verantwortung auf dem Wege über den zu schaffenden Investitionsfonds” op te helderen.⁵³ Naast het vraagstuk van de associatie van de overzeese gebiedsdelen, zijn het buitentarief van de gemeenschappelijke markt, het eigendomsrecht van EURATOM, de stemmenweging in de Raad en het landbouwbeleid, de belangrijkste nog hangende kwesties.⁵⁴

In een notitie over de stand van zaken in de Brusselse onderhandelingen, die in het *State Department* ter informatie van Dulles is opgesteld, wordt geconstateerd dat het Frans-Duitse akkoord van 6 november in belangrijke mate de weg vrij gemaakt lijkt te hebben voor een spoedige totstandkoming van het verdrag betreffende EURATOM. In Washington stelt men vast dat “[i]n recent weeks there has been a sharpening of European interest and hope in EURATOM which has led to a sense of urgency on the part of its supporters in Europe”. Volgens het *State Department* is deze ontwikkeling vooral toe te schrijven aan factoren die nauw samenhangen met de Suez-crisis. Op de eerste plaats heeft de oliecrisis als gevolg van het “debacle in the Middle East” ervoor gezorgd dat “the man in the street and the politician” zich realiseren dat ‘Europa’ te kampen heeft met “a desperate long-range energy situation”. De leiders van ‘de Zes’ zijn daardoor tot het inzicht gekomen dat hun inspanningen op het terrein van het vreedzame gebruik van kernenergie onvoldoende zijn geweest. Daarnaast is in het bijzonder bij het Franse leger het besef doorgedrongen “that no modern state can have an effective military organization without nuclear capability”. Al met al “[t]he disaster in the Middle East appears to have had on balance the effect of driving the Six Nations closer together”. Ten slotte wordt met nadruk gewezen op het belang van de “recent action taken by Adenauer to overrule the objections of Ministers Erhard and Strauß and various dissident industrial groups in Germany”.⁵⁵

Op 3 december antwoordt Etzel op Erhards verwijtende brief van 16 november. Hij stuurt afschriften van zijn antwoord naar Adenauer, Brentano en Hallstein. Etzel begint met de opmerking dat hij er groot belang aan hecht dat “die in der CDU verantwortlich herausgestellten Männer ihre Spannungen in ruhiger Auseinandersetzung austragen”. Vervolgens gaat hij uitgebreid in op de oorzaak van zijn conflict met Erhard,

dat volgens hem “tiefer” ligt dan de minister in zijn brief suggereert. Hij keert terug naar de eerste helft van de jaren vijftig waarin Erhard in zijn toespraken reeds “die Teilintegration und die supranationale institutionelle Lösung ... immer wieder attackiert” heeft. Etzel brengt in herinnering dat dit “lange Auseinandersetzungen” tussen hen beiden tot gevolg heeft gehad, die uiteindelijk hebben geleid tot “die Besprechung in Eicherscheid und das so genannten Eicherscheider Papier”. Dat document heeft de basis gevormd voor het West-Duitse standpunt en is bovendien “ein entscheidender Baustein für die Beschlüsse von Messina” geweest.⁵⁶

Etzel benadrukt dat ook Erhard één van de ‘vaders’ van de overeenkomst van Eicherscheid is, maar constateert dat de minister zich met zijn recente stellingnamen openlijk distantieert van deze afspraken. Daarna stelt Etzel vast dat Erhard in de verschillende episodes die geleid hebben tot de huidige stand van zaken in de verdragsonderhandelingen over de gemeenschappelijke markt en EURATOM zeer nauw betrokken is geweest bij de standpuntbepaling van de Bondsrepubliek Duitsland. Bovendien constateert Etzel dat de minister van Economische Zaken telkenmale heeft ingestemd met de genomen stappen in de beraadslagingen en onderhandelingen. Hij wijst er fijntjes op dat Erhard in zijn brief van 16 november opmerkt dat hij in gesprek van 31 oktober met Adenauer “selbstverständlich bereit [war]...‘die Richtlinien der von dem Herrn Bundeskanzler zu verantwortenden Politik’ als verbindlich anzuerkennen und seinen Darlegungen auch aus politischer Einsicht heraus zuzustimmen”. Gezien het in deze passage expliciet door Erhard erkende primaat van de politiek is het volgens Etzel “unmöglich, dass Sie, nachdem Sie diese Entscheidung getroffen haben, in der Öffentlichkeit dagegen Stellung nehmen”. Etzel concludeert: “[h]ier wird der Bruch in Ihrer Haltung offenbar”.⁵⁷

Dan bespreekt Etzel de kritiek van Erhard op het onder Etzels verantwoordelijkheid uitgewerkte West-Duitse standpunt ten behoeve van de ontmoeting van Adenauer met Mollet op 6 november. Etzel vraagt nog eens aandacht voor het feit dat Müller-Armack in de aanloop naar het bezoek van Adenauer aan Parijs, als plaatsvervanger van Erhard, de volgende opmerking heeft gemaakt over het door Etzel voorgestelde West-Duitse standpunt ten aanzien van de gemeenschappelijke markt. “Ich finde diese Lösung nicht schön, aber immerhin. Was Herr Minister Erhard sagen wird, weiß ich nicht”. Uit deze verklaring hebben de betrokkenen destijds volgens Etzel de conclusie getrokken dat Müller-Armack “wenn auch mit Unlust, zustimme”. Nu blijkt dat Erhard de sociale harmonisatie beoordeelt als “Unsinn” en hij de aanval geopend heeft op

het akkoord van 6 november, blijft er volgens Etzel “nur die eine Schlussfolgerung ... das Sie in Wirklichkeit trotz allem das Ganze nicht wollen”. Etzel suggereert Erhard om zijn eigen brief van 16 november “jetzt, nachdem Sie Abstand gewonnen haben” nog eens te herlezen: “[d]as ist doch der Brief eines Mannes, der diese Brüsseler Konzeption nicht will, der die bisherigen sechzehn Monate gemeinsamer Arbeit verneint und sich gegen ihre Ergebnisse aufbäumt”.⁵⁸

Aan het einde van zijn brief gaat Etzel in op de verwachting van Erhard dat het Verenigd Koninkrijk zal participeren in de toekomstige Europese integratie, indien de plannen van het ministerie van Economische Zaken in de praktijk gebracht worden. Etzel legt nog eens uit dat de recente Britse initiatieven niet begrepen moeten worden als een teken van “europäischer Begeisterung” op het eiland. Deze initiatieven zijn veeleer een gevolg van “dem Zwang, sich dem gemeinsamen Markt der Sechs anschließen zu müssen, wenn Großbritannien nicht isoliert werden soll”. Tot besluit merkt Etzel provocerend op dat hij gelooft dat ‘zijn Europa’ “weniger perfektionistisch ist als das Ihre, denn Ihr Europa träumt von einer perfektionistischen ökonomischen Lösung, die in der Politik, die ja die Kunst des Möglichen ist, mit einem Tage leider nicht durchgesetzt werden kann”.⁵⁹

Hoewel de strijd in belangrijke mate gestreden lijkt en hij deze verloren lijkt te hebben, weigert Erhard zich zonder slag of stoot bij de stand van zaken neer te leggen. Begin januari laat hij drie stukken uitgaan in een ultieme poging om het kabinetsberaad van medio januari, waarin de instructies voor de afrondende conferentie van ministers van Buitenlandse Zaken zullen worden opgesteld, zoveel mogelijk naar zijn hand te zetten. Op 7 januari stuurt hij Globke een *Kabinettsvorlage* met zijn standpunt betreffende de associatie van de overzeese gebiedsdelen. Erhards standpunt bestaat uit drie stellingnamen naar aanleiding van de voorstellen die inmiddels in Brussel besproken worden. Ten eerste vreest Erhard het aanzienlijke politieke risico dat de Bondsrepubliek Duitsland verwikkeld zal raken in de problemen van de voormalige koloniale mogendheden. Ten tweede is Erhard van mening dat een zekere economische verbinding van de gemeenschappelijke markt met de overzeese gebiedsdelen weliswaar wenselijk is, maar dat een verplichting tot het aangaan van langdurige afnameverplichtingen betreffende agrarische producten onacceptabel is. Al is het alleen maar gezien de onverenigbaarheid van dergelijke discriminatoire regelingen met de regels van de GATT. Ten derde bepleit Erhard dat een financiële vervlechting van de gemeenschappelijke markt met de overzeese gebiedsdelen geen onderwerp dient te zijn van de huidige onderhandelingen, maar in een latere fase besproken dient te worden. Het gaat hierbij namelijk om “eine wirtschafts- und

finanzpolitische Entscheidung großer Tragweite, die innerhalb der für den Vertragsabschluß noch vorgesehenen Frist nicht getroffen werden kann". Aan het einde van dit schrijven merkt Erhard op dat de Frans-Belgische voorstellen hem "peinlich" herinneren "an die Idee autarker Großräume, die mit dem Willen zur Stabilisierung einer freien westlichen Welt nichts gemein hat".⁶⁰

Op 12 januari verzendt Erhard een tweede *Kabinettsvorlage* aan zijn collegae. In deze notitie gaat hij in op de organisatie rondom de gemeenschappelijke markt en EURATOM - in het bijzonder het oprichten van een economische en sociale commissie ter ondersteuning van beide gemeenschappen. Hij uit harde kritiek op de coördinatie van de Brusselse onderhandelingen door het *Auswärtiges Amt*. Erhard wijst er op dat hij reeds in zijn *Kabinettsvorlage* van 15 juni 1956 - voor aanvang van de verdragsonderhandelingen na de conferentie van Venetië - verzocht heeft om een deugdelijke terugkoppeling uit Brussel "damit gegebenenfalls rechtzeitig eine Entscheidung des Wirtschaftskabinetts oder des Kabinetts herbeigeführt werden kann" (zie paragraaf 6.4). Zijn voorstellen van destijds zijn "bedauerlicherweise" echter nooit op kabinetsniveau behandeld! Omdat "rechtzeitige Fühlungnahme mit mir nicht erfolgt ist", weigert Erhard de besluiten van de delegatieleiders betreffende de organisatorische vormgeving te erkennen.⁶¹

De derde *Kabinettsvorlage* van Erhard betreft de gemeenschappelijke markt. Deze verstuurt hij op 14 januari. In de eerste alinea omschrijft Erhard in duidelijke bewoordingen de economische problematiek die zo lang onbespreekbaar geweest is in Bonn. Volgens de minister van Economische Zaken lijden de onderhandelingen over de gemeenschappelijke markt onder de Franse opstelling die gekenmerkt wordt door een "Missverhältnis zwischen dem politischen Willen und der Fähigkeit, ihn in adäquate ökonomische Kategorien umzusetzen". Dit Franse gebrek is in de ogen van Erhard vooral het gevolg van "dem langjährigen inflationären Trend in Frankreich und dem falschen Umrechnungskurs des Franc".⁶² In deze kwestie is bovendien bij lange na nog geen oplossing in zicht, als men de Franse delegatie mag geloven. Vervolgens opent Erhard opnieuw de aanval op al die punten waarop hij al maanden strijd levert; van de sociale harmonisatie en de eindeloze clausulering van de overgang van de eerste naar de tweede etappe, tot het Franse uitzonderingsregime en de vele vrijwaringsclausules.⁶³ In de kabinetszittingen van 15 en 16 januari zullen de stukken van Erhard aan de orde komen.

8.3. HET WEST-EUROPESE IMPERIUM

In januari 1957 beseft men in de Amerikaanse ambassade in Bonn hoe de zaken in het EURATOM-dossier gelopen zijn.

“Even though the public was highly critical of the British-French unilateral military action in Egypt, the [German] Government believed strongly that the priority task was the restoration of Western unity. This belief manifested itself in a variety of ways and even in areas only indirectly related. One example may illustrate the point. German agreement to EURATOM’s monopoly over the supply and distribution of material was made during the Adenauer-Mollet meeting of November 6, when the French had just received Bulganin’s threatening letter and when the Middle East situation and Western disunity had reached a nadir. This major German concession was dictated by political motives - the Chancellor’s compelling drive for Western unity and integration - as the Germans have by no means been persuaded that EURATOM’s supply monopoly is in their self-interest”.⁶⁴

In dezelfde analyse constateert de Amerikaanse ambassadeur Elim O’Shaughnessy dat het Radford-plan heeft geleid tot “the deep fear” bij Adenauer voor “aggressive Soviet action ... if conventional forces were severely cut”. O’ Shaughnessy stelt ten slotte vast dat “integration” in Bonn “is not viewed as an inhibition to independent action for the Germans but as means for making German policy more influential”.⁶⁵

Op 14 januari 1957 beantwoordt Adenauer de brief van Mollet over het eigendomsrecht van EURATOM die hij op 13 november 1956 heeft ontvangen (zie paragraaf 8.1). Inmiddels heeft Mollet op 11 januari een tweede brief aan de bondskanselier gestuurd, waarin hij nogmaals gewezen heeft op de openstaande kwestie. Daarnaast onderstreept Mollet in deze brief dat hij zich, evenals de bondskanselier, onverminderd inzet voor de spoedige ondertekening van de verdragen.⁶⁶ In zijn antwoord op de eerste brief van Mollet schrijft Adenauer, mede op advies van minister Balke:⁶⁷ “[i]ch verkenne nicht, dass wesentliche Mengen spaltbaren Materials ... durch die Europäische Atomgemeinschaft aus den Vereinigten Staaten von Amerika bezogen werden müssen und dass von amerikanischer Seite ein System des Eigentumsvorbehalts für die Gemeinschaft bevorzugt werden könnte”. Adenauer is echter van mening dat de

lidstaten van de EGKS een gezamenlijke poging moeten doen om “die Regierung der Vereinigten Staaten von Amerika davon zu überzeugen, dass es völlig unerheblich ist, ob EURATOM den Eigentumstitel hat oder nicht”.⁶⁸ Volgens de bondskanselier ligt de sleutel voor de oplossing van het eigendomsvraagstuk aldus in Washington en niet in Bonn.

In Bonn dienen andere kwesties tot een oplossing gebracht worden, getuige de drie *Kabinettsvorlage* van Erhard. Op 15 januari vergadert het West-Duitse kabinet voor het eerst sinds 5 oktober over de onderhandelingen betreffende de gemeenschappelijke markt en EURATOM. Als eerste buigt het kabinet zich over twee kwesties met betrekking tot EURATOM: het eigendomsrecht en de bouw van een (kostbare) fabriek voor de splitsing van isotopen. Voor beide kwesties geldt dat “[d]ie französische Regierung dränge sehr”. Ten aanzien van het eerste punt verenigt het kabinet zich op het standpunt, zoals Adenauer dat heeft ingenomen in zijn brief aan Mollet. Daarbij merkt Adenauer evenwel nadrukkelijk op dat men “die ganze Frage in einem größeren politischen Zusammenhang sehen [müsse]”. Hallstein vult aan dat “man die Verhandlungen nicht an dieser Frage scheitern lassen [dürfe]”. Het kabinet stemt daarmee in. Over de bouw van een fabriek voor de splitsing van isotopen besluit het kabinet dat daarmee pas begonnen kan worden nadat een studiec commissie de vraag beantwoord heeft “ob der Bau einer derartigen Anlage zweckmäßig sei”. Balke merkt nog eens op dat de Fransen dan wel sterk aandringen op de bouw van een dergelijke fabriek, maar dat “ihr Hauptinteresse an der Anlage [jedoch] militärische Natur [sei]”.^(D) Adenauer stelt vervolgens dat hij het niettemin beter acht “wenn wir an der Anlage beteiligt sind und nicht Frankreich allein die Anlage baut”, omdat de Bondsrepubliek Duitsland louter op deze manier de mogelijkheid heeft “in der militärischen Entwicklung ein Wort mitzusprechen”.⁶⁹ Het kabinet gaat uiteindelijk akkoord met Brentano’s voorstel om in het verdrag een principe-overeenkomst op te nemen betreffende de bouw van een fabriek onder voorbehoud van financiering en een technische studie.^(E)

Als Hallstein voorstelt om over te gaan tot een bespreking van de punten betreffende de gemeenschappelijke markt, vraagt Erhard het woord. In de eerste plaats spreekt hij zijn teleurstelling uit over het feit dat zijn voorstel om de verantwoordelijkheid voor de instructies ten behoeve van de West-Duitse delegatie in Brussel ondubbelzinnig bij het kabinet neer te leggen tot op heden geen gehoor heeft gevonden. Erhard doelt op het eerder aangehaalde voorstel dat zijn departement in juni 1956 gedaan heeft. Mede als gevolg van het ontbreken van een deugdelijke afstemming op kabinetsniveau zijn volgens

hem “Kompromisse zustande gekommen, die nicht befriedigend seien”. In zijn visie heeft Frankrijk “im Bereich des Gemeinsamen Marktes einen ultranationalen Standpunkt” ingenomen. Voor de Fransen geldt dat zij proberen “sich dem Wettbewerb zu entziehen und möglichst keine festen Verpflichtungen einzugehen”. Vervolgens stelt de minister aan de hand van zijn bekende argumenten de sociale harmonisatie nog eens ter discussie. In reactie daarop licht Hallstein nog eens toe dat Erhard achter de feiten aanloopt, omdat Adenauer en Mollet reeds op 6 november 1956 een compromis bereikt hebben op dit punt. Erhard krijgt alleen steun van Adenauer ten aanzien van de eis “eine allgemeine Revisionsklausel einzubauen” in het verdrag. Nadat het kabinet zich op dit standpunt heeft verenigd, acht Adenauer het nodig zijn ministers erop te wijzen dat zij zich goed moeten realiseren dat de West-Duitse economie “für die Welt” niet minder dan “furchterregend” is.⁷⁰ Het valt vanuit dat perspectief volgens de bondskanselier goed te begrijpen dat Frankrijk geplaagd wordt door vele zorgen bij zijn aanstaande beslissing zich economisch nauwer met de Bondsrepubliek Duitsland te verbinden.

Ten slotte bediscussieert het kabinet de problematiek betreffende de associatie van de overzeese gebiedsdelen. Inleidend zet Hallstein het complex van vraagstukken uiteen. Op de eerste plaats merkt hij op dat “Beteiligung an der politischen Herrschaft in den Kolonien ... nicht in Betracht [komme]”. Op de tweede plaats merkt de staatssecretaris op dat alle delegaties het er over eens zijn dat “[e]in handelspolitischer Anschluß der überseeischen Gebiete an den Gemeinsamen Markt ... notwendig [sei]”. Op de derde plaats noemt Hallstein het onopgeloste probleem betreffende “einer Beteiligung aller Mitgliedstaaten an den Kosten der allgemeinen Infrastruktur”. Hij geeft daarbij aan dat er geen sprake van kan zijn dat de Bondsrepubliek Duitsland “[d]auerende Abnahmeverpflichtungen für die Erzeugnisse der überseeischen Gebiete ... übernehmen [können]”. Opnieuw blijkt Adenauer het nodig te vinden een toelichting te geven op het politieke belang van de gemeenschappelijke markt, nu met betrekking tot de associatie van de overzeese gebiedsdelen. Volgens de bondskanselier is het “die Aufgabe Europas ... diese Gebiete für sich zu erhalten” en “sei [es] für uns ein Gebot wirtschaftlicher und politischer Klugheit, uns zu beteiligen”.⁷¹

De opmerkingen van Adenauer kunnen Erhard en Schäffer echter niet overtuigen. Volgens hen is “[d]ie Aufbringung der 170 Mio. Dollar jährlich die im wesentlichen von der Bundesrepublik getragen werden solle ... nicht zu vertreten”. In een reactie op deze kritiek stelt Hallstein dat bepaald dient te worden wat de minimale bijdrage van de Bondsrepubliek Duitsland aan de financiering van de associatie moet zijn “damit der

Vertrag im französischen Parlement nicht scheitere”. Erhard en Schäffer weigeren hier echter in mee te gaan. De laatste merkt op dat het niet aangaat dat “wir Zahlungen für französische Einrichtungen leisten sollen und dass die Franzosen die Herren im Lande blieben”.⁷² Hallstein merkt nog op dat de Bondsrepubliek Duitsland niet aan Frankrijk, maar aan de gemeenschap zal betalen, maar dat mag niet baten. Het kabinet wordt het niet eens en zal de volgende dag verder vergaderen over dit onderwerp.

Tijdens de voortzetting van het kabinetsberaad, opent Erhard opnieuw de aanval op het *Eurafrique*-plan. Zijns inziens zal de Bondsrepubliek Duitsland “es nicht vermeiden können, moralisch mit den Fehlern der französischen Kolonialpolitik belastet zu werden”. In reactie op deze opmerking stelt Adenauer ondermeer vast dat “die Entwicklung der schwarzen Bevölkerung noch nicht so weit fortgeschritten sei, dass man sie sich selbst überlassen könnte. Die Schwarzen bedürfen noch immer gewisser Lenkung ... Im Ergebnis sei es ein Segen für die Schwarzen, wen wir uns an der Erschließung der Gebiete beteiligen”. Ook Schäffer houdt echter voet bij stuk en stelt dat een West-Duitse bijdrage van jaarlijks 170 miljoen dollar uitgesloten is. Hallstein concludeert dat de West-Duitse delegatie “die französische Forderung, jährlich 170 Mio. Dollar global aufzubringen, ablehne”. Daarnaast is de Bondsrepubliek Duitsland alleen bereid geld te geven aan doelgerichte projecten in de overzeese gebiedsdelen. Bovendien moet er meer ruimte komen voor private initiatieven. Voor de derde keer gedurende het tweedaagse kabinetsberaad neemt Adenauer het woord om de discussie in politiek perspectief te plaatsen. Deze keer meldt hij dat “die amerikanische Regierung in einer Note an das Auswärtige Amt in ungewöhnlich scharfer Form für das Zustandekommen von EURATOM und dem Gemeinsamen Markt eingetreten sei”.⁷³ Het kabinet gaat vervolgens akkoord met de formuleringen van Hallstein betreffende de afwijzing van het bedrag van 170 miljoen dollar en de voorwaarde van financiering van concrete doelen.

Daarna komen de verschillende *Kabinettsvorlage* van Erhard ter sprake. Op vele punten onderschrijft het kabinet de stellingname van Erhard (onder andere met betrekking tot het externe toltarief van de gemeenschap en zijn eis dat een Economische en Sociale Raad louter een adviserende functie mag hebben). Hoewel het kabinet instemt met deze standpunten van Erhard, wordt de algemene steun voor de gemeenschappelijke markt en EURATOM op geen enkele wijze meer ter discussie gesteld. Tot besluit van het kabinetsberaad deelt Hallstein mee dat hij op uitdrukkelijk verzoek van staatssecretaris Faure de leiding van de West-Duitse delegatie op zich zal nemen. Adenauer voegt daaraan toe dat “[w]enn von dem im Kabinett erzielten Einvernehmen in entscheidender Weise

abgewichen werden sollte oder wenn wesentliche neue, bisher nicht erörterte Punkte zur Sprache kommen sollten ... das Kabinett erneut befasst werden [müsse]”.⁷⁴ Indien het laatste niet nodig blijkt, heeft het kabinet met de genomen besluiten tijdens deze zitting het definitieve West-Duitse standpunt ten aanzien van de gemeenschappelijke markt en EURATOM bepaald.

Op initiatief van Mollet start op 15 januari in de *Assemblée* een debat over de gemeenschappelijke markt. Het debat zal tot 22 januari duren en betekent voor Mollet, Pineau en Faure een zoveelste confrontatie met de diepgewortelde Franse argwaan ten opzichte van de gemeenschappelijke markt. De tegenstanders van het project brengen eens te meer te berde dat “l’industrie française ne sera pas en mesure de résister à la concurrence de ses partenaires”.⁷⁵ Op 18 januari ontvangt Mollet een brief van Adenauer, in antwoord op de brief van de Franse regeringsleider van 11 januari. De bondskanselier laat weten dat hij zeer verheugd is over het feit dat de Franse regeringsleider zijn wil uitspreekt om te komen tot een spoedige totstandkoming van de verdragen. Hij spreekt tegenover Mollet de hoop uit dat “die französische Nationalversammlung Ihrer zielbewussten Politik folgen wird”.⁷⁶

Mendès-France ontpopt zich (opnieuw) als één van de aanvoorders van de sceptici in de *Assemblée*. Met de zinsnede “l’Europe oui, mais dans le progrès social” waarschuwt hij ondermeer voor een *Mezzogiorno* ten zuiden van de Loire en verdringing van Franse arbeiders door een invasie van buitenlandse werknemers.⁷⁷ In een uitvoerig betoog zet Pineau nog eens uiteen dat een verdrag slechts tot stand kan komen door wederzijdse concessies “et le jugement sur sa valeur doit être porté non point sur chaque détail, mais sur l’essentiel”. Dat laatste is volgens de regering vooral gelegen in de merites van de verdragen voor de positie van Frankrijk in Europa en de wereld. Meegaan met de tegenstanders van de gemeenschappelijke markt betekent volgens Pineau “admettre une sorte de démission de la France”. Eerst en vooral, omdat Frankrijk daarmee definitief ontkent wat volgens de regering vanuit machtspolitiek perspectief niet langer ontkend zou mogen worden, de absolute noodzaak: “d’adapter notre production à l’évolution mondiale”. Daarnaast is er het voordeel ten aanzien van “le facteur allemand”. De gemeenschappelijke markt impliceert wederzijdse afhankelijkheid tussen Frankrijk en de Bondsrepubliek Duitsland en als zodanig een waarborg tegen Duitsland en bovendien een middel om in de toekomst een nieuwe Duitse *Schaukelpolitik* te voorkomen. Op de derde plaats wijst Pineau erop dat Frankrijk in de voorbije jaren een “réputation d’indécision” heeft opgebouwd. Volgens de minister is het zo dat als Frankrijk nu ‘nee’ zou zeggen

tegen de gemeenschappelijke markt, “nous convaincrons le monde entier de notre incapacité de dire jamais ‘oui’”.⁷⁸

Gedurende het meerdaagse debat wordt duidelijk dat het er wederom om zal spannen in de *Assemblée*. Samen met de communisten en de poujadisten wijzen de *mendétistes* de verdragen van de hand. Om een meerderheid te verwerven is de regering daarom behalve van de socialisten en de MRP afhankelijk van de steun van fracties die geen deel uitmaken van de regering. Dit zijn onder anderen de radicalen onder leiding van Edgar Faure, de ‘onafhankelijken’ onder leiding van Pinay en de gaullisten. Deze fracties verbinden echter aanvullende voorwaarden aan hun instemming met de gemeenschappelijke markt. Hoewel de meerderheid van de gaullisten tegenstemt, blijkt de *Assemblée* de regering uiteindelijk met een ruime meerderheid van 331 tegen 207 stemmen te steunen in haar streven naar de gemeenschappelijke markt. De *Assemblée* heeft daarbij (aanvullende) voorwaarden gesteld met betrekking tot de veelal bekende punten. Ten eerste vraagt men de bevestiging dat de sociale harmonisatie, zoals die op expertniveau overeengekomen is, ook daadwerkelijk van kracht zal worden. Ten tweede eist men de verzekering dat gedurende de eerste fase landbouwverdragen met gegarandeerde prijzen tot stand zullen komen. Ten derde stelt men de associatie van de overzeese gebiedsdelen als voorwaarde. Daarbij moeten de producten uit deze gebieden met voorkeur behandeld worden op de gemeenschappelijke markt en dienen de overige lidstaten bij te dragen aan investeringen in de sociaal-economische structuur aldaar. Ten vierde wenst men investeringen ten behoeve van de modernisering van de Franse economie.⁷⁹ Op basis van toezeggingen op deze punten heeft de regering de steun van de volksvertegenwoordiging weten te verwerven.^(F)

Van 26 tot 28 januari en op 4 februari confereren de ministers van Buitenlandse Zaken van de EGKS in Brussel. Het doel van de conferentie is om de laatste problemen betreffende de *relance européenne* tot een oplossing te brengen. Op instigatie van Faure wordt de studie naar de Europese fabriek voor de splitsing van isotopen aan de agenda toegevoegd. In het licht van de moeizame voortgang in de studiegcommissie stelt Faure voor om een principebesluit te nemen waarin de lidstaten zich ondubbelzinnig uitspreken ten gunste van een dergelijk project. Faure wijst nog eens op het grote belang dat een fabriek voor de splitsing van isotopen heeft voor de onafhankelijkheid van Europa. Brentano merkt evenwel op dat de conferentie zijns inziens niet vooruit moet lopen op de werkzaamheden van de deskundigen in de studiegcommissie.⁸⁰ Op initiatief van Spaak wordt uiteindelijk een verklaring opgesteld die de werkzaamheden van de

studiecommissie duidelijker omschrijft. Door middel van deze verklaring wordt de studiecommissie ondermeer verplicht om binnen drie maanden haar bevindingen te rapporteren (naar alle waarschijnlijkheid dus na de ondertekening van het EURATOM-verdrag).^(G)

Tijdens de diverse vergaderingen bereiken de ministers vergaande overeenstemming over diverse institutionele en financiële regelingen,^(H) het gemeenschappelijke buitentarief,^(I) en de landbouw.^(J) Ook na deze vierdaagse conferentie, die in zeer constructieve sfeer verlopen is, zijn evenwel nog niet alle problemen overwonnen. Hoewel de ministers het principe van de associatie van de overzeese gebiedsdelen accepteren, blijft de kwestie zonder akkoord.⁸¹ Hetzelfde geldt voor het eigendomsrecht van EURATOM. Deze punten zullen de hoofdthema's vormen van een conferentie van regeringsleiders van de lidstaten van de EGKS, die gepland staat voor 19 februari. In een codebericht over de stand van zaken in de Brusselse onderhandelingen merkt Carstens op dat de deelnemers aan de onderhandelingen “sich durchweg befriedigt [äußerten] über erzielte Lösungen”. Daarnaast noteert hij dat “angesichts herrschender Kompromissbereitschaft ... beide Verträge bei Monatsende unterschriftsreif vorliegen [könnten]”.⁸²

Mede door toedoen van het standpunt dat Adenauer tegenover Mollet heeft ingenomen inzake de kwestie van het eigendomsrecht van EURATOM (‘de sleutel ligt in Washington en niet in Bonn’), vinden er consultaties plaats met de Amerikaanse regering. Dit gebeurt tijdens het verblijf van het comité van wijzen in de Verenigde Staten. Het comité bestaat uit Armand, Etzel en Francesco Giordani (professor in de Chemie en prominent expert op het gebied van kernenergie) en is tien dagen na het akkoord tussen Adenauer en Mollet van 6 november ingesteld door de ministers van Buitenlandse Zaken van de EGKS om te adviseren ten aanzien van EURATOM. De ‘wijzen’ verblijven begin 1957 in Amerika voor consultaties over de uitwerking van de toekomstige samenwerking tussen de Verenigde Staten en EURATOM. Op 8 februari legt Spaak, die de ‘wijzen’ begeleidt, aan een zware delegatie van het *State Department* en de AEC uit dat “the decision to permit military uses of atomic energy was unfortunate but politically indispensable”. Dit is volgens Spaak de prijs die betaald moet worden “to the moderate Right in France for their support of EURATOM”.⁸³ Dulles laat vervolgens verklaren dat de Amerikaanse regering ongelukkig is met de stand van zaken in het eigendomsvraagstuk, maar tegelijkertijd beseft dat zij het eigendomsrecht nooit gesteld heeft als *conditio sine qua non* voor Amerikaanse samenwerking met EURATOM.⁸⁴ Kort daarna maakt de Amerikaanse

regering haar steun voor EURATOM publiek. Bovendien zegt zij grootschalige technische en materiële steun toe ten behoeve van de ontwikkeling van de West-Europese kernenergiesector.⁸⁵ Na deze stappen van de Amerikaanse regering kan men vooral in Parijs met een gerust hart vaststellen dat de soep in Washington niet zo heet gegeten wordt als hij aanvankelijk leek te worden opgediend. Er bestaat weliswaar een duidelijke tegenstrijdigheid tussen enerzijds het besluit van ‘de Zes’ om het militaire gebruik van kernenergie niet te verbieden, en anderzijds het gegeven dat de Amerikaanse regering het eigendomsrecht van EURATOM juist als voorwaarde heeft gesteld met de bedoeling het vreedzame gebruik (door middel van controles) te waarborgen, maar deze zal de levering van bijzondere splijtstoffen uit de Verenigde Staten aan EURATOM niet in gevaar brengen (zie paragraaf 8.1).

In Brussel wordt ondertussen intensief overlegd over de associatie van de overzeese gebiedsdelen naar aanleiding van het compromisvoorstel dat de West-Duitse delegatie tijdens de laatste conferentie van ministers van Buitenlandse Zaken heeft ingebracht. Uitgangspunt van dit West-Duitse voorstel vormen de betreffende kabinetsbesluiten van 15 en 16 januari. De kern van het voorstel is dat voor het investeringsfonds een plafond van 300 miljoen dollar voor vier jaar wordt vastgesteld (maximaal 75 miljoen per jaar). Ten aanzien van de verdeelsleutel presenteert het compromisvoorstel vier voorwaarden. Ten eerste, dat de bijdragen van de overige lidstaten “die bisherigen Leistungen der Mutterländer nicht ersetzen, sondern sie ergänzen [sollen]”. Ten tweede, dat de lidstaten “für soziale Infrastrukturvorhaben”, zoals ziekenhuizen en scholen, “jährlich eine bestimmte Summe (gedacht ist an 25 Mio \$) zahlen [sollen]”. Ten derde, dat inhoudelijke eisen worden gesteld aan de “wirtschaftliche Infrastrukturvorhaben” om (doel)financiering te kunnen rechtvaardigen.^{86(K)} Ten vierde, dat de bijdragen aan de sociale en economische infrastructuur variëren. De West-Duitse regering stelt, met andere woorden, een vaste verdeling van de financiering voor (in plaats van een vaste bijdrage). Daarin nemen Frankrijk en zichzelf ieder minimaal 30% voor hun rekening, Italië om en nabij de 20%, België en Nederland rond de 8% en Luxemburg minder dan 0,5%. Deze West-Duitse voorstellen kunnen rekenen op steun van de Benelux.⁸⁷

Op 15 februari doet de Franse delegatie in Brussel op haar beurt nieuwe voorstellen met betrekking tot de associatie van de overzeese gebiedsdelen. Deze voorstellen wijken op een aantal punten aanzienlijk af van hetgeen tot op dat moment aan de orde is geweest. De belangrijkste afwijkingen betreffen: (1) dat Frankrijk er voor pleit

om de inwoners van de overzeese gebiedsdelen het recht op vestiging in de lidstaten van de gemeenschappelijke markt te verlenen, (2) dat Frankrijk de door de Bondsrepubliek Duitsland voorgestelde ‘doelfinanciering’ danig wil afzwakken. In een notitie aan Brentano, waarin hij de nieuwe Franse positie analyseert, merkt Carstens ten aanzien van de eerste wijziging op dat “[d]araus ... die Freizügigkeit der Farbigen für den gesamten Bereich des Gemeinsamen Marktes folgern [würde]”, terwijl dit “in den Brüsseler Verhandlungen stets abgelehnt worden [ist]”.⁸⁸ Ten aanzien van het tweede punt stelt Carstens dat Frankrijk het onderscheid tussen sociale en economische infrastructuur ongedaan wenst te maken. Dit is voor de West-Duitse delegatie aanvaardbaar.⁸⁹ In het Franse voorstel wordt echter met geen woord gerept over het algemene (Europese) belang en gaat het voorstel uit van een totaalbedrag van 500 miljoen dollar voor een periode van vijf jaar.

8.4. RISICO IN TIJDEN VAN VERVAL

Op de dag waarop de Franse delegatie de nieuwe voorstellen voor de associatie van de overzeese gebiedsdelen heeft ingebracht in de Brusselse onderhandelingen, vergadert het West-Duitse kabinet over de ontstane situatie. Adenauer vraagt aan Brentano wat er zal gebeuren wanneer de Bondsrepubliek Duitsland de Franse voorstellen ondubbelzinnig zal afwijzen. Daarop geeft Brentano een zeer duidelijk antwoord: “dann ... [sei] der Gemeinsame Markt gescheitert. Das gelte jedoch nicht für EURATOM”.⁹⁰ Uit dit antwoord van Brentano blijkt dat het meest nadelige strategische scenario voor de Bondsrepubliek Duitsland, dat al dreigde sinds de zomer van 1955 (zie paragraaf 5.4), nu ook werkelijkheid is geworden. Deze onvoordelige ontwikkeling is een gevolg van het feit dat de regering-Mollet zich in de voorafgaande maanden steeds duidelijker verbonden heeft aan de totstandkoming van de gemeenschappelijke markt. Sinds 22 januari doet zij dat zelfs met instemming van de *Assemblée*. Door het *Junktim* te omarmen heeft de Franse regering het vakkundig ontdaan van de strategische betekenis voor de West-Duitse regering, die de rekening gepresenteerd krijgt voor het feit dat zij door interne verdeeldheid te lang geen eensluidend en constructief standpunt uitgedragen heeft met betrekking tot de gemeenschappelijke markt. Op het moment dat Adenauer zich op 6 november tegenover Frankrijk heeft gecommitteerd aan de uitvoering van het Messina-programma, is het lot van de Bondsrepubliek Duitsland in de Brusselse onderhandelingen

bezegeld. Na het aantreden van de pro-Europese regering onder leiding van Mollet zou de Bondsrepubliek Duitsland er alles aan gelegen hebben moeten zijn om het initiatief met betrekking tot de gemeenschappelijke markt naar zich toe te trekken. Alleen op die manier zou het *Junktim* ook daadwerkelijk in West-Duits voordeel hebben kunnen werken. Frankrijk zou dan immers gedwongen hebben kunnen worden tot concessies inzake de gemeenschappelijke markt onder dreiging van een mislukking van EURATOM (en de gemeenschappelijke markt) voor Franse rekening. Adenauers beslissing ten gunste van het *Auswärtiges Amt* en Etzel is te laat gekomen om te verhinderen dat de Franse regering het initiatief naar zich toetrekt. Nu weet niet de Franse, maar de West-Duitse regering zich gesteld voor de keuze tussen twee kwaden: acceptatie van een gemeenschappelijke markt op Franse voorwaarden of een mislukking van de *relance européenne* op last van de Bondsrepubliek Duitsland. Het laatste zal, zoals gezegd, een regelrechte ramp betekenen voor de geloofwaardigheid van Adenauers politiek van *Westbindung* (zie paragraaf 5.4).

Adenauer ziet de feiten onder ogen. Nadat Erhard uiteen gezet heeft dat het “ihm unverständlich [sei] ... [w]ie der Gemeinsame Markt bei der Haltung der Franzosen funktionieren solle”, neemt Adenauer het woord. De bondskanselier stelt dat de gemeenschappelijke markt “die Möglichkeit geben [solle], ein vereintes Europa zu schaffen. Daher sei der Gemeinsame Markt nicht nur ein Teil sondern das Kernstück unserer Bemühungen. Er dürfe nicht degradiert werden”. Erhard en Schäffer lijken te beseffen wat er komen gaat en plaatsen met een zekere vertwijfeling hun bekende kritische kanttekeningen. De laatste beoordeelt de nieuwe Franse voorstellen als een provocatie in het licht van de in zijn ogen reeds uiterst coulante West-Duitse voorstellen. Zijn conclusie van twee weken eerder dat “der eigentlich Zahlende ... immer Deutschland [sei]” lijkt steeds onontkoombaarder.⁹¹ Adenauer sluit de kabinetszitting af met drie vertrouwde argumenten ten gunste van de gemeenschappelijke markt. In de eerste plaats herhaalt hij nadrukkelijk dat “der politische Zweck der Hauptzweck sei”. In de tweede plaats vertrouwt hij zijn ministers toe dat hij gelooft dat “die Lage für Europa in den USA sehr kritisch werde, wenn der Gemeinsame Markt und die Atomgemeinschaft nicht zustande kommen. Was die USA und die SU dann tun würden könne niemand sagen”. In de derde plaats wijst Adenauer erop dat “[a]uch für die Wahlen zum Bundestag ... der europäische Zusammenschluss von besonderer Bedeutung [sei]. Es dürfe kein Zweifel darüber bestehen, dass der politische Gesichtspunkt das Wichtigste sei”.⁹² Het feit dat de SPD begin 1956 haar anti-Europese koers heeft verlaten en zich

gecommitteerd heeft aan de resolutie van het Actiecomité heeft dit laatste ‘politieke perspectief’ natuurlijk louter in belang doen toenemen (zie paragraaf. 6.1).

Op 18 februari overleggen de ministers van Buitenlandse Zaken van de EGKS in Parijs ter voorbereiding op de conferentie van regeringsleiders een dag later. Zij komen niet dichterbij een akkoord over de associatie van de overzeese gebiedsdelen.⁹³ Op 19 februari opent Mollet, die op voorstel van de Nederlandse premier Willem Drees aangewezen wordt als voorzitter van de conferentie, de vergadering die geheel in het teken staat van de problematiek rond de associatie van de overzeese gebiedsdelen. Na een uiteenzetting van Spaak over de stand van zaken in de onderhandelingen, wordt besloten dat de regeringsleiders zich zullen terugtrekken in een besloten zitting, waarin zij worden bijgestaan door de ministers van Buitenlandse Zaken.⁹⁴ Dit is het begin van een marathonvergadering. Tijdens één van de schorsingen bereiken Adenauer en Mollet gedurende een gezamenlijke wandeling door de tuinen van het *Matignon* een doorbraak met betrekking tot de West-Duitse bijdrage aan het investeringsfonds. Von der Groeben ziet “die beiden Staatsmänner ohne jede Begleitung im Garten des Hotels Matignon auf- und abgehen”. Hem bekruipt de angst “dass das große Werk im letzten Augenblick scheitern könnte”.⁹⁵ Een Nederlandse diplomaat die hetzelfde tafereel gade slaat is daar minder beducht voor en zegt tegen Drees: ‘iedere minuut van dit onderhoud kost Adenauer minstens een miljoen’.⁹⁶ Deze opmerking blijkt dichterbij de waarheid dan de angst van Von der Groeben, die naderhand constateert dat de bondskanselier - eens te meer - “auf eigene Verantwortung den französischen Wünschen recht weit entgegenkam” tijdens deze wandeling.⁹⁷

Na de wandeling van Adenauer en Mollet gaan de regeringsleiders akkoord met een financieringsmethodiek voor het investeringsfonds voor de duur van vijf jaar. Van ‘doelfinanciering’ is geen sprake meer. Conform de Franse wens betalen de lidstaten een vast bedrag aan het fonds. Frankrijk en de Bondsrepubliek Duitsland zullen gedurende die periode ieder 200 miljoen dollar bijdragen aan het fonds, België en Nederland ieder 70 miljoen en Italië en Luxemburg, respectievelijk 40 en 1,25 miljoen. Daarnaast komen de regeringsleiders overeen dat de Franse bijdrage (van 200 miljoen), plus een deel van de bijdrage van de overige lidstaten, ten goede zal komen aan de Franse overzeese gebiedsdelen. Deze bijdrage van de overige lidstaten loopt op tot een totaal van 311,25 miljoen over de gehele periode van vijf jaar. Per saldo betekent dit dat van het totale budget van 581,25 miljoen 511,25 miljoen ten goede komt aan de Franse overzeese gebiedsdelen (in het voorstel van 15 februari opteerde Frankrijk voor een totaalbudget

van 500 miljoen voor een periode van vijf jaar). Nederland, België en Italië ontvangen, respectievelijk, 35, 30 en 5 miljoen. Luxemburg en de Bondsrepubliek Duitsland ontvangen niets. De laatste wordt nettobetalder voor een bedrag van 200 miljoen dollar.⁹⁸ In het compromisvoorstel dat de West-Duitse delegatie enkele dagen eerder heeft ingebracht ging de Bondsrepubliek Duitsland nog uit van een West-Duitse bijdrage van 30% aan een fonds, dat begrensd zou worden op maximaal 300 miljoen voor vier jaar, wat een bijdrage van maximaal 23,5 miljoen per jaar impliceerde. Conform de nu gemaakte afspraken doneert de Bondsrepubliek Duitsland echter ongeveer 34% aan het fonds dat een omvang heeft van 581,25 miljoen voor vijf jaar, wat een bijdrage van 40 miljoen per jaar betekent.

De financiële tegemoetkoming van de Bondsrepubliek Duitsland maakt de weg vrij voor een algemeen akkoord over de associatie van de overzeese gebiedsdelen. Deze zullen onder een “regime speciale” in ieder geval onderdeel gaan uitmaken van de gemeenschappelijke markt voor wat betreft de douane-unie, het vrije verkeer van diensten, de concurrentieregels en de institutionele structuur. Frankrijk heeft ermee ingestemd dat de Commissie gedurende de periode van vijf jaar zal worden belast met het beheer van het fonds. Na het verlopen van de periode van vijf jaar zal de Raad van Ministers met unanimiteit besluiten over de eventuele voortzetting van het regime in een volgende periode.⁹⁹

Tijdens de conferentie wordt ook over het eigendomsrecht van EURATOM een akkoord bereikt. Op dit punt is evenzeer een persoonlijke interventie van Adenauer nodig. De bondskanselier legt de kritiek in het kabinet en de tegenstand van de West-Duitse kernenergiesector voor een belangrijk deel naast zich neer en stemt uiteindelijk in met het eigendomsrecht van EURATOM ten aanzien van de bijzondere splijtstoffen. Met dien verstande, dat materialen die bestemd zijn voor het militaire gebruik van kernenergie buiten dit regime vallen.^{100(L)} Na terugkeer in Bonn verklaart Brentano tijdens een persconferentie ter toelichting op de resultaten van de conferentie van de regeringsleiders in Parijs: “[d]as Wesentliche ist der politische Aspekt, dem sich die wirtschaftspolitischen Interessen unterzuordnen haben”.¹⁰¹

Een dag na de conferentie beraadslaagt het West-Duitse kabinet. Adenauer opent de zitting met een monoloog over de “Außenpolitische Lage”. De bondskanselier refereert aan de titel van een artikel in *Die Welt* - “Die Vision von Eurafrika” - en legt uit dat “[a]lle großen Ideen ... zunächst visionär [erschiene], so auch die enge Verbindung zwischen Europa und Afrika”. Hij benadrukt dat geen enkele daad die de waan van de

dag ontstijgt zonder risico is. Ten aanzien van de gemeenschappelijke markt en de associatie van de overzeese gebiedsdelen “müsse das freie Europa [dieses Risiko] auf sich nehmen, um nicht in absehbarer Zeit zwischen den Völkern Asiens und Afrikas erdrückt zu werden, wenn diese Völker gegenüber Europa eine feindliche Haltung einnehmen sollten”.¹⁰² Adenauer meldt vervolgens dat de verdragen betreffende de gemeenschappelijke markt en EURATOM in de komende weken door de deskundigen zullen worden uitgewerkt en in maart in Rome ondertekend zullen worden.¹⁰³

Op 22 februari ontvangt Adenauer een aantal journalisten op de zogeheten *Kanzler-Tee* om met hen van gedachten te wisselen over de definitieve doorbraak in de onderhandelingen over de gemeenschappelijke markt. Adenauer houdt een breedvoerig exposé over de resultaten van de conferentie van Parijs, die hij voor alles beoordeelt als een “politischen Fortschritt”. Aan het begin van zijn uiteenzetting stelt hij dat “wenn man ... aus die Vergangenheit heraus reflektiert auf die Zukunft, dann ... wird doch zweierlei sehr klar: Einmal, dass, wenn wir das nicht getan hätten, Europa verkümmert, buchstäblich verkümmert wäre. Und zweitens wird einem dann klar, dass man Risiken eingehen muß”. Volgens de bondskanselier verhinderen de zes lidstaten van de EGKS met hun akkoord over de gemeenschappelijke markt dat het grondstofarme Europa “zur Einflußlosigkeit und zum Absterben verurteilt” is. Vervolgens staat Adenauer stil bij de recente geschiedenis. Adenauer merkt op dat de mislukking van de EDG “ein furchtbarer Rückschlag, ein entscheidender Rückschlag” is geweest voor West-Europa. ‘Verschrikkelijk, maar beslissend’, omdat het zijn stellige overtuiging is dat Frankrijk niet zou hebben deelgenomen aan een gemeenschappelijke markt “wenn ihm nicht der Rückschlag bei der EVG die Augen darüber geöffnet hätte, daß schließlich nur in der Gemeinschaft eines Europas auch für Frankreich die Zukunft liegt”.

Vervolgens stelt Adenauer met klem dat “die ganze Sache mit Afrika nichts zu tun hat mit Kolonialismus”. De bondskanselier verwijst naar een bericht dat hij ontvangen heeft van de ambassade in Washington. Volgens Adenauer heeft Dulles, “der doch sicher nicht für Kolonialismus ist”, desgevraagd aangegeven dat hij “die Aufnahme dieses Teiles Afrikas in unseren Gemeinsamen Markt sehr begrüßt”.^{104(M)}

Adenauer besluit zijn uiteenzetting ten overstaan van de journalisten met een bespiegeling omtrent de historische betekenis van het akkoord over de gemeenschappelijke markt.

“Man kann ... sehr schwer geschichtliche Urteile aussprechen, wenn alles noch im Fluß ist, wenn alles noch in Bewegung ist, aber vielleicht ist dieser Zusammenschluß der wichtigste Ereignis der Nachkriegszeit. Die Zukunft muß es lehren, die Keime dafür sind vorhanden, dass das wirklich das wichtigste Ereignis der Nachkriegszeit für unser Europa und damit auch für die Geschichte der ganzen politischen Kräfte in der Welt ist”.¹⁰⁵

9

CONCLUSIE

Op 25 maart 1957 worden de verdragen ter oprichting van de gemeenschappelijke markt en EURATOM ondertekend in de zaal der Horatiërs en Curatiërs in het *Palazzo dei Conservatori* op het Capitool in Rome.^(A) In een achtergrondartikel over de voorafgaande conferentie van regeringsleiders in Parijs (op 19 en 20 februari) stelt *Der Spiegel* dat de uiteindelijke verdragsteksten tot stand zijn gekomen bij gratie van omvangrijke concessies van West-Duitse zijde. Volgens het weekblad hebben “[d]ie Deutschen ... unter Zeitdruck verhandelt und immer wieder nachgegeben, weil sie es nicht riskieren wollen, das Projekt platzen zu lassen”. Voorafgaand aan de conferentie heeft de bondskanselier immers verklaard dat hij naar Parijs afreisde om “die unumgängliche politische Grundsatzentscheidung zu fällen, die Europa jetzt braucht”. Adenauer is volgens het *Spiegel*-artikel echter eerst en vooral naar Parijs gereisd om “einen neuen Rückschlag der Adenauerschen Europa-Politik um jeden Preis ... zu verhindern”. Na afloop van de conferentie kan niet anders dan vastgesteld worden dat deze prijs “sehr hoch” is gebleken. *Der Spiegel* stelt zich daarop de vraag hoe het mogelijk is dat Frankrijk, dat door toedoen van de Suez-crisis en de mislukking van de EDG in een uiterst onvoordelige onderhandelingspositie verkeert, toch als onbetwiste winnaar uit de onderhandelingen over de Verdragen van Rome naar voren is gekomen. Daar komt nog eens bij dat de talrijke “Sonderwünschen” die de Franse delegatie gedurende de onderhandelingen heeft ingebracht “die ökonomische und politische Vernunft gegen sich [hatten]”. Het weekblad komt tot de conclusie dat Frankrijk deze louter heeft kunnen verwezenlijken, omdat het er uiteindelijk in geslaagd is “der in Paris schwächste und in Bonn mächtigste Mann der deutschen Gegenseite” aan de onderhandelingstafel te brengen: “Konrad Adenauer”.¹

Uitgaande van de eindresultaten van de onderhandelingen, zoals die gedurende de conferentie van Parijs tot stand zijn gekomen, lijkt de conclusie van *Der Spiegel* inderdaad de enig juiste. Om te begrijpen hoe het zover heeft kunnen komen dient echter een tweede vraag beantwoord te worden. Hoe valt het te verklaren dat Adenauer begin 1957

CONCLUSIE

in een positie is komen te verkeren waarin hij heeft moeten vaststellen dat hem geen andere mogelijkheid rest dan het nemen van de “unumgängliche politische Grundsatzentscheidung” ten bate van ‘Europa’, maar op kosten van de Bondsrepubliek Duitsland? Deze vraag is een nadere specificatie van de centrale vraag van dit proefschrift. *Op welke wijze ontwikkelde het standpunt van de Bondsrepubliek Duitsland zich gedurende de Europese beraadslagingen en onderhandelingen over de gemeenschappelijke markt en EURATOM en welke gevolgen heeft dit gehad voor de totstandkoming en inhoud van de Verdragen van Rome?* Op basis van de in hoofdstuk 2 tot en met 8 beschreven resultaten van mijn onderzoek onderscheid ik zeven (nauw samenhangende) omstandigheden aan de hand waarvan valt te begrijpen waarom de zaken zo zijn gelopen als ze zijn gelopen.

De eerste omstandigheid betreft het feit dat Adenauer zich pas in de laatste fase actief gaat bemoeien met de onderhandelingen over de gemeenschappelijke markt en EURATOM. De man die uiteindelijk de doorslaggevende beslissingen zal nemen, houdt zich het grootste gedeelte van de beraadslagingen en onderhandelingen over de uiteindelijke Verdragen van Rome afzijdig. Een belangrijk bijproduct van deze afzijdigheid is het gegeven dat de richtingenstrijd over de Europese politiek die woedt in de West-Duitse regeringsorganisatie even lang onbeslist blijft. De protagonisten in deze richtingenstrijd over de toekomst van de Europese *economische* integratie spannen zich lange tijd vergeefs in om de bondskanselier in de onderhandelingen in te schakelen en daarmee de strijd in hun voordeel te beslechten. Aanvankelijk zijn er drie groepen te onderscheiden in de richtingenstrijd, die sinds het aantreden van de tweede regering-Adenauer in toenemende hevigheid gevoerd wordt. De aanhangers van de vrije markt, die worden aangevoerd door Erhard, vormen de eerste groep. De groep rond Erhard bepleit de bevordering van vrijhandel als belangrijkste doel van Europese integratie en hamert op absolute prioriteit van handelsliberalisatie en valutaconvertibiliteit. De tweede groep wordt aangevoerd door Hallstein (en Ophüls). Deze ‘federalisten’ van het *Auswärtiges Amt* streven naar de (federale) ‘Verenigde Staten van Europa’ als einddoel van de Europese integratie. In hun ogen dient de bovenstatelijke vorm van integratie die met de oprichting van de EGKS is begonnen te worden voortgezet. De derde groep bestaat uit diegenen die zich op de eerste plaats sterk maken voor een uitbreiding van de competenties van de Hoge Autoriteit van de EGKS naar aanpalende beleidsterreinen, zoals verkeer en energie. De belangrijkste representant van deze groep is Etzel. Hij bevindt zich in een middenpositie. Qua ordoliberalen overtuigingen is hij een geestverwant van Erhard, maar voor wat betreft de Europese integratie is hij mede uit hoofde van zijn functie als vice-

CONCLUSIE

voorzitter van de Hoge Autoriteit een voorvechter van een uitbreiding van de bovenstatelijke bevoegdheden van de EGKS. Van het laatste is Erhard juist een fel tegenstander, omdat hij deze vorm van integratie beoordeelt als dirigistisch en protectionistisch, en daarmee principieel fout. Wat alledrie de groepen gemeen hebben is een diep geloof in de juistheid van hun overtuiging. Diverse vertegenwoordigers van de verschillende groepen aarzelen niet zichzelf te typeren als apostelen van de goede zaak. Dit verschijnsel raakt bovendien aan een tweede overeenkomst tussen deze groepen. De aanvoerders van de groepen bevinden zich ten opzichte van elkaar min of meer in een gelijkwaardige (machts)positie. Geen van drieën kan de standpunten van de andere twee in doorslaggevende mate beïnvloeden. Dit betekent, met andere woorden, dat hun strijd om de Europese politiek van de Bondsrepubliek Duitsland, louter beslecht lijkt te kunnen worden door het machtswoord van de bondskanselier. Dat blijft echter lange tijd uit, wat ertoe leidt dat de West-Duitse positie het grootste gedeelte van de beraadslagingen en onderhandelingen over de Verdragen van Rome in de greep blijft van de onbesliste richtingenstrijd in Bonn. Mede door deze voortdurende tweespalt in de eigen gelederen ziet Adenauer zich geconfronteerd met een verzwakte West-Duitse onderhandelingspositie, wanneer hij zich in de herfst van 1956 (eindelijk) actief met de Brusselse onderhandelingen gaat bemoeien.

De tweede omstandigheid aan de hand waarvan de West-Duitse positie valt te begrijpen betreft het feit dat het wezenlijke vraagstuk voor de Europese politiek van de Bondsrepubliek Duitsland in Bonn niet ter sprake komt, maar verborgen blijft achter de genoemde richtingenstrijd. Volgens de protagonisten gaat het in deze richtingenstrijd om de methode van integratie: 'functioneel' (Erhard) of 'institutioneel' (Hallstein en Etzel). Deze methodestrijd is echter in belangrijke mate een schijn debat, waarachter een fundamenteel vraagstuk schuilgaat, namelijk hoe de Bondsrepubliek Duitsland dient om te gaan met de enorme politieke, economische en militaire problemen die Frankrijk midden jaren vijftig in een permanente crisis hebben gestort. Tijdens het ambtelijke vooroverleg in de aanloop naar de conferentie van Messina, tussen vertegenwoordigers van het ministerie van Economische Zaken en West-Duitse medewerkers van de Hoge Autoriteit te Bad Bertrich, wordt duidelijk dat ook ten aanzien van dit vraagstuk een controverse bestaat, die loopt langs de lijnen van de 'methodestrijd' (en bovendien fundamenteeler van aard is). Aan de ene kant is er de stroming onder leiding van Erhard die de gezondmaking van de Franse economie stelt als *conditio sine qua non* voor de participatie van Frankrijk in een gemeenschappelijke markt. Aan de andere kant bestaat er

CONCLUSIE

de stroming waarbinnen men zich op het standpunt stelt dat participatie in de gemeenschappelijke markt juist de enige manier is om Frankrijk de benodigde middelen te verschaffen om (via Europa) zijn economie te kunnen saneren. Binnen de tweede stroming zijn voornamelijk het *Auswärtiges Amt* en de Hoge Autoriteit vertegenwoordigd. Uiteindelijk gaat het in deze controverse om niets minder dan om de vraag naar de essentie van de politiek van *Westbindung*. Moet de Bondsrepubliek Duitsland als bewijs voor haar nieuwe betrouwbaarheid ook bereid zijn om de lasten van het Franse (machts)verval op haar schouders te nemen? Gegeven de richtingenstrijd waarmee zij te kampen heeft, dient de West-Duitse regering deze vraag te beantwoorden voordat zij daadwerkelijk een standpunt kan innemen ten aanzien van de voorstellen voor een gemeenschappelijke markt. Zo lang dat niet gebeurt, zal deze kern van de politiek van *Westbindung* niet alleen in Bonn, maar ook in de rest van West-Europa in zekere mate in nevelen gehuld blijven en daardoor twijfels doen ontstaan bij de West-Europese partners aan de betrouwbaarheid van de Bondsrepubliek Duitsland. Na Bad Bertrich is het echter alsof het fundamentele karakter van deze kwestie de betrokkenen in Bonn heeft doen besluiten deze voorlopig uit de weg te gaan. Bijna gedurende de gehele periode van beraadslagingen en onderhandelingen blijft het vraagstuk verborgen achter het debat over de methode van de Europese integratie. Het is precies om die reden dat in de eindfase van de onderhandelingen over de gemeenschappelijke markt en EURATOM de existentiële vraag, voor of tegen Europa, (deze keer) niet in Parijs, maar door Adenauer beantwoord moet worden. De bondskanselier heeft in zijn visie dan geen andere keuze meer dan die voor Europa. Niet omdat hij het eens is met diegenen die argumenteren dat een gemeenschappelijke markt nodig is om de Franse economie te saneren, maar omdat hij er inmiddels van overtuigd is dat het (ook) inzake de Verdragen van Rome in essentie gaat om een vraagstuk van Frans-Duitse verzoening. Dat impliceert - net als in de Saarkwestie - dat de Bondsrepubliek Duitsland uiteindelijk water bij de wijn zal moeten doen om de last van het verleden de baas te kunnen blijven.

De derde omstandigheid aan de hand waarvan de West-Duitse positie valt te begrijpen hangt nauw samen met de eerste en betreft Adenauers aanvankelijke desinteresse in het Messina-programma. Hoewel de gevolgen voor zijn politiek van *Westbindung* potentieel zeer ingrijpend zijn, blijkt de bondskanselier lange tijd niet wezenlijk geïnteresseerd in een volgende stap in de Europese integratie. Een eerste illustratie van deze desinteresse vormt het Frans-Duitse akkoord over economische samenwerking dat Adenauer en Mendès-France bereiken tijdens de onderhandelingen

CONCLUSIE

over de Parijse Akkoorden in het najaar van 1954. Dit akkoord, dat wordt uitgewerkt door het BDI en de CNPF, biedt in de ogen van de bondskanselier een bruikbaar aanzet voor verdere Europese, maar bovenal Frans-Duitse samenwerking. Het akkoord is zijns inziens een opstap naar een volgende, ‘intergouvernementelere’, fase van West-Europese samenwerking, waarin de Bondsrepubliek Duitsland zich bovendien zelfbewuster kan manifesteren. Een tweede illustratie van Adenauers desinteresse betreft het gegeven dat hij na de ondertekening van de Akkoorden van Parijs minister Erhard verantwoordelijk maakt voor de West-Duitse standpuntbepaling inzake de Europese politiek. Uitgerekend de minister die hij jarenlang zo ver mogelijk van de Europese dossiers heeft proberen te houden, omdat hij vreesde dat diens ‘ordoliberalen logica’ zou kunnen leiden tot aanzienlijke politieke schade in binnen- en buitenland. In de ogen van de bondskanselier is de geëngageerde Erhard de ideale bewindspersoon om nieuwe plannen voor Europese integratie voorlopig te dwarsbomen. Na de mislukking van de EDG en de ondertekening van de Akkoorden van Parijs in het najaar van 1954 staat het buitenlandse beleid van Adenauer volledig in het teken van het veiligstellen van de verdragsrechtelijke verworvenheden voor de Bondsrepubliek Duitsland (de *Gleichberechtigung*) door middel van de parlementaire goedkeuring van deze akkoorden. De binnenlandse weerstand tegen het Saarstatuut en de instabiele politieke situatie in de Vierde Republiek nopen tot uiterste behoedzaamheid. Voordat de Akkoorden van Parijs zijn goedgekeurd zijn nieuwe waagstukken op het terrein van de Europese integratie daarom wat de bondskanselier betreft hoe dan ook uit den boze. Bovendien is Adenauer van mening dat de Frans-Duitse betrekkingen in de nabije toekomst (nadat de Parijse Akkoorden van kracht zijn geworden) verder genormaliseerd dienen te worden. Ook dat is geen sinecure. De Bondsrepubliek Duitsland dient haar machtspositie in Europa op een duurzame wijze te vestigen, zonder daarmee de Frans-Duitse verzoening op het spel te zetten. In concreto betekent dit dat twee zaken absolute prioriteit hebben in Adenauers buitenlandse beleid. Ten eerste zal er (eindelijk) een oplossing gevonden moeten worden voor de Saarkwestie. Ten tweede dient er door middel van Frans-Duitse samenwerking op een of andere manier voldoende draagvlak gecreëerd te worden voor een West-Duitse (nucleaire) herbewapening. In de visie van Adenauer hebben beide doelstellingen prioriteit boven Europese integratie. De interventies die Adenauer in de aanloop naar de conferentie van Messina onderneemt - om het West-Duitse standpunt in lijn te brengen met de afspraken die hij eerder gemaakt heeft met Pinay - passen in deze strategie. Adenauer heeft Pinay beloofd terughoudend te zijn met West-Duitse steun aan een

CONCLUSIE

ambitieuze project zoals de gemeenschappelijke markt, in ieder geval tot na de Franse verkiezingen van 1956. Tegelijkertijd heeft de bondskanselier zijn steun toegezegd aan de atoomgemeenschap, omdat dit project volgens Pinay onomstreden is in de *Assemblée*.

Hierbij dient te worden opgemerkt dat Frankrijk ernaar streeft om via een Europese atoomgemeenschap de West-Duitse kernenergiesector onder controle te houden én aan te wenden ten bate van de eigen ambitieuze (militaire) doelstellingen op het terrein van kernenergie. Door toedoen van de richtingenstrijd gaat in ambtelijk Bonn weliswaar vrijwel alle aandacht uit naar de gemeenschappelijke markt, maar buiten Bonn wordt de atoomgemeenschap van het begin af aan gezien als veruit het belangrijkste van de beide projecten. Het is dan ook niet naar aanleiding van adviezen uit zijn eigen regeringsorganisatie, maar naar aanleiding van actieve Amerikaanse diplomatie ten gunste van EURATOM en consultaties met Spaak en Pinay, dat Adenauer eind 1955 besluit tot een pro-Europese bijstelling van de Europese politiek van de Bondsrepubliek Duitsland. Na de beëindiging van de onzekere periode van schijnbare ontspanning in de internationale betrekkingen door toedoen van de Geneefse conferenties én de niet ingecalculeerde uitslag van het Saarreferendum, besluit Adenauer zijn scepsis ten aanzien van het Messina-programma opzij te zetten. Dit lijkt mede het gevolg van het feit dat de Europese integratie op dat moment de enige overgebleven pijler is onder zijn politiek van *Westbindung*. Ondanks het feit dat Adenauer voor het eerst sinds zijn aantreden als bondskanselier gebruik maakt van de *Richtlinienkompetenz* om zijn eurosceptische ministers te committeren aan de Resolutie van Messina, krijgt het besluit van Adenauer nauwelijks praktisch vervolg in de vorm van compromisbereidheid in de Brusselse onderhandelingen (mede daardoor blijft ook de richtingenstrijd onbeslist). In plaats daarvan stelt de West-Duitse delegatie zich op initiatief van Adenauer op het tactische standpunt dat het *Junktim* tussen de gemeenschappelijke markt en EURATOM niet ongedaan gemaakt mag worden.

Deze ‘tactische zet’ vormt de vierde omstandigheid. Door middel van het *Junktim* beoogt de West-Duitse regering Franse concessies af te dwingen ten aanzien van de gemeenschappelijke markt door te dreigen met een mislukking van EURATOM. Mocht blijken dat Frankrijk de gemeenschappelijke markt uiteindelijk niet wil accepteren dan zal EURATOM er ook niet komen. Bovendien komt de mislukking van de *relance européenne* dan op het conto van een Franse regering die weigert in te stemmen met een gemeenschappelijke markt op West-Duitse voorwaarden. Deze tactiek valt of staat met een actieve West-Duitse opstelling in de beraadslagingen over de gemeenschappelijke markt. Juist met betrekking tot de gemeenschappelijke markt is de West-Duitse

CONCLUSIE

regeringsorganisatie echter tot op het bot verdeeld. De fundamentele verschillen van mening tussen de strijdende partijen in Bonn maken het onmogelijk om ook daadwerkelijk voor deze tactiek te kiezen. De passieve opstelling van de Bondsrepubliek Duitsland ten aanzien van de gemeenschappelijke markt speelt de (nieuwe) pro-Europese Franse regering onder leiding van Mollet in de kaart en stelt deze in staat het initiatief naar zich toe te trekken. Daardoor wordt het onafwendbaar dat de West-Duitse regering zich op een gegeven moment gesteld zal zien voor een keuze tussen twee kwaden. Of zij dient een gemeenschappelijke markt op Franse voorwaarden te accepteren (om het *Junktim* in stand houden), of zij dient een mislukking van de *relance européenne* voor haar rekening te nemen om onder een gemeenschappelijke markt op Franse voorwaarden (en EURATOM) uit te komen. Een keuze voor het tweede zou een regelrechte ramp betekenen voor de geloofwaardigheid van Adenauer (en zijn politiek van *Westbindung*). Kortom, West-Duitse passiviteit en Frans initiatief in de onderhandelingen over de gemeenschappelijke markt zorgen ervoor dat, anders dan beoogd, het *Junktim* tegen in plaats van voor de West-Duitse belangen gaat werken.

De vijfde omstandigheid aan de hand waarvan de West-Duitse positie valt te begrijpen betreft de opstelling van de regering-Mollet in de onderhandelingen over de verdragsteksten en de gevolgen daarvan voor de richtingenstrijd in Bonn. Na een opmerkelijk positieve verklaring van de Franse regering over de gemeenschappelijke markt tijdens de conferentie van Venetië (mei 1956) beginnen de onderhandelingen over de verdragsteksten. In de late zomer van 1956 stelt de Franse delegatie zeer vergaande eisen ten aanzien van sociale harmonisatie met betrekking tot de gemeenschappelijke markt. Daarbij heeft de Franse regering aannemelijk weten te maken dat deze eisen wat haar betreft geen reden mogen zijn om de onderhandelingen te doen mislukken. De Franse voorstellen zorgen voor onrust in de West-Duitse regeringsorganisatie en leiden in de aanloop naar de conferentie van Parijs, op 20 en 21 oktober 1956, tot een verheviging van de richtingenstrijd over de Europese politiek. Tijdens de kabinetszittingen waarin de instructies voor de West-Duitse delegatie opgesteld worden lukt het Erhard en Strauß om de ruimte voor West-Duitse concessies danig in te perken én hun beider aanwezigheid bij de conferentie af te dwingen. Door Frans-Duitse onenigheid over de sociale harmonisatie loopt de conferentie van Parijs uit op een totale mislukking. Directe aanleiding voor deze dramatische ontwikkeling is een interventie van Müller-Armack die, aangespoord door Erhard, nog eens omstandig uitlegt dat de Franse eisen betreffende de sociale harmonisatie voor de Bondsrepubliek Duitsland om economische redenen

CONCLUSIE

onaanvaardbaar zijn. Na de conferentie van Parijs komen de Brusselse onderhandelingen stil te liggen. Adenauer ontplooit vervolgens initiatieven ten gunste van de WEU als alternatief voor de onderhandelingen over EURATOM en de gemeenschappelijke markt. Op 30 oktober schrijft Brentano een brief aan Adenauer waarin hij de bondskanselier erop wijst dat een definitief einde van de Brusselse onderhandelingen betekent dat de Bondsrepubliek Duitsland verantwoordelijk zal worden gesteld voor de mislukking van de *relance européenne*, hetgeen de regering ook binnenslands in een crisis zal storten. Brentano doet Adenauer de suggestie om bij de bespreking over de Europese politiek, die de bondskanselier de volgende dag zal hebben met Etzel, ook de meest betrokken bewindslieden (Erhard en hijzelf) te betrekken. Op die manier kan (eindelijk) definitief worden vastgesteld welke opstelling de Bondsrepubliek Duitsland in Brussel zal kiezen. Gedurende het cruciale overleg op 31 oktober besluit Adenauer om 'buitenstaander' Etzel te belasten met de verantwoordelijkheid voor het West-Duitse standpunt. Dit is het moment waarop Adenauer de jarenlange richtingsstrijd beslist in het voordeel van het *Auswärtiges Amt* en Etzel, die inmiddels eendrachtig optrekken tegen Erhard. Onder verantwoordelijkheid van Etzel wordt het West-Duitse standpunt vervolgens in vergaande mate in lijn gebracht met de Franse positie ten aanzien van de gemeenschappelijke markt en EURATOM.

De zesde omstandigheid aan de hand waarvan de West-Duitse positie valt te begrijpen betreft de ontwikkeling van de internationale situatie gedurende het jaar 1956 en in het bijzonder de wijze waarop Adenauer deze interpreteert. Tijdens het overleg op 31 oktober verwijst Adenauer naar de Suez-crisis (en de Hongaarse opstand) om tegenover Erhard zijn keuze ten gunste van het standpunt van het *Auswärtiges Amt* en Etzel te rechtvaardigen. Hij stelt dat het in het licht van de gespannen internationale situatie onverantwoord is om de Brusselse onderhandelingen te laten mislukken (precies zoals Carstens uiteengezet heeft in diens - in de inleiding van dit proefschrift - aangehaalde publicatie uit 1976). Op 6 november, wanneer de Suez-crisis een hoogtepunt bereikt, voegt Adenauer de daad bij het woord. Voor de bondskanselier lijkt de Suez-crisis echter vooral van belang, omdat de gang van zaken in Egypte zijn wantrouwen tegenover de Verenigde Staten bevestigt. Dat wantrouwen heeft de Amerikaanse regering in de zomer bij hem opgewekt met het Radford-plan, dat voorziet in een aanzienlijke reductie van de overzee gestationeerde Amerikaanse troepen. De Suez-crisis vormt voor Adenauer (niet meer dan) een dramatische achtergrond die extra urgentie verleent aan zijn streven naar

CONCLUSIE

West-Duitse (nucleaire) herbewapening en een onafhankelijke West-Europese defensie, waarin de Bondsrepubliek Duitsland een volwaardige partner zal zijn.

De zevende en laatste omstandigheid aan de hand waarvan de West-Duitse positie valt te begrijpen betreft de Frans-Duitse entente die zich vanaf de zomer van 1956 ontwikkelt. Met het Frans-Duitse akkoord over het verdrag ten behoeve van de aansluiting van het Saarland bij de Bondsrepubliek Duitsland en de constructieve Frans-Duitse besprekingen over bilaterale defensiesamenwerking leggen de beide regeringen een stevig fundament voor nauwe Frans-Duitse samenwerking in de nabije toekomst. Bovendien geeft het mogelijke verband tussen een West-Duitse nucleaire herbewapening en EURATOM, waar zowel Adenauer als de Franse regering vanaf de zomer van 1956 in vertrouwelijke besprekingen op zinspelen de Frans-Duitse entente een extra dimensie. De suggestie van een zeker verband tussen de Franse initiatieven voor Frans-Duitse defensiesamenwerking, een West-Duitse nucleaire herbewapening en EURATOM, die staatssecretaris Faure medio september doet is wellicht de ware meesterzet waarmee de bondskanselier aan de onderhandelingstafel gelokt is. In ieder geval dient de brief die Mollet op 31 oktober schrijft aan Adenauer - en die een zo centrale rol speelt in het debat tussen traditionalisten en revisionisten - in het perspectief geplaatst te worden van de 'Frans-Duitse entente van 1956'. Het politieke belang van de Brusselse onderhandelingen, dat Mollet zo benadrukt in zijn brief, lijkt een bevestiging van de Franse toenadering en lijkt ook in belangrijke mate als zodanig te zijn opgevat door Adenauer, die de Frans-Duitse verzoening beschouwt als het hoogste goed in zijn politiek van *Westbindung*. In de concrete werkelijkheid van de onderhandelingen over de Verdragen van Rome betekent dit laatste dat Adenauer na de mislukte conferentie van Parijs besluit - als gevolg van de hierboven uiteengezette omstandigheden - om het Messina-programma te redden door het doen van vergaande West-Duitse concessies.

De concessies waar Adenauer toe besluit markeren een historische stap, waarmee de eerste bondskanselier van de Bondsrepubliek Duitsland de (West-)Duitse toekomst verbindt aan het grote 'Europese ideaal': het oude continent te leiden uit de schaduw van het verleden naar een tijdperk van onderlinge samenwerking waarin 'Europa' bovendien een zelfstandigere rol zal spelen op het wereldtoneel, naast de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie. Voor de Bondsrepubliek Duitsland behelst dit niets minder dan de even ambitieuze als kostbare opdracht Europa én Frankrijk te behoeden voor verder verval in de naoorlogse internationale betrekkingen.

CONCLUSIE

Ik ben de lezer nog verschuldigd aan te geven welke consequenties de resultaten van mijn onderzoek hebben voor het debat tussen traditionalisten en revisionisten. Ik meen dat ik daarover kort kan zijn. Gedurende de bestudering van de primaire bronnen heb ik moeten vaststellen dat de traditionalisten in belangrijke mate in het gelijk gesteld dienen te worden. De Suez-crisis is van doorslaggevende betekenis geweest voor de totstandkoming van de Verdragen van Rome, maar wel om een geheel andere reden dan de traditionalisten denken. Onder druk van de Suez-crisis blijkt niet Frankrijk, maar de Bondsrepubliek Duitsland vergaande concessies te doen. Dit is een gevolg van het feit dat mede dankzij de Suez-crisis de slepende impasse in Bonn met betrekking tot de West-Duitse standpuntbepaling in de Brusselse onderhandelingen kan worden doorbroken.

De bestudering van het archiefmateriaal (en gepubliceerde bronnen) dat voor mij gedurende mijn onderzoek toegankelijk was, heeft geleid tot resultaten die in ieder geval vijf essentiële aanpassingen en/of aanvullingen op de bestaande literatuur behelzen (vergelijk ook paragraaf 1.4). Ten eerste blijkt uit de resultaten van mijn onderzoek dat het complex van oorzaken dat ten grondslag ligt aan de cruciale crisis in de onderhandelingen in oktober 1956 voornamelijk gelokaliseerd moet worden in het Bonn van de jaren 1953-54. In het verlengde daarvan komt, ten tweede, aan het licht dat de geschiedenis van de totstandkoming van de Verdragen van Rome eerst en vooral dient te worden begrepen als een uitvloeisel van een exclusief West-Duitse worsteling met de vraag hoe de naoorlogse entente met voormalig erfvijand Frankrijk vormgegeven dient te worden. Ten derde komt uit de resultaten van mijn onderzoek naar voren dat bondskanselier Adenauer, die in het najaar van 1956 de doorslaggevende beslissingen neemt ten gunste van de gemeenschappelijke markt en EURATOM, tot op het laatste moment niet de hoogste prioriteit heeft toegekend aan beide projecten. Adenauers beweegreden om de West-Duitse positie in de herfst van 1956 aan te passen blijken, ten vierde, vooral ingegeven door zijn wens kernwapens voor de Bondsrepubliek Duitsland te verwerven en zijn (aanvankelijke) streven de WEU op te waarderen als alternatief voor de Brusselse onderhandelingen. Ten slotte blijkt uit de resultaten van mijn onderzoek dat de standpuntbepaling van de Bondsrepubliek Duitsland ten behoeve van de onderhandelingen over de gemeenschappelijke markt en EURATOM op doorslaggevende wijze beïnvloed is door Etzel en diens directe medewerkers en vertrouwelingen in Luxemburg en Bonn. Etzel is een cruciale pion gebleken in een ambtelijk-politiek netwerk dat zich bovendien, via Luxemburg, heeft uitgestrekt tot in ambtelijk Parijs. Op bepaalde momenten blijkt de ambtelijke entourage van Mollet via Etzel zelfs meer invloed te

CONCLUSIE

hebben kunnen uitoefenen op de West-Duitse standpuntbepaling in de onderhandelingen, dan de belangrijkste West-Duitse bewindslieden en ambtenaren. In de West-Duitse regeringsorganisatie beseft men dat echter maar ten dele. Daar strijdt men nog onverminderd om ideeën en principes, terwijl de West-Duitse regering in de daadwerkelijke onderhandelingen over de gemeenschappelijke markt en EURATOM, onder regie van Etzel en het *Auswärtiges Amt*, langzaam maar zeker gevangen raakt in de klem tussen (Frans-Duitse) verzoening en (Frans) verval.

VERANTWOORDING PRIMAIR BRONNENMATERIAAL

De conclusies van mijn onderzoek zijn eerst en vooral gebaseerd op archiefonderzoek. Ik heb onderzoek verricht in het *Politisches Archiv Auswärtiges Amtes* (PAAA) te Berlijn, in het bijzonder in de archiefbestanden van het *Ministerbüro* (B1), *Büro Staatssekretäre* (B2) en *Politische Abteilung II* (B10); het *Bundesarchiv* (BArch) te Koblenz, waar ik gedeeltes van het *Aktenbestand Bundeskanzleramt* (B136) bestudeerd heb en veel aan inzicht heb gewonnen bij lezing van de nalatenschappen van Herbert Blankenhorn (N1351), Heinrich von Brentano (N1239), Karl Carstens (N1337), Franz Etzel (N1254) en Walter Hallstein (N1266); het *Archiv für Christlich-Demokratische Politik* (ACDP) te Sankt Augustin waar mijn onderzoek in het bijzonder gericht is geweest op de nalatenschappen van Felix von Eckardt (I-010), Hans Globke (I-070), Heinrich Krone (I-028), Otto Lenz (I-172) en Ludger Westrick (I-309), alsmede op de voor mijn onderzoek zeer informatierijke nalatenschappen van Alfred Müller-Armack (I-236) en Hans von der Groeben (I-659).

In aanvulling op de genoemde Duitse archieven heb ik onderzoek verricht in de *Historical Archives of the European Union* (HAEU) te Florence, waar een selectie van het archief van het *Ministère des Affaires Étrangères* (MAEF) toegankelijk is - onder andere de documenten van de invloedrijke *Division Économique et Financière: Service de Coopération Économique* (DE-CE), de *Papiers directeurs* van Olivier Wormser (OW), en het archief van het *Secrétariat Général* (SG). Daarnaast heb ik in het archief van de EU in Florence de *Jean Monnet American Sources* (JMAS), de *Jean Monnet Duchêne Sources* (JMDS), en nalatenschappen van enkele sleutelfiguren in de onderhandelingen over de Verdragen van Rome bestudeerd - te noemen zijn in het bijzonder Émile Noël (EN) en Max Kohnstamm (MK) -, evenals de archiefbestanden van de Hoge Autoriteit van de EGKS (CEAB) en de raadsarchieven betreffende de onderhandelingen over de gemeenschappelijke markt en Euratom (CM3).

De resultaten van mijn archiefonderzoek heb ik voortdurend gezien in het licht van reeds gepubliceerd bronnenmateriaal ter zake, in het bijzonder: de eerste twee delen van de door de *Bayerischen Akademie der Wissenschaften und dem Institut für Zeitgeschichte* uitgegeven vierdelige serie *Die Bundesrepublik Deutschland und Frankreich: Dokumente 1949-1963* (BDFD) - I. *Außenpolitik und Diplomatie* en II. *Wirtschaft* -, deel twee van *Archiv der Gegenwart. Deutschland 1949 bis 1999* (AdG) - *September 1953 - 1957 Oktober* -, de respectievelijk door het Franse en Amerikaanse ministerie van Buitenlandse Zaken uitgegeven *Documents Diplomatiques Français* (DDF) en *Foreign Relations of the United States* (FRUS) - Volume IV, *Western European Security and Integration* - met betrekking tot de jaren 1955 en 1956; de voor het *Bundesarchiv* uitgegeven notulen van de kabinetsvergaderingen, *Die Kabinettsprotokolle der Bundesregierung 1955 en 1956* (DKdB); de zogeheten *Rhöndorfer Ausgaben* van de *Briefe* (1953-1955 en 1955-1957) van Adenauer, *Die Protokolle des CDU-Bundesvorstands 1953-1957* (PCDU-B) - Band 16, "*Adenauer: Wir haben wirklich etwas geschaffen*", en *Dokumente zur Deutschland-Politik* (DzDP) - II. Reihe/Band 4 en III. Reihe/Band 1.

Ten slotte heb ik als achtergrondinformatie gebruik gemaakt van schriftelijke verslagen van interviews met betrokkenen die beschikbaar zijn via het archief van de EU in Florence, en ben ik in de zeer gelukkige omstandigheid geweest om gebruik te kunnen maken van relevante gedeeltes van het *Privatarchiv* (Windhagen) van Dr. habil. Hanns Jürgen Küsters.

NOTEN

BIJ HOOFDSTUK 1 (pagina's 1-36)

- 1 Cf. *Historical Archives of the European Union (HAEU)*: MAEF/SG. *Proces-Verbal de l'entretien du 6 novembre 1956 entre le Président Guy Mollet et le Chancelier Adenauer*; Kyle, K. 1991: *Suez* (Weidenfeld and Nicolson), London: 466; Schwarz, H-P. 1991: *Adenauer. Der Staatsman* (II) (Deutsche Verlags Anstalt), Stuttgart: 304.
- 2 Cf. Wurm, C. 1995: "Early European integration as a research field: perspectives, debates, problems" in C. Wurm (ed.) *Western Europe and Germany. The beginnings of European integration 1945-1960*: 20; Moravcsik, A. 1998: *The choice for Europe. Social purpose & state power from Messina to Maastricht* (UCL Press), London: 87-88.
- 3 Milward, A.S. [1992] 1995: *The European rescue of the nation-state* (Routledge), London: 214; cf. Wurm in Wurm 1995: 20.
- 4 Küsters, H.J. 1995: "West Germany's foreign policy in Western Europe, 1949-58", in Wurm: 69; cf. Pitman, P.M. 2003: "A General named Eisenhower: Atlantic crisis and the origins of the EEC", in M. Trachtenberg (ed.): *Between empire and alliance. America and Europe during the Cold War* (Rowman & Littlefield Publishers), Lanham, Boulder, New York, Oxford: 34.
- 5 Melandri, P. 1975: *Les États-Unis et le 'défi' européen 1955-1958* (Presses universitaires de France), Paris: 119.
- 6 Küsters, H.J. 1982: *Die Gründung der europäischen Wirtschaftsgemeinschaft* (Nomos Verlag), Baden-Baden; Weilemann, P. 1983: *Die Anfänge der europäischen Atomgemeinschaft. Zur Gründungsgeschichte von Euratom 1955-1957* (Nomos Verlag), Baden-Baden; cf. Lappenküper, U. 2001: *Die deutsch-französische Beziehungen 1949-1963. Von der 'Erbfeindschaft' zur 'Entente élémentaire', I: 1949-1958* (R. Oldenbourg Verlag), München: 29n129.
- 7 Cf. Küsters, H.J. 1989: "The origins of the EEC treaty": 232, en Weilemann, P. 1989: "Die deutsche Haltung während der EURATOM-Verhandlungen": 545, in E. Serra (ed.) *Il rilancio dell'Europa e i trattati di Roma* (Bruylant-Giuffrè-L.G.D.J.-Nomos), Bruxelles, Milano, Paris, Baden-Baden
- 8 Cf. Küsters 1982: 320; Weilemann 1983: 129-131. Moravcsik merkt op dat de traditionalistische verklaring "rests very heavily on subsequent conjectures by Adenauer's associates" (Moravcsik 1998: 119)
- 9 Carstens, K. 1976: "Das Eingreifen Adenauers in die Europa-Verhandlungen im November 1956", in D. Blumenwitz *et al.*, *Konrad Adenauer und seine Zeit II* (Deutsche Verlags Anstalt), Stuttgart: 591-602; cf. Carstens, K. 1993: *Erinnerungen und Erfahrungen* (Harald Bolt Verlag), Boppard am Rhein: 203-216.
- 10 Carstens in Blumenwitz 1976: 601.
- 11 Cf. Carstens in Blumenwitz 1976: 595 en 598-602.
- 12 Cf. Lappenküper 2001 (I): 1035-1037.
- 13 Voorbeelden van auteurs die een dergelijke traditionalistische verklaring geven zijn: Enders, U. 1997: "Integration oder Kooperation. Ludwig Erhard und Franz Etzel im Streit über die Politik der europäischen Zusammenarbeit 1954-56", in: *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte (VfZ)*, vol. 45; Lundestad, G. 1998: *'Empire' by integration* (Oxford University Press), Oxford; Lieshout, R.H. 1999: *The struggle for the organization of Europe. The foundations of the European Union* (Edward Elgar), Aldershot, Hampshire.

- 14 Küsters in Serra 1989: 233; cf. Küsters in Wurm 1995: 69; Pitman in Trachtenberg 2003: 34.
- 15 Guillen, P. 1989: "La France et la négociation des traités de Rome: l'EURATOM", in Serra 1989: 520; Guillen, P. 1994: "La France et la négociation du traité d'EURATOM", in M. Dumoulin *et al.* *L'énergie nucléaire en Europe. Des origines à EURATOM* (Peter Lang), Bern: 128; cf. Wurm in Wurm 1995: 20; Lundestad 1998:135.
- 16 Ministère des Affaires Etrangères 1990: *Documents Diplomatiques Français* (DDF), Tome III: *doc. 75, 31 octobre 1956. M. Pineau à M. Couve de Murville; teleg no. 3125 à 3127*: 121-122.
- 17 Moravcsik 1998: 119; cf. Milward 1995: 215.
- 18 Milward 1995: 214-215.
- 19 Moravcsik 1998: 87-88 en 119-122
- 20 Bossuat, G. 1996: *L'Europe des français 1943-1959. La IV République aux sources de l'Europe communautaire* (Publications de la Sorbonne), Paris: 332.
- 21 Pineau, C., en C. Rimbaud 1991: *Le grand pari. L'aventure du traité de Rome* (Fayard), Paris: 221.
- 22 Moravcsik 1998: 119.
- 23 Cf. Küsters in Wurm 1995: 69.
- 24 Pineau en Rimbaud 1991: 223; cf. Pineau, C. 1976: *1956/Suez*, (Éditions Robert Laffont), Paris: 174 ; cf. Moravcsik 1998: 119n91.
- 25 Cf. Pineau en Rimbaud 1991: 226.
- 26 Cf. Pitman 2003: 34; Lappenküper 2001 (I): 29.
- 27 Küsters, H.J. 1983: "Adenauers Europapolitik in der Gründungsphase der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft", in *VfZ*, 31: 647.
- (A) Ruim 10 jaar later heeft Von der Groeben ten aanzien van het historisch onderzoek naar de Europese integratie geconstateerd dat "eine [ausführliche] Beschreibung des deutschen Anteils selten [ist]" (Von der Groeben 1995: 290).
- 28 Lappenküper 2001: 16.
- 29 Pitman 2003; Wilkens, A. 1999: "Jean Monnet, Konrad Adenauer und die deutsche Europapolitik" in: A. Wilkens (Hrsg.) *Interessen verbinden. Jean Monnet und die europäische Integration der Bundesrepublik Deutschland* (Bouvier Verlag), Bonn. Daarnaast verdient een recente studie van Edelgard Mahant naar de totstandkoming van de EEG vermelding, evenals de studie van Thomas Rhenisch over de houding van de West-Duitse industrie ten aanzien van de totstandkoming van de EEG: Mahant, E. 2004: *Birthmarks of Europe. The origins of the European Community reconsidered* (Ashgate), Aldershot, Burlington; Rhenisch, T. 1999: *Europäische Integration und industrielles Interesse. Die deutsche Industrie und die Gründung der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft* (VSWG-Beihefte 152, Franz Steiner Verlag), Stuttgart.
- 30 Küsters in *VfZ* (31) 1983: 646-673; Küsters 1982; Küsters in Serra 1989; Küsters in Wurm 1995; Küsters, H.J. 1990: "Der Streit um Kompetenzen und Konzeptionen deutscher Europapolitik 1949-1958", in L. Herbst *et al.*, *Vom Marshallplan zur EWG. Die Eingliederung der Bundesrepublik Deutschland in die westliche Welt*, (R. Oldenburg Verlag), München; Küsters, H.J. 1997: "Konrad Adenauer und die Idee einer wirtschaftlichen Verflechtung mit Frankreich", in A. Wilkens (Hrsg.), *Die deutsch-französische Wirtschaftsbeziehungen 1945-1960*, (Jan Thorbecke Verlag), Sigmaringen; Küsters, H.J. 1995: "Walter Hallstein und die Verhandlungen über die Römischen Verträge 1955-1957" in W. Loth *et al.*, *Walter Hallstein – Der vergessene Europäer?* (Europa Union Verlag), Bonn.
- 31 Hiertoe behoren onder andere.: Eckert, M. 1990: "Kernenergie und Westintegration. Die Zähmung des westdeutschen Nuklearnationalismus" in L. Herbst *et al.*, *Vom Marshallplan zur EWG. Die Eingliederung der Bundesrepublik Deutschland in die westliche Welt* (R. Oldenburg Verlag), München; Fischer, P. 1994: *Atomenergie und staatliches Interesse. Die Anfänge der Atompolitik in der*

- Bundesrepublik Deutschland 1949-1955* (Nomos Verlag), Baden-Baden; Gerbet, P. 1995: *La France et l'integration européenne. Essai d'historiographie* (Peter Lang), Bern; Gerbet, P. 1989: "La 'relance' européenne jusqu'à la conference de Messine", in Serra 1989; Harryvan en Kersten 1989: "The Netherlands. Benelux and the relance européenne 1954-1955", in Serra (ed.); Hollmann, M. 1999: "Die Nachfolge Monnets. Die Bundesregierung und die Frage der Präsidentschaft der hohen Behörde der EGKS", in Wilkens (Hrsg.); Palayret, J-M. 2001: "Les décideurs français et allemands face aux questions institutionnelles dans la negociation des traités de Rome 1955-1957", in M-T. Bitsch (ed.): *Le couple France-Allemagne et les institutions européennes* (Bruylants), Bruxelles; Schwarz, H-P. 1979: "Adenauer und Europa", in *VfZ* (27): 471-523; Schwarz, H-P. 1981: *Die Ära Adenauer. Gründungsjahre der Republik 1949-1957* (deutsche Verlags-Anstalt), Stuttgart; Schwarz, H-P. 1985: *Adenauer und Europa*, (Verlag Ernst Knoth GmbH, Melle in Zusammenarbeit mit der Konrad-Adenauer-Stiftung e.V.), St. Augustin; alsmede de eerder genoemde publicaties van Enders (1997) en Wilkens (1999).
- 32 Adenauer, K. [1967] 1994: *Erinnerungen 1953-1955* (Deutsche Verlags-Anstalt), Stuttgart; Adenauer, K. [1967] 1989: *Erinnerungen 1955-1959* (Deutsche Verlags-Anstalt), Stuttgart; Blankenhorn, H. 1980: *Verständnis und Verständigung. Blätter eines politischen Tagebuchs 1949-1979* (Verlag Ullstein, Propyläen), Frankfurt; Carstens, K. 1971: *Politische Führung. Erfahrungen im Dienst der Bundesregierung* (Deutsche Verlags-Anstalt), Stuttgart; Carstens in Blumenwitz 1976; Carstens 1993; Eckardt, F., von 1967: *Ein unordentliches Leben. Lebenserinnerungen* (Econ-Verlag), Düsseldorf, Wien; Grewe, W. 1979: *Rückblenden. Aufzeichnungen eines Augenzeugen deutscher Außenpolitik von Adenauer bis Schmidt* (Verlag Ullstein, Propyläen), Frankfurt; Von der Groeben, H. 1995: *Deutschland und Europa in einem unruhigen Jahrhundert. Erlebnisse und Betrachtungen von Hans von der Groeben* (Nomos Verlag), Baden-Baden; Krone, H. 1995: *Tagebücher. Erster Band: 1945-1961* (Droste Verlag), Düsseldorf; Lahr, R. 1981, 1984: *Zeuge von Fall und Aufstieg. Private Briefe 1934-1974* (Albrecht Knaus), Hamburg; Müller-Armack, A. 1971: *Auf dem Weg nach Europa. Erinnerungen und Ausblicke* (Rainer Wunderlich Verlag), Tübingen.
- 33 Beyen, J.W. 1968: *Het spel en de knikkers. Een kroniek van vijftig jaren* (Ad. Donker), Rotterdam; Marjolin, R. 1986: *Le travail d'une vie. Mémoires 1911-1986* (Éditions Robert Laffont), Paris; Massigli, R. 1978: *Une comédie des erreurs 1953-1956. Souvenirs et réflexions sur une étape de la construction européenne* (Plon), Paris; Monnet, J. 1976: *Mémoires* (Fayard), Paris; Pineau en Rimbaud 1991; Rothschild, R. 1997: *Un phénix nommé Europe. Mémoires 1945-1995* (Éditions Racine), Bruxelles; Snoy et d'Oppuers, J-C. 1989: *Rebâtir l'Europe. Mémoires* (Éditions Duculot), Paris, Louvain-la-Neuve; Spaak, P-H. 1969: *Combats Inachevés II* (Fayard), Paris; Uri, P. 1991: *Penser pour l'action: un fondateur de l'Europe*, (Éditions Odile Jacob), Paris.
- 34 Lappenküper 2001: 30.
- 35 Baring, A. 1974: *Sehr Verehrter Herr Bundeskanzler! Heinrich von Brentano im Briefwechsel mit Konrad Adenauer 1949-1964* (Hoffmann und Campe), Hamburg; Hentschel, V. 1996: *Ludwig Erhard. Ein Politikerleben* (Olzog), München; Koerfer, D. 1987: *Kampf ums Kanzleramt. Erhard und Adenauer* (Droste Verlag), Düsseldorf; Köhler, H. 1997: *Adenauer. Eine politische Biographie. Band II* (Propyläen Taschenbuch), Berlin; Kosthorst, D. 1993: *Brentano und die deutsche Einheit. Die Deutschland- und Ostpolitik des Außenministers im Kabinett Adenauer* (Droste Verlag), Düsseldorf; Schwarz, H-P. 1991 (II); Williams, C. 2000: *Adenauer. The father of the new Germany*, (John Wiley & Sons), New York, etc.
- 36 Duchêne, F. 1994: *Jean Monnet. The first statesman of interdependence* (Northon), New York; Dumoulin, M. 1999: *Spaak* (Éditions Racine), Bruxelles; Rieben, H. (ed.) 1989: *Témoignages à la mémoire de Jean Monnet* (Fondation Jean Monnet pour l'Europe), Lausanne.
- 37 Cf. Lundestad 1998: 126-128.

- 38 Cf. Wurm in Wurm 1995: 12.
- 39 Lundestad 1998: 132n19.
- 40 Cf. Lundestad 1998: 132-138; Gillingham, J. 1991: *Coal, steel, and the rebirth of Europe, 1945-1955: the Germans and the French from the Ruhr conflict to economic community* (Cambridge University Press), Cambridge: 99 en 364; Junker, D. (Hrsg.) 2001: *Die USA und Deutschland im Zeitalter des Kalten Krieges 1945-1990. Ein Handbuch* (Deutsche Verlags-Anstalt), Stuttgart, München: 38.
- 41 Wurm in Wurm 1995: 12-13. Als representanten van deze stroming noemen Wurm en Lundestad onder andere: Ellwood, D. 1992: *Rebuilding Europe: Western Europe, America and postwar reconstruction* (Longman), London; Gillingham 1991; Hogan, M. 1987: *The Marshall Plan. America, Britain and the reconstruction of Western Europe* (Cambridge University Press), Cambridge; Schwabe, K. 1995: *The United States and European integration: 1947-1957* in Wurm. Ten aanzien van de laatste dient evenwel te worden opgemerkt dat hij voor de verklaring voor de totstandkoming van de Verdragen van Rome verwijst naar Milward ter onderbouwing van zijn bewering dat “the French negotiators ... had already decided to offer concessions before the [Suez] crisis” (Schwabe in Wurm 1995: 129).
- 42 Cf. Axt, H-J. 1999: “Frankreich in der Europäischen Union”, in *Länderbericht Frankreich* (Bundeszentrale für politische Bildung, Band 360), Bonn: 469.
- (B)** Dit besef heeft ook een belangrijke rol gespeeld in de Europese politiek van de Verenigde Staten vanaf de periode 1947/49. Vanuit Amerikaans perspectief behelst dit “Konzept der doppelten ... Eindämmung” evenzeer “die gleichzeitige Eindämmung der Sowjetunion durch Gegenmachtbildung in Westeuropa und der Bunderepublik durch Integration in die westliche Bündnisstruktur und liberale Weltwirtschaft” (Junker 2001: 37; cf. Hanrieder 1995: 6).
- 43 Vernet, D. 1999: “Die deutsch-französischen Beziehungen”, in *Länderbericht Frankreich* (Bundeszentrale für politische Bildung, Band 360), Bonn: 522.
- 44 Cf. Moravcsik 1998: 30; Lundestad 1998: 55.
- 45 Milward 1995: 23; cf. Moravcsik 1998: 4.
- 46 Cf. Lundestad 1998: 129.
- 47 Cf. Milward 1995: 42-44; Moravcsik 1998: 40n35.
- 48 Cf. Milward, A.S. en V. Sørensen 1993: “Interdependence or integration? A national choice”, in A.S. Milward, *et al. The Frontier of National Sovereignty. History and theory 1945-1992* (Routledge) London: 8-10.
- 49 Cf. Pitman 2003: 35.
- 50 Cf. Milward 1995: 44-45 en 113.
- 51 Cf. Milward *et al.* 1993: 194.
- (C)** Milwards verklaring strookt fraai met de Europese visie van Walter Hallstein, die gedurende de periode 1955-57 volgens Loth, Wallace en Wessels als staatssecretaris van Buitenlandse Zaken van de Bondsrepubliek Duitsland “großen Anteil an der Durchsetzung der Römischen Verträge [hatte]” (Loth *et al.* 1995: 13). De veronderstelling dat de Europese Gemeenschap louter bestaat uit een ‘gemeenschappelijke markt’ is volgens Hallstein “ein grober Irrtum”, omdat hetgeen “integriert wird, ist nicht ‘Wirtschaft’ ... Sondern es ist der Anteil des Staates an der Setzung der Daten, der Bedingungen wirtschaftlichen Tuns” (Hallstein 1979: 26-27). Hallstein stelt dat “[d]ieser Anteil ... in unserem Jahrhundert ausserordentlich gewachsen [ist]”, maar “[i]n der Hauptsache ... verursacht [ist] durch das politische Verlangen nach sozialer Solidarität und den wissenschaftlichen Fortschritt der Nationalökonomie, der dem Menschen Mut gemacht hat, es mit der Beherrschung von Ereignissen zu versuchen, die man bis dahin eher fatalistisch wie Naturvorgänge hinnahm (z.B. Konjunkturzyklen)” (Hallstein 1979: 28).
- 52 Cf. Milward en Sørensen in Milward *et al.* 1993: 20-21; Milward *et al.* 1993: 182; Anderson, P. 1996: “Under the sign of the interim”, in *London review of books* 4-1-1996: 13 en 16.

HOOFDSTUK 1

- 53 Moravcsik 1998: 496, cursivering in het origineel.
- 54 Cf. Moravcsik 1998: 87-88.
- 55 Moravcsik 1998: 3.
- 56 Cf. Moravcsik 1998: 3.
- 57 Moravcsik 1998: 476.
- 58 Vleuten, A., van der, 2001: *Dure vrouwen, dwarse staten. Een institutioneel-realistische visie op de totstandkoming en implementatie van Europees beleid* (Nijmegen University Press) Nijmegen: 51; cf. Moravcsik 1998: 74 en 473.
- 59 Moravcsik 1998: 36n29.
- 60 Cf. Mahant 2004: 121.
- 61 Cf. Moravcsik 1998: 68 en 472; Milward en Sørensen in Milward *et al.* 1993: 18 en 20.
- 62 Cf. Rood, J.Q.Th. 2001: *Een einde aan de Europese integratie? Kanttekeningen bij het staatscentrisch paradigma in het integratiedebat* (Clingendael), 's-Gravenhage: 9; Wurm in Wurm 1995: 10 en 17.
- 63 Cf. Meulen, J.W. van der 1999: "Rechtsorde groeit, maar nationale staten blijven de basis" *Het Financiële Dagblad*, 22-6-1999: 11; Grewe, W.G. 1981: *Spiel der Kräfte in der Weltpolitik. Theorie und Praxis der internationalen Beziehungen* (Econ Verlag), Düsseldorf und Wien: 20.
- 64 Cf. Bull, H. 1977: *The anarchical society. A study of order in world politics* (MacMillan), London: 13
- 65 Cf. Moravcsik 1998: 18 en 36n29; Van der Vleuten 2001: 29; Milward *et al.* 1993: 186.
- (D)** Met dien verstande, dat zij daarbij volgens Moravcsik doorslaggevend beïnvloed worden door belangengroepen en, volgens Milward, door partijpolitiek. Moravcsik ziet een belangrijke beïnvloeding van de regeringen van de lidstaten door 'binnenlandse producenten' "through the peak organizations representing three broad economic sectors: industry, agriculture and services" (Moravcsik 1998: 36). Milward legt meer nadruk op de "the transformation in the nature and role of political parties" (Milward 1992: 27).
- 66 Cf. Halliday, F. 1994: *Rethinking international relations* (MacMillan), London: 4; Buzan, B., C. Jones en R. Little 1993: *The logic of anarchy. Neo-realism to structural realism* (Columbia University Press), New York: 120; Bull 1977: 8
- 67 Cf. Hagan, J.D. "Domestic political explanations in the analysis of foreign policy", in L. Neack, J.A.K. Hey en P.J. Haney 1995: *Foreign policy analysis. Continuity and change in its second generation* (Prentice Hall), Englewood Cliffs: 117; Evans, P.B. "Building an integrative approach to international and domestic politics: reflections and projections" in P.B. Evans, H.K. Jacobson en R.D. Putnam 1993: *Double-edged diplomacy. International bargaining and domestic politics* (University of California Press), Berkeley: 397; Snyder, G.H. en P. Diesing 1977: *Conflict among nations. Bargaining, decision making, and system structure in international crises* (Princeton University Press), Princeton: 28.
- 68 Cf. Wurm in Wurm 1995: 10.
- 69 Cf. Meyers, R. 1990: "Metatheoretische und methodologische Betrachtungen zur Theorie der internationalen Beziehungen", V. Rittberger (Hrsg.) *Theorien der internationalen Beziehungen. Bestandsaufnahme und Forschungsperspektiven* (Westdeutscher Verlag), Opladen: 51-52; Ingram, E. 1997: "The wonderland of the political scientist", *International Security*, Vol. 22(1), Summer 1997: 53; Walsh, W.H. 1967: *An Introduction to the Philosophy of History* (Humanities Press / Harvester Press), New Jersey, Sussex: 23-25 en 65; Collingwood, R.G. [1946] 1978: *The Idea of History* (Oxford University Press), Oxford: 246-247.
- (E)** Het feit dat mijn theoretische uitgangspunten passen, in de terminologie van Eric Stern en Bertjan Verbeek, in de de 'bureaupolitieke' benadering, de onderzoekstraditie die de totstandkoming van buitenlands beleid bestudeert, heeft twee belangrijke implicaties (cf. Stern en Verbeek 1998b: 241). Ten eerste impliceert dit dat ik er in mijn theoretische uitgangspunten betreffende de nationale standpuntbepaling in Europese onderhandelingen van uitga dat meerdere beleidsbepalers

deelnemen aan de onderzochte besluitvormingsprocessen. Deze beleidsbepalers hebben (mogelijk) conflicterende belangen en doelstellingen en kunnen gekarakteriseerd worden als “imperfectly rational”. Zij beschikken bovendien over onvolledige ‘informatie’ (Bendor en Hammond 1992: 303; cf. George 1969: 197-198). Ten tweede impliceert de positionering van mijn theoretische uitgangspunten binnen de bureaupolitieke benadering dat “both political and bureaucratic actors become players” in het door mij onderzochte proces van nationale standpuntbepaling (Stern en Verbeek 1998b: 240-241; cf. Verbeek 2003: 33).

70 Cf. Stern en Verbeek 1998a: “Whither the study of governmental politics in foreign policymaking? Introduction”, *Mershon International Studies Review*, Vol. 42: 206; 1998b: “Toward a neopluralist approach to bureau-governmental politics”, *Mershon International Studies Review*, Vol. 42: 240.

71 Stern en Verbeek 1998a: 206.

72 Cf. Stern en Verbeek 1998b: 244.

73 Cf. Crozier, M. [1963] 1964: *The Bureaucratic Phenomenon* (University of Chicago Press), Chicago: 183.

74 Cf. Crozier 1964: 163.

75 Cf. Allison, G.T., en M.H. Halperin 1972: “Bureaucratic Politics: A Paradigm and Some Policy Implications” *World Politics* 24, Issue Supplement: Theory and Policy in International Relations (Spring): 53 en 56; Steinbruner, J.D. 2002 [1974]: *The cybernetic theory of decision. New dimensions of political analysis* (Princeton University Press), Princeton and Oxford: 71; Verbeek 2003: 33.

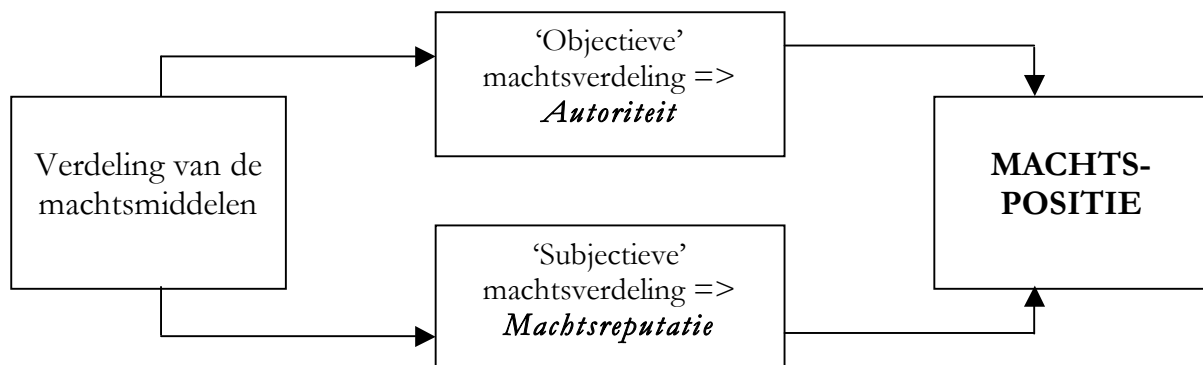
(F) Om verwarring te voorkomen is het van belang wat uitgebreider stil te staan bij de implicaties van de wijze waarop ik SOP's toepas op de totstandkoming van buitenlands beleid. In de meest heldere definities worden SOP's meestal opgevat als een onderdeel van een (bedrijfsmatig) ‘productieproces’ (cf. Allison en Zelikow 1999: 147). De duiding van SOP's in de context van een (bedrijfsmatig) productieproces is evenwel niet adequaat om standaardprocedures met betrekking tot de totstandkoming van buitenlands beleid te definiëren. Hoewel de totstandkoming van buitenlands beleid gekenmerkt wordt door een relatief sterke ‘procedurele organisatie’, verschilt deze wezenlijk van de organisatie van een bedrijfsmatig productieproces. De belangrijkste reden daarvoor is dat de *uitkomst* van het (besluitvormings)proces dat leidt tot buitenlands beleid onbekend is (en veelal ook zal blijven), terwijl de uitkomst van een bedrijfsmatig productieproces (bijvoorbeeld een hamburger) het bekende einddoel is ten behoeve waarvan het hele proces is opgezet. Dit kenmerk van de ‘onbekende uitkomst’, dat overigens niet alleen geldt voor buitenlands beleid, heeft Daniel Drezner als volgt toegespitst op buitenlands beleid: “[i]n foreign affairs, the link between the outputs of foreign policy agencies - démarches, treaties, sanctions, inducements, diplomatic entreaties, and so on - and the outcomes those outputs are designed to influence is vague or indirect. Frequently the outcome is not even observable” (Drezner 2000: 736). Met betrekking tot buitenlands beleid zijn SOP's aldus standaardprocedures om te reageren en anticiperen op standaardproblemen zonder dat de uitkomst van het aanwenden van de betreffende routines ondubbelzinnig duidelijk is. Deze vaststelling maakt dat ik ten behoeve van mijn theoretische uitgangspunten ten aanzien van nationale standpuntbepaling in Europese onderhandelingen uitga van een ruimere definitie van SOP's dan de bedrijfsmatige. De definitie van Verbeek sluit aan bij mijn begrip van SOP's: “routine-like solutions to problems that recur on a regular basis ... codified in so-called standard operation procedures” (Verbeek 2003: 33). Met dien verstande dat het woord ‘solutions’ te sterk is, en beter vervangen zou kunnen worden door ‘reacties’ (waarvan door de betrokken individuen uiteraard verondersteld kan worden dat het ‘oplossingen’ zijn).

76 Cf. Lieshout, R.H. 1995: *Between Anarchy en Hierarchy. A Theory of International Relations and Foreign Policy* (Edward Elgar), Aldershot: 28 en 40.

HOOFDSTUK 1

- 77 Cf. Drezner, D.W. 2000: "Ideas, Bureaucratic Politics, and the Crafting of Foreign Politics" *American Journal of Political Science* 44(4) October: 735; Allison en Zelikow 1999: 171 en 279.
- 78 Morgenthau, H.J. 1985: *Politics among nations; the struggle for power and peace* (Alfred A. Knopf), New York (revised by K.W. Thompson): 30; Lieshout 1995: 58-59.
- 79 Cf. Bendor, J., T.H. Hammond 1992: "Rethinking Allison's models", *The American Political Science Review*, Vol. 86(2): 313.
- 80 Cf. Selznick, P. 1943: "An approach to a theory of bureaucracy" *American Sociological Review*, Vol. 8(1): 48 en 51; Lieshout 1995: 147-150.
- (G) Het feit dat zijn machtsreputatie (potentieel) een zo belangrijke rol speelt bij de individuele standpuntbepaling heeft implicaties voor de wijze waarop het individu in de organisatie anticipeert en reageert op de standpunten van anderen. Daarbij blijkt het veelal zeker zo veel belang te hechten aan 'informatie' die betrekking heeft op de persoon die het standpunt inneemt - de boodschapper - als aan de inhoud van dat standpunt, de boodschap (cf. Lieshout 1995: 154).
- 81 Cf. Selznick, P. 1948: "Foundation of the theory of organization" *American Sociological Review*, Vol. 13(1): 27.
- (H) Autoriteit onderscheidt zich volgens Peter Blau en Richard Scott van macht, omdat "directives issued by the one in control are *voluntarily* obeyed" (cursivering in het origineel). Deze 'vrijwilligheid' volgt volgens hen uit "social constraints exerted by the collectivity of subordinates and not primarily from the influences the superior himself can bring to bear upon them" (cf. Blau en Scott 1969: 27-29).
- (I) De totstandkoming van een machtspositie via beide 'machtsverdelingen' wordt schematisch weergegeven in de volgende figuur.

Figuur 2.

- 82 Cf. Lieshout 1995: 144-145.
- 83 Cf. Crozier 1964: 147 en 164.
- 84 Michels, R. 1925 [1911]: *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens* (Alfred Kröner Verlag), Leipzig: 33.
- 85 Halperin, M.H. 1974: *Bureaucratic politics and foreign policy* (Brookings Institution), Washington: 28; Crozier 1964: 186.
- 86 Cf. Westerheijden, D.F. 1988: *Schuiven in de Oosterschelde. Besluitvorming rond de Oosterschelde 1973-1976* (Universiteit Twente), Enschede: 46 en 85.
- 87 Cf. Lieshout 1995: 159.

- 88 Cf. Allison en Zelikow 1999: 144.
- 89 Cf. Merton, R.K. 1936: "The Unanticipated Consequences of Purposive Social Action" *American Sociological Review* Vol. 1(6): 901.
- 90 Cf. Goldstein, J. en R.O. Keohane (eds.) 1993: *Ideas and Foreign Policy: Beliefs, Institutions, and Political Change*, Ithaca: Cornell University Press: 12; March, J.G. en H.A. Simon [1958] 1993: *Organizations*. Second Edition (Blackwell Publishers), Cambridge Mass.: 58.
- 91 George, A.L. 1969: "The 'operational code': a neglected approach to the study of political leaders and decision-making", *International Studies Quarterly*, Vol. 13(2): 190-191.
- 92 Cf. Verbeek 2003: 34.
- 93 Allison, G., en P. Zelikow, 1999: *Essence of decision. Explaining the Cuban Missile Crisis* (Longman), New York: 255; cf. Allison en Halperin 1972: 43.
- 94 Cf.: Westerheijden 1988: 43; Lieshout 1995: 147.
- 95 Stern en Verbeek 1998a: 208.
- 96 Allison en Zelikow 1999: 301.
- 97 Cf. Allison en Halperin 1972: 45-46.
- 98 Cf. Goldstein en Keohane 1993: 3 en 7-8.
- (J) Onder 'world views' verstaan Goldstein en Keohane opvattingen die "are embedded in the symbolism of a culture and deeply affect modes of thought and discourse ... world views are entwined with people's conceptions of their identities, evoking deep emotions and loyalties" (Goldstein en Keohane 1993: 8). Voorts merken zij op dat "[c]hanges in the conceptualization of cause-effect relationships take place more frequently and more quickly ... Thus specific policy shifts can often be traced to such changes" (Goldstein en Keohane 1993: 10). George hanteert eenzelfde soort onderverdeling van 'beliefs' (cf. George 1969: 199).
- 99 Cf. Goldstein en Keohane 1993: 8-11; Hellmann, G. 1996: "Goodbye Bismarck? The Foreign Policy of Contemporary Germany" *Mershon International Studies Review* 40: 28; Ruggie, J.G. 1998: *Constructing the World Polity* (Routledge), London, New York: 18; George 1969: 199.
- 100 Allison en Halperin 1972: 47, cursivering in het origineel.
- (K) Om deze grootheden ook daadwerkelijk te achterhalen dient de onderzoeker zich te verplaatsen in de beleavingswereld van de relevante historische personen. In mijn onderzoek zijn dat de beleidsbepalers in de regeringsorganisatie van de Bondsrepubliek Duitsland die zich gedurende de beraadslagingen en onderhandelingen over de Verdragen van Rome bezig hielden met de West-Duitse standpuntbepaling. Deze methode van historisch onderzoek staat bekend als de methode van het *Verstehen*. De Duitse geschiedfilosoof Wilhelm Dilthey wees er in zijn werk *Kritiek van de Historische Rede* op dat de bruikbaarheid en de waarde van de methode van het *Verstehen* berust op de "omstandigheid" dat diegene die de geschiedenis "bestudeert", letterlijk dezelfde persoon is als diegene die de geschiedenis "maakt" (cf. Keulartz 1994: 29; cf. 23-24). Deze conclusie leidde Dilthey af uit de doctrine die de Napolitaan Giambattista Vico in de eerste helft van de achttiende eeuw had geformuleerd. Vico's doctrine kan worden samengevat in de zinsnede *verum et factum convertuntur* ('waarheid en feit zijn inwisselbaar') (cf. Croce [1921] 1927: 250; Croce 1946: 48; Berlin 1976: 122). Wat volgens Vico wil zeggen dat men louter datgene dat men zelf 'gemaakt' of 'gereconstrueerd' heeft - het feit - waarlijk kan *begrijpen*. Later is Vico's concept van begrijpen, onder andere door Dilthey, omschreven als *Verstehen*. Zo stelde Dilthey: "[w]e (kunnen) de geschiedenis begrijpen omdat we ons in historische personen kunnen verplaatsen en hun hartstochten en beweegredenen kunnen navoelen" (cf. Keulartz 1994: 29). Het 'begrijpen' waar het Vico om te doen is gaat uit van de veronderstelling, dat de onderzoeker op het moment dat hij de wetmatigheden en condities met betrekking tot een bepaald menselijk handelen zelf gereconstrueerd ('nagemaakt') heeft, ook zou moeten begrijpen *waarom* de betreffende personen

HOOFDSTUK 1

in de onderzochte situatie tot hun keuzes zijn gekomen. Dit, omdat, in de ‘vertaling’ die Paul Schröder geeft van Vico’s aforisme, “we only truly know what we ourselves have made” (Schröder 1997: 67n5). Op basis van Vico’s doctrine, en de interpretaties van deze doctrine door Dilthey en Benedetto Croce, komt R.G. Collingwood tot de stellingname dat: “[a]ll history is the history of thought ... the re-enactment of past thought in the historian’s own mind”. Hij concludeert vervolgens dat “[t]o discover that thought is already to understand it” (Collingwood 1978: 215; cf. 192). Historische kennis is mogelijk doordat de ‘gedachten’ de onderzoeker in staat stellen “de brug te slaan tussen verleden en heden”, dat wil zeggen, “de gedachten uit het verleden die in het heden worden her-dacht” (Van der Dussen 1996: 99). Collingwood lijkt te bedoelen dat de onderzoeker op het moment dat hij de gedachtegangen van de historische personages ‘kent’, ook zou weten *waarom* de onderzochte historische gebeurtenis heeft plaatsgevonden (zoals zij heeft plaatsgevonden) - met andere woorden, de(ze) geschiedenis zou kunnen ‘begrijpen’. Hierbij dient te worden opgemerkt dat Collingwood met het woord ‘gedachte’ doelt op wat hij “thought in its mediation” heeft genoemd. Het gaat hierbij niet om de gedachtehandeling als zodanig - die is immers strikt individueel en tijdelijk -, maar om de ‘inhoud’ van de betreffende gedachte. Deze inhoud kan buiten de ‘directe context’ van de handeling her-dacht worden omdat deze toegankelijk is door middel van kennis van de relevante (taal)uitingen (cf. Van der Dussen 1996: 100). Bij het selecteren van de feiten met gebruikmaking van de methode van *Verstehen* moet de onderzoeker zowel oog hebben voor de gegevenheden en wetmatigheden van de omgeving, waarin de relevante historische personen zich bevonden, als voor de persoonlijke beweegredenen van deze personen.

101 Lappenküper 2001 (II): 1857.

102 Rimbaud, C. 1990: *Pinay* (Perrin), Paris: 299.

(L) In 1943 hebben de ‘Grote Drie’ in Teheran besloten tot de oprichting van de EAC. Deze commissie wordt verantwoordelijk gemaakt voor de planning en coördinatie van de uitwerking van de voorwaarden waaronder de capitulatie van Duitsland zich zal moeten voltrekken. Verder hebben de drie op hoofdlijnen overeenstemming bereikt over de geografische positie van het naoorlogse Duitsland. Daarbij zijn de ideeën van Stalin richtinggevend geweest, mede omdat Roosevelt en Churchill prioriteit hebben gegeven aan het veilig stellen van Russische deelname aan de oorlog tegen Japan, dat wil zeggen ook nadat de oorlog in Europa gewonnen is (cf. Reynolds 2000: 23). Men lijkt het er in Teheran over eens dat Duitsland Königsberg en het gebied ten Noordoosten van de Oder zal moeten prijsgeven. Dit impliceert een verplaatsing van Polen in westelijke richting. Daarnaast zal Duitsland het gebied ten Zuiden van de Oder in Silezië moeten afstaan. In Teheran wordt overigens ook duidelijk dat Churchills vrees voor een Sovjetrussische hegemonie over Europa niet gedeeld wordt door Roosevelt, die juist hoopt op een Russisch-Amerikaanse overeenkomst als uitgangspunt voor de naoorlogse toekomst van Europa (cf. Kleßmann 1991: 22 en 24).

103 *Dokumente zur Deutschland-Politik* (DzDP) II. Reihe/Band 1, 1992, “Die Konferenz von Potsdam”: 2289-2296. 12. September 1944: *Protokoll zwischen Großbritannien, der UdSSR und den Vereinigten Staaten über die Besatzungszonen in Deutschland und die Verwaltung von Groß-Berlin*; 14. November 1944: *Abkommen zwischen Großbritannien, der UdSSR und den Vereinigten Staaten betreffend Änderungen des Protokolls vom 12. September 1944 über die Besatzungszonen in Deutschland und die Verwaltung von Groß-Berlin*; 14. November 1944: *Abkommen zwischen Großbritannien, der UdSSR und den Vereinigten Staaten über das Kontrollsystem in Deutschland*.

(M) In de aanvangsfase van de besprekingen in Jalta heeft president Roosevelt de verwachting uitgesproken dat de Amerikaanse troepen niet langer dan twee jaar op Duits grondgebied zullen blijven. Deze stand van zaken heeft het Verenigd Koninkrijk gesteld voor een bekend probleem:

een spoedige Amerikaanse terugtocht betekent dat het aan de Europese mogendheden overgelaten zal worden om een tegenwicht te vormen tegen de dreiging van een Duitse of communistische hegemonie over Europa. Gegeven deze situatie acht Churchill het van eminent belang dat Frankrijk als continentale mogendheid ook de status van bezettingsmogendheid zal krijgen (cf. Lieshout 2004: 41). In Jalta wordt geen akkoord bereikt over de Duitse herstelbetalingen en geen besluit genomen over de Pools-Duitse grens. Dat laatste neemt overigens niet weg dat de sovjetbezetting van Oost Europa - inclusief het gebied tussen de oostelijke en de westelijke Neisse - inmiddels een gegeven is (cf. Reynolds 2000: 13). Aanvankelijk verzet Churchill zich in Potsdam hevig tegen de westelijke Neisse als Duits-Poolse grens, maar hij moet de conferentie van Potsdam voortijdig verlaten als gevolg van de nederlaag van de conservatieve partij in de eerste vrije verkiezingen in het Verenigd Koninkrijk sinds 1935.

- 104 Cf. *DZDP*: II. Reihe/Band 1, 1992, "Die Konferenz von Potsdam": 2298-2299. 11. Februar 1945: *Kommuniqué über die Konferenz von Jalta*.
- 105 Cf. *DZDP*: II. Reihe/Band 1, 1992, "Die Konferenz von Potsdam": 2312-2313. 8. Mai 1945: *Kapitulations-erklärung der deutschen Wehrmacht*.
- 106 Cf. *DZDP*: II. Reihe/Band 1, 1992, "Die Konferenz von Potsdam": 2106. 2. August 1945: *Kommuniqué über die Konferenz von Potsdam*.
- 107 Smyser, W.R. 1999: *From Yalta to Berlin: the cold war struggle over Germany* (St. Martins Griffin), New York: 11.
- (N) In afwachting van de definitieve vredesregeling stemmen de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk tijdens de conferentie van Potsdam uiteindelijk in met de annexatie van Königsberg door de Sovjet-Unie. Daarnaast gaan zij akkoord met de overdracht van een gedeelte van de Sovjetbezettingszone aan Polen. Stalin verklaart op zijn beurt dat de Sovjet-Unie zich aansluit bij de geallieerden in de strijd tegen Japan, waarmee hij tegemoet komt aan een zwaarwegende prioriteit in het Amerikaanse buitenlands beleid sinds Teheran (cf. Reynolds 2000: 23; Kissinger 1994: 434-436).
- 108 *DZDP*: II. Reihe/Band 1, 1992, "Die Konferenz von Potsdam": 2104. 2. August 1945: *Kommuniqué über die Konferenz von Potsdam*; cf. Smyser 1999: 23.
- 109 Cf. Smyser 1999: 76.
- 110 Kleßmann, C. 1991: *Die doppelte Staatsgründung. Deutsche Geschichte 1945-1955* (Bundeszentrale für politische Bildung), Bonn: 195.
- (O) Het Beierse parlement heeft tegen de *Grundgesetz* gestemd. Bij die gelegenheid heeft het echter tevens een motie aangenomen met de strekking dat, indien tweederde van de West-Duitse deelstaten voor de *Grundgesetz* zou stemmen, deze ook voor Beieren van kracht zou worden (cf. Lieshout 2004: 195).
- 111 Cf. Kleßmann 1991: 199.
- 112 Cf. Weidenfeld, W. en K-R. Korte (Hrsg.) 1999: *Handbuch zur deutschen Einheit 1949-1989-1999*, (Bundeszentrale für politische Bildung), Bonn: 102-103; Kleßmann 1991: 193-202; Lieshout 2004: 51.

BIJ HOOFDSTUK 2 (pagina's 37-67)

- 1 Adenauer *Rhöndorfer Ausgabe*, 1983: *Briefe 1945-47* (Siedler Verlag); Nr. 127A; [31. Oktober 1945]: *Anlage zum Schreiben an Weitz*: "Meine Einstellung zur außenpolitischen Lage": 130; cf. Adenauer, K. 1987 [6. Auflage]: *Erinnerungen 1945-53* (Deutsche Verlags-Anstalt), Stuttgart: 39.
- 2 HAEU: MAEF/OW/280. *Haut Commissariat de la République Française en Allemagne. Direction Générale des Affaires Politiques. Paris le 7 fevr. 1955 "Vue generale sur la politique allemande"*.
- (A) Volgens de notitie van het Franse Hoge Commissariaat zijn de dieperliggende gronden van Adenauers politiek van Westbindung op de eerste plaats "d'ordre philosophique". De bondskanselier is "un homme pieux" van wie "tous les actes sont guidés par son profond attachement à l'Eglise catholique", aldus de notitie.
- 3 Adenauer *Rhöndorfer Ausgabe*, 1983: *Briefe 1945-1947*; Nr. 65; 21. August 1945 (Köln): *An Oberbürgermeister Dr. Karl Scharnagl, München*. 79; cf. Köhler 1994: 383.
- 4 Adenauer 1987 [6. Auflage]: 52.
- 5 Blankenhorn 1980: 43.
- 6 Cf. Schwarz 1991(I): 464-465.
- (B) De aanleiding voor Adenauers ontslag is een memorandum dat de Britse generaal Sir Charles Fergusson, op 10 juli 1945 aan het *Foreign Office* heeft gezonden. Fergusson schrijft daarin over Adenauer: "He is clever, cunning, a born intriguer and dangerous. I suggest that too much reliance should not be placed on him, and that in their dealings with him our authorities should be on their guard" (Williams 2000: 294). Op 28 september komt het memorandum van Fergusson onder de ogen van generaal John Barracough, die de leiding heeft in het noordelijke gedeelte van het Rijnland. In reactie op het memorandum schrijft Barracough op 1 oktober aan de leiding van de Britse bezettingszone: "I very much doubt that he [Adenauer] exercises any very great influence at the moment. He impresses me as being tired and dispirited ... My inclination at the moment is to get rid of Adenauer on grounds of inefficiency rather than political undesirability" (Williams 2000: 299). Dat laatste gebeurt op 6 oktober 1945.
- 7 Cf. Osterheld, H. 1995: *Konrad Adenauer. Ein Charakterbild* (Bonn Aktuell), Landsberg am Lech: 91.
- 8 Adenauer *Rhöndorfer Ausgabe*, 1983: *Briefe 1945-47*: 130; Nr. 127A; [31. Oktober 1945]: *Anlage zum Schreiben an Weitz*: "Meine Einstellung zur außenpolitischen Lage"; cf. Adenauer 1987 [6. Auflage]: 39.
- 9 Blankenhorn 1980: 43.
- 10 Adenauer 1987 [6. Auflage]: 41.
- 11 Cf. Adenauer 1987 [6. Auflage]: 54.
- 12 Cf. Köhler 1994: 380.
- 13 Cf. Schwarz 1991(I): 488-489 en 502.
- 14 Cf. Köhler 1994: 384.
- 15 Weymar, P. 1955: *Konrad Adenauer. Die autorisierte Biographie* (Kindler Verlag), München: 291; cf. Köhler 1994: 394; Schwarz 1991 (I): 503.
- 16 Cf. *Konrad Adenauer und die CDU der britischen Besatzungszone. 1946-49. Dokumente zur Gründungsgeschichte der CDU Deutschlands (DzGCDU)* Konrad-Adenauer-Stiftung (Hrsg.), 1975 (Eichholz-Verlag), Bonn; *Dokument Nr. 4. Protokoll über die Tagung des Zonenausschusses der Christlich-Demokratischen Union für die britische Zone in Neheim-Hüsten vom 26. Februar bis zum 1. März 1946*: 122-130.
- 17 Cf. Köhler 1994: 402.

- 18 Adenauer geciteerd in Schwarz 1991 (I): 513-515 en in Schwarz 1979: 493; Adenauer 1987 [6. Auflage]: 45.
  - 19 Adenauer geciteerd in Schwarz 1991 (I): 513-515 en in Schwarz 1979: 493.
  - 20 Cf. Schwarz 1991 (I): 500-501.
  - 21 Cf. Köhler 1994: 380 en 414-415.
  - 22 Adenauer geciteerd in Schwarz 1991 (I): 515.
  - 23 Cf. *Public Record Office*, London (PRO) geciteerd in Köhler 1994: 422.
  - 24 Cf. Schwarz 1991 (I): 523.
  - 25 PRO geciteerd in Köhler 1994: 422.
  - 26 Cf. Schwarz 1991 (I): 523.
- (C) De door Adenauer zo gevreesde *Schankelpolitiek* vindt haar oorsprong in het buitenlandse beleid dat aan het einde van de negentiende eeuw in zwang raakte in het Duitse Keizerrijk, nadat kanselier Otto von Bismarck in 1890 is ontslagen door keizer Wilhelm II. Tot dan toe had het Duitse Rijk (sinds zijn stichting in 1871) onder leiding van Bismarck een buitenlandse politiek gevoerd die gebaseerd was op de zogeheten *Politik der Satisfaktion* (politiek van de tevredenstelling). Uit vrees voor vijandige coalities onder leiding van Frankrijk, in het bijzonder een Frans-Russische alliantie - Bismarcks *cauchemar des coalitions* -, was Bismarcks buitenlandse beleid overwegend defensief van aard geweest, gericht op het creëren van een stabiele positie voor het Duitse Rijk binnen de bestaande Europese machtsverhoudingen (cf. Görtemaker 1996: 300-301; Morgenthau 1985: 78; Nipperdey 1993: 429). De beginselen van zijn buitenlandse beleid had Bismarck 15 juni 1877 op schrift laten stellen tijdens een verblijf in het kuuroord Bad Kissingen. Aldaar had de kanselier zijn zoon Herbert, staatssecretaris in het *Auswärtiges Amt*, zijn opvattingen over de buitenlandse politiek van het Duitse Rijk gedicteerd. In het zogeheten *Küssinger Diktat* kwam Bismarck tot de conclusie dat het Duitse Rijk zou moeten streven naar een “politische[n] Gesamtsituation, in welcher alle Mächte außer Frankreich unser bedürfen, und von Koalitionen gegen uns durch ihre Beziehungen zueinander nach Möglichkeit abgehalten werden” (Görtemaker 1996: 301). De Europese betrekkingen van dat moment boden Bismarck kansen om zijn idee ten uitvoer te brengen. De basis van het systeem-Bismarck werd gevormd door allianties met de andere twee conservatieve grote mogendheden in Europa, de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie en het Tsarenrijk Rusland (cf. Görtemaker 1996: 308-309; Nipperdey 1993: 443). Bismarck had vervolgens een netwerk van allianties rondom het Duitse Rijk geconstrueerd dat alle grote mogendheden van het Europese continent met elkaar verbond, behalve Frankrijk met Duitsland (cf. Görtemaker 1996: 314-315; Nipperdey 1993: 444-445; Hildebrand 1994: 12-14). De ‘Oriëntaalse kwestie’, het vraagstuk met betrekking tot de toekomst van de Balkan en de terugdringing van het Osmaanse rijk, waarin Oostenrijk-Hongarije en Rusland tegenover elkaar stonden, vormde de achilleshiel van Bismarcks conservatieve coalitie (cf. Bismarck 2000 [II]: 48; Nipperdey 1993: 19). Twee Balkancrises (1878, 1887) brachten deze zwakke plek overduidelijk aan het licht. Om de tweede Balkancrisis van 1887 te bezweren had Bismarck alle diplomatieke registers open moeten trekken: het Duitse Rijk had uiteindelijk in het geheim een hernieuwd verdrag met Rusland kunnen sluiten (het zogeheten *Rückversicherungsvertrag*) met een zeer geheime appendix waarin het Duitse Rijk een pro-Russische opstelling in het Oriëntaalse vraagstuk toezegde, terwijl het via de tweebond met Oostenrijk-Hongarije (eveneens in het geheim) een anti-Russische Balkanpolitiek steunde (cf. Görtemaker 1996: 315-317; Nipperdey 1993: 461). Bismarck billijkte deze dubbelzinnigheid, omdat hij het veel belangrijker vond dat “der wieder geknüpfte ‘Draht nach St. Petersburg’ der in Rußland immer mehr an Popularität gewinnenden Forderung nach einer Verbindung mit Frankreich im Wege stand” (Hildebrand 1994: 21). Na zijn ontslag in 1890 werd Bismarcks *Politik der Satisfaktion* verlaten. Kanselier Caprivi besloot de keizer

HOOFDSTUK 2

te adviseren het geheime bondgenootschap met Rusland op te zeggen. De belangrijkste reden daarvoor was de tegenstrijdigheid met de Duits-Oostenrijkse tweebond. Het idee dat het bondgenootschap met Rusland een Frans-Russische toenadering zou verhinderen was volgens de nieuwe regering achterhaald, omdat de toenadering tussen beide staten op financieel en militair terrein reeds een feit was. Holstein, de machtigste beleidsbepaler in het *Auswärtiges Amt*, analyseerde dat het Duitse Rijk zich beter kon richten op een bondgenootschap met Engeland. Bovendien zou de rivaliteit tussen Rusland en Engeland de Engelsen op termijn vanzelf in de armen van het Duitse Rijk drijven. Tot het moment waarop de Engelse toenadering een feit zou zijn, kon het Duitse Rijk zich volgens Holstein ten opzichte van beide flankmogendheden - Engeland en Rusland - een 'politiek van de vrije hand' permitteren: de *Schaukelpolitik* (cf. Nipperdey 1993: 621 en 624). Rusland zocht met succes toenadering tot Frankrijk. De ontmoeting van een Franse vloot met een aantal Russische pantserkruisers voor de marinebasis Kronstadt bij Sint Petersburg in de zomer van 1891 sprak boekdelen. Op het dek van één van de kruisers zong het vermaarde Slavjanski-koor de *Marseillaise*, een Russische geste die verder kracht werd bijgezet door twee weken durende festiviteiten in Sint Petersburg. De Frans-Russische toenadering werd in 1892 geformaliseerd in een militaire overeenkomst tussen beide staten. Bismarcks nachtmerrie van een *renversement des alliances* resulterend in een Frans-Russische omsingeling van Duitsland werd daarmee bewaarheid. In 1891 geloofden de beleidsbepalers van het Duitse Rijk evenwel vast dat de Engels-Franse en de Engels-Russische tegenstellingen binnen afzienbare tijd onoverkomelijk zouden blijken. Het was in hun ogen het Duitse Rijk, dat uiteindelijk bepaalde wat er zou gebeuren in de Europese politiek. Geheel in lijn met de 'politiek van de vrije hand' werd het spelen van de 'Russische kaart' gezien als een middel om een voordelig bondgenootschap met Engeland uit te onderhandelen (cf. Nipperdey 1993: 626-627). De 'politiek van de vrije hand' bracht het Duitse Rijk in het begin van de twintigste eeuw echter steeds meer in een geïsoleerde positie. Hoewel het Duitse Rijk de sterkste Europese mogendheid was, had het aan zijn *Schaukelpolitik* te danken dat Duitsland na de eerste Marokko-crisis (1905/06) als onbetrouwbaar gold. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog had het Duitse Rijk geen bondgenoten meer over behalve Oostenrijk-Hongarije, een grote mogendheid in verval (cf. Nipperdey 1993: 667). Een interessante terzijde in dit verband is een opmerking van Hans-Peter Schwarz naar aanleiding van het genoemde voorval bij Kronstadt: "[d]amals, im juni 1891, war Konrad Adenauer aus Köln vierzehn Jahre alt. Offenbar hat der Vorgang auch auf ihn einen unauslöschlichen Eindruck gemacht ... Von da an zog sich, so sah er es, eine zwar unterbrochene, aber doch deutlich sichtbare, für Deutschland negative Grundlinie ... Als möglichkeit französischer und russisch-sowjetischer Politik lebte ... das Grundmuster einer Umklammerung Deutschlands durch Frankreich und Rußland im Bewußtsein weiter. Daher Adenauers Bestreben, diese katastrophale Alternative durch eine deutsch-französische Entente zu durchkreuzen" (Schwarz 1994: 218).

27 Globke, H. 1976: "Überlegungen und Planungen in der Ostpolitik Adenauers", in Blumenwitz *et al.*: 666.

28 Cf. Kosthorst: 1993: 36.

(D) Voor de westelijke mogendheden geldt het verdrag van Rapallo als het spookbeeld waartoe een Duitse *Schaukelpolitik* kan leiden. In 1922 beleefden de westerse mogendheden een bevestiging van hun wantrouwen jegens Duitsland; voor Frankrijk was deze ervaring volgens sommigen zelfs 'traumatisch' (cf. Axt 1999: 468; Schwarz 1994: 219). Op 16 april van dat jaar kwamen de Duitse minister van Buitenlandse Zaken Rathenau en zijn Sovjet-collega Tsjetsjerin *en marge* van de conferentie van Genua over de herstelbetalingen in het kader van de Vrede van Versailles, separaat een bilateraal verdrag overeen. Het Russische-Duitse Verdrag is vernoemd naar de

- badplaats Rapallo waar de beide ministers het verdrag ondertekenden. De beslissing tot deze stap was aan Duitse zijde overigens pas in de daaraan voorafgaande nacht gevallen. Hoewel Rathenau Duits-Russische “Alleingänge” wenste te vermijden, zag hij zich in het licht van een dreigende overeenstemming tussen de geallieerden en Rusland over de herstelbetalingen gedwongen toe te geven aan de aandrang van Maltzan, de leidinggevende van de *Ostabteilung* van het ministerie van Buitenlandse Zaken, om de onderhandelingen met de Russen te openen. In de bewuste nacht, tijdens een ‘Pyjama-Party’ op zijn hotelkamer, werd Rathenau, die tot dan toe door Maltzan niet was ingelicht over de voortgang van de laatste Duits-Russische consultaties in Berlijn, geconfronteerd met voldongen feiten (cf. Winkler 2000: 423-424). Door middel van het Verdrag van Rapallo verklaarden de twee verliezers van de Eerste Wereldoorlog af te zien van wederzijdse aanspraak (op herstelbetalingen) en hun diplomatieke en economische betrekkingen aan te halen. Het verdrag maakte echter bovenal een einde aan de geïsoleerde positie waarin beide mogendheden door de Eerste Wereldoorlog verzeild geraakt waren.
- 29 Cf. Köhler 1997 (I): 14; Grewe, W. 1960: *Deutsche Aussenpolitik der Nachkriegszeit* (Deutsche Verlags Anstalt), Stuttgart: 183.
- 30 Adenauer *Briefe 1945-47*; Nr. 187. 16. März 1946. An William F. Sollmann, Pendle Hill, Wallingford / Pennsylvania: 191; cf. Koerfer 1987: 43; Schwarz 1991: 466.
- 31 Cf. Koerfer 1987: 43; Osterheld, H. 1975: “Der Politiker. Dokumentation eines Lebensweges”, in T. Prittie *et al.* *Konrad Adenauer. Leben und Politik* (Bonn Aktuell), Stuttgart: 87.
- 32 Cf. Haftendorn, H. 1976: “Adenauer und die europäische Sicherheit”, in Blumenwitz *et al.* (I): 96; Schwarz 1985: 11 en 1991 (I): 532.
- 33 Dreher geciteerd in Koerfer 1987: 45; cf. Bösch, F. 2001: *Die Adenauer-CDU. Gründung, Aufstieg und Krise einer Erfolgspartei 1945-1969* (Deutsche Verlags-Anstalt), Stuttgart, München: 86-89.
- (E) Vanuit het perspectief van de FDP kan Erhard in een coalitie van CDU, CSU, FDP en de *Deutsche Partei* (DP) voor de FDP functioneren als een vooruitgeschoven post binnen de gelederen van de christen-democraten.
- 34 Cf. Bösch 2001: 87-88.
- 35 Lukomski geciteerd in Koerfer 1987: 31.
- 36 Erhard geciteerd in Koerfer 1987: 30.
- 37 Cf. Müller-Armack 1971: 245.
- 38 Cf. Koerfer 1987: 32-36.
- (F) De Sovjet-Unie reageert op de geldhervorming in de Westerse bezettingszones met de *blokkade van Berlijn*. Deze zal bijna een jaar duren. Bovendien beantwoordt de Sovjet-Unie de oprichting van de Bondsrepubliek Duitsland, krap een jaar later, met de omvorming van de Russische bezettingszone tot de Duitse Democratische Republiek (DDR).
- 39 Cf. Koerfer 1987: 47.
- 40 Cf. Morsey, R. 1987: *Die Bundesrepublik Deutschland. Entstehung und Entwicklung bis 1969* (R. Oldenburg Verlag), München: 16.
- 41 Cf. Koerfer 1987: 50-52.
- 42 DZGCDU: 1975; *Wirtschaftlicher Neuaufbau im Dienste des Menschen. Zweiter Parteitag der CDU für die Britische Zone, Heft II. 28.-29. August 1948, Recklinghausen. Marktwirtschaft moderner Prägung. Referat von Prof. Dr. Ludwig Erhard*: 657-678.
- 43 DZGCDU: 1975; Nr. 25 *Stenografische Niederschrift über die Sitzung des Zoneausschusses der CDU der britischen Zone am 24. und 25. Februar 1949 in Königswinter (Stegerwaldhaus)*: 853.
- 44 DZGCDU: 1975; Nr. 25 *Stenografische Niederschrift über die Sitzung des Zoneausschusses der CDU der britischen Zone am 24. und 25. Februar 1949 in Königswinter (Stegerwaldhaus)*: 858; cf. Koerfer 1987: 54.

HOOFDSTUK 2

- 45 *DzGCDU*: 1975; Nr. 25 *Stenografische Niederschrift über die Sitzung des Zoneausschusses der CDU der*
46 *britischen Zone am 24. und 25. Februar 1949 in Königswinter (Stegerwaldhaus)*: 858; cf. Koerfer 1987: 54.
- 47 *DzGCDU*: 1975; Nr. 25 *Stenografische Niederschrift über die Sitzung des Zoneausschusses der CDU der*
48 *britischen Zone am 24. und 25. Februar 1949 in Königswinter (Stegerwaldhaus)*: 861-862.
- 49 Cf. *DzGCDU*: 1975; Nr. 26. *Düsseldorfer Leitsätze der CDU 15. Juli 1949*: 866-880.
- 48 Cf. Carstens 1993: 199; Müller-Armack, A. 1976: “Adenauer, die Wirtschaftspolitik und die
Wirtschaftspolitiker”, in Blumenwitz *et al.* (II): 206; Koerfer 1987: 32-33.
- 49 Cf. Koerfer 1987: 58.
- (G) De FDP haalt 11,9%, de *Bayernpartei* 4,2%, DP 4%, ZENTRUM 3,1% en KPD 5,7%. Daarnaast
gaat er in totaal 4,8% naar *Parteilose*. De overige stemmen zijn verdeeld over diverse
splinterpartijen.
- 50 Adenauer *Rhöndorfer Ausgabe*, 1985: *Briefe 1949-51*; Nr. 73A; 15. August 1949 (Rhöndorf): *Erklärung*
zum Ergebnis der Wahl zum 1. Bundestag: 87.
- 51 Cf. Koerfer 1987: 61-64.
- 52 Cf. Koerfer 1987: 65-66; Osterheld 1975: 91-92.
- 53 *ACDP* (Nachlass Friedrich) geciteerd in Hentschel 1996: 96.
- 54 Cf. Hentschel 1996: 95-96; Müller-Armack 1971: 247.
- 55 Adenauer *Rhöndorfer Ausgabe* 1985: *Briefe 1949-51*; Nr. 148; 30. November 1949 (Bonn): *An den*
Bundesminister für Wirtschaft, Professor Dr. Ludwig Erhard, Bonn: 140; cf. Hentschel 1996: 95.
- 56 Hentschel 1996: 94.
- 57 Cf. Blankenhorn 1980: 55.
- 58 Cf. Bach, F.J. 1980: “Globke und die auswärtige Politik”, en Osterheld, H. 1980: “Der
Staatssekretär des Bundeskanzleramtes”, in K. Gotto (Hrsg.): *Der Staatssekretär Adenauers.*
Persönlichkeit und politisches Wirken Hans Globkes, (Klett-Cotta), Stuttgart: 164 en 115.
- 59 Cf. Rust, J. 1980: “Streifzug mit Hans Globke durch gemeinsame Bonner Jahre”, in Gotto: 35.
- (H) Naast het feit dat de bondskanselier volgens de *Grundgesetz* de enige minister is die
verantwoordelijkheid verschuldigd is aan het parlement, onderscheidt hij zich ook van zijn
medebewindslieden doordat hij beschikt over een aantal machtsmiddelen dat de andere ministers
niet ter beschikking staat. Ten eerste valt de bondskanselier de zogeheten *Richtlinienkompetenz* toe.
Deze competentie maakt het de bondskanselier mogelijk zogeheten *Richtlinien der Politik* uit te
vaardigen die bindend zijn voor de leden van het kabinet. Ten tweede oefent de bondskanselier
binnen zijn regeringsorganisatie ‘unilateraal’ de organisatorische macht uit. Dit impliceert dat het
hem vrij staat ministeries te creëren of op te heffen en hun competenties te definiëren zonder dat
hij daar parlementaire goedkeuring voor nodig heeft. Ten derde beschikt hij over de mogelijkheid,
eveneens ‘unilateraal’, ministers bij de Bondspresident voor te dragen voor benoeming of ontslag.
Bij de uitvoering van deze taken kan hij beschikken over zijn eigen departement, het
Bundeskanzleramt (cf. Mayntz en Scharpf 1975: 38-42).
- 60 Cf. Wengst, U. 1984: *Staatsaufbau und Regierungspraxis 1948-1953* (Droste Verlag), Düsseldorf: 247.
- 61 Cf. Bach, F.J. 1976: “Konrad Adenauer und Hans Globke”, in Blumenwitz *et al.* (II): 178; Rust
1980: 27.
- 62 Cf. Krone, H. 1980: “Der Berater Adenauers”, in Gotto: 22.
- 63 Cf. Osterheld 1980: 109.
- 64 Cf. Osterheld 1980: 102 en 108-111 en 117.
- 65 Cf. Rust 1980: 27-29.
- 66 Cf. Osterheld 1980: 115.
- 67 Cf. Bach 1980: 164.
- 68 Cf. Bach 1976: 181.

- 69 Cf. Rust 1980: 30-31; Koerfer 1987: 107-108; Bach 1976: 179-180; Strauss, W. 1976: "Die Personalpolitik in den Bundesministerien zu Beginn der Bundesrepublik Deutschland", in Blumenwitz *et al.* (II): 277-278.
- 70 Osterheld 1980: 101.
- 71 Cf. Wengst 1984: 253.
- 72 Ludwig Erhard Stiftung (LES) (Nachlass Ludwig Erhard) geciteerd in Hentschel 1996: 131.
- 73 PPP-*Informationsbrief* geciteerd in Wengst 1984: 254n50.
- 74 Cf. Koerfer 1987: 96.
- 75 Cf. Hentschel 1996: 136-138.
- 76 *Tages-Nachrichten* Nr. 874, 1.12.1950 geciteerd in Hentschel 1996: 138.
- 77 *Archiv für Christlich-Demokratische Politik* (ACDP): I-309 (Nachlass Ludger Westrick).
- 78 ACDP: I-309 (Nachlass Ludger Westrick).
- 79 ACDP: I-309 (Nachlass Ludger Westrick); cf. Westrick, L. 1976: "Adenauer und Erhard", in Blumenwitz *et al.* (II): 170; Wengst 1984: 254-255; Koerfer 1987: 103n80.
- 80 Cf. Wengst 1984: 258; Küsters 1990: 339; Hentschel 1996: 234
- 81 Müller-Armack 1976: 206.
- 82 Cf. Wengst 1984: 255-256.
- 83 Cf. Wengst 1984: 255.
- 84 Cf. Köhler 1997 (II): 199-200.
- 85 Cf. Wengst 1984: 256n70.
- 86 Cf. Abs, H.J. 1976: "Konrad Adenauer und die Wirtschaftspolitik der fünfziger Jahre", in Blumenwitz *et al.* (II): 233-234.
- 87 Hallstein, W. 1976: "Mein Chef Adenauer", in Blumenwitz *et al.* (II): 132.
- 88 Cf. Küsters 1990: 336-338.
- 89 Cf. Lahn, L. 1995: "Walter Hallstein als Staatssekretär", in Loth *et al.*: 34.
- 90 Loth *et al.* 1995: 17-18.
- 91 Hallstein 1976: 132-133.
- 92 Cf. Kosthorst 1993: 36-37; Schwarz 1985: 12-13; Haftendorn, H. 1976: 95 en 97; Bärenbrinker, F. "Hallsteins Europakonzeption vor seinem Amtsantritt bei der Kommission", in Loth *et al.* *Walter Hallstein – Der vergessene Europäer?* (Europa Union Verlag), Bonn: 111.
- 93 Grewe, W. 1995: "Hallsteins deutschlandspolitische Konzeption" in W. Loth *et al.*: 62.
- 94 Cf. Grewe 1995: 70 en 77-78; Lahn 1995: 44.
- 95 Cf. Küsters 1995: 84.
- 96 Hallstein, W. 1951: *Der Schuman-plan. Frankfurter Universitätsreden*, Heft 5 (Vittorio Klostermann), Frankfurt am Main: 29.
- 97 Adenauer 1987 [6. Auflage]: 426.
- 98 Adenauer 1987 [6. Auflage]: 472.
- 99 Cf. Köhler 1997 (II): 60-61.
- 100 Rust 1980: 34.
- 101 Cf. Rust 1980: 34; Von der Groeben 1995: 265.
- 102 Cf. Küsters 1990: 341.
- 103 *Sekretariat für Fragen des Schuman-Plans* geciteerd in Küsters 1990: 342.
- 104 Cf. Küsters 1990: 341-343.
- 105 Cf. Wengst 1984: 256-258.
- 106 Müller-Armack 1971: 244; 1976: 206.
- 107 Cf. Lee 1995: "German decision-making elites and European integration: German 'Europolitik' during the years of the EEC and Free Trade Area negotiations", in A. Deighton: *Building Postwar*

HOOFDSTUK 2

- Europe. National Decision-Makers and European Institutions, 1948-63* (St. Martin's Press in association with St Anthony's College), Oxford: 50.
- 108 Cf. Küsters 1990: 348-349; Lee 1995: 44-45.
- 109 Cf. Küsters 1990: 348-349.
- (I) Op 14 februari 1954 start Adenauer bovendien de zogenaamde *kleiner Kreis*, een selecte groep experts van mannen uit het zakenleven en het bankwezen, die uitsluitend de bondskanselier persoonlijk adviseren. Tot deze 'kring' behoren onder andere de eerder genoemde bankiers Abs en Pferdenges, beiden vertrouwelingen van Adenauer, evenals BDI-voorzitter Fritz Berg (cf. Abs, 1976: 244; Koerfer 1987: 98-99; Wengst 1984: 255).
- 110 *Tages-Nachrichten* Nr. 1689, 10.9.1953 geciteerd in Hentschel 1996: 201-202.
- (J) Het *Havana Charter* is op 24 maart 1948 tijdens een VN-conferentie in Havana door 54 staten ondertekend. Het voorziet onder andere in de oprichting van een internationale handelsorganisatie, die naast het IMF en de Wereldbank de 'derde pijler' van een mondiale economische orde zou moeten vormen. Het *Havana Charter* zal echter nooit in werking treden, omdat belangrijke ondertekenaars, zoals de Verenigde Staten, de overeenkomst niet ratificeren.
- 111 Erhard, L. 1953: *Deutschlands Rückkehr zum Weltmarkt* (Econ-Verlag GMBH), Düsseldorf: 146.
- 112 Erhard 1953: 151.
- 113 Erhard 1953: 147.
- 114 Cf. Erhard 1953: 143-153.
- 115 Cf. Lieshout 2004: 123-124.
- 116 *Politisches Archiv Auswärtiges Amtes* (PAAA): B20/92a/85.34/1. 24.11.1953 *Niederländische Pressestimmen Vortrag den Bundeswirtschaftsminister*.
- 117 PAAA: B20/92a/85.34/1. 24.11.1953 *Niederländische Pressestimmen Vortrag den Bundeswirtschaftsminister*.
- 118 Rust 1980: 33-34.
- 119 Cf. PAAA: B20/92a/85.34/1. 24.11.1953. *Niederländische Pressestimmen Vortrag Bundeswirtschaftsminister*.
- 120 *Hamburger Abendblatt* geciteerd in Hentschel 1996: 203.
- 121 Cf. PAAA: B20/92a/85.34/1. 24.11.1953. *Niederländische Pressestimmen*.
- 122 PAAA: B20/92a/85.34/1. 16.2.1954. *An den Bundesminister für Wirtschaft - Hallstein*
- 123 Küsters 1995: 92; Lahn 1995: 43-44; Hallstein 1976: 134.
- 124 Cf. Grewe 1995: 79.
- 125 Cf. Küsters 1995 in Loth *et al.*: 85; Hallstein 1976: 135.
- 126 Cf. Schwarz 1985: 17-18.
- 127 Bärenbrinker 1995: 112.
- 128 *Bundesarchiv (BArch)*: N1254/84 (Nachlass Franz Etzel). 31. Mai 1954. *Persönlich! Vertraulich! Etzel an Herrn Bundeswirtschaftsminister Professor Dr. Ludwig Erhard*; cf. Dietrich, Y. 1995: "Franz Etzel als Finanzpolitiker", in *Historisch Politische Mitteilungen* (ACDP) 2/1995 (Böhlau Verlag), Köln, Weimar, Wien: 175.
- 129 Dietrich 1995: 174.
- 130 Cf. Dietrich 1995: 176-177.
- 131 Cf. Enders 1997: 144.
- 132 *BArch*: N1254/84 (Nachlass Franz Etzel). 31. Mai 1954. *Persönlich! Vertraulich! Etzel an Herrn Bundeswirtschaftsminister Professor Dr. Ludwig Erhard*.
- 133 Cf. *BArch*: N1254/8 (Nachlass Franz Etzel).
- 134 Cf. *HAEU*: INT 645: *Prof. Dr. Fritz Hellwig*; Von der Groeben 1995: 266.
- 135 Von der Groeben 1995: 266.

BIJ HOOFDSTUK 3 (pagina's 68-104)

- 1 Nalatenschap Paul-Henri Spaak (*FPHS*) geciteerd in Dumoulin, M 1999: *Spaak* (Éditions Racine), Bruxelles: 499.
- (A) Na de Franse nederlaag in Diem Bien Phu, op 7 mei 1954, valt de regering-Laniel. Op 18 juni 1954 treedt een nieuwe Franse regering aan onder leiding van Pierre Mendès-France. Mendès-France behoort tot de *parti radical et radical socialiste*. De *parti radical et radical socialiste* is een partij die zich aan de linkerkant van het politieke centrum positioneert en een constante factor vormt in de regeringen van de Vierde Republiek. De partij kent diverse vleugels, waarvan die onder leiding van Mendès-France de meest gezichtbepalende is (cf. Gerbet 1995: 40).
- 2 Cf. Lehmann, H.G. 2000: *Deutschland-Chronik 1945-2000* (Bundeszentrale für politische Bildung), Bonn: 67.
- (B) Een dag eerder, op 29 augustus, heeft Auerman voor de eerste maal de *question préalable* gesteld. Dit heeft geleid tot grote ontzetting bij de voorstanders van de EDG die het voorstel van Auerman beschouwen als een ondemocratische poging om het verdere debat onmogelijk te maken. Na een schorsing hebben de voorstanders vervolgens een zogeheten *notion judiciaire* ingebracht, waarin zij oproepen tot een voorlopige opschorting van het debat. In volgorde van behandeling heeft het voorstel van Auerman echter voorrang. Na een rede van Mendès-France, waarin deze heeft opgeroepen beide voorstellen voorlopig in te trekken om het debat daadwerkelijk te kunnen voeren, lijken de beide partijen aanvankelijk gehoor te geven aan het voorstel van de minister-president. Bij aanvang van de zitting op 30 augustus maakt de voorzitter van de *Assemblée* echter bekend dat de *notion judiciaire* opnieuw is ingebracht. Hierop verklaart Auerman dat hij opnieuw de *question préalable* stelt. Tijdens een schorsing besluit de parlementaire commissie voor Buitenlandse Zaken na stemming (24 tegen 20) om het parlement te adviseren de *question préalable* aan te nemen. Daarop verklaart Mendès-France dat de regering zich inzake de *question préalable* van stemming zal onthouden (cf. *DzDP: II. Reihe/Band 4, 2003: 61-62. Nr. 19, 28-30. August: Analyse der EVG-Debatte des Referats Europäische Verteidigungsgemeinschaft im AA vom 6. September 1954*).
- 3 Cf. *DzDP: II. Reihe/Band 4, 2003, "Die Außenminister-Konferenzen von Brüssel, London und Paris 8. August bis 25. Oktober 1954". Nr. 19, 28-30. August: Analyse der EVG-Debatte der französischen National-versammlung des Referats Europäische Verteidigungsgemeinschaft im Auswärtigen Amt vom 6. September 1954: 56-63.; Lieshout 2004: 118-119.*
- 4 Cf. Küsters 1982: 46.
- 5 Cf. Palayret 2001: 105.
- 6 Cf. Gerbet 1995: 60.
- 7 Guillen 1996: 49.
- 8 Cf. Guillen 1996: 49.
- 9 Cf. Lehmann 2000: 83-85.
- 10 Cf. *DzDP: II. Reihe/Band 4, 2003, "Die Außenminister-Konferenzen von Brüssel, London und Paris 8. August bis 25. Oktober 1954. Nr. 106, 2. Oktober 1954, Neunte Plenarsitzung der Delegationsleiter der Neun Mächte": 347.*
- 11 Cf. Soutou, G-H. 1996: *L'alliance incertaine. Les rapports politico-stratégiques franco-allemands 1954-1996* (Fayard), Paris: 27-29.

HOOFDSTUK 3

- 12 *BArch*: N1266/125 (Nachlass Walter Hallstein). *Aufzeichnung über die Unterhaltung zwischen Herrn Mendès-France und dem Herrn Bundeskanzler. Anwesend ferner Staatssekretär Hallstein. Brüssel, 22. August 1954.*
- 13 Cf. *BArch*: N1266/125 (Nachlass Walter Hallstein). *Aufzeichnung über die Unterhaltung zwischen Herrn Mendès-France und dem Herrn Bundeskanzler. Anwesend ferner Staatssekretär Hallstein. Brüssel, 22. August 1954.*
- 14 *ACDP*: I-659-071/4 (Nachlass Hans von der Groeben). *Abschrift. Protokoll über eine Vereinbarung zwischen dem Bundesverband der Deutschen Industrie und dem Conseil National du Patronat Français (Uebersetzung aus dem Französischen), Paris, den 22.10.1954.*
- 15 Cf. Soutou 1996: 27-29; Guillen 1996: 52.
- 16 Cf. *inhoudelijke noot* (C) bij hoofdstuk 2.
- 17 Cf. Buchheim, H. 1984: *Deutschlandpolitik 1949-1972. Der politisch diplomatische Prozeß* (Deutsche Verlags-Anstalt), Stuttgart: 29; Adenauer 1994 [5. Auflage]: *Erinnerungen 1953-1955* (Deutsche Verlags-Anstalt), Stuttgart: 364-365; Guillen 1996: 52.
- 18 Cf. Köhler 1997 (II): 337.
- 19 Cf. Köhler 1997 (II): 337-338.
- (C) Daarmee hoopten het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten Frankrijk te bewegen tot aansluiting bij de *Bizone*
- 20 Cf. *Die Bundesrepublik Deutschland und Frankreich: Dokumente 1949-1963* (BDFD), Band I “Außenpolitik und Diplomatie” (Herausgegeben von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften und dem Institut für Zeitgeschichte), 1997 (K.G. Saur), München; *Einleitung*: 11-12.
- 21 Cf. BDFD: Band I, 1997; *Einleitung*: 12-13.
- (D) Nadat het initiatief van de Raad van Europa om het Saarland te ‘Europeaniseren’ - op basis van een door de Nederlandse afgevaardigde Marinus van der Goes van Naters uitgewerkt plan - onhaalbaar is gebleken, heeft Adenauer na de verkiezingen van september 1953 zijn kaarten opnieuw op een bilaterale oplossing gezet. In mei 1954 lijkt de bondskanselier aanvankelijk een doorbraak bereikt te hebben, wanneer hij met de plaatsvervangende Franse regeringsleider Pierre Henri Teitgen overeenstemming bereikt heeft over een revisie van het plan van Van der Goes van Naters. Enkele dagen later verklaart de Franse regering echter dat zij deze overeenkomst als niet bindend beschouwt, waarmee deze zijn waarde verliest.
- 22 Schwarz 1981: 254.
- 23 Cf. *Ibid.*
- 24 Cf. Adenauer 1994 [5. Auflage]: 371.
- 25 BDFD: Band I, 1997. Nr. 101, *Unterredung zwischen Bundeskanzler Adenauer und Präsident des Ministerrates Mendès-France vom 19.10.1954, Aufzeichnung (Auszug)*: 355-359
- 26 Cf. Schumacher, W. 1992: “Konrad Adenauer und die Saar”, in R. Hudemann en R. Poidevin (Hrsg.) *Die Saar 1945-1955. Ein Problem der europäischen Geschichte* (R. Oldenburg Verlag), München: 66.
- 27 BDFD: Band I, 1997. Nr. 102, *Botschafter Blankenhorn, Tagebuchaufzeichnung, 22.10.1954 (Auszug)*: 359-360.
- 28 Cf. *Ibid.*
- 29 Cf. *Ibid.*
- 30 Adenauer 1994 [5. Auflage]: 375.
- 31 Cf. BDFD: Band I, 1997. Nr. 102; *Botschafter Blankenhorn, Tagebuchaufzeichnung, 22.10.1954 (Auszug)*: 359-360; Adenauer 1994 [5. Auflage]: 375-377.

- 32 BDFD: Band I, 1997. Nr. 103; *Abkommen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Französischen Republik über das Saarstatut, 23.10.1954*: 361-364
- 33 Cf. Adenauer 1994 [5. Auflage]: 380.
- 34 Cf. Buchheim 1984: 29-30.
- 35 Cf. Schwarz 1981: 256.
- 36 Cf. Lehmann 2000: 85.
- 37 Cf. Schwarz 1981: 257.
- 38 Cf. Adenauer 1994 [5. Auflage]: 380-381.
- 39 Köhler 1997 (II): 343.
- 40 Cf. BDFD: Band I, 1997; Nr. 104. *Botschafter Blankenhorn, Tagebuchaufzeichnung, 19.11.1954 (Auszug)*: 364-365
- 41 Adenauer 1994 [5. Auflage]: 370.
- 42 *Die Protokolle des CDU-Bundesvorstands (PCDU-B) Band 16, 1990: 1953-1957. "Adenauer: 'Wir haben wirklich etwas geschaffen'",* bearbeitet von Günter Buchstab (Droste Verlag), Düsseldorf: 258.
- (E) Publiekelijk heeft de bondskanselier zich evenwel consequent onthouden van kritiek op het Europese project. In het bijzonder de Amerikaanse steun voor de EDG en zijn eigen geloofwaardigheid als voorvechter van de Europese zaak lijken hem daarvan te hebben weerhouden. Zijn reputatie als 'Europeaan' is mede daardoor ongeschonden, want "alle Welt [bedauerte ihn] als gebrochenen Europäer" na de mislukking van de EDG (Köhler 1997 (I): 17; cf. Köhler 1997 (II): 285-286; Eckardt 1967: 301 en 317; Lieshout 2004: 119n26).
- 43 Cf. *ACDP: I-659-071/4* (Nachlass Hans von der Groeben). *Luxemburg, den 19. November 1954; EGKS – Hohe Behörde – der Vizepräsident (Etzel) an Herrn Ministerialdirigent von der Groeben (Bonn – BWM) Persönlich! – Vertraulich!*. Bevat twee bijlagen: (1) *Ein studium des Protokolls über eine Vereinbarung zwischen dem BDI und dem CNPF vom 22. Oktober 1954* en (2) *Abschrift. Protokoll über eine Vereinbarung zwischen dem Bundesverband der Deutschen Industrie und dem Conseil National du Patronat Français (Uebersetzung aus dem Französischen), Paris, den 22.10.1954.*
- 44 *PAAA* geciteerd in Enders 1997: 145.
- 45 *ACDP: I-659-071/4* (Nachlass Hans von der Groeben). *Luxemburg, den 19. November 1954; EGKS – Hohe Behörde – der Vizepräsident (Etzel) an Herrn Ministerialdirigent von der Groeben (Bonn – BWM) Persönlich! – Vertraulich!*. Bijlage 1: *Ein studium des Protokolls über eine Vereinbarung zwischen dem BDI und dem CNPF vom 22. Oktober 1954.*
- 46 Ibid.
- 47 Ibid.
- 48 *BArch: B136/31104/2113* (Aktenbestand BKA). *Luxemburg, den 19. November 1954. EGKS – Hohe Behörde – der Vizepräsident (Etzel) an Herrn Bundeskanzler Dr. Konrad Adenauer (Bonn).*
- 49 *BArch: B136/31104/2113* (Aktenbestand BKA). *Bonn, den 9. Dezember 1954. Der Staatssekretär des Bundeskanzleramtes an den Vizepräsident der Hohen Behörde der EGKS, Herrn Franz Etzel (Luxemburg).*
- 50 Max Kohnstamm in "Dibattito / Débat / Discussion" in Serra 1989: 174.
- 51 Cf. Grosser, A. 1961: *La IVe République et sa politique extérieure* (Librairie Armand Colin), Paris: 344; Gerbet 1989: 65-67.
- 52 Cf. Hollmann 1999: 202.
- 53 Cf. Rothschild 1997: 158; Gerbet 1989: 65-69 en 72.
- 54 Snoy et d'Oppuers, J-C. 1978: "Le role du Benelux dans la relance européenne en 1955", in Catholic University of Leuven, Department of Political Science *Belgisch buitenlands beleid en internationale betrekkingen - Liber Amicorum Professor Omer de Raeymaecker -* (Leuven University Press): 229-230.
- 55 Snoy et d'Oppuers 1978: 230; cf. Rothschild 1997: 158.

HOOFDSTUK 3

- 56 Cf. Gerbet 1989: 72-73.
- 57 Hentschel 1996: 223.
- 58 Cf. Küsters 1982: 88-90.
- 59 *BArch*: N1351/39 (Nachlass Herbert Blankenhorn). *Abschrift; Bonn, den 18. Oktober 1954. Erhard an Herrn Bundeskanzler Dr. Konrad Adenauer.*
- 60 *BArch*: B136/31104/2111 (Aktenbestand BKA). *Bonn, den 25. Oktober 1954. Der Bundesminister für Wirtschaft an Herrn Bundeskanzler Dr. Konrad Adenauer.*
- 61 *Rundfunkreportage aus dem 'Club des Echos'* geciteerd in Hentschel 1996: 214.
- 62 Cf. Hentschel 1996: 214.
- 63 *BArch*: N1254/84 (Nachlass Franz Etzel). *13. dezember 1954; (Etzel) an Herrn Bundeswirtschaftsminister Professor Dr. Ludwig Erhard*; cf. Enders 1997: 148; Hentschel 1996: 214.
- 64 *BArch*: N1254/84 (Nachlass Franz Etzel). *13. dezember 1954; (Etzel) an Herrn Bundeswirtschaftsminister Professor Dr. Ludwig Erhard.*
- 65 *BArch*: N1351/39 (Nachlass Herbert Blankenhorn). *Geheim; Aussprache zwischen dem Herrn Bundeskanzler und dem französischen Minister-präsidenten in Baden-Baden am 14. Januar 1955.*
- 66 Cf. *BArch*: N1351/39 (Nachlass Herbert Blankenhorn). *Geheim; Aussprache zwischen dem Herrn Bundeskanzler und dem französischen Minister-präsidenten in Baden-Baden am 14. Januar 1955 en Einige Anmerkungen des Herrn Bundeskanzlers zur Baden-Baden Konferenz.*
- 67 Cf. Köhler 1997 (II): 338; Lahr 1981: 227.
- 68 Lahr 1981: 228; cf. Krone 1995: 157n18.
- 69 Cf. Hentschel 1996: 222.
- 70 Cf. Küsters 1982: 90.
- 71 Cf. Hentschel 1996: 222-223.
- 72 Cf. *BArch*: N1351/39 (Nachlass Herbert Blankenhorn). *Geheim; Aussprache zwischen dem Herrn Bundeskanzler und dem französischen Minister-präsidenten in Baden-Baden am 14. Januar 1955.*
- 73 *TASS-Erklärung* geciteerd in Adenauer 1994 [5. Auflage]: 401.
- 74 Cf. Adenauer 1994 [5. Auflage]: 399-410; Küsters, H.J. 2000: *Der Integrationsfriede. Viermächte-Verhandlungen über die Friedensregelung mit Deutschland 1945-1990* (R. Oldenbourg Verlag), München: 705-706.
- 75 *PCDU-B*: Band 16, 1990: 341.
- 76 Cf. Schwarz 1981: 261.
- (F) SPD–woordvoerder Karl Mommer heeft in een eerdere commissievergadering iets van de twijfel, die ook in de regeringsorganisatie blijkt te heersen over de inhoud van het Saarstatuut, boven tafel weten te krijgen. In de bewuste commissievergadering heeft Mommer de bondskanselier op de man af gevraagd of hij wel goed geadviseerd is ten tijde van de onderhandelingen in Parijs. Adenauer heeft daarop geantwoord: “Sehn Sie, Herr Mommer, Se haben mir das Wort aus dem Munde jenommen - so war es. Ich war nicht jut beraten” (Lahr 1984: 225). Volgens Lahr “[wurden] Hallstein und Blankenhorn rot vor Zorn, aber schwiegen”. Lahr constateert dienaangaande: “So ist der Alte! Hat er alle wesentliche Entscheidungen selbst getroffen ... bisweilen gegen das Votum seiner - härteren - Berater. Aber wenn es um die eigene Haut geht, läßt er die treuesten Ratgeber gnadenlos fallen” (Lahr 1984: 225).
- 77 Schwarz 1981: 262.
- 78 Cf. Winkler, H.A. 2000: *Der lange Weg nach Westen. Deutsche Geschichte vom 'Dritten Reich' bis zur Wiedervereinigung*, Band II (Verlag C.H. Beck), München: 181; cf. Küsters 1982: 94-95.
- 79 *BArch*: B136/68800/1310 (Aktenbestand BKA). *Bonn 11, am 25. März 1955. Professor Dr. Ludwig Erhard Bundesminister für Wirtschaft an Herrn Bundeskanzler Dr. Adenauer en Anlage: Ludwig Erhard, Gedanken zu dem Problem der Kooperation oder der Integration (Private Studie – vertraulich): 9 en 16.*

- 80 Ibid.: 5-7.
- 81 Ibid.: 15-17.
- 82 *ACDP*: I-659-070/2 (Nachlass Hans von der Groeben) en *BArch*: B136/68800/1310 (Aktenbestand BKA). *Den 30. März 1955. Der Staatssekretär des Auswärtigen Amtes, Streng Vertraulich (nicht zur Weitergabe oder Vervielfältigung). Erwiderung auf die Gedanken des Herrn Bundeswirtschaftsministers zu dem Problem der Kooperation oder der Integration.*
- 83 Ibid.
- 84 *PAAA*: B20Ref.200 /IA2/87/200; 85.10/0. 1.4.1954. *Bericht von Dr. Henle, betr. Fühlungnahme mit französischen Industriellen.*
- 85 Poidevin geciteerd in Gerbet 1989: 71.
- 86 Faure geciteerd in Gerbet 1989: 71; cf. Rimbaud 1990: 286-291.
- 87 Pineau en Rimbaud 1991: 155; Gerbet 1989: 71; cf. Küsters 1982: 92.
- 88 Cf. Duchêne 1994: 264-265 en 270-271.
- 89 Massigli 1978: 507; cf. Pineau en Rimbaud 1991: 168.
- 90 Fontaine geciteerd in Gerbet 1989: 70.
- 91 Helmont, J., van 1989: "Instants d'un quart de siècle" in Rieben (ed.): 587n3.
- 92 Rothschild 1997: 158.
- 93 *BArch*: N1254/84 (Nachlass Franz Etzel). 28. *Dezember 1954; Persönlich! Herrn Bundeskanzler Dr. Konrad Adenauer, Bonn.*
- 94 Cf. *BArch*: N1254/84 (Nachlass Franz Etzel). 28. *Dezember 1954; Persönlich! Herrn Bundeskanzler Dr. Konrad Adenauer, Bonn.*
- 95 Cf. Hollmann 1999: 195; Küsters 1982: 100; Dumoulin 1999: 501.
- 96 Uri geciteerd in Gerbet 1989: 78-79.
- 97 *DDF* geciteerd in Palayret 2001: 106n3.
- 98 Cf. Dumoulin 1999: 503.
- 99 *PAAA*: Abt.2/Band 900/nr.A9010. *Übersetzung. Brüssel, den 4. April 1955; Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten und Außenhandel, der Minister an Herrn Bundeskanzler Adenauer.*
- 100 Cf. *PAAA*: Abt.2/Band 900/nr.A9010. *Übersetzung. Brüssel, den 4. April 1955; Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten und Außenhandel, der Minister an Herrn Bundeskanzler Adenauer*; Gerbet 1989: 74; Hollmann 1999: 196.
- 101 Snoy et d'Oppuers geciteerd in Gerbet 1989: 73; cf. Pineau en Rimbaud 1991: 157; Dumoulin 1999: 504.
- 102 Cf. Massigli 1978: 507.
- 103 Cf. Hollmann 1999: 196; Küsters 1982: 98 en 100; Gerbet 1989: 74-75; Dumoulin 1999: 504.
- 104 *PAAA*: Abt.2/Band 900/nr.A9010. *Le 14 Avril 1955; (Vorschlag Monnet) Confidentiel, Projet De Declaration.*
- 105 Rothschild 1997: 158.
- 106 Cf. Harryvan en Kersten 1989: 146; Dumoulin 1999: 503; Beyen 1968: 228-229 en 237.
- 107 Archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken (BZ) geciteerd in Harryvan en Kersten 1989: 146-147; Weenink, W.H. 2005: *Bankier van de wereld. Bouwer van Europa. Johan Willem Beyen 1897-1976* (Prometheus/NRC), Amsterdam, Rotterdam: 346
- 108 BZ geciteerd in Harryvan en Kersten 1989: 148.
- 109 Cf. Harryvan en Kersten 1989: 147-148.
- 110 *BArch*: B136/68800/1310 (Aktenbestand BKA). *Rhöndorf/Rhein, den 13.4.1955; Herrn Bundesminister Professor Dr. Erhard, Bonn*; cf. Küsters 1990: 351; Hentschel 1996: 225.
- 111 Cf. Ibid.

HOOFDSTUK 3

- 112 *ACDP: I-659-070/2* (Nachlass Hans von der Groeben). *Bonn, den 18. April 11955; Abteilung III (Rust) – Vorzulegen Herrn Minister über Herrn Staatssekretär; Betr.: Weitere wirtschaftlichen Integration Europas* (onderstreping in het origineel).
- 113 *BArch: B136/68800/1310* (Aktenbestand BKA). *Baden-Baden den 22. April 1955, Sanatorium Quisisana; EGKS – Hohe Behörde – der Vize-Präsident (Etzel) an Herrn Bundeskanzler Dr. Konrad Adenauer, Bonn/Rhein, en Anlage: Franz Etzel: Eine Stellungnahme zu der Studie Ludwig Erhard's – Gedanken zu dem Problem der Kooperation oder der Integration.*
- 114 *Ibid.: 1 en 5 en 15* (onderstreping in het origineel).
- 115 *ACDP: I-659-070/2* (Nachlass Hans von der Groeben). *Unterredung Müller-Armack / Etzel am 26. April 1955 in Baden-Baden.*
- 116 *ACDP: I-236-018/1* (Nachlass Alfred Müller-Armack). *Baden-Baden den 28. April 1955 (Sanatorium Quisisana) EGKS – Hohe Behörde – der Vize-Präsident (Etzel) an Herrn Professor Müller-Armack, Bundeswirtschaftsministerium Bonn.*
- 117 Cf. Wilkens 1999: 113.
- 118 Cf. Enders 1997: 149-150.
- 119 Helmont, van 1989: 587-588.
- 120 Cf. Pineau en Rimbaud 1991: 169 en 197; Massigli 1978: 506n.
- 121 Cf. Palayret 2001: 106-108.
- 122 *HAEU: MAEF/OW/304. Ministère des Affaires Étrangères. Direction des Affaires Economiques et Financières. Service de Coopération Economique. Paris, 14 avril 1955. Note.*
- 123 *Ibid.*
- 124 *Ibid.*
- (G)** De Franse lonen zijn hoger dan de lonen in de Bondsrepubliek Duitsland, Italië en Nederland, maar lager dan in het Verenigd Koninkrijk, België en Zwitserland. De 40-urige werkweek in Frankrijk is wel de kortste in Europa; de andere Europese landen kennen een werkweek van 48 uur (behalve in het Verenigd Koninkrijk, waar 44 uur geldt). Ook de sociale lasten voor werkgevers zijn in Frankrijk aanzienlijk hoger dan in de rest van Europa. Daar staat echter tegenover dat de belastingdruk in Frankrijk duidelijk lager is dan in de Bondsrepubliek Duitsland en het Verenigd Koninkrijk.
- 125 Cf. Lynch, F.B. 1997: *France and the international economy* (Routledge), London: 138-139.
- 126 Cf. Soutou 1996: 24.
- 127 Cf. Lynch 1997: 139-140.
- 128 Goldschmidt, B. 1967: *Les rivalités atomiques 1939-1966* (Fayard), Paris: 206.
- (H)** De Bondsrepubliek Duitsland heeft in de Akkoorden van Parijs immers unilateraal vrijwillig afstand gedaan van de productie van ABC-wapens (zie paragraaf 3.1).
- 129 Goldschmidt 1967: 206-207.
- 130 Cf. Goldschmidt 1967: 207; Scheinman, L. 1965: *Atomic energy policy in France under the Fourth Republic* (Princeton University Press), Princeton, New Jersey: 112-115.
- 131 Cf. Kohl, W. 1971: *French Nuclear Diplomacy*, (Princeton University Press), Princeton: 16 en 22-24.
- 132 Cf. Lappenküper 2001: 1152; Weilemann, 1983: 39-40; Scheinman 1965: 116; Goldschmidt 1967: 208.
- 133 Cf. Guillen 1989: 514.
- (I)** De zorgen van de *Quai* spitsen zich in het bijzonder toe op twee bepalingen in de Akkoorden van Parijs: ten eerste, het feit dat de Bondsrepubliek Duitsland in staat gesteld wordt om ongeclausuleerd een industrie te ontwikkelen ten behoeve van kernenergie voor civiele doeleinden, en, ten tweede, het feit dat de in 1952 ingestelde limiet voor plutoniumproductie wordt opgeheven (cf. Bossuat 1995: 27-28; Küntzel 1995: 4).

- 134 Cf. Soutou 1996: 38; Lappenküper 2001 : 1152-1153; Bossuat, G. 1995: "The French administrative elite and the unification of Western Europe, 1947-58", in Deighton: 27-28.
- 135 *HAEU*: MAEF/OW/304. *Ministère des Affaires Étrangères. Direction des Affaires Economiques et Financières. Service de Coopération Economique. Paris, 14 avril 1955. Note.*
- 136 Cf. Guillen 1996: 54 ; Soutou 1996 : 40-41.
- (J)** Volgens Pierre Guillen is het de aanhangers van deze visie in de eerste plaats te doen om "une condition d'équilibre nécessaire en Europe entre les deux pays, la possession de l'arme nucléaire par la France compensant la supériorité allemande dans le domaine économique et financier" (Guillen 1996: 54 ; cf. Soutou 1996: 40-41).
- 137 Cf. Scheinman 1965: 121-125.
- (K)** Tezelfdertijd wordt het zogeheten Palewski-plan door de regering aangenomen. Dit plan voorziet in meer dan een verdubbeling van het budget van het CEA en behelst bovendien "le transfert au CEA de crédits militaires substantiels" (Goldschmidt 1967: 209).
- 138 Helmreich, J.E. 1991: "The United States and the formation of EURATOM", in *Diplomatic History* summer 1991, Vol.15, No.3: 390.
- 139 Cf. Guillen 1994: 116; Guillen 1989: 514; Fisher 1994: 206; Bossuat 1996: 266.
- 140 Cf. Pineau en Rimbaud 1991: 162 ; Guillen 1989: 515.
- 141 *Archives Quai d'Orsay* geciteerd in Guillen 1989: 515.

BIJ HOOFDSTUK 4 (pagina's 105-133)

- 1 *BArch*: N1254/85 (Nachlass Franz Etzel). *Persönlich! Vertraulich!*; 17. Juni 1955 (Etzel) an Herrn Staatssekretär Dr. Hans Globke, Bonn (Bundeskanzleramt).
- 2 Adenauer, K. *Rhöndorfer Ausgabe*, 1995: *Briefe 1953-55* (Siedler Verlag); Nr. 210; 12. Februar 1955 (Rhöndorf): An Paul Adenauer, Münster: 241.
- 3 Cf. Ibid.
- 4 *ACDP*: I-070-053/1 (Nachlass Hans Globke). *Bühlerhöhe*, den 22. Mai 1955; *Bundesrepublik Deutschland – der Bundeskanzler an Herrn Bundespräsidenten Professor Dr. Th. Heuss*, 22. Bad Kissingen – Sanatorium Dapper.
- 5 *BArch* geciteerd in Fischer 1994: 209.
- (A) Over de financiering van de kanalisering van de Moezel bestaat een Frans-Duitse controverse. In de Bondrepubliek Duitsland heerst grote aversie tegen het aloude streven van Frankrijk naar een kanalisering van de Moezel. Een kanalisering van de Moezel zou de zware industrie in oostelijk Frankrijk een besparing van de helft van de vrachtkosten van kolen en cokes uit het Ruhrgebied opleveren, terwijl het de *Bundesbahn* volgens ramingen zou opzadelen met een verlies van jaarlijks 70 miljoen D-Mark (cf. *BArch*: N1254/8 (Nachlass Franz Etzel). *Der Spiegel* 22.6.1955": 22-28; "Europa. Montanuion: Umsteigen in den Bummelzug").
- 6 Cf. Adenauer *Rhöndorfer Ausgabe*, 1995: *Briefe 1953-1955*; Nr. 216; 8 März 1955 (Bonn): An den französischen Außenminister, Antoine Pinay, Paris: 249-250.
- 7 *BArch*: N1351/45b (Nachlass Herbert Blankenhorn). Bonn den 20. April 1955; *Aide Mémoire*.
- 8 Cf. Adenauer *Rhöndorfer Ausgabe*, 1995: *Briefe 1953-55*: 251-252. Nr. 217; 14. März 1955 (Bonn): An den französischen Außenminister, Antoine Pinay, Paris.
- (B) In deze brief doet Adenauer een voorstel voor de interpretatie van artikel 6 van het Saarstatuut (dat dan reeds als onderdeel van de Parijse Akkoorden is goedgekeurd door de *Assemblée nationale* en de Bondsdag). Het voorstel van de bondskanselier behelst dat gedurende de periode waarin het statuut van kracht is - dat wil zeggen, in de overgangperiode tot aan het referendum door middel waarvan de Saarlandse bevolking zich definitief zal uitspreken over het statuut - "die Freiheit der politischen Meinung selbstverständlich total sein [wird]". Met dien verstande, dat "jede politische Aktion ausgeschlossen [ist], die geeignet ist, das Prinzip des Statuts ... direkt oder indirekt zu beeinträchtigen" (Adenauer *Rhöndorfer Ausgabe*, 1995: *Briefe 1953-1955*: 251. Nr. 217; 14. März 1955 (Bonn): An den französischen Außenminister, Antoine Pinay, Paris). Deze interpretatie van artikel 6 lijkt er een waarin beide regeringen zich kunnen vinden.
- 9 Cf. Rimbaud 1990: 299.
- (C) Strauß vermoedt dat het een ideeetje van Krone geweest is om hem als minister voor *besondere Aufgaben* op te nemen in het tweede kabinet-Adenauer (cf. Strauß 1989: 210). Volgens hem liggen aan zijn eerste ministerschap voornamelijk machtspolitieke overwegingen van de bondskanselier ten grondslag; "sein politischer Instinkt" heeft Adenauer er wellicht toe doen besluiten dat het raadzaam is "reale Macht ins Kabinett einzubinden" (Strauß 1989: 212). Als minister is de eigengereide Strauß voor de bondskanselier bovendien makkelijker onder de duim te houden dan als afgevaardigde in de Bondsdag. Ter onderbouwing van dit vermoeden haalt Strauß in zijn memoires een anekdote aan: "[b]ei einer Einladung des neuen Kabinetts zum Abendessen sprach Adenauer in einer ernst-ironischen Tischrede davon, daß sich in der neuen Bundesregierung Widerberufene, neu ernannte und auch jüngere Mitglieder befanden. Das sei wie auf einem Pferdgestüt, wo man jung und alte Hengste in ein und demselben Stall halte, damit sich

- beide aneinander gewöhnten, vor allem aber, damit die Jungen von den Alten lernten" (Strauß 1989: 212).
- 10 Strauß 1989: 212.
- 11 Ibid.: 214.
- 12 Cf. Ibid.: 212-215 en 222.
- 13 Cf. Bossuat 1996: 265.
- 14 Cf. *BArch*: N1351/45b (Nachlass Herbert Blankenhorn). – *Protokoll – Programm für den Besuch seiner Exzellenz des Französischen Außenministers Herrn Antoine Pinay 29. April – 1. Mai 1955*; en *Streng geheim! Aufzeichnung über die Besprechung zwischen Herrn Bundeskanzler Dr. Adenauer und Herrn Aussenminister Pinay am 29. April 1955 vormittags*.
- 15 *BArch*: N1351/45b (Nachlass Herbert Blankenhorn). *Streng geheim! Aufzeichnung über die Besprechung zwischen Herrn Bundeskanzler Dr. Adenauer und Herrn Aussenminister Pinay, 29. April 1955 vormittags*: 2-5.
- 16 Ibid. 7-9.
- (D) Als Pinay *en detail* op de Röchling-kwestie in gaat, veroorlooft Adenauer zich "eine direkte Frage: Haben Sie den Röchlings 275 Millionen Schweizer Franken geboten?". Pinay ontkent dit en stelt dat de Zwitserse bankier Reinhard in naam van de familie een verkoopprijs van 200 miljoen Zwitserse franken heeft gesuggereerd. Een bedrag dat volgens hem "den Wert des Objekts bei weitem überschreitet". Als Adenauer daarop aangeeft dat de familie beweert dat zij in november van het vorige jaar een bod van 200 miljoen van de Franse regering "aus ... patriotischen Beweggründen" afgewezen heeft, stelt Sauvagnargues dat het precies omgekeerd was: "[d]ie französische Regierung hatte zum Preis von 200 Millionen eine Option; ließ aber ... die Frist ablaufen". Adenauer haalt daarop opnieuw de familie aan die volgens zijn informatie onlangs gemeld heeft dat er een bod van 275 miljoen uitgebracht is. Pinay verklaart vervolgens dat het bedrag van 200 miljoen officieel door de vertegenwoordigers van de familie is ingebracht, in tegenstelling tot het bedrag van 275 miljoen, dat volgens Pinay geen officiële status heeft. Bovendien legt hij uit dat de familie Röchling er alle belang bij heeft de onderhandelingen over een mogelijke verkoop te rekken tot het moment waarop de sekwestratiemaatregelen opgeheven worden, omdat zij dan eenvoudigweg "im Werk bleiben [könne]". Voor Adenauer is de zaak na deze toelichting een stuk duidelijker; nu hij weet dat het bedrag van 275 miljoen niet klopt is hij van mening dat "wir [ganz anders] mit der Familie Röchling verhandeln [können]" (*BArch*: N1351/45b (Nachlass Herbert Blankenhorn). *Streng geheim! Aufzeichnung über die Besprechung zwischen Herrn Bundeskanzler Dr. Adenauer und Herrn Aussenminister Pinay, 29. April 1955 vormittags*: 9-12).
- 17 Cf. *BArch*: N1351/45b (Nachlass Herbert Blankenhorn). *Streng geheim! Aufzeichnung über die Besprechung zwischen Herrn Bundeskanzler Dr. Adenauer und Herrn Außenminister Pinay 29. April 1955 vormittags*: 12-17; Adenauer *Rhöndorfer Ausgabe*, 1995: *Briefe 1953-55*; Nr. 242; 6. Mai 1955 (Bonn): *An den Bundesminister für wirtschaftliche Zusammenarbeit, Vizekanzler Franz Blücher, Bad Godesberg*: 276-277.
- (E) Gedurende de besprekingen met Adenauer verklaart Pinay dat de Franse regering een belang van 51 procent bij Franse investeerders wenst onder te brengen, wat zou betekenen dat de Bondsrepubliek Duitsland op enigerlei wijze zorg draagt voor de overige 49 procent. Hallstein merkt evenwel op dat een minderheidsbelang voor een (te) hoge prijs moeilijk aan de man te brengen zal zijn in West-Duitsland. Adenauer sluit zich hierbij aan en stelt vast dat "[w]ass die öffentliche Meinung Frankreichs wünscht, ist ja doch lediglich der Ausschluss der Röchlings". De bondskanselier stelt dat wanneer de West-Duitse industriëlen "ihre Anteile schon überzahlen müssen, dann werden sie es wohl lieber tun, wenn sie auch 50 : 50 beteiligt sind". Pinay staat niet afwijzend tegenover deze "politischen Preis" en zegt toe de volgende dag uitsluitsel te zullen

HOOFDSTUK 4

- geven. Hij verklaart bovendien dat hij gelooft dat beide regeringen “wenn einmal die Frage Röchling erledigt ist, alle übrigen Fragen leicht regeln können” (*BArch*: N1351/45b (Nachlass Herbert Blankenhorn). *Streng geheim! Aufzeichnung über die Besprechung zwischen Herrn Bundeskanzler Dr. Adenauer und Herrn Aussenminister Pinay, 29. April 1955 vormittags*: 12-17). Enkele dagen later zal er langs deze lijnen - 50 : 50 - een Frans-Duitse akkoord gesloten worden over de *Röchling-Werke*.
- 18 *BArch*: N1351/45b (Nachlass Herbert Blankenhorn). *Streng geheim! Niederschrift über die Besprechungen*
19 *zwischen dem Herrn Bundeskanzler und dem Herrn französischer Aussenminister 29. April nachmittags*: 13-16
20 Cf. *Ibid*.
- 21 Cf. *PAAA*: Abt.2/Band 900/nr.A9010. *Aufzeichnung für Gespräch 29. April. Wiederaufnahme der*
22 *europäischen Integration*.
- 23 *BArch*: N1351/45b (Nachlass Herbert Blankenhorn). *Streng geheim! Niederschrift über die Besprechungen*
24 *zwischen dem Herrn Bundeskanzler und dem Herrn französischer Aussenminister 29. April nachmittags*: 16-17.
- 25 Cf. Adenauer 1989 [4. Auflage]: 23-30.
- 26 Adenauer 1989 [4. Auflage]: 27; cf. Küsters 1994: 74.
- 27 *BArch*: N1351/45a (Nachlass Herbert Blankenhorn). *Streng geheim! Niederschrift über die Besprechungen*
28 *zwischen dem Herrn Bundeskanzler und dem Herrn französischer Aussenminister 30. April vormittags*: 8-10.
- (F) Het feit dat Adenauer en Pinay in de Saarkwestie nader tot elkaar gekomen zijn is, behalve aan
overeenstemming over de interpretatie van artikel 6 van het Saarstatuut en de Röchling-affaire,
voor een belangrijk deel te danken aan een (geheime) toezegging van Adenauer inzake de
financiering van de kanalisering van de Moezel. Daarover bestaat tot op dat moment een Frans-
Duitse controverse (zie noot A). In het verslag dat de *Quai* opstelt van de besprekingen in Bonn
staat evenwel genoteerd dat Adenauer tegenover Pinay “sa volonté de parvenir à une solution
positive sur la canalisation de la Moselle” heeft uitgesproken, waarbij de bondskanselier zijn
gesprekspartner, “pour des raisons d’opportunité tenant à la situation politique intérieure”,
evenwel op hart heeft gedrukt “de différer l’ouverture des conversations à ce sujet” (*BDFD*: Band
1, 1997; Nr. 109; *Unterredung zwischen Bundeskanzler Adenauer und Minister für Auswärtige*
Angelegenheiten Pinay vom 29.4.1955, Bericht, DDF 1955, Annexes, Bd. 1: 41f): 372-373). De *Frankfurter*
Allgemeine meldt na de ontmoeting tussen Adenauer en Pinay dat het “zu keine Vereinbarung über
diese kanalisierung gekommen [ist]” (*AdG*: Band 2, 2000: 1440).
- 25 Cf. Guillen 1989: 515; Soutou 1996: 40-41.
- 26 *AdG*: Band 2, 2000: 1439; cf. Fischer 1994: 210.
- 27 *PAAA*: Abt.2/Band 900/nr.A9010. *Le 14 Avril 1955; (Vorschlag Monnet) Confidentiel, Projet De*
28 *Declaration*.
- 29 *FPHS* geciteerd in Dumoulin 1999: 505.
- 30 Cf. Snoy et d’Oppuers 1978: 231; Rothschild 1997: 159.
- 31 Monnet geciteerd in Gerbet 1989: 81.
- 32 Rothschild 1997: 159.
- 33 Cf. Gerbet 1989: 81; Rothschild 1997: 159.
- 34 *ACDP*: I-659-070/2 (Nachlass Hans von der Groeben). *Ausführungen von Vizepräsident Etzel am 9.*
Mai 1955 in Strassburg.
- 35 *ACDP*: I-659-070/2 (Nachlass Hans von der Groeben). *Unterabteilung IIID; Bonn, den 14. Mai*
1955; Vorzulegen Herrn Ministerialdirektor Dr. Rust (von der Groeben); cf. *ACDP*: I-659-070/2
(Nachlass Hans von der Groeben). *Bonn, den 18. April 11955; Abteilung III (Rust) – Vorzulegen Herrn*
Minister über Herrn Staatssekretär; Betr.: Weitere wirtschaftlichen Integration Europas.
- 36 *Ibid*.
- 37 *PAAA*: Abt.2/Band 900/nr.A9010. *Auswärtiges Amt; Bonn, den 20. Mai 1955 – Vertraulich – Im*
Auftrag gez. Ophüls: Memorandum Des Pays Benelux Aux Six Pays De La CECA.

- 37 *ACDP: I-659-070/2* (Nachlass Hans von der Groeben). *LA1/IIID4; Bonn, den 20. Mai 1955; Vermerk über die Besprechung mit Herrn Präsident Etzel am 20. Mai in Bad Bertrich über die Integrationspolitik.*
- 38 Cf. Ibid.
- 39 Ibid.
- 40 Ibid.
- 41 Müller-Armack 1971: 99.
- 42 Cf. Müller-Armack 1971: 99.
- 43 Cf. Enders 1997: 150.
- 44 Cf. Küsters 1991: 352.
- 45 Von der Groeben 1995: 273.
- 46 Cf. Enders 1997: 150.
- 47 Cf. Weilemann 1983: 28.
- 48 Cf. Müller-Armack 1971: 100; Von der Groeben 1995: 272.
- 49 *PA44: Abt.2/Band 900/nr.A9010. Abt. 2/21; Bonn, den 24. Mai 1955 (Ophüls) dem Herrn Staatssekretär; cf. Wilkens 1999: 115.*
- 50 *ACDP: I-659-070/2* (Nachlass Hans von der Groeben). *LA1/IIID4; Bonn, den 20. Mai 1955; Vermerk über die Besprechung mit Herrn Präsident Etzel am 20. Mai in Bad Bertrich über die Integrationspolitik.*
- 51 *PA44: Abt.2/Band 900/nr.A9010. (Abschrift) Memorandum der Bundesregierung über die Fortführung der Integration; cf. HAEU: MAEF/DE-CE. Tagung der Aussenminister der Mitgliedstaaten der Montangemeinschaft. Messina den 1. Juni 1955. Memorandum der Bundesregierung über die Fortführung der Integration.*
- 52 Cf. *PA44: Abt.2/Band 900/nr.A9010. (Abschrift) Memorandum der Bundesregierung über die Fortführung der Integration.*
- 53 Ibid.; cf. Wilkens 1999: 115.
- 54 Cf. Pineau en Rimbaud 1991: 166.
- 55 *PA44: Abt.2/Band 900/nr.A9010. EGKS; Luxemburg, den 2. Mai 1955 (Uebersetzung) Schreiben des Präsidenten der Hohen Behörde, Herrn Jean Monnet an den Präsidenten des Rates, Herrn Edgar Faure; cf. Hollmann 1999: 197.*
- 56 *Archives du Ministère des Affaires étrangères, Paris (AMAE)* geciteerd in Wilkens 1999: 116n166.
- 57 *PA44: Abt.2/Band 900/nr.A9010. EGKS; Luxemburg, den 2. Mai 1955 (Uebersetzung) Schreiben des Präsidenten der Hohen Behörde, Herrn Jean Monnet an den Präsidenten des Rates, Herrn Edgar Faure.*
- (G) De voedingsbodem voor het idee van neutraliteitsgordel lijkt gelegen in de neutralisering van Oostenrijk, die in de voorafgaande maanden met instemming van de Sovjet-Unie tot stand gekomen is (cf. Haftendorn 1976: 99). Adenauer, die de hele gang van zaken omtrent de neutraliteit van Oostenrijk bondig samenvat als “die ganze österreichische Schweinerei”, vermoedt zelfs een links complot van Amerikaanse ambtenaren en Oostenrijkse socialisten: “[d]as Ganze ist getüftelt mit den österreichischen Sozialisten” (Schwarz 1991 (II): 184; cf. Köhler 1997 (II): 301). Enkele dagen later laat hij zijn wantrouwen jegens de Verenigde Staten de vrije loop en waarschuwt hij dat “Eisenhower ... nächstes Jahr zur Wiederwahl [steht]. Stellen Sie sich vor, es würde ihm gelingen, mit Rußland zu einem Abkommen zu gelangen, das auch in Asien wirksam wird, dann wäre seine Wiederwahl 120% gesichert” (Schwarz 1991: 184). Daar voegt hij nog aan toe dat men goed moet beseffen dat “die Amerikaner ... dieses Europa nicht [kennen] ... Deutschland war doch der Feind. Sie betrachten uns trotz allem nicht als Freund, sie betrachten uns doch als notwendig gegen Rußland” (Köhler 1997 (II): 306).

HOOFDSTUK 4

- 58 Adenauer 1994 [5. Auflage]: 210; *ACDP: I-070-053/1* (Nachlass Hans Globke). *Bühlerhöhe, den 22. Mai 1955; Bundesrepublik Deutschland – der Bundeskanzler an Herrn Bundespräsidenten Professor Dr. Th. Heuss, z.zt. Bad Kissingen – Sanatorium Dapper.*
- 59 Cf. Baring 1974: 151.
- 60 *BArch* (Nachlass Herbert Blankenhorn) geciteerd in Kosthorst 1993: 39; Haftendorn 1976: 99-100 en 102.
- 61 *BArch* (Nachlass Herbert Blankenhorn) geciteerd in Wilkens 1999: 116.
- 62 Cf. Adenauer *Rhöndorfer Ausgabe*, 1995: *Briefe 1953-55: Nr. 249; 22. Mai 1955 (Bühlerhöhe): An den luxemburgischen Ministerpräsidenten, Joseph Bech, Luxemburg*: 283.
- 63 *ACDP: I-070-053/1* (Nachlass Hans Globke). *Bühlerhöhe, den 22. Mai 1955; Bundesrepublik Deutschland – der Bundeskanzler an Herrn Bundespräsidenten Professor Dr. Th. Heuss, z.zt. Bad Kissingen – Sanatorium Dapper.*
- 64 *PAAA: Abt.2/Band 900/nr.A9010. Auswärtiges Amt Büro ST S.; 26. Mai 1955; Ermächtigung durch Herrn Bundeskanzler für Messina* (onderstreping in het origineel).
- 65 *DKdB: Band 8, 1997; Sondersitzung am Freitag, den 27. Mai 1955*: 328; cf. Wilkens 1999: 117.
- (H)** In mei heeft Pinay nog een informele ontmoeting met Spaak in Parijs. Spaak wordt bij deze gelegenheid nader ingelicht over het Franse standpunt voor Messina. Henri Yrissou, de *chef de cabinet* van Pinay, heeft bij deze gelegenheid een en andermaal herhaald dat “[i]l ne faut pas aller trop vite” (Rothschild 1997: 160-161; cf. Rimbaud 1990: 346; Duchêne 1994: 282).
- 66 *PAAA: Abt.2/Band 902/nr.A9016. CECA – Haute Autorité – le Président; Luxemburg, le 31 Mai 1955 (Auswärtiges Amt, Büro St. S. 2. Juni 1955)*; cf. Wilkens 1999 : 118.
- 67 Cf. *PAAA: Abt.2/Band 902/nr.A9016. (Adenauer) An den Präsidenten der Hohen Behörde, Herrn Jean Monnet, Luxemburg.*
- 68 *PAAA: Abt.2/Band 902/nr.A9016. (Monnet an Etzel); Luxemburg, den 31. Mai 1955*
- (I)** Op 31 mei nemen de delegaties hun intrek in hotel *San Domenico* in Taormina. Hoewel Messina officieel de plaats van handeling is, blijkt Taormina als de standplaats van de delegaties het diplomatieke centrum van de conferentie (cf. Snoy et d’Oppuers 1989: 94). Die avond verzamelen diverse delegatieleden zich in de bar waar Rothschild vergeefs poogt om informele consultaties met de Franse delegatie tot stand te brengen. Minister Pinay heeft zich dan reeds teruggetrokken op zijn kamer, terwijl Yrissou, Wormser en Sauvagnargues, die zich wel in de bar vervoegd hebben, niets los laten. Kohnstamm, die aanwezig is als waarnemer van de Hoge Autoriteit, weet zich overigens te herinneren dat iedereen die avond met een grote boog om hem heen liep (cf. Duchêne 1994: 280).
- (J)** Behalve het West-Duitse memorandum wordt ook van Italiaanse zijde een schriftelijke reactie op het Benelux-memorandum ingediend. Italië spreekt evenals de Bondsrepubliek Duitsland algemene steun uit voor de voorstellen van de Benelux. De Italiaanse regering legt in haar memorandum de nadruk op het instellen van een wederaanpassingsfonds, het bewerkstelligen van vrij verkeer van werknemers, samenwerking op monetair terrein, en hulpprogramma voor onderontwikkelde regio’s (cf. *PAAA: Abt.2/Band901/nr.A9013. Tagung der Aussenminister der Mitgliedstaaten der EGKS - Sekretariat, Anlage IV; Messina, den 1. Juni 1955. Memorandum der italienischen Regierung über die Fortführung der Integration*; Pineau en Rimbaud 1991: 170).
- 69 Cf. Rothschild 1997: 163.
- 70 Cf. Dumoulin 1999: 506.
- 71 Rothschild 1997: 163.
- 72 Cf. *PAAA: Abt.2/Band901/nr.A9013. Tagung der Aussenminister der Mitgliedstaaten der EGKS - Sekretariat, Luxemburg, den 13. Juni 1955. Entwurf des Protokolls der Aussenminister der Mitgliedstaaten der EGKS – Messina, den 1. und 2. Juni 1955*; Küsters 1982: 120.

- 73 Cf. Guillen 1989: 515; Palayret 2001: 111.
- 74 Cf. Duchêne 1994: 281.
- 75 HAEU: CM3/1 ; MAE/SEC 13/4 : II. *La Conférence de Messine*.
- 76 HAEU: CM3/1 ; MAE/SEC 13/4 : II. *La Conférence de Messine*; Cf. PAAA: Abt.2/Band901/nr.A9013. *Tagung der Aussenminister der Mitgliedstaaten der EGKS - Sekretariat, Luxemburg, den 13. Juni 1955. Entwurf des Protokolls der Aussenminister der Mitgliedstaaten der EGKS – Messina, den 1. und 2. Juni 1955.*
- 77 HAEU: CM3/1 ; MAE/SEC 13/4 : II. *La Conférence de Messine*; PAAA: Abt.2/Band 900/nr.A9012. *Entwurf Erklärung in Taormina.*
- 78 Cf. Palayret 2001: 112; Wilkens 1999: 119.
- 79 PAAA: Abt.2/Band 900/nr.A9012. *Entwurf Erklärung in Taormina.*
- 80 Dumoulin 1999: 508; cf. PAAA: Abt.2/Band901/nr.A9013. *Tagung der Aussenminister der Mitgliedstaaten der EGKS - Sekretariat, Luxemburg, den 13. Juni 1955. Entwurf des Protokolls der Aussenminister der Mitgliedstaaten der EGKS – Messina, den 1. und 2. Juni 1955*; Pineau en Rimbaud 1991: 173.
- 81 HAEU: CM3/1 ; MAE/SEC 13/4 : II. *La Conférence de Messine*; Cf. PAAA: Abt.2/Band901/nr.A9013. *Tagung der Aussenminister der Mitgliedstaaten der EGKS - Sekretariat, Luxemburg, den 13. Juni 1955. Entwurf des Protokolls der Aussenminister der Mitgliedstaaten der EGKS – Messina, den 1. und 2. Juni 1955.*
- 82 Spaak geciteerd in Dumoulin 1999: 508.
- 83 Snoy et d'Oppuers 1989: 95.
- 84 Snoy et d'Oppuers 1989: 95; Rothschild 1997: 163.
- (K) Deze laatste onderhandelingsronde vindt plaats in hotel *San Domenico* waar de Italiaanse regering de delegaties, aansluitend aan de balletuitvoering, nog een souper aanbiedt, waarbij de ballerina's ook aanschuiven.
- 85 Cf. Snoy et d'Oppuers 1989: 95-96; Pineau en Rimbaud 1991: 175; Rothschild 1997: 163.
- 86 Cf. Dumoulin 1999: 508-509; Duchêne 1994: 281-282.
- 87 HAEU: CM3/1 ; MAE/SEC 13/4 : II. *La Conférence de Messine*; Cf. PAAA: Abt.2/Band901/nr.A9013. *Tagung der Aussenminister der Mitgliedstaaten der EGKS - Sekretariat, Luxemburg, den 13. Juni 1955. Entwurf des Protokolls der Aussenminister der Mitgliedstaaten der EGKS – Messina, den 1. und 2. Juni 1955.*
- 88 Cf. HAEU: CM3/1 ; MAE/SEC 13/4 : II. *La Conférence de Messine*; Cf. PAAA: Abt.2/Band901/nr.A9013 en Abt.2/Band 901/nr.A9014. *Tagung der Aussenminister der Mitgliedstaaten der Montangemeinschaft; EndGültige Fassung (Anlage X), Entschliessung der Aussenminister der Mitgliedstaaten der Montangemeinschaft anlässlich ihrer Tagung in Messina am 1. und 2. Juni 1955.*
- 89 HAEU: CM3/1, MAE/SEC 13/4 : III. *Le Comité Intergouvernemental*; Weenink 2005: 352.
- 90 Cf. Küsters 1982: 124-125.
- 91 Cf. Duchêne 1994: 281.
- 92 Cf. Küsters 1982: 135; Schwarz 1981: 336.
- 93 BArch: N1254/85 (Nachlass Franz Etzel). *Frankfurter Allgemeine Zeitung*; 28. Mai 1955 "Umgefallen?".
- 94 BArch: N1254/85 (Nachlass Franz Etzel). *Rede des Herrn Bundesministers für Wirtschaft Professor Dr. Ludwig Erhard bei dem Frühstück der kanadischen Regierung aus Anlass der Eröffnung der Canadian International Trade Fair in Toronto am 30. Mai 1955*; 4; cf. Enders 1997: 151.
- 95 BArch: N1254/85 (Nachlass Franz Etzel). *Le Monde*; 1.6.1955 "L'Europe n'est pas une solution en soi".
- 96 PAAA: Abt.2/Band 900/nr.A9010. (Abschrift) *Memorandum der Bundesregierung über die Fortführung der Integration*; cf. HAEU: MAEF/DE-CE. *Tagung der Aussenminister der Mitgliedstaaten der*

HOOFDSTUK 4

Montangemeinschaft. Messina den 1. Juni 1955. Memorandum der Bundesregierung über die Fortführung der Integration.

97 *BArch*: N1254/85 (Nachlass Franz Etzel). 2. Juni 1955; (*Etzel*) an Herrn Bundeswirtschaftsminister Professor Dr. Ludwig Erhard, Bonn; cf. Enders 1997: 151-152.

(L) Het terugtreden van Adenauer als minister van Buitenlandse Zaken lijkt een teken temeer van een ophanden zijnde generatiewisseling binnen de regering en de CDU. De opvolging van de 79-jarige bondskanselier houdt de gemoederen in de Bondsrepubliek Duitsland meer dan bezig. Adenauer heeft de voorstanders van zijn opvolging met de overtuigende verkiezingsoverwinning van 1953 enige tijd de mond weten te snoeren, maar het is een publiek geheim dat het eindspel rond de opvolging van de bondskanselier nadert. Het terugtreden van de 81-jarige *prime minister* Winston Churchill, die in het voorjaar van 1955 is opgevolgd door Eden, vormt voor de West-Duitse pers de aanleiding om de opvolgingsdiscussie, onder het motto van de “viele Edens in Bonn” nieuw leven in te blazen (*FAZ* geciteerd in Koerfer 1987: 73). Bovendien is de positie van kroonprins vacant na de plotselinge dood van Hermann Ehlers (in oktober 1954), die algemeen beschouwd werd als de gedoodverfde opvolger van Adenauer. De verkiezingen van 1957 lijken het moment van de wisseling van de wacht te gaan worden. In de pers circuleren de namen van minister van Financiën, Fritz Schäffer, Brentano en Erhard als de grootste kanshebbers. In de hoogste kringen van regeringsorganisatie gelden Etzel, en de eerste keuze van de CDU-fractie, stemmentrekker Erhard, als de belangrijkste kandidaten (cf. Koerfer 1987: 73-75; Krone 1980: 25).

(M) (In de eerste naoorlogse jaren heeft Brentano geflirt met het *Sozialismus aus christlicher Verantwortung* en Kaisers *Brücken-Konzept*, ideeën die destijds in de Berlijnse kringen van de partij gepropageerd werden (zie paragraaf 2.1), maar haaks staan op de opvattingen van Adenauer. Op 21 december 1947 heeft Brentano in een brief aan Kaiser zelfs een lans gebroken voor “eine [wirklich] deutsche Politik ... die darauf abzielt, jede Verankerung außerhalb der deutschen Grenzen, sei es im Osten, sei es im Westen abzulehnen” (*BArch* (Nachlass Kaiser) geciteerd in Kosthorst 1993: 18; cf. Koerfer 1987: 44). Kort daarop maakte de ambitieuze Brentano de draai in de richting van Adenauers visie op de toekomst van Duitsland. Hij heeft het vervolgens gebracht tot fractievoorzitter van de CDU. Als fractievoorzitter heeft Brentano geen geheim gemaakt van zijn streven naar het ministerschap van Buitenlandse Zaken. In de eerste maanden van 1952 heeft hij echter moeten ervaren dat hij dan in de ogen van Adenauer nog niet gekwalificeerd is voor het ambt. De voorkeur van de bondskanselier gaat uit naar diens vertrouweling, de bankier Abs (cf. Baring 1974: 147-148; Krone 1995: 100-101 en 104). Na de verkiezingen van 1953 heeft Adenauer Brentano benaderd voor een ministerspost in zijn tweede kabinet; maar Brentano heeft daarop laten doorschemeren dat hij louter minister van Buitenlandse Zaken wenst te worden. Adenauer heeft op basis van het vertrouwen dat de kiezer in hem gesteld heeft echter besloten om behalve bondskanselier voorlopig ook minister van Buitenlandse Zaken te blijven. De bondskanselier biedt Brentano alternatieven om toe treden tot het kabinet - minister *ohne Geschäftsbereich* of ambassadeur *mit Kabinettsrang* -, maar Brentano heeft uiteindelijk gekozen voor een tweede termijn als fractievoorzitter (cf. Baring 1974: 148-150; Blankenhorn 1980: 171).

98 Kraus, H.-C. 2004: “Heinrich von Brentano und die deutsch-französischen Beziehungen in der Ära Adenauer”, in R. Koch (Hrsg.) *Heinrich von Brentano. Ein Wegbereiter der europäischen Integration* (R. Oldenbourg Verlag), München: 187; cf. *DKdB*: Band 8, 1997; 81. *Kabinettsitzung am Freitag, den 13. Mai 1955*: 273. en 84. *Kabinettsitzung am Donnerstag, den 2. Juni 1955*: 335-336.

(N) Op 22 mei heeft Adenauer bondspresident Heuss een brief geschreven waarin hij verzoekt om ontslag als minister van Buitenlandse Zaken en om de benoeming van Brentano in zijn plaats. In deze brief heeft Adenauer het rumoer rond het door Eisenhower gelanceerde idee van een neutraliteitsgordel aangehaald om aan te geven dat de internationale situatie zich “erheblich zu

unseren Ungunsten" ontwikkelt, wat de overdracht van het ministerschap van Buitenlandse Zaken aan Brentano zijns inziens compliceert. De bondskanselier heeft bij de bondspresident het verzoek neergelegd om met een beroep op de *Richtlinienkompetenz* te waarborgen dat "ich mich die Führung in europäischen - US- und SU-Fragen ... bis auf weiteres vorbehalte". Slechts op deze wijze zou volgens Adenauer een wisseling van de wacht "die eine Schädigung deutscher Interessen ausschließt" mogelijk zijn (*ACDP: I-070-053/1* (Nachlass Hans Globke). *Bühlerhöhe, den 22. Mai 1955; Bundesrepublik Deutschland – der Bundeskanzler an Herrn Bundespräsidenten Professor Dr. Th. Heuss, z.zt. Bad Kissingen – Sanatorium Dapper*).

- (O) In zijn antwoordbrief heeft Heuss verklaard dat hij Adenauers zorgen over de persoon Brentano deelt. Bovendien vormen Hallstein en Brentano volgens hem "kein gutes Gespann", omdat beide heren "vorbelastet" zijn "mit der Hypothek persönlicher Empfindlichkeit". Het voorstel van Adenauer om Brentano te decimeren tot een "junger Mann", die op internationale conferenties als loopjongen zal figureren naast de bondskanselier, lijkt Heuss evenwel niet verstandig (*ACDP: I-070-053/1* (Nachlass Hans Globke). (*Abschrift von handschriftlichem Brief*), *Bad Kissingen, Sanatorium Prof v. Dapper, den 23. Mai 1955; Der Präsident der Bundesrepublik Deutschland (Heuss) an Herrn Bundeskanzler Dr. Konrad Adenauer, Sanatorium Bühlerhöhe / Schwarzwald*).

99 *ACDP: I-070-053/1* (Nachlass Hans Globke). *Bühlerhöhe, den 22. Mai 1955; Bundesrepublik Deutschland – der Bundeskanzler an Herrn Bundespräsidenten Professor Dr. Th. Heuss, z.zt. Bad Kissingen – Sanatorium Dapper*; cf. *ACDP: I-070-053/1* (Nachlass Hans Globke). (*Abschrift von handschriftlichem Brief*), *Bad Kissingen, Sanatorium Prof v. Dapper, den 23. Mai 1955; Der Präsident der Bundesrepublik Deutschland (Heuss) an Herrn Bundeskanzler Dr. Konrad Adenauer, Sanatorium Bühlerhöhe / Schwarzwald*.

100 Cf. Lahn 1995: 32 en 41; Blankenhorn 1980: 211-212; Krone 1995:140 en 171.

101 Cf. Krone 1995: 140.

102 Cf. Bach 1980: 166.

103 Cf. Bach 1980: 168-169.

104 Cf. Lahn 1995: 41.

105 Cf. Carstens 1993: 196; Loth *et al.* 1995: 20; Grewe 1995: 78.

- (P) Daarnaast is het van belang dat Lahr, die in 1953 evenals Maltzan de overstap gemaakt heeft van Economische Zaken naar Buitenlandse Zaken, belast wordt met de coördinatie van de Saaronderhandelingen met Frankrijk. Naar eigen zeggen hoort Lahr overigens niet thuis bij de groep rond Hallstein, die hij omschrijft als de "Multilateralen". Hij rekent zichzelf tot de realistischere "Bilateralen" binnen het *Auswärtiges Amt*, die de Europese integratie niet beschouwen als een doel op zichzelf (Lahr 1984: 231-232).

106 Cf. Adenauer 1994: 447-450.

107 Adenauer 1994: 449.

108 Cf. Küsters 1982: 143n25 en 26.

- (Q) In een interview met Ernst Friedländer op 13 juli 1953 heeft Adenauer reeds de volgende bekentenis afgelegd: "Bismarck hat von seinem Alptraum der Koalitionen gegen Deutschland gesprochen. Ich habe auch meinen Alptraum. Er heißt 'Potsdam'. Die Gefahr einer gemeinsamen Politik der Großmächte zu Lasten Deutschlands besteht seit 1945 und hat auch nach Gründung der Bundesrepublik weiterbestanden. Die Außenpolitik der Bundesregierung war von jeher darauf gerichtet, aus dieser Gefahrenzone herauszukommen. Denn Deutschland darf nicht zwischen die Mühlsteine geraten. Dann ist es verloren" (cf. Schwarz 1985: 12-13).

109 Cf. Haftendorn 1976: 97.

110 Baring 1974: 152; cf. Krone 1995: 175.

111 Cf. *DKdB*: Band 8, 1997; *Einleitung*: 36.

112 Adenauer geciteerd in Baring 1974: 152.

HOOFDSTUK 4

- 113 Ibid.: 153.
- 114 Brentano geciteerd in Baring 1974: 156.
- 115 Cf. Rhenisch 1999: 90.
- 116 Cf. Küsters 1982: 143-144.
- 117 *BArch: N1254/85 (Nachlass Franz Etzel). Bonn, den 10. Juni 1955. Der Bundesminister für Wirtschaft – der Staatssekretär – (Westrick) an den Vizepräsidenten der Hohen Behörde der EGKS, Herrn Franz Etzel, Luxemburg.*
- 118 *BArch: N1254/85 (Nachlass Franz Etzel). Persönlich! Vertraulich!; 17. Juni 1955 (Etzel) an Herrn Staatssekretär Dr. Ludger Westrick, Bonn.*
- 119 Ibid.; cf. Enders 1997: 152; Wilkens 1999: 120.
- 120 *BArch: N1254/85 (Nachlass Franz Etzel). Persönlich! Vertraulich!; 17. Juni 1955 (Etzel) an Herrn Staatssekretär Professor Dr. Walter Hallstein.* cf. Enders 1997: 152; Hentschel 1996: 230.
- 121 Cf. Wilkens 1999: 119.
- 122 Cf. Küsters 1982: 142-143.
- 123 Cf. *BArch: N1254/8 (Nachlass Franz Etzel). Der Spiegel 22.6.1955*: 22-28; “Europa. Montanuion: Umsteigen in den Bummelzug”.

BIJ HOOFDSTUK 5 (pagina's 134-166)

- 1 *BArch*: N1254/84 (Nachlass Franz Etzel). (*Abschrift*) 6. Juli 1955; (Henle an Westrick) *Zur europäischen Integration*.
- 2 Cf. Gillingham, J. 2003: *European Integration 1950-2003. Superstate or new market economy?* (Cambridge University Press), Cambridge: 42.
- 3 *ACDP*: I-659-070/2 (Nachlass Hans von der Groeben). Bonn, den 6. Juli 1955; *Funktionelle oder horizontale Integration. Konzept des Bundeswirtschaftsministerium*.
- 4 Ibid.
- 5 *ACDP*: I-659-070/2 (Nachlass Hans von der Groeben). Bonn, den 6. Juli 1955; *Betr.: Fortführung der europäischen Integration (AA)*.
- 6 Ibid.
- 7 *DKdB*: Band 8, 1997; 89. Kabinettsitzung am Mittwoch, den 6. Juli 1955: 405-406.
- 8 Ibid.: 406.
- 9 Cf. *BArch*: N1254/84 (Nachlass Franz Etzel). (*Abschrift*) 6. Juli 1955; (Henle an Westrick) *Zur europäischen Integration*.
- 10 Ibid.
- 11 Ibid.
- (A) Henle bepleit een open opstelling tegenover het onontkoombare gegeven dat “die Franzosen für den Einbau zahlreicher Hintertüren sorgen, die ihnen Möglichkeiten eines Ausweichens lassen ... die dann in gleicher Weise natürlich allen Partnern offen stehen” (*BArch*: N1254/84 (Nachlass Franz Etzel). (*Abschrift*) 6. Juli 1955; (Henle an Westrick) *Zur europäischen Integration*).
- 12 *BArch* geciteerd in Wilkens 1999: 120; cf. Enders 1997: 152-153.
- 13 *ACDP*: I-659-070/2 (Nachlass Hans von der Groeben). (*Entwurf*) *Ergebnis der Chefbesprechung unter Vorsitz des Herrn Vizekanzlers Blücher am 7.7.1955, 10 Uhr, im Hause Carstanjen*.
- 14 Ibid.
- 15 Cf. Dumoulin 1999: 510.
- 16 Cf. Von der Groeben 1995: 275.
- 17 Cf. Lieshout 2004: 130.
- 18 Cf. Weilemann 1983: 32; Küsters 1982: 156.
- (B) Ten aanzien van de werkzaamheden komt men overeen dat er in vier onderscheiden commissies besprekingen zullen worden gevoerd betreffende: (1) de gemeenschappelijke markt, (2) klassieke energie, (3) kernenergie en (4) transport. Daarnaast worden er vier subcommissies opgericht, twee ten behoeve van de commissie voor de gemeenschappelijke markt, een betreffende (1) investeringen en (2) een betreffende sociale problemen - en twee ten behoeve van de commissie voor transport, betreffende (1) luchtvaart en (2) telecommunicatie (cf. *HAEU*: MAEF/DE-CE/MAE/CIG1. *Projet de Procès-Verbal de la réunion du Comité des chefs de délégations tenue, le 9 juillet 1955, au Ministère des Affaires Etrangères à Bruxelles*; CM3/1, MAE/SEC 13/4: III. “*Le Comité Intergouvernemental*”).
- 19 Cf. *HAEU*: CM3/1, MAE/SEC 13/4: III. “*Le Comité Intergouvernemental*”.
- 20 Rothschild 1997: 164.
- 21 Cf. *HAEU*: MAEF DE-CE/MAE/CIG15. *Comité Intergouvernemental créé par la Conférence de Messine. Bruxelles, le 18 juillet 1955. Note de la Délégation Française. Objet: Energie atomique*.
- 22 Cf. Ibid. ; Weilemann 1983: 37.
- 23 Cf. Hentschel 1996: 232.

HOOFDSTUK 5

- (C) Erhard voelt zich beledigd, omdat hij wordt afgeschilderd als “kein oder ein schlechter Europäer”. Vooral omdat hij van mening is dat hij “als wohl kaum ein Anderer mit so viel Begeisterung und Hingabe bemüht war, den Protektionismus und falschen Nationalismus in den europäischen Ländern zu überwinden” en vrijhandel en valutakonvertibiliteit na te streven. Erhard weigert zich erbij neer te leggen dat een bepaalde “Kreis” van “Integrationspolitiker” zich een “Unfehlbarheitsdogma” aanmeet en iedereen die niet aan hun normen voldoet als “sündig” aan de schandpaal nagelt. In het lange epistel herhaalt Erhard vervolgens alle inmiddels van hem bekende stokpaardjes, van het primaat van de GATT en de OEES, tot zijn afkeer van iedere vorm van “Dirigismus” (*ACDP: I-172-23/5* (Nachlass Otto Lenz). 21.7.1955; Prof. Dr. Ludwig Erhard, *Bundesminister für Wirtschaft*: “Wer ist ein guter Europäer?”).
- 24 *ACDP: I-172-23/5* (Nachlass Otto Lenz). 21.7.1955; Prof. Dr. Ludwig Erhard, *Bundesminister für Wirtschaft*: “Wer ist ein guter Europäer?”
- 25 Adenauer 1994 [5. Auflage]: 438.
- 26 Cf. Köhler 1997 (II): 314-315.
- 27 Cf. Schwarz 1991 (II): 178.
- 28 Cf. Schwarz, H-P (Hrsg.) 1975: *Handbuch der deutschen Außenpolitik* (R. Piper & Co. Verlag), München, Zürich: 580.
- (D) Adenauer heeft besloten voor de gelegenheid zomervakantie te houden in Mürren bij Interlaken, dat hemelsbreed weliswaar niet ver van Genève verwijderd is, maar door zijn ligging hoog in het *Berner Oberland* zeer moeilijk te bereiken blijkt (cf. Grewe 1979: 228). De bondskanselier wordt door de West-Duitse delegatie, die onder leiding staat van Blankenhorn en Grewe, telefonisch en schriftelijk nauwgezet op de hoogte gehouden van de stand van zaken in de onderhandelingen.
- 29 Cf. Schwarz 1975: 580.
- 30 Cf. *DZDP*: III. Reihe/Band 1, 1961; 23. Juli 1955: *Dierktive der Regierungschefs an die Außenminister*: 213-219.
- 31 Cf. Grewe 1979: 228.
- 32 Cf. Blankenhorn 1980: 223.
- 33 Cf. Schwarz 1991 (II): 196 en 205.
- 34 *Europa-Archiv* geciteerd in Loth, W. 1999: “Deutschland im Kalten Krieg. Strategien und Entscheidungen”, in *Aus Politik und Zeitgeschichte* B39-40/99, 24. September 1999: 11.
- 35 Cf. Blankenhorn 1980: 223; Adenauer 1994 [5. Auflage]: 450.
- 36 Adenauer 1994 [5. Auflage]: 553.
- (E) Tijdens Adenauers reis naar Moskou, van 9 tot 13 september, herstellen de Sovjet-Unie en de Bondsrepubliek Duitsland hun diplomatieke betrekkingen. Gedurende de reis constateert de bondskanselier dat zijn “Vermutungen” voor wat betreft “die sowjetrussische ‘Entspannungspolitik’” duidelijk “bestätigt” worden. De politiek van ontspanning, die sinds enige tijd door de Sovjet-Unie gevoerd wordt, heeft volgens Adenauer “zweifelloos die Wurzel in der Erkenntnis, in der bisherigen Art des Kalten Krieges nicht nur nichts für sich erreicht, sondern im Gegenteil den Westen gestärkt und seinen Zusammenschluß gefördert zu haben”. Bovendien is de Sovjetregering zich er, volgens Adenauer, onderwijl van bewust geworden dat er aan de ‘grote vraagstukken’ betreffende de ontoereikende levensstandaard van de bevolking, de nucleaire wapenwedloop met de Verenigde Staten en de toenemende rivaliteit met China, op geen enkele manier tegelijkertijd prioriteit gegeven kan worden. Na zijn bezoek aan Moskou bestaat er voor de bondskanselier geen twijfel meer over dat de Sovjet-Unie streeft naar een “Atempause in ihren Rüstungsausgaben”. In dat licht acht Adenauer het waarschijnlijk dat de Sovjets “gegenüber den Westen ihre feindselige Haltung ... mildern”. Het zal evenwel ongewis blijven “bis zu welchem Grad und für wie lange” dat het geval zal zijn (Adenauer 1994 [5. Auflage]: 553).

- 37 *ACDP* geciteerd in Schwarz 1991 (II): 228.
- 38 Cf. Schwarz 1991 (II): 229-231.
- 39 Cf. *HAEU*: MAEF/OW 306. 7 septembre 1955, Direction des Affaires Economiques et Financières "Note pour Monsieur Valery – Impressions à la suite de la réunion de Noordwijk".
- 40 Cf. *HAEU*: CM3/1, MAE/SEC 13/4: V. "La Conférence de Noordwijk".
- 41 Spaak 1969 (II): 89.
- 42 Cf. *Ibid.*: 89.
- 43 Cf. Küsters 1982:165-196.
- 44 *Ibid.*: 203.
- 45 *Ibid.*: 160.
- 46 Cf. Weileman 1983: 49-51.
- 47 Cf. *Ibid.*: 54-55.
- 48 Cf. *Ibid.*: 49.
- 49 Cf. Eckert 1990: 320.
- 50 *FRUS*: 1955-57, Volume IV; *Doc. 119 Editorial Note (Memorandum of conversation, by Coburn C. Kidd; Department of State, Secretary's Memoranda of Conversation: Lot 64 D 199)*: 330.
- 51 Cf. Eckert 1990: 320; Weilemann 1983: 46..
- 52 Cf. *DKdB*: Band 8, 1997; 99. Kabinettsitzung am Donnerstag, den 6. Oktober 1955: 553-554.
- 53 Cf. Fisher 1994: 274-275; Helmreich 1991: 394.
- 54 *FRUS*: 1955-57, Volume IV; *Doc. 121, Telegram From the Ambassador in Belgium (Alger) to the Department of State, Brussels, October 21, 1955 - 5 p.m.*: 332n2.
- 55 Cf. *Ibid.*: 332.
- 56 Cf. *FRUS*: 1955 - 1957, Volume IV; *Doc. 123, Telegram From the Acting Secretary of State to the Embassy in Germany, Washington, October 24, 1955 - 12.09 p.m.*: 336-337.
- 57 Cf. Eckert 1990: 321.
- 58 Weilemann 1983: 45-47.
- 59 Schneider geciteerd in Schwarz 1991 (II): 231.
- (F) Tijdens de bewuste vergadering opent Adenauer de beraadslagingen over de Saar met een aanval op de Saarlandse CDU, die tot zijn afgrijzen campagne voert tegen het Saarstatuut: "[e]in Nein an der Saar, meine Damen und Herren, wäre für alle Deutschen ein sehr großes Unglück, es wäre auch für die Frage der Wiedervereinigung sehr ungünstig ... Ich verkenne keineswegs, daß sich an der Saar berechtigter Unmut und Zorn und Groll in den vergangenen Jahren aufgespeichert haben, als Herr Hoffmann als Ministerpräsident sein Unwesen getrieben hat. Ich könnte auch verstehen, wenn sich dieser Groll irgendwie Luft macht. Nur finde ich die Art und Weise, wie er sich Luft macht, eine Dummheit ohnegleichen". Adenauer sluit af met een oproep aan zijn parijgenoten: "[w]ir müssen doch etwas Parteidisziplin halten". Ter toelichting verklaart hij dat hij het "für unmöglich" houdt "daß führende Mitglieder der Partei trotz des Parteausschußbeschlusses gegen den Parteausschuß Front machen und dagegenarbeiten", waarmee hij vooral doelt op de opstelling van de leider van de Saarlandse CDU, Hubert Ney. Saarlander Hellwig dient Adenauer van repliek en wijst erop dat de situatie in het Saarland sinds de ratificatie van de Parijse Akkoorden wezenlijk veranderd is. In het bijzonder het licht dat er blijkt te zitten tussen de in het Saarstatuut vastgelegde opheffing van de sekwestratiemaatregelen en het daadwerkelijke beleid dat de Franse regering dienaangaande voert - ondermeer ten aanzien van de *Röchling-Werke* -, alsmede het machtsmisbruik door Hoffmann, maken dat Hellwig het alleszins te billijken acht dat de Saarlanders - "ich schließe meine Mutter und meine engsten Verwandten nicht aus" - het statuut afwijzen. Het is de grote angst van de bevolking dat "wenn sie von dieser Freiheit zur Entscheidung nicht Gebrauch macht, [sie] diese Freiheit in Zukunft

nicht mehr haben wird”. Hellwig roept vervolgens op tot “irgendeine Stützungsaktion ...”, maar hij kan zijn zin niet afmaken, omdat Adenauer hem in de rede valt met de woorden: “[i]ch denke nicht daran! Solange ich Bundeskanzler bin, wird das nicht geschehen. Das sage ich Ihnen!” (PCDU-B: Band 16, 1990; Nr. 9; Bonn, 30. September 1955: 619-624).

60 PCDU-B: Band 16, 1990; Nr. 9; Bonn, 30. September 1955: 625 en 632.

61 Ibid.: 636-644.

(G) Hoe hoog Adenauer de hele kwestie van de afwijkende (pro-Duitse) koers van de Saarlandse CDU opneemt, blijkt uit zijn oordeel over de openlijke steun van de familie Röchling aan de Saarlandse CDU. De bondskanselier heeft een boekje open gedaan over het akkoord dat hij op 30 april bereikt heeft met Pinay over de afwikkeling van de Röchling-affaire. Naar aanleiding van de overlijdensadvertentie van Hermann Röchling - die op 24 augustus overleden is - heeft Adenauer zich ten overstaan van het bestuur laten gaan: “[i]ch weiß nicht ob Sie die Todesanzeige gelesen haben. Ich weiß nicht ob Sie gelesen haben, daß herr Röchling vertrieben wurde oder daß er fern der Heimat von seinem Werk usw. aus Leben scheiden mußte. Nun meine Damen und Herren mit der Familie Röchling war es so: Drüben im Kanzlerhaus, an dem Tag, als Pinay da war, da hat ... der Vertreter der Familie Röchling, unserem Vertreter, dem Herrn Abs ... erklärt: Wenn Sie jetzt nicht für 200 Millionen DM die Sache kaufen, dann verkauft die Familie Röchling morgen die Sache an die französische Schwerindustrie für 270 Millionen Schweizer Franken. Ich habe das Angebot - hat er gesagt - in der Tasche. Und als Herr Abs ihn gefragt hat, ist das die Absicht der Familie Röchling oder ist das Ihre Absicht, da hat er gesagt, das ist die Absicht der Familie Röchling. Und der ganze Kram ist wert 130 Millionen DM. Von uns hat er erpreßt 70 Millionen und hat gedrängt, am anderen Tage das der französischen Schwerindustrie für 270 Millionen Schweizer Franken zu verkaufen! Und solche Leute sind fern der Heimat und halten große Reden an der Saar usw. Ich bin so empört über diese ganze Vorgänge an der Saar”. Later in de vergadering heeft Hellwig weerwoord geboden tegen deze beweringen van Adenauer: “[d]er Herr Bundesfinanzminister hat mir gesagt, daß der Ertragswert des Werkes überraschend hoch sei und daß er vermutlich bei 220 bis 230 Millionen DM liege”. Waarop Adenauer verbaasd gevraagd heeft, “[w]er hat das gesagt?”, en Hellwig herhaald heeft, “[d]er Bundesfinanzminister! Das ist etwa einen Monat vor den Ferien gewesen”. Adenauer heeft dit discussiepunt afgesloten met de mededeling dat hij navraag zal doen bij minister van Financiën Schäffer, “und bitte frage Sie den Herrn Abs!” (PCDU-B: Band 16, 1990; Nr. 9; Bonn, 30. September 1955: 620-621 en 631). Strauß heeft in geheime gesprekken met Pinay inmiddels vernomen dat de Franse minister van Buitenlandse Zaken “dafür [sei], daß das Saarland wieder zu Deutschland komme” (Strauß 1989: 216). Pinays grootste zorg is dat de rust in Saarland in de aanloop naar het referendum, eind oktober, bewaard blijft. De explosieve sfeer tussen de separatisten en de regering-Hoffmann enerzijds, en de pro-Duitse beweging anderzijds mag in geen geval dusdanig escaleren dat acties van de Franse politie noodzakelijk worden. Dat zou immers gezichtsverlies betekenen voor de Franse democratie. In dit licht heeft Pinay zich, volgens Strauß, bereid verklaard om in te stemmen met het voorstel om in de aanloop naar het referendum tolerantie te betrachten ten aanzien van de verkiezingscampagnes van de verschillende partijen, wat impliceert dat verkiezingscampagnes van pro-Duitse partijen niet verboden worden.

62 Cf. Schwarz 1991 (II): 232.

63 Cf. PCDU-B: Band 16, 1990; Nr. 9; Bonn, 30. September 1955: 624; Kraus 2004.

64 Cf. Kraus 2004: 188; Schwarz 1991(II): 228.

65 Cf. PCDU-B: Band 16, 1990; Nr. 9; Bonn, 30. September 1955: 630.

(H) Ter voorbereiding heeft Lenz voor de bondskanselier een plan uitgewerkt dat wellicht een uitweg biedt om het naderende Saarreferendum, waarvan de verwachte uitkomst steeds duidelijker

tendeert in een afwijzing van het Saarstatuut, voorlopig te kunnen omzeilen. Lenz doet Adenauer de suggestie om de Fransen in Luxemburg een *package-deal* voor te leggen bestaande uit vier componenten: (1) verschuiving van de datum van het referendum, (2) het terugtreden van de regering-Hoffmann, (3) ontbinding van het Saarlandse parlement en nieuwe verkiezingen, en (4) opschorting van het Frans-Saarlandse (economische) verdrag. Op deze manier zouden Adenauer en de Franse regering een mogelijkheid hebben om hun gezicht te redden door aan een afwijzing van het Saarstatuut te ontsnappen. Bovendien kan Adenauer door middel van het voorstel van Lenz tegelijkertijd zijn eigen wens gestand doen om de besprekingen over een definitieve regeling voor de Saar pas te openen nadat er een vrij gekozen Saarlands parlement is. Tijdens het gesprek met Faure en Pinay tast Adenauer voorzichtig af in hoeverre zijn gesprekspartners geporteerd zijn voor een dergelijke bilaterale overeenkomst (cf. Schwarz 1991 (II): 232).

66 Cf. Schwarz 1991 (II): 232-233.

67 Cf. Williams 2000: 434-435; Schwarz 1991 (II): 225.

68 Lahr 1981: 237.

69 Grewe 1979: 206.

70 Cf. Küsters 2001: 747-749; Grewe 1979: 267-268.

71 Cf. Küsters 2001: 753.

72 Cf. Grewe 1979: 269-270; Schwarz 1975: 581; Adenauer 1989 [4. Auflage]: 52-53.

73 Cf. Küsters 2001: 756.

74 Cf. *DzDP*: III. Reihe/Band 1, 1961: 16. November 1955: *Kommunique über den Abschluß der Konferenz der Außenminister*: 718-721.

75 *BArch* geciteerd in Fischer 1994: 277.

(I) Een dag na zijn gesprek met Spaak zal Strauß in de *Technisch-Wissenschaftlicher Beirat der Physikalischen Studiengesellschaft* (PSG) dienaangaande opmerken dat “diese Verhandlungen nicht Sache des AA sein”. Beslissingen met betrekking tot de Brusselse besprekingen kunnen volgens Strauß “nur durch das Bundeskabinett, nicht durch ein Ressort” genomen worden (*PSG* geciteerd in Eckert 1990: 320).

76 *PSG* geciteerd in Eckert 1990: 320.

77 Spaak 1969 (II): 89; cf. Wilkens 1999: 123; Eckert 1990: 320; Soutou 1996: 74.

78 Blankenhorn 1980: 239.

79 *AdG*, Band 2, 2000: 1603.

80 *FRUS*: 1955 - 1957, Volume IV; *Doc. 140, Telegram From the Secretary of State to the Department of State, Paris, December 17, 1955 - 6 p.m.*: 371.

81 Adenauer *Rhöndorfer Ausgabe* 1998: *Briefe 1955 - 1957*; Nr. 47; 5. November 1955 (Bonn): *An den Bundesminister für Wirtschaft, Professor Dr. Ludwig Erhard, Bonn*: 86; Hentschel 1996: 231.

82 Cf. Hentschel 1996: 231-232 en 244; Küsters 1990: 358; Adenauer *Rhöndorfer Ausgabe* 1998: *Briefe 1955 - 1957*; Nr. 82; 19 Dezember 1955 (Bonn): *An den Bundesminister für Wirtschaft, Professor Dr. Ludwig Erhard, Bonn*: 118-119.

83 Cf. *DKdB*, Band 8, 1997; *Sondersitzung am Donnerstag, den 27. Oktober 1955*: 620 en 780.

84 Cf. *ACDP*: I-659-070/3 (Nachlass Hans von der Groeben). *Der Bundesminister des Auswärtigen - Der Bundesminister für Wirtschaft, Bonn, den 9. November 1955; Kabinettsvorlage, Betr.: Stand der Verhandlungen der Brüsseler Vorkonferenz zur Erweiterung der europäischen Integration*.

85 *DKdB*, Band 8, 1997; 107. *Kabinettsitzung am Freitag, den 25. November 1955*: 698-699.

86 *Ibid.*

87 Cf. Wilkens 1999: 121.

88 Cf. Küsters 1982: 205 en 210-211.

HOOFDSTUK 5

- 89 FRUS: 1955-57, Volume IV; *Doc. 135, Letter From the Secretary of State to Foreign Secretary Macmillan*: 362-363.
- 90 Cf. FRUS: 1955-57, Volume IV; *Doc 148, Memorandum From the Director of the International Cooperation Administration (Hollister) to the Secretary of State, Washington, January 13, 1956 "Misunderstandings concerning US Assistance in Peaceful Use of Atomic Energy"*: 393; *Doc 146, Memorandum of a Conversation, Washington, January. 5, 1956*: 387.
- 91 Cf. Helmreich 1991: 390-391.
- 92 FRUS: 1955-57, Volume IV; *Doc 133, Memorandum Prepared in the Office of European Regional Affairs, Washington, December 6, 1955*: 356.
- 93 Ibid.: 358-359.
- 94 FRUS: 1955-57, Volume IV; *Doc 134, Memorandum From the Special Assistant to the Secretary of State for Atomic Energy Affairs (Smith) to the Assistant Secretary of State for European Affairs (Merchant), Washington, December 8, 1955*: 361.
- (J) Op 14 december vergaderen de ministers van Buitenlandse Zaken van de WEU in Parijs. Spaak is ontstemd over de Britse pogingen om de Brusselse besprekingen te frustreren. Gesteund door Beyen is hij hard in de tegenaanval gegaan. Hij beschuldigt de Britten van sabotage door zonder vooroverleg met de WEU-partners in andere internationale gremia een positie uit te dragen die niet in overeenstemming is met het staande beleid van de WEU dat steun betuigt aan de werkzaamheden van het Comité-Spaak (cf. Massigli 1978: 515-516; Adenauer 1994: 257). Na de interventie van Spaak ziet Macmillan zich genoodzaakt tot excuses (cf. Küsters 1982: 213). In de ochtend van 17 december overlegt Monnet met Dulles over de stand van zaken. Monnet signaleert twee problemen voor EURATOM: het Duitse en het Britse probleem. Het eerste is zijns inziens te ondervangen wanneer de Amerikaanse regering aangeeft dat zij "prefers to proceed on the basis of unity instead of bilaterally and could do more for Europe on that basis". Daarop belooft Dulles aan Monnet "that he would give a boost as best he could in his conversation with Brentano" later die dag. Dulles tekent daar overigens bij aan dat "[t]he only German opposition comes from Erhard and the industrialists". Het tweede probleem dat Monnet ziet is minstens even bedreigend voor EURATOM; de Britten "are actively engaged in trying to discourage further progress toward integration". Op dit punt kan Dulles minder concrete toezeggingen doen. Hij kan slechts nogmaals bekrachtigen dat "he would do what he could with Germans and British". Diezelfde dag belt Spaak met Dulles. Ook Spaak uit zijn grote bezorgdheid over het "strong offensive" van Britse zijde (FRUS: 1955-57, Volume IV; *Doc. 138, Memorandum of a Conversation, Paris, December 17, 1955, 9:15 – 9:45 a.m.*: 368; *Doc. 140, Telegram From the Secretary of State to the Department of State, Paris, December 17, 1955*: 370; cf *Doc. 141, Telegram From the Secretary of State to the Department of State, Paris, December 17, 1955 – 9 p.m.*: 370-372).
- 95 FRUS: 1955-57, Volume IV; *Doc 145, Letter From the Special Assistant to the Ambassador in France (Robinson) to the Assistant Secretary of State for Policy Planning (Bowie), Paris, 27 December, 1955*: 379-381.
- 96 Ibid.: 379-386.
- 97 Cf. Winand, P. 1993: *Eisenhower, Kennedy and the United States of Europe* (St. Martin's Press), New York: 89; Helmreich 1991: 396-397 en 399.
- (K) Voordat Faure deze beslissing heeft genomen heeft hij van gedachten gewisseld met Pineau, die net als Pinay na de val Mendès-France een vergeefse poging heeft ondernomen om een regering onder zijn leiding tot stand te brengen. Bij deze gelegenheid vraagt Faure Pineau naar "son sentiment sur cette question: doit-il comme le permet la constitution, dissoudre l'Assemblée, ou est-il préférable de laisser le président de la République désigner un nouveau président du Conseil?" Pineau heeft daarop, naar eigen zeggen, geantwoord dat de ontbinding van het parlement de verantwoordelijkheid van Faure zelf is en dat hij het zich niet aanmeet de

regeringsleider over deze kwestie te adviseren. Faure heeft vervolgens gereageerd met de woorden: “nous allons faire appel au sort”. Faure heeft een muntstuk uit zijn zak gehaald en ter toelichting gezegd: “Face, je dissous; pile, je ne dissous pas” - het was kop (Pineau en Rimbaud 1991: 180-181).

- (L) Faure, die als gevolg van de richtingenstrijd in de *parti radical et radical socialiste* als centrum-rechtse tegenhanger van Mendès-France aan de verkiezingen heeft deelgenomen, lijdt een zware nederlaag. Hij haalt slechts 14 zetels. Zijn coalitiegenoot, de christen-democratische MRP, wordt met 83 zetels onvoldoende groot om een nieuwe centrum-rechtse regering tot stand te brengen. De zogeheten *Ponjadistes* zijn met 52 zetels de verrassing van de verkiezingen. De gaullisten, ten slotte, worden gedecimeerd en blijven slechts met 22 zetels in het parlement vertegenwoordigd.

98 Cf. Rimbaud 1990: 341-343; Pineau en Rimbaud 1991: 183; Küsters 1982: 220n231.

99 Adenauer, K. 1989 [4. Auflage]: *Erinnerungen 1955-1959* (Deutsche Verlags- Anstalt), Stuttgart: 253.

100 Adenauer *Rhöndorfer Ausgabe* 1998: *Briefe 1955-57; Nr. 97; 19. Januar 1956 (Bonn): An alle Bundesminister*: 139-141.

101 Cf. Pineau en Rimbaud 1991: 183 en 187.

- (M) Faure is als dertiende en extra bewindspersoon van de radicaal-socialisten - die gezien de verkiezingsuitslag slechts recht hebben op 12 kabinetsposten, toegetreden tot het kabinet. Tijdens de formatie heeft Mollet Mendès-France telefonisch de vraag voorgelegd: “[c]a ne vous ferait rien que j’en ajoute une treizième?”. Een verbaasde Mendès-France heeft aangegeven daar natuurlijk geen problemen mee te hebben. Daarop heeft Mollet de naam van Maurice Faure laten vallen als staatssecrtris van Europese Zaken. Mendès-France heeft gereageerd met de woorden: “[a]h!, j’ai compris!”, waarmee hij te kennen heeft gegeven dat hij beseft dat Faure wordt aangesteld “pour seconder les aspirations européennes de Guy Mollet” (*HAEU*: INT 601: 41).

102 Cf. Palayret 2001: 123; Bossuat 1995: 28; Weilemann 1983: 69.

103 Marjolin 1986: 279.

104 Cf. Palayret 2001: 123; Riondel 1994: 350-351.

- (N) Mollet is een prominent lid van het ‘Actiecomité voor de Verenigde Staten van Europa’, dat Monnet in oktober 1955 heeft opgericht met als belangrijkste actiepunt de totstandbrenging van EURATOM. Behalve de communisten, de Italiaanse Nenni-socialisten en de gaullisten zijn alle politieke partijen - alsmede alle vakbonden behalve de communistische - uit het Europa van ‘de Zes’ in het Actiecomité vertegenwoordigd. Tijdens zijn constituerende zitting, op 18 januari, heeft het Actiecomité unaniem een resolutie aangenomen waarin wordt aangedrongen op de zo spoedig mogelijke oprichting van een Europese gemeenschap voor kernenergie naar het model van de EGKS (cf. Duchêne 1994: 287; Lieshout 1997: 205). Monnet heeft zich ten doel gesteld de resolutie in de nationale parlementen van de lidstaten van de EGKS in stemming te brengen; parlementaire aannname zou op basis van de brede samenstelling van de Actiecomité gewaarborgd moeten zijn; inclusief de SPD, die dan nog tegen de Europese integratie ageert, omdat het een christen-democratisch project zou zijn. Adenauer heeft Monnet de tip gegeven dat “si vous avez les syndicats, alors vous aurez peut-être les socialistes” (Adenauer geciteerd in Van Helmont 1989: 588). Monnet tracht via de parlementen van de lidstaten van de EGKS de regeringen op voorhand te committeren aan EURATOM om zo de, al dan niet geveinsde, vrees van de regeringen voor een herhaling van het EDG-debacle te ontcrachten. Daarbij legt de resolutie van het Actiecomité alle nadruk op het feit dat het in een Europese atoomgemeenschap uitsluitend moet gaan om het vreedzame gebruik van kernenergie (cf. Fischer 1994: 279-280).

105 Cf. PAAA: B1/155. *Aufzeichnung Auswärtiges Amt über die Besprechung zwischen Herrn Bundesminister des Auswärtigen und Herrn Präsidenten Monnet am 9. Januar 1956, 18.00 –19.00 Uhr*.

HOOFDSTUK 5

- 106 Pineau en Rimbaud 1991 : 194-195.
- 107 HAEU: INT 601: 44.
- 108 Pineau en Rimbaud 1991: 196; cf. 196-197.
- (O) Volgens Pineau moest EURATOM in de strategie die hij samen met Mollet volgde dienst doen als een rookgordijn - “écran de fumée” - voor de gemeenschappelijke markt (Pineau en Rimbaud 1991: 196).
- 109 FRUS: 1955-57, Volume IV; *Doc 152, Telegram From the Ambassador in France (Dillon) to the Department of State, Paris, February 3, 1956 – 2 p.m.*: 401.
- 110 FRUS: 1955-57, Volume IV; *Doc 155, Memorandum of a Conversation, Washington, Feb. 6, 1956*: 406.
- 111 HAEU: JMAS/33 (Jean Monnet American Sources). *Department of State. January 9, 1956. Memorandum for the President. Subject: “European Integration and Atomic Energy” (Dulles)*; FRUS: 1955 - 1957, Volume IV; *Doc 159, Memorandum of a Conversation Between the Secretary of State and Mayer, Washington, February 9, 1956, 4 p.m.*: 413.
- 112 Cf. FRUS: 1955-57, Volume IV; *Doc 149, Memorandum of a Conversation, Washington, January 25, 1956*: 397; *Doc 173, Telegram From the Secretary of State to the Embassy in Belgium, Washington, May 24, 1956*: 443; Winand 1993: 89.
- 113 Cf. FRUS: 1955-57, Volume IV; *Doc 160, Telegram From the Ambassador in Germany (Conant) to the Department of State, Bonn, February 9 1956*: 415n3.
- 114 Cf. FRUS: 1955-57, Volume IV; *Doc 155, Memorandum, Washington, February 6*: 407.
- 115 Cf. PAAA: B1/155. *Der Bundesminister des Auswärtigen. Aufzeichnung über eine Besprechung mit dem französischen Botschafter M. Joxe am 6. Februar 1956.*
- 116 PAAA: B1/155. *Der Bundesminister des Auswärtigen. Bonn, den 7. Februar 1956. Herrn Bundeskanzler Dr. Konrad Adenauer. Bonn. Haus des Bundeskanzlers.*
- 117 PAAA: B1/48. *Fernschreiben (verschlüsselt). 10 Feb. 1956. aus Brüssel an Auswärtig Bonn (Ophüls).*
- 118 DKdB: band 9, 1998; 119. *Kabinettsitzung am Freitag, den 10. Februar 1956*: 188-189.
- 119 Cf. DKdB: band 9, 1998; 119. *Kabinettsitzung am Freitag, den 10. Februar 1956*: 188-189.
- 120 DKdB: band 9, 1998; 119. *Kabinettsitzung am Freitag, den 10. Februar 1956*: 191.
- 121 Cf. Wilkens 1999: 128.
- 122 Cf. HAEU: CM3/1, MAE/SEC 13/4: VI. “*La Conference de Bruxelles*”.
- 123 Cf. PAAA: Abt.2/Band 904/nr.A9020. *Fernschreiben (verschlüsselt) aus Brüssel 12.2.1956 an Auswärtig Bonn – Geheim – v. Brentano.*
- 124 Cf. Bossuat 1996: 305; cf. 300; Guillen 1994: 116 en 121.
- 125 Pineau en Rimbaud 1991: 201; cf. PAAA: Abt.2/Band 904/nr.A9020 – A9021. *Konferenz der Aussenminister – Sekretariat – Brüssel, den 28. Februar 1956; Entwurf des Protokolls der Konferenz der Aussenminister der Mitgliedstaaten der EGKS vom 11. und 12 Februar in Brüssel*: 28-43; HAEU: MAEF/SG I. *Conversation franco-allemande Bruxelles, 11 Fervier 1956.*
- 126 Cf. DKdB: Band 9, 1998; 119. *Kabinettsitzung am Freitag, den 10. Februar 1956*: 188-191.
- 127 PAAA: Abt.2/Band 904/nr.A9020 – A9021. *Konferenz der Aussenminister - Sekretariat - Brüssel, den 28. Februar 1956; Entwurf des Protokolls der Konferenz der Aussenminister der Mitgliedstaaten der EGKS vom 11. und 12 Februar in Brüssel*: 28-43 en *Projet de Proces Verbal*: 27-43; cf. Bossuat 1996: 304.

BIJ HOOFDSTUK 6 (pagina's 167-200)

- 1 Pineau en Rimbaud 1991: 213; Pineau 1976 : 58 ; cf. Lahr 1981: 244.
- 2 Adenauer *Rhöndorfer Ausgabe* 1998: *Briefe 1955-57*; Nr. 82, 19. Dezember 1955 (Bonn): *An der Bundesminister für Wirtschaft, Professor Dr. Ludwig Erhard, Bonn*: 118.
- 3 Cf. Ibid: 118-119.
- 4 *ACDP*: I-659-070/3 (Nachlass Hans von der Groeben). *Bonn, den 3. Januar 1956 – Vorzulegen Herrn Minister über Herrn Staatssekretär; Betr.: Europäische wirtschaftliche Integration.*
- 5 Cf. *ACDP*: I-659-070/3 (Nachlass Hans von der Groeben). *Bonn, den 3. Januar 1956 – Vorzulegen Herrn Minister über Herrn Staatssekretär; Betr.: Europäische wirtschaftliche Integration.*
- 6 Cf. *DKdB*: Band 9, 1998: 120. *Kabinettsitzung am Mittwoch, den 15. Februar 1956*: 202n47.
- 7 Cf. *DKdB*: Band 9, 1998: 120. *Kabinettsitzung am Mittwoch, den 15. Februar 1956*: 200-201.
- 8 Cf. *BDFD*: Band 1, 1997: Nr. 205; *Gesandter Lahr und Botschafter von Maltzan an Staatssekretär des Auswärtigen Amtes Hallstein, Fernschreiben Nr. 106, 21.2.1956, Verschlüsselt*: 655-657.
- 9 *BArch*: N1239/164 (Nachlass Heinrich von Brentano). *Rat der Republik – Französische Republik, Paris, den 28. Februar 1956 – Persönlich; (Pober) an Seiner Exzellenz Herrn v. Brentano, Bundesminister des Auswärtigen der Bundesrepublik Deutschland, Bonn.*
- 10 *BArch*: N1239/164 (Nachlass Heinrich von Brentano). *Bonn, den 3. März 1956, Der Bundesminister des Auswärtigen an Herrn Bundeskanzler Dr. Konrad Adenauer, Bonn.*
- 11 *BArch*: N1239/164 (Nachlass Heinrich von Brentano). *Hans-Joachim Opitz (an Brentano); Luxemburg, den 28. Februar 1956, 6, rue Fort Reinsheim.*
- 12 Ibid.
- 13 *HAEU*: MAEF/SG III. *Conversations franco-allemandes Bonn, 3 Mars 1956.*
- (A) Aan het einde van de besprekingen heeft Adenauer zich genoodzaakt gezien om de nieuwe Franse minister van Buitenlandse Zaken erop te wijzen dat een pro-Europese politiek op dit moment impliceert dat er ten aanzien van het principe-akkoord over de kanalisering van de Moezel - dat Adenauer en Pinay *de facto* reeds op 30 april 1955 bereikt hebben - ook in de nabije toekomst gezwegen dient te worden om in de Bondsrepubliek Duitsland geen slapende honden wakker te maken (cf. *HAEU*: MAEF/SG III. *Conversations franco-allemandes Bonn, 3 Mars 1956*).
- 14 *HAEU*: MAEF/SG III. *Conversations franco-allemandes Bonn, 3 Mars 1956.*
- 15 *AdG*: Band 2, 2000: 1681.
- 16 Cf. *HAEU*: MAEF/SG X en XI. *Conversation franco-allemande Paris, 17 Mars 1956 en Conversation franco-allemande Paris, 27 Mars 1956.*
- 17 Cf. *HAEU*: CM3/1, *MAE/SEC 13/4*: VI. “*La Conference de Bruxelles*”.
- 18 Cf. Dumoulin 1999: 510-511.
- (B) Spaak is mede door zijn zoon, die bij werkzaam is bij de Hoge Autoriteit, attent gemaakt op Von der Groeben. Von der Groeben en Uri worden ondersteund door de Belg Albert Huepperts, die functioneert als de intermediair tussen de redactie-groep in Zuid-Frankrijk en Spaak, en de Italiaan Giulio Guazzugli, die verantwoordelijk is voor de praktische organisatie rond de onderneming (cf. Küsters 1982: 236-237).
- 19 Bossuat 1996: 279.
- 20 *AdG*, Band 2, 2000: 1687.
- (C) Eén dag voor het debat in de Bondsdag heeft Erhard een vertrouwelijke brief ontvangen van Adenauer. In deze brief heeft Adenauer zijn minister van Economische Zaken de mantel uitgeveegd. Adenauer houdt Erhard voor dat hij begin jaren vijftig weliswaar een adequate

HOOFDSTUK 6

economische politiek voerde toen hij zich “gegen die Planwirtschaft” keerde, maar dat hij zich thans niet aan de indruk kan onttrekken dat “die Gefahren, die in einer andauernde Hochkonjunktur liegen ... von Ihrem Ministerium nicht rechtzeitig genug erkannt worden seien” (Adenauer *Rhöndorfer Ausgabe* 1998: *Briefe 1955-57*; Nr. 126; 21 März 1956 (Bonn): *An den Bundesminister für Wirtschaft, Professor Dr. Ludwig Erhard, Bonn*. 170; cf. Hentschel 1996: 250). Zonder verdere toelichting op die bewering stelt de bondskanselier vervolgens dat Erhard minder zou moeten reizen en meer aandacht zou moeten hebben voor de personele bezetting van zijn departement. Erhard neemt ruim drie weken de tijd om de brief van Adenauer op zich te laten inwerken. Op 11 april schrijft hij een lange antwoordbrief. Erhard slaat een zeer verongelijkte toon aan en weerlegt alle punten van kritiek van de bondskanselier. Ten aanzien van het functioneren van departement spreekt hij met klem tegen dat hij zijn ambtenarenapparaat niet in de greep zou hebben en uit hij kritiek op de gewoonte van de bondskanselier om met vertegenwoordigers van bepaalde belangengroepen en andere persoonlijkheden uit de economie te spreken zonder hem erbij te betrekken. En wat het reizen betreft: hij reist eerder te weinig dan te veel om zijn “wirtschaftspolitischen Weltgeltung” uit te buiten. Erhard spreekt zich vervolgens ook uit over de Europese politiek die door de regering gevoerd wordt. Tot groot ongenoegen van de minister past deze in de verwerpelijke traditie van de sectorintegratie. Erhard neemt geen blad voor de mond ten aanzien van Adenauers *Richtlinienbrief*, die hij beoordeelt als een onderdeel van de “monomane Haltung ... die alles das gutheißt, was nur überhaupt ‘europäisch’ verbrämt werden kann ... Ich habe darum auch Ihren ‘Integrationsbefehl’ beklagt”. Twee dagen later beantwoordt Adenauer de brief van Erhard. Adenauer opent zijn brief met de opmerking dat “Sie schlagen in ihrem Antwortbrief zuweilen einen Ton an, den ich nicht mehr von Ihnen angeschlagen sehen möchte”. Op zijn beurt behandelt Adenauer de twistpunten stuk voor stuk. Hij ridiculiseert Erhards overtuiging dat hij zijn ministerie volledig onder controle heeft. Erhards kritiek op de economische raadgevers van de bondskanselier beoordeelt Adenauer als “eine Beeinträchtigung meiner freien Entschlüssen, die mir nicht passt. Ich lasse mich keine Vorschriften machen darüber, mit wem ich sprechen kann”. Ten aanzien van Erhards pleidooi om zelfs meer te reizen dan hij al doet merkt Adenauer op dat het *Auswärtiges Amt* niet “über alle Ihre Reise sehr glücklich gewesen” is. Ten slotte maakt Adenauer korte metten met de kritiek van Erhard op zijn Europese politiek: “[i]hre Ausführungen liegen neben der Sache. Die europäische Integration war das notwendige Sprungbrett für uns, um überhaupt wieder in die Außenpolitik zu kommen ... Ich bin der Auffassung daß wir einen ‘gemeinsamen Markt’ haben müssen. Er wird in Etappen und stückweise kommen müsse. Aber die Erreichung dieses Ziels muß uns immer vor Augen bleiben. Den Ausdruck ‘Integrationsbefehl’ hätten Sie besser unterlassen” (LES geciteerd in Hentschel 1996: 235 en 251-254; cf. Enders 1997: 154).

21 Cf. *AdG*, band 2, 2000: 1686; Küsters 1982: 276.

22 *ACDP*: I-236-029/2 (Nachlass Alfred Müller-Armack). *Alfred Müller-Armack, Köln-Lindenthal, am 30. März 1956 (an) Herrn Staatssekretär Dr. Westrick, Bonn – Duisdorf, Bundeswirtschaftsministerium*.

(D) Müller-Armack ziet zichzelf als een verwant van de heilige Irenaeus, “jenes Apostel, der in früher Zeit zwischen den verhärteten Fronten zu vermitteln suchte” (Müller-Armack 1971: 73; cf. 97-99).

23 *ACDP*: I-236-029/2 (Nachlass Alfred Müller-Armack). *Alfred Müller-Armack, Köln-Lindenthal, am 30. März 1956 (an) Herrn Staatssekretär Dr. Westrick, Bonn – Duisdorf, Bundeswirtschaftsministerium*.

24 *Ministerie van Buitenlandse Zaken (BZ): Comité Intergouvernemental crée par la conférence de Messine; Rapport des Chefs de Délégation aux Ministres des Affaires Etrangères – Bruxelles, 21 avril 1956, secrétariat - MAE 120 f/56 (corrigé)*: 123.

25 Cf. Spaak 1969 (II): 86.

- 26 Cf. *Comité Intergouvernemental créée par la conférence de Messine; Rapport des Chefs de Délégation aux Ministres des Affaires Etrangères – Bruxelles, 21 avril 1956, secrétariat - MAE 120 f/ 56 (corrigé): 122.*
- 27 BZ: *Comité Intergouvernemental créée par la conférence de Messine; Rapport des Chefs de Délégation aux Ministres des Affaires Etrangères – Bruxelles, 21 avril 1956, secrétariat - MAE 120 f/ 56 (corrigé): 25.*
- 28 Cf. Ibid.
- 29 Ibid.
- (E) In het rapport wordt voorgesteld om gedurende de eerste en tweede fase de tarieven voor invoerrechten met 30 procent te verlagen. In de eerste fase dienen de toltarieven gedurende het eerste jaar met 10 procent gereduceerd te worden, en vervolgens in twee periodes van 18 maanden nog eens met twee keer 10 procent. Ook in de tweede fase dienen de toltarieven in totaal met 30 procent gereduceerd te worden. In dit geval echter gedurende twee periodes van 18 maanden met ieder 10% en in het laatste jaar van de tweede fase ook met 10%. In de derde fase van vier jaar dient de laatste 40 procent aan tariefreductie plaats te vinden. Daarbij wordt wel aangetekend dat door gezamenlijke besluiten implementatie en periodisering van de fases eventueel aangepast kunnen worden aan veranderende omstandigheden (cf. BZ: *Comité Intergouvernemental créée par la conférence de Messine; Rapport des Chefs de Délégation aux Ministres des Affaires Etrangères – Bruxelles, 21 avril 1956, secrétariat - MAE 120 f/ 56 (corrigé): 32-33; Küsters 1982: 240).*
- 30 Cf. BZ: *Comité Intergouvernemental créée par la conférence de Messine; Rapport des Chefs de Délégation aux Ministres des Affaires Etrangères – Bruxelles, 21 avril 1956, secrétariat - MAE 120 f/ 56 (corrigé): 32-39; Küsters 1982: 240-241.*
- 31 Cf. Van der Vleuten 2001: 102.
- 32 Cf. Küsters 1982: 247.
- 33 Cf. BZ: *Comité Intergouvernemental créée par la conférence de Messine; Rapport des Chefs de Délégation aux Ministres des Affaires Etrangères – Bruxelles, 21 avril 1956, secrétariat - MAE 120 f/ 56 (corrigé): 57-49 en 96; Küsters 1982: 244 en 246.*
- 34 Snoy et d'Opuers 1989: 115 ; cf. Uri 1991 : 129 ; Bossuat 1996 : 321.
- 35 Noël, E. 1989: "Jean Monnet et la négociation d'EURATOM", in H. Rieben (ed.) *Témoignages à la mémoire de Jean Monnet* (Fondations Jean Monnet pour l'Europe), Lausanne: 373.
- 36 Cf. Bossuat 1996: 317; Riondel, B. 1995: "Maurice Faure et la négociation des Traités de Rome", in Gireault, R. en G. Bossuat (eds.) *Europe brisée Europe retrouvée. Nouvelles réflexions sur l'unité européenne au XXe siècle*, (Publications de la Sorbonne), Paris: 350-351; Palayret 2001: 123.
- 37 Cf. Marjolin 1986: 295.
- 38 DDF: Tome 1 1956, 1988: Nr. 251; 17 Avril 1956, *Note de la Direction générale des Affaires économiques et financières; "Euratom et Marché commun. Commentaire sur le rapport des experts": 610-612.*
- 39 DDF: Tome 1 1956, 1988: Nr. 251; 17 Avril 1956, *Note de la Direction générale des Affaires économiques et financières; "Euratom et Marché commun. Commentaire sur le rapport des experts": 612-613.*
- (F) Hiermee lijkt de *Direction* te refereren aan de plannen voor een "Marché commun eurafricain" die Gaston Defferre, de minister voor Overzeese Gebiedsdelen, gelanceerd heeft na de aanname van de kaderwetgeving betreffende de autonomie van de *Territoires d'Outremer* (TOM) op 23 maart. Het idee van Defferre behelst "l'admission de clauses spéciales liées à leur état de sous-développement" en is eind maart ingebracht in de besprekingen in het Comité-Spaak (*Archives Départementales de l'Aveyron* (Fonds Paul Ramadier) geciteerd in Bossuat 1996: 322; cf. *ACDP: I-236-029/2* (Nachlass Alfred Müller-Armack). *Alfred Müller-Armack, Köln-Lindenthal, am 30. März 1956 (an) Herrn Staatssekretär Dr. Westrick, Bonn, Bundeswirtschaftsministerium).*
- 40 DDF: Tome 1 1956, 1988: Nr. 251; 17 Avril 1956, *Note de la Direction générale des Affaires économiques et financières; "Euratom et Marché commun. Commentaire sur le rapport des experts": 612-613.*

HOOFDSTUK 6

- 41 DDF: Tome 1 1956, 1988: Nr. 265; 21 April 1956, *Note de la Direction générale des Affaires économiques et financières*; “*Marché commun*”: 636-639.
- 42 BArch: N1337/642 (Nachlass Karl Carstens). Bonn, den 13. April 1956; *Aufzeichnung, Betr.: Schlußbericht der Brüsseler Vorkonferenz; hier: Staatssekretärbesprechung am 14.4.1956* (onderstreping in het origineel).
- 43 Cf. ACDP: I-659-076/5 (nachlass Hans von der Groeben). *Notiz über einen Telefonanruf von Herrn Staatssekretär Dr. Westrick aus Genf, am 12.4.56 mittags* en IID 4, Bonn, den 14. April 1956 en Vermerk, Betr.: *Entwurf des Berichts für die Aussenminister vom 8.4.1956, Bezug: Abteilungsleiterbesprechung vom 13.4.1956*.
- 44 BArch: N1337/642 (Nachlass Karl Carstens). *Protokoll der Staatssekretärbesprechung vom 14.4.1956, 10.00 Uhr im Auswärtigen Amt; Betr.: Abschlussbericht der Brüsseler Vorkonferenz für Fortführung und Erweiterung der Europäischen Integration*.
- 45 Cf. Scheinman 1965: 155; BArch: N1337/642 (Nachlass Karl Carstens). (Übersetzung) *Regierungsausschuß eingesetzt von der Konferenz von Messina – der Präsident; Brüssel, den 26. April 1956 16, rue de la Charité; Seiner Exzellenz Herrn H. von Brentano, Bundesminister des Auswärtigen (Bonn)*.
- (G) Gedurende de maand maart hebben de Verenigde Staten bilaterale akkoorden gesloten met Nederland, België en het Verenigd Koninkrijk over samenwerking op het terrein van kernenergie. De Verenigde Staten zijn inmiddels dicht bij een bilateraal akkoord met Frankrijk, Zwitserland en Noorwegen en nog volop in onderhandeling met de Bondsrepubliek Duitsland en Italië (cf. Bossuat 1996: 299-300).
- 46 BArch: N1337/642 (Nachlass Karl Carstens). *Kurzprotokoll der Sitzung der Aussenminister der Montangemeinschaft am 6. Mai 1956 in Paris, Bonn, den 9. Mai (gez. Hädrich)*; PAAA: Abt.2/Band 905/nr.A9036. *Kurzprotokoll der Sitzung der Aussenminister der Montangemeinschaft am 6. Mai 1956 in Paris, Bonn, den 9. Mai (gez. Hädrich)*.
- 47 Prate geciteerd in Bossuat 1996: 317.
- 48 DDF: Tome 1 1956, 1988: Nr. 302; 7 Mai 1956, *Note de la Direction générale des Affaires économiques et financières*; “*Marché commun – Historique de la position française à la conférence de Messine et à la commission permanente de Bruxelles*”: 731n1.
- 49 Cf. Duchêne 1994: 281
- 50 ACDP: I-659-071/1 (Nachlass Hans von der Groeben). *Der Bundesminister des Auswärtigen; Bonn, den... Kabinettsache – An den Herrn Staatssekretär des Bundeskanzleramtes, Bonn; Betr.: Bericht der Delegationsleiter des Brüsseler Regierungsausschusses an die Aussenminister vom 21. April d.J. – Kabinettsvorlage*.
- 51 Cf. Ibid.; DKdB: Band 9, 1998: 133. *Kabinettsitzung am Mittwoch, den 9. Mai 1956*: 349n55.
- 52 Ibid.
- 53 ACDP: I-659-071/1 (Nachlass Hans von der Groeben). *Unterabteilung IA / Unterabteilung IID; Bonn, den 8. Mai 1956 – Vorzulegen a) Herrn Minister, b) Herrn Staatssekretär*.
- 54 DKdB: Band 9, 1998: 133. *Kabinettsitzung am Mittwoch, den 9. Mai 1956*: 349-350.
- (H) Küsters beweert ten aanzien van het bewuste kabinetsberaad dat “[es] [n]ur mit Unterstützung Adenauers ... dem Auswärtiges Amt [gelang], das Mandat des Kabinetts zum Beschluß über die Aufnahme von Regierungsverhandlungen auf der Außenminister-Konferenz in Venedig Ende Mai zu erreichen” (Küsters 1995: 96; cf. 1990: 360; 1983: 660; 1982: 259-260; Enders 1997: 154). Deze bewering wordt niet ondersteund door het verslag van het betreffende kabinetsberaad in DKdB, ook zijn er geen andere bronnen die deze bewering staven. Wel tekent Von der Groeben in zijn memoires op dat hij naar aanleiding van de presentatie van het Rapport-Spaak “von Bundeskanzler Konrad Adenauer zum Vortrag vor den im Kabinett versammelten Ministern eingeladen [wurde]. Es war selten, daß ein hoher Beamte im Kabinett vortragen durfte” (Von

der Groeben 1995: 278). Alvorens het citaat te vervolgen dient opgemerkt te worden dat uit geen van de lijsten van aanwezigen bij de kabinetszittingen uit het voorjaar van 1956 zoals weergegeven in *DKdB* blijkt dat Von der Groeben bij een kabinetszitting aanwezig is geweest; uit deze lijsten blijkt wel dat hoge ambtenaren als Grewe en Ophüls regelmatig aan kabinetszittingen deelnamen. Aangezien Von der Groeben zijn optreden “im Kabinett” situeert voorafgaand aan de conferentie van Venetië heeft hij het vermoedelijk over een bijeenkomst van een onderraad van de ministerraad rondom de kabinetszitting van 9 mei (cf. Von der Groeben 1995: 278-279). In zijn memoires vervolgt Von der Groeben zijn relaas van de bewuste bijeenkomst met de opmerking dat minister Erhard zich liet vertegenwoordigen door staatssecratrijs Westrick. Voorts doet hij verslag van een discussie naar aanleiding van zijn presentatie: “[d]ann nahm der Staatssekretär des Bundeslandwirtschaftsministerium Herr Sonnemann das Wort und sagte: ‘Herr Bundeskanzler, wir haben uns bemüht, in vielen Jahren die deutsche Landwirtschaft auf eine gute Grundlage zu stellen und da kommt nun Herr von der Groeben und stellt alles in Frage’. Adenauer sagte: ‘Aber Herr Sonnemann, so schlimm ist es doch nicht, es ist doch nur ein Bericht’. Sonnemann antwortete: ‘Aber Herr Bundeskanzler, so ein Bericht kann doch die spätere Entwicklung vorwegnehmen’. ‘Wir sind nicht daran gebunden’ antwortete Adenauer ‘und Sie haben ja noch alle Möglichkeiten Ihre Einwände vorzubringen’. Dann fragte Adenauer mich ...: ‘Herr von der Groeben, sind wir gebunden oder nicht gebunden?’ Ich sagte: ‘Natürlich ist die Bundesregierung nicht gebunden, Herr Bundeskanzler’. ‘Sehen Sie, Herr Sonnemann’” (Von der Groeben 1995: 278-279).

- (I) Tijdens de lunch voert Strauß een gesprek over Europese integratie met de directeur van het OERA. Gedurende de conversatie doet Strauß op persoonlijke titel vergaande uitspraken. Hij verklaart dat “if any attempts were made in Germany to proceed with EURATOM separatly from the common market, he would immediately leave the Cabinet” en voegt daaraan toe dat hij niet de enige zal zijn die in dat geval zijn consequenties zal trekken; de regering Adenauer zal dan ten val komen. Opnieuw vraagt hij aandacht voor het feit dat hij “no clear view” heeft van de Amerikaanse positie inzake EURATOM en spreekt hij de verwachting uit dat EURATOM niet zal bijdragen tot de Europese integratie (FRUS: 1955-57, Volume IV; *Doc 171, Memorandum of a Conversation Between the Director of the Office of European Regional Affairs (Timmons) and the German Minister of Atomic Affairs (Strauss), Washington, May 14, 1956: 437-438*).
- 55 FRUS: 1955-57, Volume IV; *Doc 170, Memorandum of a Conversation, Department of State, Washington, May 14, 1956; “Meeting with Franz Josef Strauss, German Minister for Atomic Affairs: 435-436; Doc 172, Memorandum of a Conversation, Department of State, Washington, May 14, 1956: 441*.
- 56 Cf. FRUS: 1955-57, Volume IV; *Doc 168, Memorandum of a Conversation, Paris, April 28, 1956: 432-33*.
- 57 FRUS: 1955-57, Volume IV; *Doc 172, Memorandum of a Conversation, Department of State, Washington, May 14, 1956: 441n3; cf. Eckert 1990: 326*.
- 58 Cf. PAAA: B1/155. *Aufzeichnung. Erster Teil der Besprechungen zwischen dem Bundeskanzler, dem Bundesauszenminister und dem Staatssekretär einerseits, Ministerpräsident Guy Mollet, Auszenminister Pineau und Staatssekretär Faure andererseits; HAEU: MAEF/SG XXI. Compte rendu; tenue le 4 Juin 1956. Conversations entre MM. Mollet, Pineau, Adenauer et von Brentano*.
- 59 Cf. HAEU: MAEF/SG XV. *Conversation franco-allemande Mollet – Pineau – von Brentano; Paris, 3 Mai 1956*.
- (J) Ten aanzien van de kanalisering van de Moezel heeft de West-Duitse regering de principe-afpraak tussen Pinay en Adenauer - die in het voorjaar nog eens bevestigd is tegenover Pineau - gestand gedaan door “hypothetisch die Eröffnung von Verhandlungen” in overweging te nemen “um keine Zweifel darüber bestehen zu lassen, daß eine grundsätzliche Einigung nicht an der

HOOFDSTUK 6

- Haltung der Bundesregierung scheitern werde” (PAAA: B1/155. *Aufzeichnung. Über die Besprechung zwischen dem Herrn Bundesminister des Auswärtigen Dr. Von Brentano und den französischen Ministerpräsidenten Guy Mollet, im Hôtel de Matignon am 3. Mai 1956*).
- 60 PAAA: B1/155. *Aufzeichnung. Über die Besprechung zwischen dem Herrn Bundesminister des Auswärtigen Dr. Von Brentano und den französischen Ministerpräsidenten Guy Mollet, im Hôtel de Matignon am 3. Mai 1956*.
- 61 PAAA: B1/155. *Aufzeichnung. Am 14. Mai empfing der Herr Bundeskanzler im Palais Schaumburg den französischen Botschafter Monsieur Joxe zu einer Unterredung, an der auch Staatssekretär Professor Hallstein teilnahm*.
- 62 Ibid.
- 63 HAEU: MAEF/SG XVIII. *Télégramme. Affaires Étrangères. Direction Générale Politique. Moscou No 1733/35. Pour Monsieur Pineau*.
- 64 Cf. Ibid.
- 65 Ibid.
- 66 Pineau en Rimbaud 1991: 206-207.
- 67 Cf. Rothschild 1997: 167.
- 68 Pineau en Rimbaud 1991: 207-208; cf. FRUS: 1955 - 1957, Volume IV; *Doc 173, Telegram From the Secretary of State to the Embassy in Belgium*: 443-444.
- 69 ACDP: I-659-071/1 (Nachlass Hans von der Groeben). *26. Mai, (Erhard an) den Bundesminister des Auswärtigen Herrn Dr. Von Brentano, Bonn; Du/ Herrn Hallstein*.
- 70 Cf. Snoy et d’Oppuers 1989: 115; Dumoulin 1999: 514; Von der Groeben 1995: 279; Küsters 1982: 261.
- 71 PAAA: Abt.2/Band 906/nr.A9025 – nr.A9026. *Conférence des Ministres des Affaires Etrangères – Secretariat; Luxembourg, le 8 juin 1956, Projet de Proces – Verbal de la Conférence de Ministres des Affaires Etrangères des Etats membres de la CECA tenue à Venise les 29 et 30 mai 1956: 4*.
- 72 Ibid.: 5.
- 73 Pineau en Rimbaud 1991 : 211.
- 74 Cf. HAEU: MAEF/OW/306, *Paris, le 13 Juin 1956. Note. Résultat de la conférence de Venise*; cf. PAAA: Abt.2/Band 905/nr.A9037. *Telegramm (verschlüsselt) 30.5.1956, aus Mailand an Auswärtig Bonn (Hallstein)*.
- 75 PAAA: Abt.2/Band 906/nr.A9025 – nr.A9026. *Conférence des Ministres des Affaires Etrangères – Secretariat; Luxembourg, le 8 juin 1956, Projet de Proces – Verbal de la Conférence de Ministres des Affaires Etrangères des Etats membres de la CECA tenue à Venise les 29 et 30 mai 1956: 8*.
- 76 Cf. HAEU: CM3/1; MAE/SEC 13/4: VII, “*La Conférence de Venise*”.
- (K) Naar aanleiding van Hallsteins interventie schat men na afloop van de conferentie in de *Quai d’Orsay* in dat “le Gouvernement allemand ne semble pas faire de l’établissement d’une parité en matière militaire la condition de son entrée dans EURATOM” (HAEU: MAEF/OW/306, *Paris, le 13 Juin 1956. Note. Résultat de la conférence de Venise*; cf. PAAA: Abt.2/Band 905/nr.A9037. *Telegramm (verschlüsselt) 30.5.1956, aus Mailand an Auswärtig Bonn (Hallstein)*).
- 77 HAEU: MAEF/OW/306, *Paris, le 13 Juin 1956. Note. Résultat de la conférence de Venise*; cf. Weilemann 1983: 101; Küsters 1982: 276.
- 78 Snoy et d’Oppuers 1989: 115; Lahr 1981: 242; Pineau en Rimbaud 1991: 210; cf. Beyen 1968: 243.
- 79 Spaak geciteerd in Dumoulin 1999: 514.
- 80 HAEU: MAEF/OW/306, *Paris, le 13 Juin 1956. Note. Résultat de la conférence de Venise*; PAAA: Abt.2/Band 905/nr.A9036. *(Fernschreiben) 1.6.1956 aus Paris an Auswärtig Bonn (Maltzan)*.
- 81 Lahr 1981: 242.

- 82 BDFD: Band 1, 1997; Nr. 206, *Gesandter Jansen an Auswärtiges Amt*, 206-00 I Nr. 2098/56, 27.4.2956; *Betr.: Deutsch-französische Beziehungen, insbesondere Saarfrage*: 657.
- 83 Lahr 1981: 243.
- (L) De zes bewindslieden trekken zich terug en vergaderen de hele dag achter gesloten deuren. De eerste zitting gaat verloren aan een gesprek naar aanleiding van het verslag van Mollet en Pineau over hun reis naar de Sovjet-Unie. Mollet licht toe welke overwegingen van de Sovjetregering ten grondslag liggen aan de categorische afwijzing van een Duitse hereniging. Volgens het verslag van het *Auswärtiges Amt* citeert de Franse regeringsleider Chroestsjov in dat verband als volgt: “[e]s sei besser für die Sowjet-Union, 18 Millionen Deutsche auf ihrer Seite zu haben, als 70 Millionen gegen sich, selbst wenn diese im günstigsten Falle neutralisiert seien”. Adenauer verbindt daaraan de conclusie dat de Sovjet-Unie “nicht einmal um den Preis der Neutralisierung” bereid is “den Menschen der von ihr besetzten Zone Deutschlands die Freiheit wiederzugeben”. Volgens de bondskanselier is het “absurd zu glauben, daß die Sowjets ... dies der Bundesregierung allein zubilligen würden”. Mollet rondt de eerste sessie af met de opmerking dat “die französische Regierung ... sich vollkommen klar [sei] über das russische Spiel gegenüber Frankreich und Deutschland. Deutschland und Frankreich seien gleich bedroht und würden gleichmäßig hofiert”. Adenauer bedankt Mollet voor zijn verslag en zijn stellingnames, “besonderes für die Bereitschaft, die europäische Integration fortzusetzen” (PAAA: B1/155. *Aufzeichnung. Erster Teil der Besprechungen zwischen dem Bundeskanzler, dem Bundesausenminister und dem Staatssekretär einerseits, Ministerpräsident Guy Mollet, Aussenminister Pineau und Staatssekretär Faure andererseits*; HAEU: MAEF/SG XXI. *Compte rendu; tenue le 4 Juin 1956. Conversations entre MM. Mollet, Pineau, Adenauer et von Brentano*; Adenauer 1989 [4. Auflage]: 132; Schwarz 1981: 343).
- 84 Pineau en Rimbaud 1991: 213; Pineau 1976 : 58 ; cf. Lahr 1981: 244.
- (M) Buiten de conferentiezaal is echter niemand op de hoogte van de concessies van de bondskanselier inzake de exploitatie van het Warndt-bekken. Wanneer de avond valt wordt Lahr naar eigen zeggen overdonderd door Hallstein, die in grote haast de conferentiezaal uitkomt en hem het volgende meedeelt: “[w]ir sind da drin fertig; es fehlt nur noch das Protokoll, das Faure und ich machen sollen”. Hallstein legt snel aan Lahr uit dat hij niet langer kan blijven omdat hij een rede moet houden in Frankfurt. Hij draagt Lahr op de besluiten in samenwerking met de Franse staatssecretaris op schrift te stellen. Als Lahr vraagt of het feit dat hij niets van de besprekingen heeft meegekregen geen bezwaar vormt, doet Hallstein summier verslag van hetgeen volgens hem overeengekomen is en vertrekt. Lahr en Faure zetten zich aan de formulering van de conclusies, maar “schon nach zwei Minuten” blijkt volgens Lahr dat “sein Ergebnis und das meinige keineswegs die gleichen waren”. Adenauer is inmiddels ook vertrokken. Hij dineert bij de Etzels. Mollet, Pineau en Brentano wachten met toenemend ongeduld op de resultaten van de bespreking tussen Lahr en Faure, en informeren voortdurend naar het document met de conclusies. Wanneer steeds duidelijker aan het licht komt dat het Lahr en Faure niet lukt om een overeenkomst op schrift te stellen, barst Mollet in woede uit. Hij verklaart dat de Franse regering de conferentie als mislukt beschouwt. Mocht de bondskanselier nog verandering in deze stand van zaken willen brengen dan dient de West-Duitse delegatie zich te vervoegeen op de Franse ambassade. Brentano en Lahr begeven zich naar Etzels villa om Adenauer van de crisissituatie op de hoogte te brengen. Adenauer blijkt echter in het geheel niet onder de indruk van de onheilstijdingen. Hij beperkt zich tot een gebod aan zijn minister van Buitenlandse Zaken - “[n]a, Herr von Brentano, dann bringen Sie das mal wieder in Ordnung!” - en dineert rustig verder (Lahr 1981: 244). Lahr krijgt de opdracht om een nieuw voorstel te formuleren. Om elf uur melden Brentano en Lahr zich bij de Franse ambassade en begint de verlenging van de

HOOFDSTUK 6

conferentie, die om drie uur 's nachts toch nog succesvol wordt afgerond (cf. Lahr 1981: 244-245).

85 *AdG*: Band 2, 2000: 1730.

(N) Ter compensatie van de voorziene beëindiging van het pachtverdrag verplicht de Bondsrepubliek Duitsland zich gedurende vijf jaar tot leveringen van 1,2 miljoen ton kolen per jaar aan de Lotharingse kolenindustrie “à un prix égal à celui auquel leur serait revenu ce charbon dans l’hypothèse du maintien de l’amodiation”. Daarnaast is men overeen gekomen dat de pachtverdragen voor de mijnschachten Merlebach-Cuvulette en Sainte-Fontaine, in het Zuiden van de Warndt, na een periode van vijf jaar beperkt zullen worden (met betrekking tot de diepte van de kolenwinning), met dien verstande dat Frankrijk in de gelegenheid gesteld zal worden “d’extraire au total 46 millions de tonnes de ces deux zones”. Ten slotte heeft men zich verenigd op de formule dat de mijnen die in Saarländse handen zullen (terug)komen, zullen worden teruggekocht voor ‘een rechtvaardige prijs’ (*BDFD*: Band 2, 1997: Nr. 81, *Regierung der Französischen Republik und Regierung der Bundesrepublik Deutschland, Direktive der Minister*, 5.6.1956: 299).

(O) De compromistekst luidt: “La République fédérale contribuera pour une somme de 300 millions de D.M. à la canalisation de la Moselle .... Les deux délégations sont d’accord pour donner à la France toute garantie contre une manipulation arbitraire du rapport existant actuellement entre les péages ... qui s’inspire de la proposition française ou qui donne à la France des garanties équivalentes. Toute contestation éventuelle sur l’application du système de variation serait soumise à arbitrage” (*BDFD*: Band 2, 1997: Nr. 81, *Regierung der Französischen Republik und Regierung der Bundesrepublik Deutschland, Direktive der Minister*, 5.6.1956: 299).

86 *PAAA*: B1/155. *Paris, den 13 Juli 1956 Hotel Royal Monceau. An das Auswärtiges Amt Bonn. Betr.: Fortgang der Saarverhandlungen. Gez. Lahr.*

87 *Adenauer* 1994 [5. Auflage]: 368-369.

88 *PAAA*: Abt.2/Band 905/nr.A9037. *Das Handelsblatt vom 6. Juni 1956.*

89 Cf. *DKdB*: Band 9, 1998: 137. *Kabinettsitzung am Mittwoch, den 6. Juni 1956*: 392.

90 *Ibid.*; cf. *Enders* 1997: 154.

91 Cf. *DKdB*: Band 9, 1998: 141. *Kabinettsitzung am Dienstag, den 26. Juni 1956*: 449; *DKdB*: Band 9, 1998: 142. *Kabinettsitzung am Mittwoch, den 4. Juli 1956*: 457.

92 Cf. *Hentschel* 1996: 279.

93 Cf. *Von der Groeben* 1995: 279.

94 *Archiv des Deutschen Liberalismus (ADL)* (Nachlass Thomas Dehler) geciteerd in *Schwarz* 1991 (II): 251.

95 *AdG*: Band 2, 2000: 1646.

96 Cf. *DKdB*: Band 9, 1998: Einleitung: 17-19; *Schwarz* 1991: 251-264.

97 Cf. *Schwarz* 1991 (II): 272.

98 *BArch*: N1254/84 (Nachlass Franz Etzel). *Bundesrepublik Deutschland – Der Bundeskanzler; Bonn, den 30. Juni 1956, An Vizepräsidenten der Hohen Behörde, Herrn Etzel, Luxemburg.*

99 Cf. *Enders* 1997: 155; *Hentschel* 1996: 272; *Küsters* 1982: 273n6; *BArch*: N1254/9 (Nachlass Franz Etzel). *Die Welt*, 27.6.1956 “Soll Etzel Vizekanzler werden?”.

100 *LES* geciteerd in *Hentschel* 1996: 272.

101 Cf. *HAEU*: MK4. *M. Kohnstamm “Maison Rouge” 1, Route de Luxembourg Béréldange, Luxembourg, August 11, 1956 (to) Mr. Stanley Cleveland, State Department, Washington D.C.*

102 Cf. *Enders* 1997: 155.

103 Cf. *Carstens* 1980: 7-8; *Küsters* 1982: 275.

- 104 *ACDP: I-659-071/1* (Nachlass Hans von der Groeben). *Entwurf, Bonn, den 22. Juni 1956; Vorzulegen a) Herrn Minister, b) Herrn Staatssekretär, etc.*
- 105 Cf. Küsters 1982: 277-278.
- 106 Cf. Snoy et d'Oppuers 1989: 117.
- 107 Cf. *PA44: B1/48. 14.6.56. Herrn LR I Limbourg.*
- 108 *Archives de Quai d'Orsay* geciteerd in Guillen 1989: 518.
- 109 Helmreich 1991: 402.
- 110 Cf. Helmreich 1991: 402.
- 111 Cf. Palayret 2001: 128.
- 112 Cf. Küsters 1982: 296.
- (P) Pineau stemt er mee in dat Frankrijk zich, in tegenstelling tot het voorstel in het Rapport-Spaak, het recht van nationale vertegenwoordiging bij het Internationale Atoomagentschap zal voorbehouden (en dit aldus niet zal overdragen aan EURATOM) en dat de institutionele structuur van EURATOM niet zal worden ondergebracht in de bestaande instituties van de EGKS - Algemene Vergadering en Hof van Justitie (cf. Palayret 2001: 129).
- 113 Cf. Wilkens 1999: 129; Eckert 1990: 327.
- 114 Cf. Helmreich 1991: 402; Winand 1993: 98; Wilkens 1999: 129; Eckert 1990: 327.
- 115 Marjolin 1986: 286; cf. Van der Vleuten 2001: 104.
- 116 Marjolin 1986: 283-286.
- 117 *ACDP: I-659-073/3* (Nachlass Hans von der Groeben). *Kurzprotokoll über die Ressortbesprechung vom 3. Juli 1956 im Auswärtigen Amt.*
- 118 Cf. Van der Vleuten 2001: 104-105; Müller-Armack 1971: 115.
- 119 *FRUS: 1955-57, Volume IV; Doc 180, Circular Airgram From Secretary of State to Certain Diplomatic Missions; Subject: Common Market Negotiations. The following is for guidance of the addressee posts in connection with the Brussels negotiations on the common market; Washington, July 13, 1956: 451.*
- 120 *FRUS: 1955-57, Volume IV; Doc 181, Memorandum of a Conversation, Paris, July 14, 1956; Subject: European Integration: 453-454.*
- 121 Adenauer 1989 [4. Auflage]: 200.
- 122 Cf. Kelleher, C. 1975: *Germany & the politics of nuclear weapons*, (Columbia University Press), New York, London: 43; cf. Haftendorn 1986: 158-159.
- 123 Adenauer 1989 [4. Auflage]: 200
- 124 *DKdB: Band 9, 1998: 144. Kabinettsitzung am Freitag, den 20. Juli 1956: 487.*
- 125 Geciteerd in Schwarz 1989 in: *VfZ: 579.*
- 126 Cf. Lappenküper 2001: 1163.

BIJ HOOFDSTUK 7 (pagina's 201-237)

- 1 PAAA: Abt.2/Band 907/nr.A9028. *Fernschreiben aus Washington (Krekeler) an Auswärtig Bonn; 30.10.1956.*
- 2 Cf. HAEU: MAEF/SG. *Proces-Verbal de l'entretien du 6 novembre 1956 entre le President Guy Mollet et le Chancelier Adenauer.*
- 3 ACDP: I-659-071/2 (Nachlass Hans von der Groeben). *Auswärtiges Amt, Bonn, den 3. August 1956; Kurzprotokoll über die Ressortbesprechung vom 27.7.1956 im Auswärtigen Amt; cf. HAEU: CM3/NEGO. Conférence Intergouvernementale pour le Marché commun et l'Euratom – Secrétariat; Bruxelles, le 28 juillet 1956, Proces – Verbal de la réunion du Comité des chefs de délégation tenue à Bruxelles le 26 juillet 1956.*
- 4 Ibid.
- (A) Ophüls geeft vervolgens een toelichting op de besluiten die de delegatieleiders hebben genomen ten aanzien van de werkzaamheden na het zomerreces. De delegaties zullen iedere week op maandagmiddag en dinsdagochtend vergaderen in de commissies voor de gemeenschappelijke markt en EURATOM. Op dinsdagmiddag zijn er geen zittingen en is er tijd voor interne beraadslagingen. De gehele woensdag zal wekelijks gewijd zijn aan de bijeenkomsten van de diverse subcommissies en werkgroepen, terwijl de donderdag in beslag genomen zal worden door het overleg van de delegatieleiders. In het weekend kunnen de delegatieleiders dan rapporteren aan hun regeringen (cf. ACDP: I-659-071/2 (Nachlass Hans von der Groeben). *Auswärtiges Amt, Bonn, den 3. August 1956; Kurzprotokoll über die Ressortbesprechung vom 27.7.1956 im Auswärtigen Amt; Küsters 1982: 278; HAEU: CM3/NEGO. Conférence Intergouvernementale pour le Marché commun et l'Euratom – Secrétariat; Bruxelles, le 28 juillet 1956, Proces – Verbal de la réunion du Comité des chefs de délégation tenue à Bruxelles le 26 juillet 1956).*
- 5 BZ: *Comité Intergouvernemental crée par la conférence de Messine; Rapport des Chefs de Délégation aux Ministres des Affaires Etrangères – Bruxelles, 21 avril 1956, secrétariat - MAE 120 f/ 56 (corrigé): 65.*
- 6 ACDP: I-659-071/2 (Nachlass Hans von der Groeben). *Auswärtiges Amt, Bonn, den 3. August 1956; Kurzprotokoll über die Ressortbesprechung vom 27.7.1956 im Auswärtigen Amt.*
- (B) Müller-Armack gebruikt het zomerreces voor de uitwerking van een alternatief plan voor een Europese gemeenschappelijke markt. Het plan dat Müller-Armack op 30 augustus binnen het ministerie van Economische Zaken presenteert, blijkt dichterbij de conclusies van het Rapport-Spaak te liggen dan bij de Britse voorstellen voor een vrijhandelszone in het kader van OEEC. Müller-Armack heeft zich weliswaar ten doel gesteld de verdragsonderhandelingen over de gemeenschappelijke markt met zijn plan te beïnvloeden, maar hij is er niet op uit deze te frustreren. In wezen behelst het plan van Müller-Armack een intergouvernementele variant op de institutionele structuur zoals voorgesteld in het Rapport-Spaak. Ten aanzien van het vraagstuk van de 'harmonisatie' introduceert Müller-Armack het "progressives Prinzip". Dat impliceert een Europa van meerdere snelheden, zodat de lidstaten die op de betreffende terreinen snel resultaten boeken niet afhankelijk zijn van lidstaten die minder snel vooruitgang verwezenlijken, en andersom. Na lezing van Müller-Armacks stuk laat Erhard het kabinet medio september weten dat hij op afzienbare termijn nieuwe ideeën met betrekking tot de Europese economische integratie zal presenteren (cf. Hentschel 1996: 280-281). Op 25 september ontvangt de bondskanselier een lange brief waarin Erhard zijn positie toelicht (zie paragraaf 7.2).
- 7 ACDP: I-659-071/2 (Nachlass Hans von der Groeben). *Auswärtiges Amt, Bonn, den 3. August 1956; Kurzprotokoll über die Ressortbesprechung vom 27.7.1956 im Auswärtigen Amt.*

- 8 HAEU: MK4 (Max Kohnstamm 1952-69). *Luxembourg, August 11, 1956, M. Kohnstamm "Maison Rouge" 1 (to) Mr. Stanley Cleveland, State Department, Washington D.C.*
- (C) De notitie die Kohnstamm heeft opgesteld voor Etzel vormt de basis voor een uitgebreide Duitstalige beschouwing van Kohnstamm, die begin september in *Bundeskanzleramt* circuleert. Ook dit stuk begint met een verwijzing naar de Suez-crisis: "[d]ie Geschehnisse dieses Sommers haben aufs Neue klar gezeigt, dass ein geteiltes Europa nicht mehr im Stande ist, seinen Platz in der Welt aufrecht zu erhalten" (*BArch*: B136/30100/6203 (Aktenbestand BKA). 3. September 1956; M. Kohnstamm, "die Geschehnisse dieses Sommers"). Dan volgt een wat uitgebreidere versie van de Kohnstamms eerdere notitie.
- 9 HAEU: MK4 (Max Kohnstamm 1952-69). *Notiz für Herrn Etzel für unser Gespräch über EURATOM und Gemeinsamer Markt. Luxemburg, den 16. August 1956.*
- 10 Cf. Ibid.
- (D) Kohnstamm meldt dat hij vernomen heeft dat het *Junktim* in West-Duitse kabinetskringen louter als een tactisch middel beschouwd wordt dat Bonn de ruimte verschaft "wenigstens noch sechs Monate zu verhandeln bevor man zustimmen würde die zwei Verträge voneinander zu trennen". Kohnstamm stelt dat "[d]er Vertrag über den Gemeinsamen Markt ... mit dem besten Willen nicht in den nächsten Monaten abgeschlossen" kann worden en benadrukt tegenover Etzel dat "[d]er Abschluss des EURATOMvertrages ... jedoch nicht hinausgeschoben werden [darf] um ein Junktim zwischen beiden zustande zu bringen". Ten aanzien van het eigendomsrecht wijst Kohnstamm erop dat voor de bilaterale verdragen tussen West-Europese staten en de Verenigde Staten geldt dat de Amerikaanse regering daarin, in ruil voor beperkte leveringen van verrijkt uranium ten behoeve van vreedzaam gebruik, heeft laten vastleggen dat "die Regierungen dieser Länder das Eigentumsrecht über das angereicherte Material von den Vereinigten Staaten übernehmen und beibehalten". Bovendien is verdragsrechtelijk "noch eine von der amerikanischen Regierung durch amerikanische Inspektoren ausgeführte Kontrolle" voorzien. Kohnstamm benadrukt dat "[a]ußer der Bundesregierung" alle delegaties in Brussel dit systeem ook voor EURATOM wensen in te voeren, "weil man wahrscheinlich nur in diesem Falle die Amerikaner dazu wird bewegen können eine EURATOMkontrolle, anstatt einer amerikanischen Kontrolle, über das von Amerika gelieferte angereicherte Material anzuerkennen". Voor het handelsmonopolie voor splijtstoffen geldt in grote lijnen hetzelfde: "[m]it Ausnahme der Delegation der Bundesregierung stehen die Delegationen auf dem Standpunkt dass man auch hier das Amerikanische System nachahmen müsste". Dat betekent *in concreto* dat "alles angereicherte Material ... von der Kommission" betrokken dient te worden (*HAEU*: MK4. *Notiz für Herrn Etzel für unser Gespräch über Euratom und Gemeinsamer Markt. Luxemburg, den 16. August 1956*).
- 11 Cf. *HAEU*: JMDS 124(1). *Dagboek Max Kohnstamm. Schrift II*: pagina 5-7 (1).
- 12 Ibid.
- 13 *Archives nationales* (SGCI, F 60) geciteerd in Bossuat 1996: 328.
- 14 Marjolin 1986: 302.
- 15 Cf. Bossuat 1996: 327-328.
- 16 Cf. *HAEU*: CM3/NEGO. *Conférence Intergouvernementale pour le Marché commun et l'Euratom – Secrétariat; Bruxelles, le 11 septembre 1956, Procès – Verbal de la réunion du Comité des chefs de délégation tenue à Bruxelles les 6 et 7 septembre 1956.*
- 17 *BZ*: *Comité Intergouvernemental créé par la conférence de Messine; Rapport des Chefs de Délégation aux Ministres des Affaires Etrangères – Bruxelles, 21 avril 1956, secrétariat - MAE 120 f/ 56 (corrigé)*: 65.
- 18 *HAEU*: CM3/NEGO. *Conférence Intergouvernementale pour le Marché commun et l'Euratom – Secrétariat; Bruxelles, le 11 septembre 1956, Procès – Verbal de la réunion du Comité des chefs de délégation tenue à Bruxelles les 6 et 7 septembre 1956.*

HOOFDSTUK 7

- 19 Cf. Ibid.
- 20 Cf. Ibid.
- 21 Cf. Von der Groeben 1995: 281.
- 22 HAEU: JMDS 124(1). *Dagboek Max Kohnstamm. Schrift II*: pagina 22-23 (4)
- 23 Von der Groeben 1995: 281.
- 24 Cf. Adenauer 1989 [4. Auflage]: 215-219.
- 25 Adenauer 1989 [4. Auflage]: 223; cf. Schwarz 1991 [III]: 302.
- 26 PAAA: B1/155. *Aufzeichnung; Der Herr bundesminister des Auswärtigen suchte am 14. September 1956, 11.00 Uhr, den französischen Ministerpräsidenten Guy Mollet zu einer Unterredung auf, an der von deutscher Seite ausserdem noch von Maltzan teilnahm, Paris, den 15. September 1956.*
- 27 Cf. Ibid.
- (E) Een dag eerder heeft Faure in Berlijn een open maar vruchteloze gedachtewisseling gehad met minister Erhard over de randvoorwaarden die Frankrijk stelt voor een toetreding tot de gemeenschappelijke markt (cf. DDF: Tome II 1956, 1989: Nr. 184; 16 Septembre 1956, *Compte rendu; Conversation entre M. Maurice Faure et M. Erhard à Berlin, le 16 septembre 1956*). In zijn gesprek met Brentano en Hallstein dringt Faure erop aan dat de verdragen met betrekking tot de Saar op het laatst op 10 oktober ondertekend worden. Inmiddels heeft de West-Duitse regering in de Bondsdag verklaard dat zij “auf jeden Fall” de kanalisering van de Moezel tot stand zal brengen (een definitief akkoord over de tarieven voor de scheepvaart op het Moezelkanaal wordt bereikt tijdens de regeringsbesprekingen op 29 september), maar dat enkele andere “heikle Fragen” nog “nicht geklärt” zijn (PAAA: B1/155. *Aufzeichnung; Der Herr Bundesminister des Auswärtigen empfing am 17. September 1956 um 16 Uhr Herrn Staatssekretär Maurice Faure zu einer Unterredung, an der auch Herr Staatssekretär Hallstein und der französische Geschäftsträger, M. de Margerie, teilnahm. Bonn, den 19. September 1956*).
- 28 PAAA: B1/155. *Aufzeichnung; Der Herr Bundesminister des Auswärtigen empfing am 17. September 1956 um 16 Uhr Herrn Staatssekretär Maurice Faure zu einer Unterredung, an der auch Herr Staatssekretär Hallstein und der französische Geschäftsträger, M. de Margerie, teilnahm. Bonn, den 19. September 1956.*
- 29 Cf. DDF: Tome II 1956, 1989: Nr. 188 (II); *Conversation entre MM. Faure, le chancelier Adenauer et Hallstein Lundi 17 septembre, à 17h. 15*: 396; cf. DDF: Tome III 1956, 1990: Nr. 123; (IV, *Annexe ‘Mémoire’*; Paris, 25 septembre 1956): 200-202.
- 30 Cf. HAEU: JMDS 124(1). *Dagboek Max Kohnstamm. Schrift II*: 30-35 (5-6).
- 31 HAEU: JMDS 124(1). *Dagboek Max Kohnstamm. Schrift II*: 32-33 en 38-39 (5-7).
- (F) De vergadering van 13 september is zeer kort geweest, omdat de delegatieleiders de ‘lijstjes’ van de andere delegaties wenselijk af te wachten alvorens nieuwe standpunten in te nemen (cf. HAEU: CM3/NEGO. *Conférence Intergouvernementale pour le Marché commun et l’Euratom – Secrétariat; Bruxelles, le 24 septembre 1956, Procès – Verbal de la réunion du Comité des chefs de délégation tenue à Bruxelles le 20 septembre 1956*).
- 32 Spaak 1969 (II): 92-93.
- 33 Cf. HAEU: CM3/NEGO. *Conférence Intergouvernementale pour le Marché commun et l’Euratom – Secrétariat; Bruxelles, le 24 septembre 1956, Procès – Verbal de la réunion du Comité des chefs de délégation tenue à Bruxelles le 20 septembre 1956.*
- 34 HAEU: INT 601 (Maurice Faure): 43.
- 35 Cf. HAEU: INT 601: 43-44; Spaak 1969 (II): 93-94.
- 36 HAEU: CM3/NEGO. *Conférence Intergouvernementale pour le Marché commun et l’Euratom – Secrétariat; Bruxelles, le 24 septembre 1956, Procès – Verbal de la réunion du Comité des chefs de délégation tenue à Bruxelles le 20 septembre 1956.*

- (G) Ter inleiding meldt Erhard maar weer eens dat hij Adenauer “nicht verhehlen [kann], dass es nachgerade unerträglich wird, als ein Europäer minderen Grades hingestellt zu werden, wenn man aus echter und tiefer Sorge und dieses werdende Europa neben rein politische Aspekten des Augenblicks auch die Folgen und Folgerungen für fast alle Bereiche des volklichen Seins gebührend bedacht und berücksichtigt sehen möchte”. Erhard heeft sterk het gevoel dat hij, en de Bondsrepubliek Duitsland met hem, in een hoek gedreven wordt waar hij niet thuishoort, want “kaum ein anderer europäische Staatsmann [hat] auf der wirtschaftlichen Ebene so viel für die Schaffung der zu einer Integration notwendigen Voraussetzungen und für die Zusammenführung der Volkswirtschaften getan ... als ich das für mich in Anspruch nehmen kann” (PAAA: B1/48. *Professor Dr. Ludwig Erhard – Bundesminister für Wirtschaft, Bonn, am 25. September 1956 (an) Herrn Bundeskanzler Dr. Adenauer, Bonn a. Rh.*).
- 37 PAAA: B1/48. *Professor Dr. Ludwig Erhard – Bundesminister für Wirtschaft, Bonn, am 25. September 1956 (an) Herrn Bundeskanzler Dr. Adenauer, Bonn a. Rh.*
- (H) Erhard komt nog even terug op zijn bespreking met Faure in Berlijn. Hij geeft een samenvatting van Faures rechtvaardiging voor de Franse opstelling. Volgens de Franse staatssecretaris is deze te wijten aan de grote economische problemen, maar bovenal aan de kostenverslindende militaire operaties in Algerië, welke naar alle waarschijnlijkheid van tijdelijke aard zijn. Volgens Erhard is dit evenwel een drogreden. De echte problemen zijn van structurele aard en zijn een gevolg van het hoge prijsniveau in Frankrijk. Erhard heeft Faure daarom naar eigen zeggen voorgehouden dat “die Französische Regierung eigentlich glücklich sein müsste, durch eine internationale Vertrag zu innerwirtschaftlichen Maßnahmen gezwungen zu werden, die in jedem Fall notwendig sind, sofern Frankreich seine Stellung in der Weltwirtschaft behaupten will” (PAAA: B1/48. *Professor Dr. Ludwig Erhard – Bundesminister für Wirtschaft, Bonn, am 25. September 1956 (an) Herrn Bundeskanzler Dr. Adenauer, Bonn a. Rh.*). Van dit laatste lijkt Faure evenwel - evenals Mollet - niet overtuigd te hoeven worden.
- 38 PAAA: B1/48. *Professor Dr. Ludwig Erhard – Bundesminister für Wirtschaft, Bonn, am 25. September 1956 (an) Herrn Bundeskanzler Dr. Adenauer, Bonn a. Rh.* (onderstreping in het origineel); cf. Hentschel 1996: 283.
- 39 PAAA: B1/48. *Professor Dr. Ludwig Erhard – Bundesminister für Wirtschaft, Bonn, am 25. September 1956 (an) Herrn Bundeskanzler Dr. Adenauer, Bonn a. Rh.*
- 40 Adenauer geciteerd in Schwarz 1991 (II): 298.
- 41 Cf. Schwarz 1991 (II): 297-299; Wilkens 1999: 132-133; Adenauer 1989 [4. Auflage]: 223
- 42 PAAA: B1/48. *Anton Storch – Bundesminister für Arbeit, Bonn, den 27. September 1956; An Bundeskanzler der Bundesrepublik Deutschland, Herrn Dr. Konrad Adenauer, Bonn.*
- 43 Cf. HAEU: JMDS 124(1). *Dagboek Max Kohnstamm. Schrift II: pagina 47 (8)*
- 44 HAEU: MK 4 (Max Kohnstamm 1952-69). *Notiz über die wichtigsten Fragen, die jetzt in Brüssel zur Diskussion stehen; 24. September 1956, M. Kohnstamm.*
- 45 Cf. BArch: N1337/643 (Nachlass Karl Carstens). *(Brief des Herrn Etzel an den Herrn BK. v. 27.9.56).*
- 46 Ibid.
- 47 HAEU: MK 4. *Notiz über die wichtigsten Fragen, die jetzt in Brüssel zur Diskussion stehen; 24. September 1956, M. Kohnstamm.*
- 48 BArch: N1337/643 (Nachlass Karl Carstens). *(Brief des Herrn Etzel an den Herrn BK. v. 27.9.56).*
- 49 PAAA: B1/48. *Bundesrepublik Deutschland – Der Bundeskanzler, Bonn, am 28. September 1956 (an) Herrn Bundesminister Dr. H. von Brentano oder Herrn Staatssekretär Hallstein, Auswärtiges Amt.*
- 50 PAAA: B1/155. *Aufzeichnung: Besprechung zwischen Herrn Bundeskanzler und dem französischen Ministerpräsidenten Herrn Mollet. Von deutscher Seite nahmen der Herr Bundesminister des Auswärtigen, der Bundeswirtschaftsminister, Staatssekretär Prof. Dr. Hallstein u.a., von französischer Seite Außenminister Pineau,*

HOOFDSTUK 7

Staatssekretär Faure, Botschafter Couve de Murville u.a. teil, am 29. September 1956 (Wiederaufnahme der Besprechungen in Schloss Ernich um 18.20 Uhr).

51 Ibid.

52 Ibid.

53 Ibid.

54 Ibid.

(I) De overige twee hinderpalen - het vetorecht en de eenzijdige instandhouding van importheffingen en exportsubsidies - worden door Faure met elkaar verbonden, in de zin dat de overgang van de eerste naar de tweede etappe ‘automatisch’ kan geschieden wanneer aan de verplichtingen van sociale harmonisering is voldaan, maar dat Frankrijk, na consultaties met de Commissie, met beroep op het Franse prijsniveau, desondanks, een systeem van importheffingen en exportsubsidies van ten hoogste 15 procent in stand kan houden.

55 *PAAA: B1/155. Aufzeichnung: Besprechung zwischen Herrn Bundeskanzler und dem französischen Ministerpräsidenten Herrn Mollet. Von deutscher Seite nahmen der Herr Bundesminister des Auswärtigen, der Bundeswirtschaftsminister, Staatssekretär Prof. Dr. Hallstein u.a., von französischer Seite Außenminister Pineau, Staatssekretär Faure, Botschafter Couve de Murville u.a. teil, am 29. September 1956 (Wiederaufnahme der Besprechungen in Schloss Ernich um 18.20 Uhr).*

56 Ibid.

57 Ibid.

58 Ibid.

59 *AdG: Band 2, 2000: 1799-1800; cf. DDF: Tome II 1956, 1989: Nr. 233; 2 Octobre 1956, M. Couve de Murville, Ambassadeur de France à Bonn, à M. Pineau, Ministre des Affaires étrangères; Bonn, 2 Octobre 1956, 11h 10: 489*

60 *HAEU: JMDS 124(1). Dagboek Max Kohnstamm. Schrift II: pagina 49-53 (8-9).*

61 *Cf. DDF: Tome II 1956, 1989: Nr. 233; 2 Octobre 1956, M. Couve de Murville, Ambassadeur de France à Bonn, à M. Pineau, Ministre des Affaires étrangères; Bonn, 2 Octobre 1956, 11h 10: 489.*

62 *FRUS: 1955-57, Volume IV; Doc 188, Telegram From the Secretary of State to the Embassy in Germany; Washington, September 30, 1956 – 2:04 p.m. 467-468.*

63 *BArch: B136/3624/Heft I (Aktenbestand BKA). L’Ambassadeur de France près République Fédérale d’Allemagne; Son Excellence, Monsieur le Dr. Konrad Adenauer – Chancelier de la République Fédérale d’Allemagne; Bad-Godesberg, le 2 octobre 1956.*

64 *Adenauer Rhöndorfer Ausgabe 1998: Briefe 1955 – 1957; Nr. 209; 3. Oktober 1956: An den französischen Ministerpräsidenten, Guy Mollet, Paris: 241-242.*

65 *DKdB: Band 9, 1998: 154. Kabinettsitzung am Mittwoch, den 3. Oktober 1956: 608-609.*

66 *LES geciteerd in Hentschel 1996: 283; cf. Enders 1997: 156-157.*

67 *Cf. BArch: N1337/643 (Nachlass Karl Carstens). Bonn, den 2. Oktober 1956, Der Bundesminister für Wirtschaft an den Herrn Staatssekretär des Bundeskanzleramtes, Bonn; Kabinettsvorlage, Betr.: Brüsseler Regierungskonferenz für den Gemeinsamen Markt und Euratom; hier: Gemeinsamer Markt en Bonn, den 3. Oktober 1956, Der Bundesminister des Auswärtigen; Kabinettsvorlage, Betr.: Brüsseler Regierungskonferenz / Gemeinsamer Markt - Europäische Atomgemeinschaft.*

68 *Cf. HAEU: JMDS 124(1). Dagboek Max Kohnstamm. Schrift II: pagina 57 (9).*

69 *BArch: N1254/84 (Nachlass Franz Etzel). Geheim. Auszug aus dem Kurzprotokoll der 155. Kabinettsitzung am 5. 10. 1956; DKdB: Band 9, 1998: 155. Kabinettsitzung am Freitag, den 5. Oktober 1956: 620.*

70 *BArch: N1254/84 (Nachlass Franz Etzel). Geheim. Auszug aus dem Kurzprotokoll der 155. Kabinettsitzung am 5. 10. 1956; DKdB: Band 9, 1998: 155. Kabinettsitzung am Freitag, den 5. Oktober 1956: 620.*

- 71 *BArch*: N1254/84 (Nachlass Franz Etzel) en N1337/643 (Nachlass Karl Carstens). *Geheim. Auszug aus dem Kurzprotokoll der 155. Kabinettsitzung am 5. 10. 1956*; *DKdB*: Band 9, 1998: 155. *Kabinettsitzung am Freitag, den 5. Oktober 1956*: 621-622.
- (J) Naar aanleiding van Etzels voorstel om Frankrijk een uitstel toe te staan bij de invoering van de gemeenschappelijke markt voor de duur van de crisis in Algerië, uit Erhard zijn zorgen over het feit dat de buitentarieven van de gemeenschappelijke markt zo laag mogelijk moeten zijn, maar dat Frankrijk “demgegenüber möglichst hohe Außenzölle an[streben]”. Hallstein deelt Erhards zorg. Het kabinet besluit te overwegen om te trachten “die liberale Tendenz des Vertragswerkes in einem Briefwechsel festzulegen” (*BArch*: N1254/84 (Nachlass Franz Etzel) en N1337/643 (Nachlass Karl Carstens). *Geheim. Auszug aus dem Kurzprotokoll der 155. Kabinettsitzung am 5. 10. 1956*; *DKdB*: Band 9, 1998: 155. *Kabinettsitzung am Freitag, den 5. Oktober 1956*: 623-625).
- 72 *BArch*: N1254/84 (Nachlass Franz Etzel) en N1337/643 (Nachlass Karl Carstens). *Geheim. Auszug aus dem kurzprotokoll der 155. Kabinettsitzung am 5. 10. 1956*; *DKdB*: Band 9, 1998: 155. *Kabinettsitzung am Freitag, den 5. Oktober 1956*: 623-625.
- 73 *BArch*: N1254/84 (Nachlass Franz Etzel) en N1337/643 (Nachlass Karl Carstens). *Geheim. Auszug aus dem kurzprotokoll der 155. Kabinettsitzung am 5. 10. 1956*; *DKdB*: Band 9, 1998: 155. *Kabinettsitzung am Freitag, den 5. Oktober 1956*: 626.
- 74 *Ibid.*: 627-629.
- 75 *LES* geciteerd in Hentschel 1996: 284.
- (K) De Franse delegatie in Brussel krijgt in de loop van oktober echter wel de instructie om de opname van de landbouw in de gemeenschappelijke markt als een aanvullende eis te stellen. Deze nieuwe Franse eis impliceert gegarandeerde minimumprijzen en andere communautaire voorrechten ten aanzien van agrarische producten, alsmede een politiek overleg tussen de lidstaten over de export en productie. Als Spaak op 12 oktober een memorandum presenteert waarin de Franse eisen nog eens worden opgesomd, blijken behalve de associatie van overzeese gebiedsdelen en de reeks met voorwaarden van medio september, ineens ook een gemeenschappelijk landbouwbeleid én de oprichting van een *Comité monétaire* (ter voorkoming van concurrentievervalsing in het kapitaalverkeer) in de Franse verlanglijst te zijn opgenomen (cf. Bossuat 1996: 328-329).
- 76 *Archives nationales* (SGCI F 60) geciteerd in Bossuat 1996: 331.
- 77 Cf. Schwarz 1991 (II): 277.
- 78 *HAEU*: JMDS 124(1). *Dagboek Max Kohnstamm. Schrift II*: pagina 78 (13).
- 79 *FRUS*: 1955-57, Volume IV; *Doc 188, Telegram 1467 from Bonn, October 17, 1956*: 468n3.
- 80 Cf. *PAAA*: Abt.2/Band 907/nr.A9027. *Bonn, den 11. Oktober 1956*; II. *Aufzeichnung, Betr.: Teilnahme des Herrn Bundesminister für Wirtschaft und des Herrn Bundesministers für Atomfragen an der nächste Außenministerkonferenz über die Fortsetzung der europäischen Integration*.
- 81 *BArch*: N1337/643 (Nachlass Karl Carstens). *Geheim - Handakte Carstens – Bonn, den 16. Oktober 1956*; *Aufzeichnung, Betr.: Teilnahme des Herrn Bundesminister für Wirtschaft und des Herrn Bundesminister für Atomfragen an der Pariser Außenministerkonferenz am 20./21. Oktober 1956*; cf. *PAAA*: Abt.2/Band 907/nr.A9027. *Fernschreiben aus Luxemburg an Auswärtig Bonn; 15.10.1956 en Eilt! – Bonn, den 18. Oktober 1956*.
- 82 *PAAA*: Abt.2/Band 907/nr.A9027. *Eilt! – Bonn, den 18. Oktober 1956 (Hartlieb an) Herrn Ministerialdirektor Dr. Grewe; Außenministerkonferenz / Teilnahme der Minister Erhard und Strauss*.
- 83 *DKdB*: Band 9, 1998: 157. *Kabinettsitzung am Mittwoch, den 17. Oktober 1956*: 648.
- 84 Cf. *PAAA*: Abt.2/Band 907/nr.A9029. *Regierungskonferenz für den Gemeinsamen Markt und Euratom – Sekretariat; Paris, den 13. November 1956, Entwurf eines Protokolls über die Konferenz der Außenminister der Mitgliedstaaten der EGKS in Paris am 20. und 21. Oktober 1956*.

HOOFDSTUK 7

- 85 HAEU: CM3/1. *Conférence des Ministres des Affaires Étrangères – Secrétariat; Paris, le 13 novembre 1956, Projet de Proces – Verbal de la Conférence des Ministres des Affaires Etrangères des États membres de la CECA – Paris, les 20 et 21 octobre 1956.*
- 86 Cf. PAAA: Abt.2/Band 907/nr.A9029. *Regierungskonferenz für den Gemeinsamen Markt und Euratom – Sekretariat; Paris, den 13. November 1956, Entwurf eines Protokolls über die Konferenz der Außenminister der Mitgliedstaaten der EGKS in Paris am 20. und 21. Oktober 1956.*
- 87 HAEU: CM3/1. *Conférence des Ministres des Affaires Étrangères – Secrétariat; Paris, le 13 novembre 1956, Projet de Proces – Verbal de la Conférence des Ministres des Affaires Etrangères des États membres de la CECA – Paris, les 20 et 21 octobre 1956.*
- 88 HAEU: CM3/1. *Conférence des Ministres des Affaires Étrangères – Secrétariat; Paris, le 13 novembre 1956, Projet de Proces – Verbal de la Conférence des Ministres des Affaires Etrangères des États membres de la CECA – Paris, les 20 et 21 octobre 1956.*
- 89 Cf. PAAA: Abt.2/Band 907/nr.A9029. *Regierungskonferenz für den Gemeinsamen Markt und Euratom – Sekretariat; Paris, den 13. November 1956, Entwurf eines Protokolls über die Konferenz der Außenminister der Mitgliedstaaten der EGKS in Paris am 20. und 21. Oktober 1956.*
- 90 Ibid.
- 91 HAEU: CM3/1. *Conférence des Ministres des Affaires Étrangères – Secrétariat; Paris, le 13 novembre 1956, Projet de Procès – Verbal de la Conférence des Ministres des Affaires Etrangères des États membres de la CECA – Paris, les 20 et 21 octobre 1956.*
- 92 Ibid.
- 93 Cf. PAAA: Abt.2/Band 907/nr.A9028. *Fernschreiben aus Washington (Kerekeler) an Auswärtig Bonn; 30.10.1956; cf. PAAA: Abt.2/Band 907/nr.A9028. Fernschreiben (Carstens) an Diplogerma Washington, V.S. – Vertraulich; Bertr.: Konferenz der Außenminister der Montangemeinschaftsstaaten am 20./21. Oktober in Paris über Gemeinsamen Markt und Euratom; 3. November 1956.*
- 94 Cf. HAEU: JMDS 124(1). *Dagboek Max Kohnstamm. Schrift II: pagina 100 (17).*
- 95 HAEU: CM3/1. *Conférence des Ministres des Affaires Étrangères – Secrétariat; Paris, le 13 novembre 1956, Projet de Procès – Verbal de la Conférence des Ministres des Affaires Etrangères des États membres de la CECA – Paris, les 20 et 21 octobre 1956.*
- 96 Ibid.
- 97 Müller-Armack 1971: 115.
- 98 HAEU: CM3/1. *Conférence des Ministres des Affaires Étrangères – Secrétariat; Paris, le 13 novembre 1956, Projet de Proces – Verbal de la Conférence des Ministres des Affaires Etrangères des États membres de la CECA – Paris, les 20 et 21 octobre 1956.*
- 99 Von der Groeben 1995: 283.
- 100 PAAA: Abt.2/Band 907/nr.A9027. *Telegramm (Carstens); 22. Oktober 1956 (an) Diplogerma Colombo für Staatssekretär.*
- 101 HAEU: MK 4. *(Met Teddy Behr 23 okt. te Lux. opgesteld, 1956).*
- 102 PAAA: Abt.2/Band 907/nr.A9028. *Fernschreiben aus Brüssel, Paris, Washington (23. 22., 23.10.1956).*
- 103 PAAA: B1/156. *Aufzeichnung, Der Herrn Bundesminister des Auswärtigen empfang am 24. Oktober 1956 um 16.00 Uhr den französischen Botschafter zu einer Unterredung; Bonn, den 24. Oktober 1956.*
- 104 DKdB: Band 9, 1998: 158. *Kabinettsitzung am Mittwoch, den 24. Oktober 1956: 657-658; cf. BArch: N1254/84 (Nachlass Franz Etzel). Bonn, den 29. Oktober 1956, Professor Dr. Ludwig Erhard - Bundesminister für Wirtschaft (an) Herrn Bundeskanzler Dr. Adenauer, Bonn*
- 105 BArch: N1337/537 (Nachlass Karl Carstens). *London, den 25. Oktober 1956, Botschaft der Bundesrepublik Deutschland.*
- 106 HAEU: JMAS/33. *From Paris to Secretary of State, October 29, 1956 (confidential conversation Blankenborn, October 27).*

- 107 Ibid.
- 108 Cf. HAEU: JMDS 124(1). *Dagboek Max Kohnstamm. Schrift II*: pagina 103-104 (18).
- 109 BArch: N1254/84 (Nachlass Franz Etzel). *Bonn, den 29. Oktober 1956, Professor Dr. Ludwig Erhard - Bundesminister für Wirtschaft (an) Herrn Bundeskanzler Dr. Adenauer, Bonn*; cf. Hentschel 1996: 286.
- 110 BArch: N1254/84 (Nachlass Franz Etzel). *Bonn, den 29. Oktober 1956, Professor Dr. Ludwig Erhard - Bundesminister für Wirtschaft (an) Herrn Bundeskanzler Dr. Adenauer, Bonn*; BArch: N1337/643 (Nachlass Karl Carstens). *Geheim – Abteilung 2, Ministerialdirigent Dr. Carstens; Bonn, den 29. Oktober 1956, Aufzeichnung* (onderstropping in het origineel).
- 111 BArch: N1337/643 (Nachlass Karl Carstens). *Geheim – Abteilung 2, Ministerialdirigent Dr. Carstens; Bonn, den 29. Oktober 1956, Aufzeichnung*.
- 112 BArch: N1254/84 (Nachlass Franz Etzel). *Geheim - Persönlich, Vertraulich - Der Bundesminister des Auswärtigen (an) Herrn Bundeskanzler Dr. Konrad Adenauer, Bonn; Bonn, den 29. Oktober 1956*.
- (L) Daarnaast wijst Brentano erop dat invloedrijke fractieleiden van de SPD zich via het Actiecomité van Monnet gecommitteerd hebben aan de totstandkoming van EURATOM. Brentano acht het “sehr wahrscheinlich, daß die Opposition von sich aus eine Initiative ergreifen würde, wenn die Verhandlungen zum Scheitern kämen”. Het moge duidelijk zijn dat een dergelijke ontwikkeling “die Lage der Bundesregierung noch mehr erschweren [würde]: Die Opposition würde dann den europäischen Gedanken aufgreifen, und die Regierung müsste sich mit durchaus nicht überzeugenden Gründen gegen eine solche Initiative zu Wehr setzen”. Volgens Brentano “ist uns allen wohl klar [...], [w]as eine solche Entwicklung auch innenpolitisch bedeuten würde” (BArch: N1254/84 (Nachlass Franz Etzel). *Geheim - Persönlich, Vertraulich - Der Bundesminister des Auswärtigen (an) Herrn Bundeskanzler Dr. Konrad Adenauer, Bonn; Bonn, den 29. Oktober 1956*).
- 113 BArch: N1254/84 (Nachlass Franz Etzel). *Geheim - Persönlich, Vertraulich - Der Bundesminister des Auswärtigen (an) Herrn Bundeskanzler Dr. Konrad Adenauer, Bonn; Bonn, den 29. Oktober 1956*.
- 114 FRUS: 1955 - 1957, Volume IV; Doc 197, *Telegram From the Ambassador in Germany (Conant) to the Department of State; Bonn, October 30, 1956 – 1 p.m.* 480.
- 115 Cf. HAEU: JMDS 124(1). *Dagboek Max Kohnstamm. Schrift II*: pagina 103-105 (18).
- 116 Cf. Enders 1997: 159.
- 117 HAEU: JMDS 124(1). *Dagboek Max Kohnstamm. Schrift III*: 24-25.
- 118 DDF: Tome III 1956, 1990: Nr. 75; 31 Octobre 1956, M. Pineau, *Ministre des Affaires étrangères, à M. Couve de Murville, Ambassadeur de France à Bonn; Secret. Réserve, Paris, 31 octobre 1956, 22 h. 45*: 121-122.
- 119 Ibid.

BIJ HOOFDSTUK 8 (pagina's 238-271)

- 1 *DKdB*: Band 10, 2000: 167. *Kabinetssitzung am Dienstag, den 15. Januar 1957*: 94.
- 2 *L'Année Politique* 1956, 1957, (Presses universitaires de France), Paris: 387-388.
- 3 Cf. Verbeek 2003: 11-15.
- 4 *ACDP*: I-070-052/3 (Nachlass Hans Globke). *Der Bundesminister des Auswärtigen Brentano an Herrn Bundeskanzler Dr. Konrad Adenauer, Bonn, den 31. Oktober 1956. Persönlich – Vertraulich.*
- 5 *Ibid.*
- 6 *HAEU*: JMDS 124(1). *Dagboek Max Kohnstamm, Schrift III*: 26; *BArch*: N1254/84 (Nachlass Franz Etzel). *Vorschlag für den Ablauf der Sitzung am Freitag, 2.11.56*; Hentschel 1996: 288.
- 7 *BArch*: N1337/643 (Nachlass Karl Carstens). *Ministerialdirigent Dr. Carstens – Auswärtiges Amt; Bonn, den 3. November 1956, Aufzeichnung, Betr.: Gespräch des Herrn Bundeskanzlers mit dem französischen Ministerpräsidenten am 6. November 1956 in Paris*
- 8 *Ibid.*
- (A) Voor wat betreft de kwestie van het eigendomsrecht is de Bondsrepubliek Duitsland van mening dat - conform de overeenstemming die daarover bestond tijdens de conferentie van Parijs - de rechten die enerzijds EURATOM en anderzijds de gebruikers toekomen een “Rechtsverhältnis ... sui generis” betreffen. Daardoor wordt volgens het compromisvoorstel van de experts “die Kontroverse über die Eigentums- und die Pächtrechte gegenstandslos” (*BArch*: N1337/643 (Nachlass Karl Carstens). *Ministerialdirigent Dr. Carstens – Auswärtiges Amt; Bonn, den 3. November 1956, Aufzeichnung, Betr.: Gespräch des Herrn Bundeskanzlers mit dem französischen Ministerpräsidenten am 6. November 1956 in Paris - Anlage II “Euratom”*).
- 9 *BArch*: N1337/643 (Nachlass Karl Carstens). *Ministerialdirigent Dr. Carstens – Auswärtiges Amt; Bonn, den 3. November 1956, Aufzeichnung, Betr.: Gespräch des Herrn Bundeskanzlers mit dem französischen Ministerpräsidenten am 6. November 1956 in Paris - Anlage II “Euratom”*.
- 10 Cf. *BArch*: N1337/643 (Nachlass Karl Carstens). *Ministerialdirigent Dr. Carstens – Auswärtiges Amt; Bonn, den 3. November 1956, Aufzeichnung, Betr.: Gespräch des Herrn Bundeskanzlers mit dem französischen Ministerpräsidenten am 6. November 1956 in Paris*
- 11 *DDF*: Tome III 1956; 1990: Nr. 123; 3 Novembre 1956, *Notes pour le Président du Conseil en vue des entretiens prévus au cours de la visite à Paris du Chancelier Adenauer*: 197-202.
- 12 *DDF*: Tome III 1956; 1990: Nr. 104; 3 Novembre 1956, M. Couve de Murville, *Ambassadeur de France à Bonn, à M. Pineau, Ministre des Affaires étrangères – Urgent. Réserve – Bonn, 3 novembre 1956, 22h 50*: 164-165.
- 13 *ACDP*: I-070-052/3 (Nachlass Hans Globke). *Heinrich von Brentano an Herrn Bundeskanzler Dr. Konrad Adenauer, Röbndorf. Bonn, den 4. November 1956.*
- 14 *HAEU*: MK4. (Zondag 4 nov[ember] bij J[ean] M[onnet] geschreven); 5 Novembre 1956.
- 15 *HAEU*: JMDS 124(1). *Dagboek Max Kohnstamm, Schrift III*: 2.
- 16 *DKdB*: Band 9, 1998: *Sondersitzung am Montag, der 5. November 1956*: 683-684.
- 17 Cf. Blankenhorn 1980: 257.
- 18 Cf. *ACDP*: I-010-009/2 (Nachlass Felix von Eckardt). *Pressekonferenz* 5.11.1956.
- 19 *PAAA*: B1/156. *Aufzeichnung; Der Bundesminister des Auswärtigen empfing am 5. November 1956 um 16.15 Uhr den amerikanischen Geschäftsträger Gesandten Trimble zu einer Unterredung.*
- 20 *HAEU*: MK4. (V[o]rber[eiding]?? Mollet – Aden[auer] 6 nov[ember] '56); 5 Novembre 1956.
- 21 *HAEU*: JMDS 124(1). *Dagboek Max Kohnstamm, Schrift III*: 2.

- 22 FRUS, 1955-57 *Volume XVI*, 1990 (United States Government Printing Office), Washington. *Doc. 511; Memorandum of a Conversation, Department of State, Washington, November 5, 1956*: 1003n2; cf. Kissinger, H. 1994: *Diplomacy* (Touchstone), New York: 542.
- 23 *L'Année Politique 1956* 1957: 395.
- 24 FRUS: 1955-57 *Volume XVI*: *Doc. 505; Letter from Prime Minister Bulganin to President Eisenhower, Moscow, November 5, 1956*: 993.
- 25 Eckardt 1967: 465.
- 26 Cf. *Ibid.*: 465-466.
- 27 Cf. FRUS: 1955-57 *Volume XV*. *Doc. 505; Letter from Prime Minister Bulganin to President Eisenhower, Moscow, November 5, 1956*: 993.
- 28 HAEU: MAEF/SG. *Procès-Verbal de l'entretien du 6 novembre 1956 entre le Président Guy Mollet et le Chancelier Adenauer*; Kyle 1991: 466; Schwarz 1991 (II): 304.
- 29 HAEU: MAEF/SG. *Procès-Verbal de l'entretien du 6 novembre 1956 entre le Président Guy Mollet et le Chancelier Adenauer*.
- 30 Eckardt 1967: 467.
- 31 Pineau en Rimbaud 1991: 222-223.
- 32 Cf. PAAA: B1/156. *Aufzeichnung; Der Bundesminister des Auswärtigen führte am 6. November 1956 um 15.00 Uhr in Paris im Hotel Matignon Verhandlungen mit Staatssekretär Faure, Bonn, den 9. November 1956*; Carstens 1993: 203-209; Lappenküper 2001: 1035.
- 33 BArch: N1254/84 (Nachlass Franz Etzel). *Auswärtiges Amt - Ministerialdirigent Dr. Carstens an den Vizepräsidenten der Hohen Behörde der Europäischen Gemeinschaft für Kohle und Stahl, Herrn Dr. Franz Etzel, Luxemburg; Bonn, den 8. November 1956*.
- (B) Mollet en Adenauer hebben besloten een gezamenlijke brief aan Spaak te schrijven, waarin zij hem verzoeken een comité van drie wijzen (waaronder Armand en Etzel) in te stellen. Dit comité zou moeten adviseren over de mogelijkheden van kernenergie als substituut voor de olie-import uit het Midden-Oosten (cf. Eckert 1990: 329; DDF: Tome III 1956; 1990: Nr. 165; M. Maurice Faure, *Secrétaire d'État aux Affaires étrangères, à M. Couve de Murville, Ambassadeur de France à Bonn - Priorité absolue. Secret. Réserve - Paris, 13 novembre 1956, 22b*: 288n2).
- 34 HAEU: JMDS 124(1). *Dagboek Max Kohnstamm, Schrift III*: 3.
- 35 DDF: Tome III 1956; 1990: Nr. 146; 8 Novembre 1956, M. Pineau, *Ministre des Affaires étrangères, aux représentants diplomatiques de France à Bonn, Rome, Bruxelles, La Haye, Luxembourg, Londres, Washington; Paris, 8 novembre 1956, 22b*. 15: 249.
- 36 BArch: N1254/84 (Nachlass Franz Etzel). *Auswärtiges Amt - Ministerialdirigent Dr. Carstens an den Vizepräsidenten der Hohen Behörde der Europäischen Gemeinschaft für Kohle und Stahl, Herrn Dr. Franz Etzel, Luxemburg; Bonn, den 8. November 1956*.
- 37 Cf. *Ibid.* - *Anlage II*; DDF: Tome III 1956; 1990: Nr. 146; 8 Novembre 1956, M. Pineau, *Ministre des Affaires étrangères, aux représentants diplomatiques de France à Bonn, Rome, Bruxelles, La Haye, Luxembourg, Londres, Washington; Paris, 8 novembre 1956, 22b*. 15: 249-251.
- 38 BArch: N1254/84 (Nachlass Franz Etzel). *Auswärtiges Amt - Ministerialdirigent Dr. Carstens an den Vizepräsidenten der Hohen Behörde der Europäischen Gemeinschaft für Kohle und Stahl, Herrn Dr. Franz Etzel, Luxemburg; Bonn, den 8. November 1956 - Anlage I*. cf. DDF: Tome III 1956; 1990: Nr. 146; 8 Novembre 1956, M. Pineau, *Ministre des Affaires étrangères, aux représentants diplomatiques de France à Bonn, Rome, Bruxelles, La Haye, Luxembourg, Londres, Washington; Paris, 8 novembre 1956, 22b*. 15: 249.
- 39 Cf. DDF: Tome III 1956; 1990: Nr. 165; M. Maurice Faure, *Secrétaire d'État aux Affaires étrangères, à M. Couve de Murville - Priorité absolue. Secret - Paris, 13 novembre 1956*.
- 40 Cf. Helmreich 1991: 406; FRUS: 1955-57, *Volume IV; Doc 220, Memorandum of a Conversation, Department of State, Washington, February 8, 1957*: 521.

HOOFDSTUK 8

- 41 *HAEU: MK4. Confidentiel. 16 Novembre 1956.*
- 42 *BArch: N1254/85 (Nachlass Franz Etzel). Professor Dr. Ludwig Erhard – Bundesminister für Wirtschaft – Bonn, am 16. November 1956 (an) Herrn Vizepräsident Franz Etzel, Luxemburg.*
- (C) In het tweede gedeelte van zijn brief wendt Erhard zich tot Etzel persoonlijk: “[i]ch weiss zwar, dass Sie mich für einen ‘schlechten Europäer’ halten, und gerade in letzter Zeit ist mir wiederholt versichert worden, dass Sie auch Dritten gegenüber des Öfteren kundtun”. Erhard verklaart zich hierdoor echter niet uit het veld te laten slaan en stelt vast dat hij een heel ander ‘Europa’ wil dan het “bürokratisch manipuliertes Europa” dat Etzel voorstaat. Erhard ridiculiseert het verwijt van Etzel dat hij door zijn “Drängen und ... Verlangen nach einer freien Ordnung andern Ländern die Teilnahme erschweren und so den Europa-Gedanke sabotieren [würde]”. Hij verzoekt Etzel eens tot zich door te laten dringen “was aus Europa werden würde, wenn wir diese Idee mit ähnlichen Bleigewichten belasten wollten, wie das Frankreich in Permanenz tut”. Erhard stelt verbitterd vast dat de Fransen, niettemin, als ‘goede Europeanen’ poseren, terwijl hij als ‘slechte Europeaan’ weggezet wordt. Hij kan dit “nur als eine Groteske und als ein weiteres Zeugnis der geistigen Verirrung unserer Zeit kennzeichnen” (*BArch: N1254/85 (Nachlass Franz Etzel). Professor Dr. Ludwig Erhard – Bundesminister für Wirtschaft – Bonn, am 16. November 1956 (an) Herrn Vizepräsident Franz Etzel, Luxemburg.*
- 43 *BArch: N1254/85 (Nachlass Franz Etzel). Professor Dr. Ludwig Erhard – Bundesminister für Wirtschaft – Bonn, am 16. November 1956 (an) Herrn Vizepräsident Franz Etzel, Luxemburg.*
- 44 *BArch: N1337/644 (Nachlass Karl Carstens). Der Bundesminister für Wirtschaft; Bonn, den 7. Januar 1957 - Kabinettsvorlage - An den Herren Staatssekretär des Bundeskanzleramtes; Betr.: Beteiligung der überseeischen Länder und Gebiete.*
- 45 Cf. Deschamps, E. 2003: “La Belgique et l’association des pays et territoires d’outre-mer (PTOM) au Marché commun (1955-1957)”, in M. Dumoulin (P.I.E. - Peter Lang), Bruxelles: 134-135.
- 46 *HAEU: CM3/NEGO. Conférence Intergouvernementale pour le Marché Commun et l’Euratom – Secrétariat – Bruxelles, le 21 novembre 1956; Comité des Chefs de Delegation, Projet de Procès-verbal de la réunion des Chefs de délégation tenue à Bruxelles, le 16 novembre.*
- 47 Ibid.
- 48 Ibid.
- 49 *BArch: N1254/85 (Nachlass Franz Etzel). Dringend fuer herrn Etzel; Bonn, den 20.11.56, 11.10 uhr.*
- 50 Cf. *HAEU: CM3/NEGO. Conférence Intergouvernementale pour le Marché Commun et l’Euratom – Secrétariat – Bruxelles, le 27 novembre 1956; Comité des Chefs de Délégation, Projet de Procès-verbal de la réunion des Chefs de délégation tenue à Bruxelles, le 22 novembre.*
- 51 Cf. DDF: Tome III 1956; 1990: Nr. 231; M. Couve de Murville, *Ambassadeur de France à Bonn, à M. Pineau, Ministre des Affaires étrangères; Bonn, 24 novembre 1956*: 405-406; cf. Lappenküper 2001: 1037.
- 52 Cf. *HAEU: CM3/NEGO. Regierungskonferenz für den Gemeinsamen Markt und Euratom - Sekretariat – Brüssel, 30. November 1956; Ausschuss der Delegationsleiter, Entwurf eines Protokolls über die Sitzung des Ausschusses der Delegationsleiter am 29. November 1956 in Brüssel*; Deschamps 2003: 135.
- 53 *ACDP: I-659-071/2 (Nachlass Hans von der Groeben). Ergebnisprotokoll über die Ressortbesprechung am 1.12.1956 im Auswärtigen Amt über die Brüsseler Integrationskonferenz.*
- 54 Cf. Ibid.; *HAEU: CM3/NEGO. Regierungskonferenz für den Gemeinsamen Markt und Euratom - Sekretariat – Brüssel, 30. November 1956; Ausschuss der Delegationsleiter, Entwurf eines Protokolls über die Sitzung des Ausschusses der Delegationsleiter am 29. November 1956 in Brüssel*; Lappenküper 2001: 1038-1039.
- 55 *FRUS: 1955-57, Volume IV; Doc 204, Memorandum From the Assistant Secretary of State for European Affairs (Elbrick) and the Special Assistant to the Secretary of State for Atomic Energy Affairs (Smith) to the Secretary of State, Washington, December 3, 1956*: 494-495.

- 56 *BArch*: N1254/85 (Nachlass Franz Etzel). 3. Dezember 1956, (Etzel an) Herrn Bundeskanzler Dr. Adenauer, Herrn Staatssekretär Professor Dr. Walter Hallstein, Herrn Bundesaußenminister Dr. Heinrich von Brentano; "Lieber Herr Erhard".
- 57 Ibid.
- 58 Ibid. (onderstreping in het origineel); cf. Küsters 1982: 333.
- 59 Ibid. (onderstreping in het origineel).
- 60 *BArch*: N1337/644 (Nachlass Karl Carstens). Der Bundesminister für Wirtschaft; Bonn, den 7. Januar 1957 -Kabinettsvorlage - An den Herren Staatssekretär des Bundeskanzleramtes; Betr.: Beteiligung der überseeischen Länder und Gebiete en (Hartlieb), Bonn, den 11. Januar 1957; Aufzeichnung, Gemeinsamer Markt / Assoziierung der überseeische Gebiete – Kabinettsvorlage des Bundesministers für Wirtschaft.
- 61 *BArch*: N1337/644 (Nachlass Karl Carstens). Der Bundesminister für Wirtschaft; Bonn, den 12. Januar 1957 -Kabinettsvorlage - An den Herren Staatssekretär des Bundeskanzleramtes; Betr.: Organe für Gemeinsamen Markt und Euratom.
- 62 *BArch*: N1337/644 (Nachlass Karl Carstens). Der Bundesminister für Wirtschaft; Bonn, den 14. Januar 1957 -Kabinettsvorlage - An den Herren Staatssekretär des Bundeskanzleramtes; Betr.: Gemeinsamer Markt.
- 63 Cf. Ibid.
- 64 HAEU: JMAS/99 (Jean Monnet American Sources). January 8, 1957; From American Embassy, Bonn To Department of State, Washington; Subject: German policy regarding West European Integration from September – December 1956.
- 65 HAEU: JMAS/99 (Jean Monnet American Sources). January 8, 1957; From American Embassy, Bonn To Department of State, Washington; Subject: German policy regarding West European Integration from September – December 1956.
- 66 Cf. Adenauer Rhöndorfer Ausgabe, 1998: Briefe 1955-57; Nr. 254; 18. Januar 1957 (Bonn): An den französischen Ministerpräsidenten, Guy Mollet: 279n3.
- 67 Cf. Lappenküper 2001 (I): 1039.
- 68 Cf. Adenauer Rhöndorfer Ausgabe 1998: Briefe 1955-57, Nr. 250; 14. Januar 1956 (Bonn): An den französischen Ministerpräsidenten, Guy Mollet, Paris: 274-275; HAEU: MK11 (Max Kohnstamm 1952-69). (Copie) Bundesrepublik Deutschland - Der Bundeskanzler - Bonn, den 14. Januar 1957; (an) Seiner Exzellenz Dem französischen Ministerpräsidenten Herrn Guy Mollet, Paris.
- (D) Op 13 december heeft de Franse delegatie in Brussel een notitie ingebracht over de bouw van een fabriek voor de splitsing van isotopen. Daarin stelt de Franse regering (in Duitse vertaling) ondermeer dat zij ervan overtuigd is dat "EURATOM nur dann sein Ziel voll und ganz erreichen wird, wenn es zur Unabhängigkeit der europäischen Kernindustrie von den aussereuropäischen Länder beiträgt. Wenn man sich um diese Unabhängigkeit bemüht, erscheint die Sicherung der Versorgung Europas mit angereichertem Uran als der ausschlaggebende Faktor. Daher legt die französische Regierung allergrössten Wert darauf, dass die sechs Regierungen sobald wie möglich, auf jeden Fall zum Zeitpunkt der Unterzeichnung des EURATOMvertrages, den gemeinsamen Bau einer Isotopentrennanlage beschliessen" (*BArch*: N1254/278 (Nachlass Franz Etzel). Paris, den 13. Dezember 1956, Regierungskonferenz für den Gemeinsamen Markt und EURATOM – Sekretariat. Ausschuss der Delegationsleiter. Bau eines europaeischen Werkes fuer Isotopentrennung. Aufzeichnung der französischen Delegation).
- 69 *DKaB*: Band 10, 2000: 167. Kabinettsitzung am Dienstag, den 15. Januar 1957: 88-91.
- (E) Twee dagen later, op 17 januari 1957, zullen de Franse minister van Defensie, Maurice Bourgès-Maunoury, en zijn West-Duitse collega Strauß in Colomb-Béchar een akkoord ondertekenen voor verdergaande bilaterale militaire samenwerking. Dit akkoord heeft ook betrekking op de bouw van een fabriek voor de splitsing van isotopen en zal op 28 november van datzelfde jaar dienst doen als basis voor een Frans-Italiaans-Duitse overeenkomst ten behoeve van een militair

HOOFDSTUK 8

samenwerkingsverband waaruit op 8 april 1958 een trilateraal akkoord voortvloeit betreffende de bouw van een fabriek voor de splitsing van isotopen in Pierrelatte.

- 70 *DKdB*: Band 10, 2000: 167. *Kabinettsitzung am Dienstag, den 15. Januar 1957*: 92-94.
- 71 *Ibid.*: 95-96.
- 72 *Ibid.*: 97-99.
- 73 *Ibid.*: 101-104.
- 74 *Ibid.*: 105-109.
- 75 Pineau en Rimbaud 1991: 228.
- 76 Cf. Adenauer *Rhöndorfer Ausgabe*, 1998: *Briefe 1955-57*; Nr. 254; 18. Januar 1957 (Bonn): *An den französischen Ministerpräsidenten, Guy Mollet*: 279.
- 77 Mendès-France geciteerd in Bossuat 1996: 350.
- 78 Pineau en Rimbaud 1991: 229-232.
- 79 Cf. Küsters 1982: 421-422; Lappenküper 2001 (I): 1042-1043.
- (F) Ten vijfde verlangt de *Assemblée* een positief resultaat ten aanzien van de (OEES)onderhandelingen over een vrijhandelszone met inbegrip van het Verenigd Koninkrijk. Wat dit vijfde punt betreft wordt het Franse parlement bediend tijdens de ministerraad van de OEES op 12 en 13 februari in Parijs. De ministers van de OEES besluiten dan om naar aanleiding van een Brits voorstel uit oktober 1956 de onderhandelingen over een vrijhandelszone te openen (cf. Lappenküper 2001 (I): 1044; cf. *BArch*: N1337/645 (Nachlass Karl Carstens). Bonn, den 11. Februar 1957; *Aufzeichnung, Betr.: Brüsseler Regierungskonferenz; Verhandlungstage vom 4. – 9. Februar 1957*: 5).
- 80 *HAEU*: CM3/1. *Konferenz der Aussenminister – Sekretariat; Brüssel, den 12. Februar 1957, Entwurf eines Protokolls der Konferenz der Aussenminister der Mitgliedstaaten der EGKS, Brüssel, 26., 27., 28. Januar und 4. Februar 1957*: 4 en 23-26.
- (G) De belangrijkste passage uit deze verklaring luidt: “[d]ie sechs Mitgliedstaaten ... erachten den gemeinsamen Bau einer Isotopentrennanlage als im höchsten Masse wünschenswert und beauftrage daher die Studienkommission, innerhalb von drei Monaten einen Bericht fertigzustellen, worin zu diesem Vorhaben unter Angabe seiner grundlegenden Merkmale Stellung genommen wird” (*HAEU*: CM3/1. *Konferenz der Aussenminister – Sekretariat; Brüssel, den 12. Februar 1957, Entwurf eines Protokolls der Konferenz der Aussenminister der Mitgliedstaaten der EGKS, Brüssel, 26., 27., 28. Januar und 4. Februar 1957*: 26).
- (H) Ten aanzien van de institutionele structuur van de gemeenschappelijke markt wordt afgesproken dat de Vergadering van de EGKS in een nieuwe Vergadering zal opgaan, met als doel de oprichting “einer einzigen grossen europäischen Versammlung”, welke “ein besonderes Organ innerhalb der Beratenden Versammlung des Europarats werden [soll]”. De afgevaardigden worden als volgt over de lidstaten verdeeld: Bondsrepubliek Duitsland - 36, Frankrijk - 36, Italië - 36, België - 12, Nederland - 12, Luxemburg - 6. De afgevaardigden zijn tegelijkertijd afgevaardigden van hun nationale parlementen. De stemmenweging in de Raad van Ministers is als volgt: Bondsrepubliek Duitsland - 4, Frankrijk - 4, Italië - 4, België - 2, Nederland - 2, Luxemburg - 1. Met dien verstande, dat de Raad in beginsel louter een meerderheidsbesluit kan nemen op initiatief van de Commissie (dat wil zeggen indien de Commissie daartoe eerst een voorstel aan de Raad heeft voorgelegd). In de (uitzonderings)gevallen waarin het verdrag niet voorziet in een initiatief van de Commissie voorafgaand aan een Raadsbesluit met gekwalificeerde meerderheid geldt dat deze enkel en alleen dan bereikt wordt wanneer de meerderheid 12 van 17 stemmen en 4 van 6 staten omvat (cf. Küsters 1982: 399). De verdeling van de financiële lasten betreffende het fonds voor beroepsopleiding en vrij verkeer van werknemers is als volgt:

Bondsrepubliek Duitsland - 32%, Frankrijk - 32%, Italië - 20%, België - 8,8%, Nederland - 7%, Luxemburg - 0,2%. Er wordt met gekwalificeerde meerderheid over het fonds besloten, waarbij de stemmenweging proportioneel ten opzichte van de financiële lasten plaatsvindt en de gekwalificeerde meerderheid ligt bij 67% (cf. *BArch: N1337/645 (Nachlass Karl Carstens). Brüssel, den 5. Februar 1957, Gemeinsamer Markt – Euratom Sachstand (Konferenz vom 4. Februar 1957)* en *Gemeinsamer Markt / Beschlüsse der Ministerkonferenzen vom 26. – 28. Januar und 4. Februar 1957*).

- (I) Voor het gemeenschappelijke buitentarief geldt dat de Raad hierover met eenstemmigheid beslist. Na afloop van de overgangsperiode kan de Raad evenwel op voorstel van de Commissie “mit qualifizierter Mehrheit Abänderungen oder Suspendierungen der Zollsätze des gemeinsamen Außentarifs für einen Zeitraum von 2 x 6 Monaten beschließen, sofern 20% des Satzes der einzelnen Zölle nicht überschritten werden” (*BArch: N1337/645 (Nachlass Karl Carstens). Brüssel, den 5. Februar 1957, Gemeinsamer Markt – Euratom Sachstand - Konferenz vom 4. Februar 1957*). Daarnaast wordt er een lange lijst met (voornamelijk Franse) producten opgesteld waarvoor een hoger toltarief gehanteerd mag worden (cf. Küsters 1982: 339-343).
- (J) Met betrekking tot de landbouw is men overeengekomen dat deze ook onderdeel zal uitmaken van de gemeenschappelijke markt, evenals de handel in agrarische producten, welke in een lijst worden opgenomen die aan het verdrag wordt toegevoegd. Deze lijst kan binnen twee jaar na de inwerkingtreding van het verdrag aangepast worden bij Raadsbesluit met gekwalificeerde meerderheid. Daarnaast wordt er een fonds opgericht ten behoeve van een gemeenschappelijk landbouwbeleid. De algemene concurrentieregels die gelden op de gemeenschappelijke markt zijn in beginsel niet van toepassing op de landbouw. De Europese Commissie zal binnen twee jaar na de inwerkingtreding van het verdrag een voorstel doen voor een gemeenschappelijk landbouwbeleid. De Raad beslist over deze voorstellen met eenstemmigheid. Ten aanzien van het laatste punt heeft de Nederlandse regering nog een voorbehoud gemaakt. In tegenstelling tot de andere delegaties, die besluitvorming met eenstemmigheid wensen gedurende de eerste twee etappes, wenst de Nederlandse delegatie slechts besluitvorming met eenstemmigheid gedurende de eerste etappe en daarna met gekwalificeerde meerderheid. Eenzelfde soort voorbehoud maakt de Nederlandse delegatie met betrekking tot de besluitvorming ten aanzien van de nationale minimumprijzen: zij verlangt besluitvorming met gekwalificeerde meerderheid vanaf de tweede etappe, de ander vijf delegaties zijn voor besluitvorming met gekwalificeerde meerderheid vanaf de derde etappe (cf. *BArch: N1337/645 (Nachlass Karl Carstens). Brüssel, den 5. Februar 1957, Gemeinsamer Markt – Euratom Sachstand (Konferenz vom 4. Februar 1957)* en *Gemeinsamer Markt / Beschlüsse der Ministerkonferenzen vom 26. – 28. Januar und 4. Februar 1957*).
- 81 *BArch: N1337/645 (Nachlass Karl Carstens). Brüssel, den 5. Februar 1957, Gemeinsamer Markt – Euratom Sachstand (Konferenz vom 4. Februar 1957)* en *Gemeinsamer Markt / Beschlüsse der Ministerkonferenzen vom 26. – 28. Januar und 4. Februar 1957*; HAEU: CM3/1. *Konferenz der Außenminister – Sekretariat; Brüssel, den 12. Februar 1957, Entwurf eines Protokolls der Konferenz der Außenminister der Mitgliedstaaten der EGKS, Brüssel, 26., 27., 28. Januar und 4. Februar 1957*.
- 82 BDFD: Band I, 1997: 632; Nr. 195, *Ministerialdirigent im Auswärtigen Amt Carstens an Diplomatische Vertretungen, Fernschreiben Nr. 92 Plurex, 7.2.1957, Verschlüsselt*; cf. *BArch: N1337/645 (Nachlass Karl Carstens). Brüssel, den 5. Februar 1957, Gemeinsamer Markt – Euratom Sachstand (Konferenz vom 4. Februar 1957)* en *Gemeinsamer Markt / Beschlüsse der Ministerkonferenzen vom 26. – 28. Januar und 4. Februar 1957*.
- 83 FRUS: 1955-57, Volume IV; Doc 220, *Memorandum of a Conversation, Department of State, Washington, February 8, 1957*: 520.
- 84 Cf. FRUS: 1955-57, Volume IV; Doc 220, *Memorandum of a Conversation, Department of State, Washington, February 8, 1957*: 521.

HOOFDSTUK 8

85 Cf. Winand 1993: 93-98.

(K) Deze eisen betreffen: (1) dat er alleen financiering dient plaats te vinden, indien deze “mit der Durchführung bestimmter produktive Projekte in unmittelbarem Zusammenhang stehen”, (2) dat de projecten het algemeen belang van de lidstaten en de overzeese gebiedsdelen moeten dienen, (3) dat de Raad daarover beslist op voorstel van de Commissie, en (4) dat de Raad besluit met gekwalificeerde meerderheid zo lang het plafond van 300 miljoen dollar in vier jaar niet overschreden wordt. Indien dat laatste wel het geval is besluit de Raad met eenstemmigheid (*BArch: N1337/645 (Nachlass Karl Carstens). Bonn, den 15. Februar 1957, MDg. Carstens; Aufzeichnung, Betr.: Assoziierung der überseeischen Länder und Gebiete mit dem Gemeinsamen Markt*).

86 *BArch: N1337/645 (Nachlass Karl Carstens). Bonn, den 15. Februar 1957, MDg. Carstens; Aufzeichnung, Betr.: Assoziierung der überseeischen Länder und Gebiete mit dem Gemeinsamen Markt.*

87 Cf. Ibid.

88 Ibid.

89 Cf. Ibid.

90 *DKdB: Band 10, 2000: 171. Kabinettsitzung am Montag, den 15. Februar 1957: 142.*

91 *BArch: N1337/645 (Nachlass Karl Carstens). Bonn, den 2.2.57; Gemeinsamer Markt / Besprechung der Bundesminister: 5.*

92 *DKdB: Band 10, 2000: 171. Kabinettsitzung am Montag, den 15. Februar 1957: 143-145.*

93 Cf. *HAEU: EN/336. Bruxelles, le 6 mars 1957; Projet de Proces-Verbal de la Conférence des Ministres des Affaires Etrangères des États membres de la CECA (Paris, 18 février 1957).*

94 Cf. *HAEU: EN/336. Bruxelles, le 26 février 1957; Projet de Proces-Verbal de la Conférence des Chefs de Gouvernement et des Ministres des Affaires Etrangères des Etats membres de la CECA tenue à Paris, en l'Hôtel Matignon, les 19 et 20 février 1957: 3.*

95 Von der Groeben 1995: 285.

96 *Der Spiegel*, 11. Jahrgang, Heft 9, 27. Februar 1957: 14; cf. Lieshout 2004: 143n24; Küsters 1982: 390n317.

97 Von der Groeben 1995: 285.

98 Cf. *HAEU: EN/336. Bruxelles, le 26 février 1957; Projet de Proces-Verbal de la Conférence des Chefs de Gouvernement et des Ministres des Affaires Etrangères des Etats membres de la CECA tenue à Paris, en l'Hôtel Matignon, les 19 et 20 février 1957: 4; Küsters 1982: 390-391.*

99 Ibid.: 7; cf. 4-8.

100 Cf. Ibid.: 8; Lappenküper 2001: 1045.

(L) Privaat eigendom inzake kernenergie zal derhalve niet volledig kunnen worden uitgesloten in de uiteindelijke verdragstekst (cf. Vogelaar 1961: 11-22).

101 *Der Spiegel*, 11. Jahrgang, Heft 9, 27. Februar 1957: 15.

102 *DKdB: Band 10, 2000: 172. Kabinettsitzung am Donnerstag, den 21. Februar 1957: 155.*

103 Cf. Ibid.

104 Adenauer, K. *Rhöndorfer Ausgabe* 1986: *Teegespräche 1955-58* (Siedler Verlag), Berlin; Nr. 16, 22. Februar 1957: *Kanzler-Tee (Wortprotokoll): 178-182.*

(M) Op de bewuste vraag - die Krekeler op 11 februari aan de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken heeft voorgelegd met de woorden dat de bondskanselier “would be very grateful for personal views of the Secretary on this subject” - heeft Dulles geantwoord dat “[i]f one looks at a map, it is apparent that Africa is the big hinterland of Europe”. Daarnaast heeft Dulles een parallel getrokken tussen de ontstaansperiode van de Verenigde Staten en de bestaande situatie in Europa. De oostelijke gebieden waren in staat een federatie op te richten doordat zij gebruik konden maken van de grondstoffen uit het westen en de goede verhoudingen met de westelijke gebieden. Naar analogie van deze Amerikaanse ervaring heeft Dulles volgens Krekeler verklaard

dat “[i]f Europe could work out proper relations with Africa, it could develop into one of the great forces in the world”. Hij heeft daar nog aan toegevoegd dat “one should stop thinking of Europe as the Old World” (FRUS: 1955-57, Volume IV; *Doc 221, Memorandum of a Conversation Between the Secretary of State and the German Ambassador (Krekeker), Department of State, Washington, February 11, 1957*: 523-524). Als een van de journalisten Adenauer vraagt of de bijdrage van de Bondsrepubliek Duitsland aan het fonds voor de associatie van de overzeese gebiedsdelen op een zeker moment ook rendement zal opleveren voor de Bondsrepubliek Duitsland, herhaalt de bondskanselier de analyse van Dulles bijna letterlijk. Volgens Adenauer is de associatie van de overzeese gebiedsdelen met de gemeenschappelijke markt vergelijkbaar met de geschiedenis van de Verenigde Staten. Het betreft “eine Art Pioniersgeschichte. Darin liegt eben das Risiko, von dem ich eben sprach”. Om te overleven moet Europa “diesen Wagemut, diesen Pioniermut aufbringen” (Adenauer *Rhöndorfer Ausgabe* 1986: *Teegespräche 1955-1958*; Nr. 16, 22. Februar 1957: *Kanzler-Tee (Wortprotokoll)*: 184).

105 Adenauer *Rhöndorfer Ausgabe* 1986: *Teegespräche 1955-1958*; Nr. 16, 22. Februar 1957: *Kanzler-Tee (Wortprotokoll)*: 182.

BIJ HOOFDSTUK 9 (pagina's 272-282)

- (A) Op 5 juli van dat jaar geeft de Bondsdag als eerste parlement zijn goedkeuring aan de Verdragen van Rome. Alleen de FDP en het GB-BHE stemmen tegen. Het goedkeuringsdebat in de *Assemblée* duurt van 2 tot 9 juli en verloopt in een sfeer van algemene desinteresse. Na het debat over EURATOM, in juli 1956, en dat over de gemeenschappelijke markt, in januari 1957, lijkt het Franse parlement zich neergelegd te hebben bij de totstandkoming van beide Europese projecten. De *Assemblée* keurt de Verdragen van Rome goed met 342 stemmen voor en 239 stemmen tegen.
- 1 *Der Spiegel*, 11. Jahrgang, Heft 9, 27. Februar 1957: 13-15.

BRONNEN EN LITERATUUR

NIET GEPUBLICEEERDE BRONNEN

Archiv für Christlich-Demokratische Politik (ACDP), Sankt Augustin

- I-010 *Nachlass Felix von Eckardt*
- I-070 *Nachlass Hans Globke*
- I-659 *Nachlass Hans von der Groeben*
- I-028 *Nachlass Heinrich Krone*
- I-236 *Nachlass Alfred Müller-Armack*
- I-172 *Nachlass Otto Lenz*
- I-309 *Nachlass Ludger Westrick*

Bundesarchiv (BArch), Koblenz

- B136 *Aktenbestand BKA* - 30100/6203
  - 30101/3624, Heft I
  - 30101/3624, Heft II
  - 31104/2111
  - 31104/2113
  - 35200/932
  - 35202/938
  - Bd. 8/6: "Wirtschaft"/1310
- N1351 *Nachlass Herbert Blankenborn*
- N1239 *Nachlass Heinrich von Brentano*
- N1337 *Nachlass Karl Carstens*
- N1254 *Nachlass Franz Etzel*
- N1266 *Nachlass Walter Hallstein*

Politisches Archiv Auswärtiges Amtes (PAAA), AA - Berlin

- B1 *Ministerbüro*
  - 48: "EWG-EGKS-EAG-FHZ"
  - 58: "Saarangelegenheiten"
  - 155: "Diplomatische Gespräche" (7.1955 – 9.1956)
  - 156: "Diplomatische Gespräche" (10.1956 – 11.1957)
- B2 *Büro Staatssekretäre* - 103/214-00: "Saargebiet, Allgemeines"
- B10 *Politische Abteilung II* - 899/225-00: "Fortführung der europäischen Integration"
  - 900/225-10-01: "Aussenministerkonferenz – Messina"
  - 901/225-10-01: "Aussenministerkonferenz – Messina"
  - 902/225-10-01: "Aussenministerkonferenz – Messina"
  - 903/225-10-02: "Aussenministerkonferenz – Noordwijk"
  - 904/225-10-03: "Aussenministerkonferenz – Brüssel&Paris"
  - 905/225-10-05: "Aussenministerkonferenz – Venedig"
  - 906/225-10-05: "Aussenministerkonferenz – Venedig"
  - 907/225-10-06: "Aussenministerkonferenz – Paris"
  - 908/225-10-07: "Aussenministerkonferenz – Brüssel"

- B20 Ref.200/L42
- 909-918/225-30-01: “Brüsseler Integrationskonferenz”
  - 87/200/85.10/0: “Fragen der europäischen Integration”
  - 89a/200/85.11/4: “Montanunion und gemeinsamer Markt”
  - 92a/200/85.34/1: “Bundeswirtschaftsministerium”
  - 10/200/81.06: “Brüsseler Integrationskonferenz”
  - 10/200/81.07: “Wiedervereinigung Deutschlands & die EWG”
  - 10/200/81.20/1: “Unterzeichnung des Vertrages...EWG”
  - 10/200/81.22/0: “Ratifizierung”
  - 103/200/82.70/3-83.01/1: “Zollunion/Energiepolitik/Statistik”

Historical Archives of the European Union (HAEU), Firenze

Ministère des Affaires Étrangères (MAEF)

1. “Division économique et financière: Service de Coopération Economique” (DE-CE)
2. “Papiers directeurs’: Olivier Wormser” (OW)
3. “General Secretariat” (SG)

Jean Monnet American Sources (JMAS)

Jean Monnet Duchêne Sources (JMDS)

Fonds from individuals

1. Emile Noël (EN)
2. Pierre Uri (PU)
3. Max Kohnstamm (MK)

Fonds transferred from the European Commission

1. “High Authority of the ECSC” (CEAB)
2. “Commission of the EEC and Commission of the EAEC” (BAC)

Fonds transferred from the Council of the European Union

1. “Negotiations for the Treaties establishing the EEC and EURATOM” (CM3)

Interviews (HAEU: INT)

1. INT 601: ministre Faure Maurice

GEPUBLICEEERDE BRONNEN

Adenauer, K. *Rhöndorfer Ausgabe* (bearbeitet von Hans-Peter Mensing), 1983: *Briefe 1945-1947* (Siedler Verlag), Berlin

Adenauer, K. *Rhöndorfer Ausgabe* (bearbeitet von Hans-Peter Mensing), 1984: *Briefe 1947-1949* (Siedler Verlag), Berlin

Adenauer, K. *Rhöndorfer Ausgabe* (bearbeitet von Hans-Peter Mensing), 1985: *Briefe 1949 -1951* (Siedler Verlag), Berlin

Adenauer, K. *Rhöndorfer Ausgabe* (bearbeitet von Hans-Peter Mensing), 1985: *Briefe 1951-1953* (Siedler Verlag), Berlin

Adenauer, K. *Rhöndorfer Ausgabe* (bearbeitet von Hans-Peter Mensing), 1995: *Briefe 1953-1955* (Siedler Verlag), Berlin

Adenauer, K. *Rhöndorfer Ausgabe* (bearbeitet von Hans-Peter Mensing), 1998: *Briefe 1955-1957* (Siedler Verlag), Berlin

Adenauer, K. *Rhöndorfer Ausgabe* (bearbeitet von Hanns Jürgen Küsters), 1986: *Teegespräche 1955-1958* (Siedler Verlag), Berlin

Archiv der Gegenwart. Deutschland 1949 bis 1999. Band 2 "September 1953-57 oktober", 2000, (Sieglar Verlag GmbH), Sankt Augustin

Die Bundesrepublik Deutschland und Frankreich: Dokumente 1949-1963. Band 1 "Außenpolitik und Diplomatie", 1997, bearbeitet von Ulrich Lappenküper, (K.G. Saur), München

Die Bundesrepublik Deutschland und Frankreich: Dokumente 1949-1963. Band 2 "Wirtschaft", 1997, bearbeitet von Andreas Wilkens, (K.G. Saur), München

Die Kabinettsprotokolle der Bundesregierung 1952. Band 5, 1989, bearbeitet von Kai von Jena, (Harald Boldt Verlag), Boppard am Rhein

Die Kabinettsprotokolle der Bundesregierung 1955. Band 8, 1997, bearbeitet von Michael Hollmann und Kai von Jena, (R. Oldenbourg Verlag), München

Die Kabinettsprotokolle der Bundesregierung 1956. Band 9, 1998, bearbeitet von Ursula Hüllbüsch, (R. Oldenbourg Verlag), München

Die Kabinettsprotokolle der Bundesregierung 1957. Band 10, 2000, bearbeitet von Ulrich Enders und Josef Henke (R. Oldenbourg Verlag), München

Die Protokolle des CDU-Bundesvorstands 1953-1957. Band 16, 1990, "Adenauer: 'Wir haben wirklich etwas geschaffen'", bearbeitet von Günter Buchstab, (Droste Verlag), Düsseldorf

Dokumente zur Deutschland-Politik; II. Reihe/Band 1, 1992, "Die Konferenz von Potsdam" [I, II, III], bearbeitet von Gisela Biewer (Albert Metzner Verlag), Neuwied, Frankfurt am Main

Dokumente zur Deutschland-Politik; II. Reihe/Band 4, 2003, "Die Außenminister-Konferenzen von Brüssel, London und Paris 8. August bis 25. Oktober 1954", bearbeitet von Hanns Jürgen Küsters (R. Oldenbourg Verlag), München

Konrad Adenauer und die CDU der britischen Besatzungszone. 1946-1949. Dokumente zur Gründungs-geschichte der CDU Deutschlands, Konrad-Adenauer-Stiftung (Hrsg.), 1975 (Eichholz-Verlag), Bonn

Documents Diplomatiques Français 1955. Tome I (1er Janvier – 30 Juin), 1987, Ministère des Affaires Étrangères, Commission de publication des documents diplomatiques français (Imprimerie Nationale), Paris

Documents Diplomatiques Français 1955. Tome II (1er Juillet – 31 Décembre), 1988, Ministère des Affaires Étrangères, Commission de publication des documents diplomatiques français (Imprimerie Nationale), Paris

Documents Diplomatiques Français 1956. Tome I (1er Janvier – 30 Juin), 1988, Ministère des Affaires Étrangères, Commission de publication des documents diplomatiques français (Imprimerie Nationale), Paris

Documents Diplomatiques Français 1956. Tome II (1er Juillet – 23 Octobre), 1989, Ministère des Affaires Étrangères, Commission de publication des documents diplomatiques français (Imprimerie Nationale), Paris

Documents Diplomatiques Français 1956. Tome III (24 Octobre – 31 Décembre), 1990, Ministère des Affaires Étrangères, Commission de publication des documents diplomatiques français (Imprimerie Nationale), Paris

Foreign Relations of the United States, 1955-1957. Volume IV, “Western European Security and Integration”, 1986, William Z. Slany (ed.), (United States Government Printing Office), Washington

Foreign Relations of the United States, 1955-1957. Volume XVI, “Suez Crisis July 26-December 31, 1956”, 1990, John P. Glennon (ed.), (United States Government Printing Office), Washington.

L’Année Politique 1956, 1957, (Presses universitaires de France), Paris

Ministerie van Buitenlandse Zaken. “Comité Intergouvernemental créée par la conférence de Messine; Rapport des Chefs de Délégation aux Ministres des Affaires Etrangères – Bruxelles, 21 avril 1956, secrétariat” – *MAE 120 f/ 56 (corrigé)*

Historical Archives of the European Union, Interviews (HAEU: INT).

INT 645: Fritz Hellwig

INT 658: Dirk Pieter Spierenburg

INT 660: Jelle Zijlstra

LITERATUUR

- Abs, H.J. 1976: "Konrad Adenauer und die Wirtschaftspolitik der fünfziger Jahre", in: D. Blumenwitz *et al.* 1976: *Konrad Adenauer und seine Zeit II* (Deutsche Verlags Anstalt), Stuttgart
- Adenauer, K. [1967] 1994: *Erinnerungen 1953-1955* (Deutsche Verlags-Anstalt), Stuttgart
- Adenauer, K. [1967] 1989: *Erinnerungen 1955-1959* (Deutsche Verlags-Anstalt), Stuttgart
- Allison, G.T., en M.H. Halperin 1972: "Bureaucratic Politics: A Paradigm and Some Policy Implications" *World Politics* 24, Issue Supplement: Theory and Policy in International Relations (Spring), 40-79
- Allison, G., en P. Zelikow, 1999: *Essence of decision. Explaining the Cuban Missile Crisis* (Longman), new York
- Anderson, P. 1996: "Under the sign of the interim" in: *London review of books* 4-1-1996
- Axt, H-J. 1999: "Frankreich in der Europäischen Union", in: *Länderbericht Frankreich* (Bundeszentrale für politische Bildung, Band 360), Bonn
- Bach, F.J. 1976: "Konrad Adenauer und Hans Globke", in: D. Blumenwitz *et al.* 1976: *Konrad Adenauer und seine Zeit II* (Deutsche Verlags Anstalt), Stuttgart
- Bach, F.J. 1980: "Globke und die auswärtige Politik", in: K. Gotto (Hrsg.) 1980: *Der Staatssekretär Adenauers. Persönlichkeit und politisches Wirken Hans Globkes*, (Klett-Cotta), Stuttgart
- Baldwin, D.A. 1993: *Neorealism and neoliberalism; the contemporary debate* (Columbia University Press), New York
- Bärenbrinker, F. "Hallsteins Europakonzeption vor seinem Amtsantritt bei der Kommission", in: W. Loth *et al.* 1995: *Walter Hallstein – Der vergessene Europäer?* (Europa Union Verlag), Bonn
- Baring, A. 1969: *Aussenpolitik in Adenauers Kanzlerdemokratie* (R. Oldenburg Verlag), München und Wien
- Baring, A. 1974: *Sehr Verehrter Herr Bundeskanzler! Heinrich von Brentano im Briefwechsel mit Konrad Adenauer 1949-1964*, (Hoffmann und Campe), Hamburg
- Bendor, J., T.H. Hammond 1992: "Rethinking Allison's models", *The American Political Science Review*, Vol. 86(2)
- Bergin, T.G. en M.H. Fisch 1968: *The New Science of Giambattista Vico. Revised Translation of the Third Edition (1744)* (Cornell University Press), Ithaca, New York
- Berlin, I. 1960: "History and Theory: the Concept of Scientific History" in *History and Theory* Vol. 1(1): 1-31
- Berlin, I. 1976: *Vico and Herder. Two Studies in the History of Ideas* (The Hogarth Press), London
- Berlin, I. [1953, 1978] 1993: *The hedgehog and the fox. An essay on Tolstoy's view of history* (Elephant Paperback), Chicago
- Beyen, J.W. 1968: *Het spel en de knikkers. Een kroniek van vijftig jaren*, (Ad. Donker), Rotterdam
- Bismarck, O. von, 2000: *Gedanken und Erinnerungen. Reden und Briefe, I*, (Mundus Verlag)
- Bismarck, O. von, 2000: *Gedanken und Erinnerungen. Reden und Briefe, II*, (Mundus Verlag)
- Bjøl, E. 1966: *La France devant l'Europe. La politique européenne de la IVe République* (Munksgaard), Copenhagen
- Bösch, F. 2001: *Die Adenauer-CDU. Gründung, Aufstieg und Krise einer Erfolgspartei 1945 -1969* (Deutsche Verlags-Anstalt), Stuttgart, München
- Blankenhorn, H. 1980: *Verständnis und Verständigung. Blätter eines politischen Tagebuchs 1949-1979* (Verlag Ullstein, Propyläen), Frankfurt
- Blau, P.M. en W.R. Scott [1963] 1969: *Formal Organizations. A Comparative Approach* (Routledge & Kegan Paul Ltd), London

- Bossuat, G. 1994: "Jean Monnet, le Département d'État et l'intégration européenne (1952-1959), in Gireault, R. en G. Bossuat (eds.) *Europe brisée Europe retrouvée. Nouvelles réflexions sur l'unité européenne au XXe siècle*, (Publications de la Sorbonne), Paris
- Bossuat, G. 1995: "The French administrative elite and the unification of Western Europe, 1947-58", in A. Deighton 1995: *Building Postwar Europe. National Decision-Makers and European Institutions, 1948-63* (St. Martin's Press in association with St Anthony's College), Oxford
- Bossuat, G. 1996: *L'Europe des français 1943-1959. La IV République aux sources de l'Europe communautaire* (Publications de la Sorbonne), Paris
- Bossuat, G. 1997: "Les conceptions françaises des relations économiques avec l'Allemagne (1943-1960) – Détruire, supporter, coopérer: le Quai d'Orsay et le Ministère des Finances entre l'illusion et la résignation", in: A. Wilkens (Hrsg.) 1997: *Die deutsch-französische Wirtschaftsbeziehungen 1945-1960*, (Jan Thorbecke Verlag), Sigmaringen
- Buchheim, H. 1976: "Die Richtlinienkompetenz unter der Kanzlerschaft Konrad Adenauers" in D. Blumenwitz *et al.* 1976: *Konrad Adenauer und seine Zeit I* (Deutsche Verlags Anstalt), Stuttgart
- Buchheim, H. 1984: *Deutschlandpolitik 1949-1972. Der politisch diplomatische Prozeß* (Deutsche Verlags-Anstalt), Stuttgart
- Bull, H. 1977: *The anarchical society. A study of order in world politics* (MacMillan), London
- Buzan, B., C. Jones en R. Little 1993: *The logic of anarchy. Neo-realism to structural realism* (Columbia University Press), New York
- Carr, E.H. [1939] 1963: *The twenty years' crisis, 1919-1939. An introduction to the study of international relations* (Macmillan), London
- Carstens, K. 1971: *Politische Führung. Erfahrungen im Dienst der Bundesregierung* (Deutsche Verlags-Anstalt), Stuttgart
- Carstens, K. 1976: "Das Eingreifen Adenauers in die Europa-Verhandlungen im November 1956", in D. Blumenwitz *et al.* 1976, *Konrad Adenauer und seine Zeit II* (Deutsche Verlags Anstalt), Stuttgart
- Carstens, K. 1980: "Geleitwort" in: K. Gotto (Hrsg.) 1980: *Der Staatssekretär Adenauers. Persönlichkeit und politisches Wirken* Hans Globkes, (Klett-Cotta), Stuttgart
- Carstens, K. 1993: *Erinnerungen und Erfahrungen* (Harald Bolt Verlag), Boppard am Rhein
- Chiaromonte, N. [1970] 2001: "Tolstoj en de paradox van de geschiedenis", *Nexus* (KUB), Tilburg, Nummer 30-31
- Christensen, T.J. en J. Snyder 1990: "Chain Gangs and Passed Bucks: Predicting Alliance Patterns in Multipolarity" *International Organization* 44(2) (Spring 1990), 137-168
- Collingwood, R.G. [1946] 1978: *The Idea of History* (Oxford University Press), Oxford
- Cram, L. *et al.* 1999: *Developments in the European Union* (St. Martin's Press), New York
- Croce, B. [1920] 1960: *History. Its Theory and Practice* (authorized translation by D. Ainslie) (Russell & Russell), New York
- Croce, B. [1921] 1927: "Die Philosophie Giambattista Vicos" (nach der 2. Auflage Übersetzt von E. Auerbach & T. Lücke) in: Croce, B. *Gesammelte Philosophische Schriften in deutscher Übertragung. II. Reihe Kleinere Philosophische Schriften. Erster Band* (herausgegeben von Feist, H.) (Verlag von J.C.B. Mohr), Tübingen
- Croce, B. 1946: *Politics and Morals* (George Allen & Unwin LTD), London
- Crozier, M. [1963] 1964: *The Bureaucratic Phenomenon* (University of Chicago Press), Chicago
- Deighton, A. 1995: *Building Postwar Europe. National Decision-Makers and European Institutions, 1948-63* (St. Martin's Press in association with St Anthony's College), Oxford

- Deschamps, E. 2003: "La Belgique et l'association des pays et territoires d'outre-mer (PTOM) au Marché commun (1955-1957)", in M. Dumoulin *et al.* *La Belgique, les petits États et la construction européenne* (P.I.E. - Peter Lang), Bruxelles
- Dietrich, Y. 1995: "Franz Etzel als Finanzpolitiker" in *Historisch Politische Mitteilungen* (ACDP) 2/1995 (Böhlau Verlag), Köln, Weimar, Wien
- Dilthey, W. 1994: *Kritiek van de historische rede* (Boom), Amsterdam
- Dray, W. 1957: *Laws and Explanation in History* (Oxford University Press), Oxford
- Drezner, D.W. 2000: "Ideas, Bureaucratic Politics, and the Crafting of Foreign Politics" *American Journal of Political Science* 44(4) October: 733-749
- Duchêne, F. 1944: *Jean Monnet: the first statesman of interdependence*, (Norton), New York
- Dumoulin, M. 1999: *Spaak* (Éditions Racine), Bruxelles
- Dussen, J., van der, 1996: "Een vergeten 'grand theorist'? De actualiteit van R.G. Collingwood", *Nexus* (KUB), Tilburg, Nummer 14.
- Eckardt, F., von 1967: *Ein unordentliches Leben. Lebenserinnerungen*, (Econ-Verlag), Düsseldorf, Wien
- Eckert, M. 1990: "Kernenergie und Westintegration. Die Zähmung des westdeutschen Nuklearnationalismus" in: L. Herbst *et al.* 1990: *Vom Marshallplan zur EWG. Die Eingliederung der Bundesrepublik Deutschland in die westliche Welt*, (R. Oldenburg Verlag), München
- Eckstein, H. 1975: "Case Study and Theory in Political Science", in: Greenstein, F.I. en N.W. Polsby (eds.) *Handbook of Political Science. Vol7. Strategies of Inquiry* (Addison-Wesley), Reading Mass.
- Eden, Sir A. 1960: *The memoirs of the rt. hon. Sir Anthony Eden. Full circle* [III] (Cassell), London
- Erhard, L. 1953: *Deutschlands Rückkehr zum Weltmarkt* (Econ-Verlag GMBH), Düsseldorf
- Erhard, L. 1954: *Germany's comeback in the world market* (George Allen & Unwin LTD), London
- Evans, P.B. "Building an integrative approach to international and domestic politics: reflections and projections" in P.B. Evans, H.K. Jacobson en R.D. Putnam 1993: *Double-edged diplomacy. International bargaining and domestic politics* (University of California Press), Berkeley
- Fischer, P. 1994: *Atomenergie und staatliches Interesse: Die Anfänge der Atompolitik der Bundesrepublik Deutschland 1949-1955* (Nomos Verlagsgesellschaft), Baden-Baden
- Foschepoth, J. (Hrsg.) 1990: *Adenauer und die Deutsche Frage* (Vandenhoeck & Ruprecht), Göttingen
- François-Poncet, A. 1964: *Auf dem Wege nach Europa. Politisches Tagebuch 1942 bis 1962* (Florian Fupferberg), Berlin, Mainz
- Gardiner, P. 1961: *The Nature of Historical Explanation* (Oxford University Press), Oxford
- Garton Ash, T. 1994: "Germany's Choice" *Foreign Affairs* 73 (July/August): 65-81
- Gasteyger, C. 2001 : *Europa von der Spaltung zur Einigung*, (Bundeszentrale für politische Bildung), Bonn
- George, A.L. 1969: "The 'operational code': a neglected approach to the study of political leaders and decision-making", *International Studies Quarterly*, Vol. 13(2)
- Gerbet, P. 1989: "La 'rélance' européenne jusqu'à la conference de Messine", in E. Serra (ed.) *Il rilancio dell'Europa e i trattati di Roma* (Bruylant-Giuffrè-L.G.D.J.-Nomos), Bruxelles, Milano, Paris, Baden-Baden
- Gerbet, P. 1995: *La France et l'intégration européenne. Essai d'historiographie*, (Peter Lang), Bern
- Gerstenmaier, E. 1980: "Der Staatssekretär", in K. Gotto (Hrsg.) 1980: *Der Staatssekretär Adenauers. Persönlichkeit und politisches Wirken Hans Globkes*, (Klett-Cotta), Stuttgart

- Gillingham, J. 1991: *Coal, steel, and the rebirth of Europe, 1945-1955: the Germans and the French from the Ruhr conflict to economic community* (Cambridge University Press), Cambridge
- Gillingham, J. 2003: *European Integration 1950-2003. Superstate or new market economy?* (Cambridge University Press), Cambridge
- Globke, H. 1976: "Überlegungen und Planungen in der Ostpolitik Adenauers", in D. Blumenwitz *et al.* 1976: *Konrad Adenauer und seine Zeit II* (Deutsche Verlags Anstalt), Stuttgart
- Goldschmidt, B. 1967: *Les rivalités atomiques 1939-1966* (Fayard), Paris
- Goldstein, J. en R.O. Keohane 1993: "Ideas and Foreign Policy: An Analytical Framework" in J. Goldstein, J. en R.O. Keohane (eds.) *Ideas and Foreign Policy: Beliefs, Institutions, and Political Change*, Ithaca: Cornell University Press
- Görtemaker, M. 1996: *Deutschland im 19. Jahrhundert* (Bundeszentrale für politische Bildung), Bonn
- Görtemaker, M. 2001: "Deutschland zwischen den Supermächten", in D. Junker (Hrsg.) 2001: *Die USA und Deutschland im Zeitalter des Kalten Krieges*, (Deutsche Verlags-Anstalt), Stuttgart
- Grewe, W. 1960: *Deutsche Aussenpolitik der Nachkriegszeit* (Deutsche Verlags Anstalt), Stuttgart
- Grewe, W. 1979: *Rückblenden. Aufzeichnungen eines Augenzeugen deutscher Außenpolitik von Adenauer bis Schmidt*, (Verlag Ullstein, Propyläen), Frankfurt
- Grewe, W.G. 1981: *Spiel der Kräfte in der Weltpolitik. Theorie und Praxis der internationalen Beziehungen* (Econ Verlag), Düsseldorf und Wien
- Grewe, W. 1995: "Hallsteins deutschlandspolitische Konzeption" in W. Loth *et al.* 1995: *Walter Hallstein – Der vergessene Europäer?* (Europa Union Verlag), Bonn
- Griffiths, R.T. en A.S. Milward 1986: "The Beyen Plan and the European Community" in: W. Maihofer (ed.) *Noi si mura* (European University Institute), Badia Fiesolana – Firenze
- Groebe, H. von der, 1995: *Deutschland und Europa in einem unruhigen Jahrhundert. Erlebnisse und Betrachtungen von Hans von der Groebe*, (Nomos Verlagsgesellschaft), Baden-Baden
- Grosser, A. 1961: *La IVe République et sa politique extérieure* (Librairie Armand Colin), Paris
- Guillen, P. 1989: "La France et la négociation des traités de Rome: l'EURATOM" in E. Serra (ed.) *Il rilancio dell'Europa e i trattati di Roma* (Bruylant-Giuffrè-L.G.D.J.-Nomos), Bruxelles, Milano, Paris, Baden-Baden
- Guillen, P. 1996: *La question allemande 1945 à nos jours*, (Imprimerie nationale), Paris
- Haffner, S. [1950-1961] 2002: *Die Deutsche Frage. 1950-1961: von der Wiederbewaffnung bis zum Mauerbau* (TRANSIT), Berlin
- Haftendorn, H. 1976: "Adenauer und die europäische Sicherheit", in D. Blumenwitz *et al.* 1976: *Konrad Adenauer und seine Zeit I* (Deutsche Verlags Anstalt), Stuttgart
- Haftendorn, H. 1986: *Sicherheit und Entspannung. Zur Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland 1955-1982* (Nomos Verlagsgesellschaft), Baden-Baden
- Haftendorn, H. 2001: *Deutsche Außenpolitik zwischen Selbstbeschränkung und Selbstbehauptung 1945-2000* (Deutsche Verlags-Anstalt), Stuttgart, München
- Hagan, J.D. "Domestic political explanations in the analysis of foreign policy", in L. Neack, J.A.K. Hey en P.J. Haney 1995: *Foreign policy analysis. Continuity and change in its second generation* (Prentice Hall), Englewood Cliffs
- Hall, J.A. 1993: "Ideas and the Social Sciences", in J. Goldstein, J. en R.O. Keohane (eds.) *Ideas and Foreign Policy: Beliefs, Institutions, and Political Change*, Ithaca: Cornell University Press
- Halliday, F. 1994: *Rethinking international relations* (MacMillan), London
- Hallstein, W. 1951: *Der Schuman-plan. Frankfurter Universitätsreden, Heft 5*, (Vittorio Klostermann), Frankfurt am Main

- Hallstein, W. 1976: "Mein Chef Adenauer", in D. Blumenwitz *et al.* 1976: *Konrad Adenauer und seine Zeit II* (Deutsche Verlags Anstalt), Stuttgart
- Hallstein, W. [1975] 1979: *Die europäische Gemeinschaft*, (Econ Verlag), Düsseldorf, Wenen.
- Halperin, M.H. 1974: *Bureaucratic politics and foreign policy* (Brookings Institution), Washington
- Harryvan, A.G. en A. Kersten 1989: "The Netherlands. Benelux and the relance européenne 1954-1955", in E. Serra (ed.) *Il rilancio dell'Europa e i trattati di Roma* (Bruylant-Giuffrè L.G.D.J.- Nomos), Bruxelles, Milano, Paris, Baden-Baden
- Hellmann, G. 1996: "Goodbye Bismarck? The Foreign Policy of Contemporary Germany" *Mershon International Studies Review* 40: 1-39
- Helmreich, J.E. 1991: "The United States and the formation of EURATOM", in *Diplomatic History* summer 1991, Vol.15, No.3
- Hanrieder, W.F. 1995: *Deutschland Europa Amerika. Die Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland 1949-1994. 2. Auflage* (Schöningh), Paderborn, München, Wien, Zürich
- Hentschel, V. 1996: *Ludwig Erhard. Ein Politikerleben*, (Olzog), München und Landsberg am Lech
- Hentschel, V. 1997: "Zwischen Zahlungsunfähigkeit und Konvertibilität. Frankreich und Deutschland in der Europäischen Zahlungsunion", in A. Wilkens (Hrsg.) 1997: *Die deutsch-französische Wirtschaftsbeziehungen 1945-1960*, (Jan Thorbecke Verlag), Sigmaringen
- Hildebrand, K. 1994: *Deutsche Aussenpolitik 1871-1918* (R. Oldenburg Verlag), München
- Hollmann, M. 1999: "Die Nachfolge Monnets. Die Bundesregierung und die Frage der Präsidentschaft der hohen Behörde der Europäischen Gemeinschaft für Kohle und Stahl", in A. Wilkens (Hrsg.): *Interessen verbinden. Jean Monnet und die europäische Integration der Bundesrepublik Deutschland* (Bouvier Verlag), Bonn
- Ingram, E. 1997: "The wonderland of the political scientist", in *International Security*, Vol. 22(1), Summer 1997
- Jervis, R. 1985: "From Balance to Concert: A Study of International Security Cooperation", *World Politics* 38(1): 58-79
- Jervis, R. 1992: "A Political Science Perspective on the Balance of Power and the Concert", *The American Historical Review* 97(3): 716-724
- Junker, D. (Hrsg.) 2001: *Die USA und Deutschland im Zeitalter des Kalten Krieges 1945-1990. Ein Handbuch*, (Deutsche Verlags-Anstalt), Stuttgart, München
- Kedourie, E. 1984: "A New International Disorder", in H. Bull en A. Watson *The Expansion of International Society* (Clarendon Press), Oxford
- Kelleher, C. 1975: *Germany & the politics of nuclear weapons*, (Columbia University Press), New York, London
- Kempf, U. en H-G. Merz (Hrsg.) 2001: *Kanzler und Minister 1949-1998. Bibliografisches Lexikon der deutschen Bundesregierungen* (Westdeutscher Verlag), Wiesbaden
- Kennedy, P. 1988: *The rise and fall of the great powers. Economic change and military conflict from 1500-2000* (Fontana Press), London
- Keohane, R.O. 1993: "Institutional Theory and the Realist Challenge After the Cold War" in D.A. Baldwin, *Neorealism and neoliberalism; the contemporary debate* (Columbia University Press), New York
- Keulartz, J. 1994: "Wilhelm Dilthey, pionier van het postmetafysische denken" (vertaling W. Oranje) in Dilthey, W. *Kritiek van de historische rede* (Boom), Amsterdam
- King, G., R.O. Keohane en S. Verba 1994: *Designing Social Inquiry. Scientific Inference in Qualitative Research*, (Princeton University Press), Princeton
- Kissinger, H. 1994: *Diplomacy* (Touchstone), New York

- Kleßmann, C. 1990: "Adenauers Deutschland und Ostpolitik 1955-1963", in J. Foschepoth 1990: *Adenauer und die Deutsche Frage* (Vandenhoeck & Ruprecht), Göttingen
- Kleßmann, C. 1991: *Die doppelte Staatsgründung. Deutsche Geschichte 1945-1955*, (Bundeszentrale für politische Bildung), Bonn
- Kocka, J. 1986: *Max Weber, der Historiker* (Vandenhoeck & Ruprecht), Göttingen
- Koerfer, D. 1987: *Kampf ums Kanzleramt. Erhard und Adenauer*, (Deutsche Verlags-Anstalt), Stuttgart
- Kohl, W. 1971: *French Nuclear Diplomacy* (Princeton University Press), Princeton
- Köhler, H. 1994: *Adenauer. Eine politische Biographie* (Propyläen), Frankfurt am Main, Berlin
- Köhler, H. 1997: *Adenauer. Eine politische Biographie* (Propyläen Taschenbuch), Berlin: Ullstein
- Kolodziej, E.A. 1992: "Renaissance in Security Studies? Caveat Lector!", *International Studies Quarterly* 36(4): 421-438
- Kosthorst, D. 1993: *Brentano und die deutsche Einheit. Die Deutschland- und Ostpolitik des Außenministers im Kabinett Adenauer*, (Droste Verlag), Düsseldorf
- Kraus, H-C. 2004: "Heinrich von Brentano und die deutsch-französischen Beziehungen in der Ära Adenauer", in R. Koch (Hrsg.) *Heinrich von Brentano. Ein Wegbereiter der europäischen Integration* (R. Oldenbourg Verlag), München
- Krone, H. 1980: "Der Berater Adenauers", in K. Gotto (Hrsg.) 1980: *Der Staatssekretär Adenauers. Persönlichkeit und politisches Wirken Hans Globkes*, (Klett-Cotta), Stuttgart
- Krone, H. 1995: *Tagebücher. Erster Band: 1945-1961* (Droste Verlag), Düsseldorf
- Küntzel, M. 1995: *Bonn & the bomb. German politics and the nuclear option* (Pluto Press with TNI), London
- Küsters, H.J. 1982: *Die Gründung der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft* (Nomos Verlagsgesellschaft), Baden-Baden
- Küsters, H.J. 1983: "Adenauers Europapolitik in der Gründungsphase der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 31: 646-673
- Küsters, H.J. 1989: "The origins of the EEC treaty", in E. Serra (ed.) *Il rilancio dell'Europa e i trattati di Roma* (Bruylant-Giuffrè-L.G.D.J.-Nomos), Bruxelles, Milano, Paris, Baden-Baden
- Küsters, H.J. 1990: "Der Streit um Kompetenzen und Konzeptionen deutscher Europapolitik 1949-1958", in L. Herbst et al. 1990: *Vom Marshallplan zur EWG. Die Eingliederung der Bundesrepublik Deutschland in die westliche Welt*, (R. Oldenburg Verlag), München
- Küsters, H.J. 1995: "Walter Hallstein und die Verhandlungen über die Römischen Verträge 1955-1957", in W. Loth et al. 1995: *Walter Hallstein – Der vergessene Europäer?* (Europa Union Verlag), Bonn
- Küsters, H.J. 1995: "West Germany's foreign policy in Western Europe, 1949-58: the art of the possible", in C. Wurm (ed.) 1995: *Western Europe and Germany. The beginnings of European integration 1945-1960* (Berg), Oxford, Washington D.C.
- Küsters, H.J. 1997: "Konrad Adenauer und die Idee einer wirtschaftlichen Verflechtung mit Frankreich", in A. Wilkens (Hrsg.) 1997: *Die deutsch-französische Wirtschaftsbeziehungen 1945-1960*, (Jan Thorbecke Verlag), Sigmaringen
- Küsters, H.J. 2000: *Der Integrationsfriede. Viermächte-Verhandlungen über die Friedensregelung mit Deutschland 1945-1990* (R. Oldenbourg Verlag), München
- Kyle, K. 1991: *Suez* (Weidenfeld and Nicolson), London
- Lahn, L. 1995: "Walter Hallstein als Staatssekretär", in W. Loth et al. 1995: *Walter Hallstein – Der vergessene Europäer?* (Europa Union Verlag), Bonn
- Lahr, R. 1981, 1984: *Zeuge von Fall und Aufstieg. Private Briefe 1934-1974*, (Albrecht Knaus), Hamburg
- Lappenküper, U. 2001: *Die deutsch-französische Beziehungen 1949-1963. Von der 'Erbfeindschaft' zur 'Entente élémentaire', I: 1949-1958* (R. Oldenbourg Verlag), München
- Lecerf, J. 1965: *Histoire de l'unité européenne*, (Éditions Gallimard), Paris

- Lee 1995: "German decision-making elites and European integration: German 'Europapolitik' during the years of the EEC and Free Trade Area negotiations", in A. Deighton 1995: *Building Postwar Europe. National Decision-Makers and European Institutions, 1948-63* (St. Martin's Press in association with St Anthony's College), Oxford
- Lefebure, D. 1992: *Guy Mollet. Le mal aimé*, (Plon), Paris
- Lehmann, H.G. 2000: *Deutschland-Chronik 1945-2000* (Bundeszentrale für politische Bildung), Bonn
- Lenz, O. 1989: *Im Zentrum der Macht. Das Tagebuch von Staatssekretär Lenz 1951-1953*, (Droste), Düsseldorf
- Lieshout, R.H. 1995: *Between Anarchy en Hierarchy. A Theory of International Relations and Foreign Policy* (Edward Elgar), Aldershot, Hampshire
- Lieshout, R.H. 1997: *De organisatie van West-Europese samenwerking. Een voortdurende strijd om de macht* (Coutinho), Bussum
- Lieshout, R.H. 1999: *The struggle for the organization of Europe. The foundations of the European Union* (Edward Elgar), Aldershot, Hampshire
- Lieshout, R.H. 2004: *De organisatie van West-Europese samenwerking. Een voortdurende strijd om de macht – tweede druk* - (Coutinho), Bussum
- Link, W. 1992: "Kooperative Machtsbalance und europäische Föderation als außenpolitische Orientierung", in W. Heydrich, *Sicherheitspolitik Deutschlands: Neue Konstellationen, Risiken, Instrumente* (Nomos), Baden-Baden
- Lipset, S. M. 1962: "Introduction", in R. Michels 1962: *Political Parties. A sociological study of the oligarchical tendencies of modern democracy* (The Free Press / Collier-MacMillan), New York / London
- Loth, W. 1982: *Der weg nach Europa: Geschichte der Europäischen integration 1939-1957* (Göttingen).
- Loth, W. 1990: "Adenauers Ort in der deutschen Geschichte", in J. Foschepoth 1990: *Adeauer und die Deutsche Frage* (Vandenhoeck & Ruprecht), Göttingen
- Loth, W. 1997: "Deutsche und französische Interessen auf dem Weg zu EWG und EURATOM", in A. Wilkens (Hrsg.) 1997: *Die deutsch-französische Wirtschaftsbeziehungen 1945-1960*, (Jan Thorbecke Verlag), Sigmaringen
- Loth, W. 1999: "Deutschland im Kalten Krieg. Strategien und Entscheidungen", *Aus Politik und Zeitgeschichte* B39-40/99, 24. September 1999
- Loth, W. 2002: "Der Post-Nizza-Prozess und die Römischen Verträge" *Integration* (25) 1/2002
- Lundestad, G. 1998: *"Empire" by integration. The United States and European integration* (Oxford University Press), Oxford
- Lynch, F.B. 1997: *France and the international economy* (Routledge), London
- Mahant, E. 2004: *Birthmarks of Europe. The origins of the European Community reconsidered* (Ashgate), Aldershot, Burlington
- March, J.G. en H.A. Simon [1958] 1993: *Organizations*. Second Edition (Blackwell Publishers), Cambridge Mass.
- Marjolin, R. 1986: *Le travail d'une vie. Mémoires 1911-1986* (Éditions Robert Laffont), Paris
- Massigli, R. 1978: *Une comédie des erreurs 1953-1956. Souvenirs et réflexions sur une étape de la construction européenne* (Plon), Paris
- Mayntz, R. en F.W. Scharpf 1975: *Policy-Making in the Federal Bureaucracy* (Elsevier), Amsterdam, Oxford, New York
- Mearsheimer, J. 1990: "Back to the Future. Instability in Europe after the Cold War", *International Security* 15: 5-54
- Melandri, P. 1975: *Les États-Unis et le 'défi' européen 1955-1958* (Presses universitaires de France), Paris
- Merton, R.K. 1936: "The Unanticipated Consequences of Purposive Social Action", *American Sociological Review* Vol. 1(6): 894-904

- Merton, R.K. 1940: "Bureaucratic Structure and Personality", *Social Forces*, Vol. 18(4): 560-568
- Meulen, J.W. van der 1999: "Rechtsorde groeit, maar nationale staten blijven de basis", *Het Financiële Dagblad*, 22-6-1999
- Meyers, R. 1990: "Metatheoretische und methodologische Betrachtungen zur Theorie der internationalen Beziehungen", in V. Rittberger (Hrsg.) *Theorien der internationalen Beziehungen. Bestandsaufnahme und Forschungsperspektiven* (Westdeutscher Verlag), Opladen
- Michels, R. [1911] 1925: *Zur Sociologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens* (Alfred Kröner Verlag), Leipzig
- Milward, A.S. [1992] 1995: *The European rescue of the nation-state* (Routledge), London
- Milward, A.S. et al. 1993: *The Frontier of National Sovereignty. History and theory 1945-1992* London, New York: Routledge
- Milward, A.S., en V. Sørensen 1993: "Interdependence or integration? A national choice", in Milward, A.S. et al. 1993: *The Frontier of National Sovereignty. History and theory 1945-1992* London, New York: Routledge
- Mitterrand, F. 1996: *De l'Allemagne, de la France* (Editions Odile Jacob), Paris
- Monnet, J. 1976: *Memoires* (Fayard), Paris
- Moravcsik, A. 1998: *The choice for Europe. Social purpose and state power from Messina to Maastricht* (UCL Press), London
- Morgenthau, H.J. 1985: *Politics among nations; the struggle for power and peace* (Alfred A. Knopf), New York (revised by K.W. Thompson)
- Morsey, R. 1987: *Die Bundesrepublik Deutschland. Entstehung und Entwicklung bis 1969* (R. Oldenburg Verlag), München
- Müller-Armack, A. 1971: *Auf dem Weg nach Europa. Erinnerungen und Ausblicke* (Rainer Wunderlich Verlag), Tübingen
- Müller-Armack, A. 1976: "Adenauer, die Wirtschaftspolitik und die Wirtschaftspolitiker", in D. Blumenwitz et al. 1976: *Konrad Adenauer und seine Zeit II* (Deutsche Verlags Anstalt), Stuttgart
- Nipperdey, T. *Deutsche Geschichte 1866-1918. Zweiter Band. Machtstaat vor der Demokratie* (Verlag C.H. Beck), München
- Nugent, N. [1989] 1995: *The Government and Politics of the European Union* (Routledge), New York
- Ophüls, C.F. 1966: "Zur ideengeschichtlichen Herkunft der Gemeinschaftsverfassung", in E. von Caemmerer 1966: *Probleme des europäischen Rechts. Festschrift für Walter Hallstein zu seinem 65. Geburtstag*, (Vittorio Klostermann), Frankfurt am Main
- Osterheld, H. 1975: "Der Politiker. Dokumentation eines Lebensweges", in T. Prittie et al. *Konrad Adenauer. Leben und Politik* (Bonn Aktuell), Stuttgart
- Osterheld, H. 1980: "Der Staatssekretär des Bundeskanzleramtes", in K. Gotto (Hrsg.) 1980: *Der Staatssekretär Adenauers. Persönlichkeit und politisches Wirken Hans Globkes*, (Klett-Cotta), Stuttgart
- Osterheld, H. 1995 : *Konrad Adenauer. Ein Charakterbild*, (Bonn Aktuell), Landsberg am Lech
- Palayret, J-M. 2001: "Les décideurs français et allemands face aux questions institutionnelles dans la négociation des traités de Rome 1955-1957", in M-T. Bitsch (ed.) 2001: *Le couple France-Allemagne et les institutions européennes*, (Bruylants), Bruxelles
- Pattison de Ménil, L. 1977: *Who speaks for Europe? The vision of Charles de Gaulle*, New York
- Pijpers, A.E. 1994: "De veiligheidspolitiek van de Europese Unie", in Staden, A., van (red.) *Tussen orde en chaos. De organisatie van de veiligheid in het nieuwe Europa* (DSWO Press), Leiden
- Pineau, C. 1976: *1956/Suez*, (Éditions Robert Laffont), Paris

- Pineau, C., en C. Rimbaud 1991: *Le grand pari. L'aventure du traité de Rome* (Fayard), Paris
- Pitman, P.M. 2003: "A General named Eisenhower: Atlantic crisis and the origins of the EEC", in M. Trachtenberg (ed.): *Between empire and alliance. America and Europe during the Cold War* (Rowman & Littlefield Publishers), Lanham, Boulder, New York, Oxford
- Poidevin, R. 1986: *Histoire des débuts de la construction Européenne* (Bruylant), Brussel
- Reynolds, D. 2000: *One world divisible. A global history since 1945* (Allan Lane), London
- Rhenisch, T. 1999: *Europäische Integration und industrielles Interesse. Die deutsche Industrie und die Gründung der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft* (VSWG Beihefte 152, Franz Steiner Verlag), Stuttgart
- Rieben, H. 1987: *Des Guerres européennes à l'union de l'Europe* (Fondation Jean Monnet), Lausanne
- Rieben, H. (ed.) 1989 *Témoignages à la mémoire de Jean Monnet* (Fondation Jean Monnet pour l'Europe), Lausanne
- Rimbaud, C. 1990: *Pinay* (Perrin), Paris
- Riondel, B. 1995: "Maurice Faure et la négociation des Traités de Rome", in Gireault, R. en G. Bossuat (eds.) *Europe brisée Europe retrouvée. Nouvelles réflexions sur l'unité européenne au XXe siècle*, (Publications de la Sorbonne), Paris
- Rood, J.Q.Th. 2001: *Een einde aan de Europese integratie? Kanttekeningen bij het staatscentrisch paradigma in het integratiedebat* (Clingendael), 's-Gravenhage
- Rothschild, R. 1997: *Un phénix nommé Europe. Mémoires 1945-1995* (Éditions Racine), Bruxelles
- Ruggie, J.G. 1998: *Constructing the World Polity* (Routledge), London, New York
- Rust, J. 1980: "Streifzug mit Hans Globke durch gemeinsame Bonner Jahre", in K. Gotto (Hrsg.) 1980: *Der Staatssekretär Adenauers. Persönlichkeit und politisches Wirken Hans Globkes*, (Klett-Cotta), Stuttgart
- Scheinman, L. 1965: *Atomic energy policy in France under the Fourth Republic* (Princeton University Press), Princeton, New Jersey
- Schumacher, W. 1992: "Konrad Adenauer und die Saar", in R. Hudemann en R. Poidevin (Hrsg.) 1992: *Die Saar 1945-1955. Ein Problem der europäischen Geschichte*, (R. Oldenburg Verlag), München
- Schroeder, P.W. 1996: *The transformation of European politics 1763-1848* (Oxford University Press), Oxford
- Schroeder, P.W. 1997: "History and international relations theory: not use or abuse, but fit or misfit", *International Security*, Vol. 22(1), Summer.
- Schwabe, K. 1995: "The United States and European integration: 1947-1957", in C. Wurm (ed.) 1995: *Western Europe and Germany. The beginnings of European integration 1945-1960* (Berg), Oxford, Washington D.C.
- Schwarz, H-P. 1974: "Die außenpolitischen Grundlagen des westdeutschen Staates" in R. Löwenthal en H-P. Schwarz (Hrsg.) 1974: *Die zweite Republik. 25 Jahre Bundesrepublik Deutschland – eine Bilanz* (Seewald Verlag), Stuttgart
- Schwarz, H-P (Hrsg.). 1975: *Handbuch der deutschen Außenpolitik* (R. Piper & Co. Verlag), München, Zürich
- Schwarz, H-P. 1979: "Adenauer und Europa", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 27: 471-523
- Schwarz, H-P. 1981: *Die Ära Adenauer. Gründungsjahre der Republik 1949-1957* (Deutsche Verlags-Anstalt), Stuttgart
- Schwarz, H-P. 1985: *Adenauer und Europa* (Verlag Ernst Knoth GmbH, Melle in Zusammenarbeit mit der Konrad-Adenauer-Stiftung e.V.), St. Augustin
- Schwarz, H-P. 1986: *Adenauer. Der Aufstieg* [I] (Deutsche Verlags Anstalt), Stuttgart
- Schwarz, H-P. 1991: *Adenauer. Der Staatsman* [II] (Deutsche Verlags Anstalt), Stuttgart
- Schwarz, H-P. 1994: *Die Zentralmacht Europas: Deutschlands Rückkehr auf die Weltbühne* (Siedler Verlag), Berlin

- Schwarz, H-P. 2000: "Meister der Nuancen", *Die Politische Meinung* nr. 373, Dezember 2000: 111-126
- Selznick, P. 1943: "An Approach to a Theory of Bureaucracy" in: *American Sociological Review*, Volume 8, Issue 1: 47-54
- Selznick, P. 1948: "Foundations of the Theory of Organization" in: *American Sociological Review*, Volume 13, Issue 1: 25-35
- Serra, E. (ed.) 1989: *Il rilancio dell'Europa e i trattati di Roma* (Bruylant-Giuffrè-L.G.D.J.- Nomos), Bruxelles, Milano, Paris, Baden-Baden
- Soutou, G-H. 1996: *L'alliance incertaine. Les rapports politico-stratégiques franco-allemands 1954-1996*, (Fayard), Paris
- Smyser, W.R. 1999: *From Yalta to Berlin: the cold war struggle over Germany* (St. Martins Griffin), New York
- Snoy et d'Oppuers, J-C. 1978: "Le role du Benelux dans la relance européenne en 1955", in Catholic University of Leuven, Department of Political Science *Belgisch buitenlandse beleid en internationale betrekkingen* - Liber Amicorum Professor Omer de Raeymaecker – (Leuven University Press), Leuven
- Snoy, J-C. 1989: *Rebâtir l'Europe. Mémoires. Entretiens avec Jean-Claude Ricquier* (Duclot Fondation Jean Monnet), Paris, Louvain-la-Neuve
- Snyder, G.H. en P. Diesing 1977: *Conflict among nations. Bargaining, decision making, and system structure in international crises* (Princeton University Press), Princeton
- Spaak, P-H. 1969: *Combats Inachevés II* (Fayard), Paris
- Spaak, P-H. 1971: *The continuing battle. Memoirs of a European* (Weidenfeld and Nicolson), London
- Spruyt, H. 1994: *The sovereign state and its competitors* (Oxford University Press), Oxford
- Steinbruner, J.D. 2002 [1974]: *The cybernetic theory of decision. New dimensions of political analysis* (Princeton University Press), Princeton and Oxford
- Stern en Verbeek 1998a: "Whither the study of governmental politics in foreign policymaking? Introduction", *Mershon International Studies Review*, Vol. 42.
- Stern en Verbeek 1998b: "Toward a neopluralist approach to bureau-governmental politics", *Mershon International Studies Review*, Vol. 42
- Strauß, F.J. 1976: "Konrad Adenauer und sein Werk", in D. Blumenwitz *et al.* 1976: *Konrad Adenauer und seine Zeit II* (Deutsche Verlags Anstalt), Stuttgart
- Strauß, F.J. 1989: *Die Erinnerungen*, (Siedler Verlag), Berlin
- Strauss, W. 1976: "Die Personalpolitik in den Bundesministerien zu Beginn der Bundesrepublik Deutschland", in D. Blumenwitz *et al.* 1976: *Konrad Adenauer und seine Zeit II* (Deutsche Verlags Anstalt), Stuttgart
- Stürmer, M. 2001: *Das deutsche Reich 1870-1919* (Berliner Taschenbuch Verlag), Berlin
- Uri, P. 1991: *Penser pour l'action: un fondateur de l'Europe* (Éditions Odile Jacob), Paris
- Verbeek, B. 2003: *Decision-making in Great Britain during the Suez crisis. Small groups and a persistent leader* (Ashgate), Hampshire
- Vernet, D. 1999: "Die deutsch-französischen Beziehungen", in: *Länderbericht Frankreich* (Bundeszentrale für politische Bildung, Band 360), Bonn
- Vleuten, A., van der, 2001: *Dure vrouwen, dwarse staten. Een institutioneel-realistische visie op de totstandkoming en implementatie van Europees beleid* (Nijmegen University Press) Nijmegen
- Walsh, W.H. 1967: *An Introduction to the Philosophy of History* (Humanities Press/Harvester Press), New Jersey, Sussex

- Weber, M. [1921] 1988: "Parlament und Regierung im neugeordneten Deutschland (Mai 1918). IV Die Beamtenherrschaft in der auswärtigen Politik" in: *Gesammelte Politische Schriften* (J.C.B. Mohr (Paul Siebeck) Verlag), Tübingen
- Weenink, W.H. 2005: *Bankier van de wereld. Bouwer van Europa. Johan Willem Beyen 1897-1976* (Prometheus/NRC), Amsterdam, Rotterdam:
- Weidenfeld, W. en K.-R. Korte (Hrsg.) 1999: *Handbuch zur deutschen Einheit 1949–1989 1999*, (Bundeszentrale für politische Bildung), Bonn
- Weilemann, P. 1983: *Die Anfänge der Europäischen Atomgemeinschaft: zur Gründungsgeschichte von EURATOM 1955-1957*, (Nomos Verlagsgesellschaft), Baden-Baden
- Weilemann, P. 1989: "Die deutsche Haltung während der EURATOM-Verhandlungen" in E. Serra (ed.) *Il rilancio dell'Europa e i trattati di Roma* (Bruylant-Giuffrè-L.G.D.J.-Nomos), Bruxelles, Milano, Paris, Baden-Baden
- Wendt, A. 1992: "Anarchy is what states make of it: the social construction of power politics", in: *International Organization* 46(2)
- Wengst, U. 1984: *Staatsaufbau und Regierungspraxis 1948-1953* (Droste Verlag), Düsseldorf
- Westerheijden, D.F. 1988: *Schuiven in de Oosterschelde. Besluitvorming rond de Oosterschelde 1973-1976* (Universiteit Twente), Enschede
- Westrick, L. 1976: "Adenauer und Erhard", in: D. Blumenwitz et al. 1976: *Konrad Adenauer und seine Zeit II* (Deutsche Verlags Anstalt), Stuttgart
- Weymar, P. 1955: *Konrad Adenauer. Die autorisierte Biographie* (Kindler Verlag), München
- Wilkens, A. 1999: "Jean Monnet, Konrad Adenauer und die deutsche Europapolitik", in A. Wilkens (Hrsg.): *Interessen verbinden. Jean Monnet und die europäische Integration der Bundesrepublik Deutschland* (Bouvier Verlag), Bonn
- Wilkens, A. 1999: "Jean Monnet, Konrad Adenauer et la politique européenne de l'Allemagne fédérale – Convergence et discordances (1950-1957)", in G. Bossuat et A. Wilkens 1999: *Jean Monnet, l'Europe et les chemins de la paix*, (Publications de la Sorbonne), Paris
- Williams, C. 2000: *Adenauer. The father of the new Germany*, (John Wiley & Sons), New York, etc.
- Willis, F.R., 1968: *France, Germany and the new Europe 1945-1967* (Oxford University Press), Oxford
- Wilson, J.Q. 1989: *Bureaucracy. What government agencies do and why they do it* (Basic Books), U.S.
- Winand, P. 1993: *Eisenhower, Kennedy and the United States of Europe* (St. Martin's Press), New York
- Winkler, H.A. 2000: *Deutsche Geschichte vom Ende des Alten Reiches bis zum Untergang der Weimarer Republik* (Bundeszentrale für politische Bildung), Bonn
- Winkler, H.A. 2000: *Der lange Weg nach Westen. Deutsche Geschichte vom 'Dritten Reich' bis zur Wiedervereinigung*, Band II (Verlag C.H. Beck), München
- Wurm, C. 1995: "Early European integration as a research field: perspectives, debates, problems", in: C. Wurm (ed.) 1995: *Western Europe and Germany. The beginnings of European integration 1945-1960* (Berg), Oxford, Washington D.C.
- Yergin, D. 1977: *Shattered Peace. The origins of the cold war and the national security state* (Andre Deutsch), London

PERSONEN- EN ZAKENREGISTER

A

Abs, Hermann..... 51, 54, 187, 234
 Actiecomité.....18, 91, 172, 204, 268
 Actiekanaal.....28, 29
 Adenauer, Konrad..... 1 passim
 Akkoorden van Parijs 69, 75, 76, 77, 80, 82, 84, 85, 86,
 87, 89, 93, 104, 107, 109, 123, 129, 154, 199, 209,
 276
 Aktionsgemeinschaft Soziale Marktwirtschaft..... 61
 Algemene Vergadering..... 164, 174
 Algerië 84, 87, 100, 160, 210, 214, 218
 Algerijnse opstand.....100
 Allison, Graham.....28, 29
 Alphand, Hervé 246
 Altmeier, Peter 150
 Amt Blank.....82
 Arbeitsgemeinschaft der CDU/CSU.....43
 Armand, Louis 142, 148, 149, 195, 264
 Arnold, Karl 192
 Assemblée nationale.....68, 78, 84, 168, 194
 associatie van de overzeese gebiedsdelen.34, 176, 186,
 188, 189, 194, 210, 218, 225, 239, 248, 251, 252,
 253, 256, 260, 263, 264, 265, 266, 268, 269, 270
 Aswan-dam.....201
 Atomic Energy Commission (AEC) 156, 157, 184,
 264
 atoombom 101, 156
 atoomgemeenschap...69, 91, 92, 93, 97, 101, 102, 103,
 105, 106, 109, 110, 117, 120, 121, 122, 135, 137,
 138, 142, 146, 148, 149, 153, 158, 174, 182, 195,
 221, 277
 Auerman, Adolphe..... 68
 Auswärtiges Amt 7, 55, 59, 63, 66, 82, 93, 96, 107,
 111, 118, 124, 128, 130, 132, 134, 135, 136, 137,
 138, 140, 141, 148, 149, 162, 163, 165, 179, 181,
 182, 183, 187, 191, 193, 194, 200, 204, 205, 211,
 212, 222, 226, 233, 236, 254, 257, 267, 273, 275,
 279, 282
 autoriteit 14, 23, 26, 93

B

Bad Bertrich 106, 115, 116, 117, 132, 140, 142, 196,
 208, 211, 274
 Balke, Siegfried.....225, 240, 258, 259
 Baring, Arnulf 8
 Bech, Joseph.....112, 120, 122, 124, 188, 227, 230
 Befehlswirtschaft 44
 Behr, Winrich.....126, 222, 231
 België 39, 103, 141, 194, 251, 253, 265, 268

Benelux ..30, 35, 57, 69, 71, 81, 90, 91, 92, 93, 94, 105,
 106, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118,
 121, 122, 124, 147, 178, 265
 Benelux-memorandum30, 95, 106, 112, 114, 115, 116,
 117, 121, 122
 Benvenuti, Lodovico 141, 194
 Berlijn 34, 42, 144, 194
 betalingsbalans 147, 175, 210, 228, 248
 betalingsbalanscrisis.....217, 218
 bewapeningspool..... 82, 84, 85, 86, 87
 Beyen, Jan-Willem..... 8, 60, 94, 95, 112, 123, 175, 188
 bezettingsstatuut.....35, 36, 55, 71
 Bizone 35, 44, 45
 Blankenhorn, Herbert 8, 39, 40, 49, 55, 58, 66, 75, 76,
 85, 108, 119, 128, 133, 144, 152, 153, 232
 Blücher, Franz 47, 48, 138, 140, 155, 183, 192, 193
 Boeckh, Hans von.....182, 203
 Bondsdag...46, 48, 49, 54, 58, 64, 77, 86, 87, 168, 172,
 192, 218
 bondspresident 127
 Bondsrepubliek Duitsland ..... 2 passim
 Bonn..... 4 passim
 Bonnefous, Edouard 90
 Bossuat, Gérard.....5
 Bowie, Robert..... 157
 Brentano, Heinrich von 8, 64, 116, 127, 128, 129, 130,
 144, 148, 149, 160, 162, 163, 164, 169, 170, 171,
 173, 182, 184, 186, 188, 189, 208, 209, 215, 222,
 227, 228, 229, 230, 231, 234, 235, 237, 238, 240,
 242, 243, 244, 246, 250, 254, 259, 263, 266, 269,
 279
 Bretherton, Russell.....141, 146
 Brückenkonzept 43
 Bull, Hedley..... 15
 Bundeskanzleramt.... 48, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 58, 66,
 89, 128, 154
 Bundesverband der deutschen Industrie (BDI) 50, 51,
 54, 72, 78, 79, 80, 111, 139, 276
 Bundeswirtschaftsministerium7, 54, 95, 106, 115, 140,
 154, 173, 182, 203, 234
 burgerlijke Koalitie..... 44

C

Canada.....71, 77, 120, 126
 Capitool..... 30, 240, 272
 Carstens, Karl 3, 4, 5, 6, 8, 16, 129, 181, 193, 203, 208,
 226, 231, 232, 233, 234, 236, 239, 240, 247, 252,
 264, 266, 279
 cauchemar des coalitions 73, 129

causale ideeën 28
 CDU-bestuur.....87
 Chaban-Delmas, Jacques.....159
 christen-democratie.....40
 Christlich Demokratische Union (CDU) 30, 38, 39,
 40, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 59, 64, 65, 77,
 87, 116, 127, 130, 145, 148, 150, 170, 192, 235,
 254
 Christlich Soziale Union (CSU) . 42, 43, 44, 45, 47, 48,
 59, 108, 148, 192
 Christlich-Demokratische Partei (CDP).....41
 christlichen Sozialismus.....42, 47
 Comité de Défence nationale 103
 comité économique franco-allemand.....72
 Comité Economique Interministériel 177
 Comité Intergouvernemental .. 125, 136, 140, 141, 187
 comité van wijzen.....205, 264
 Commissariat à l'Energie Atomique (CEA) .. 100, 101,
 102, 103, 194, 195
 Commissariat au Plan 101
 Commissie 36, 175, 176, 193, 218, 248, 251, 269
 Commission européenne 174
 Conant, James 162, 221, 226, 235
 Confalonieri, Vittorio 194
 conferentie van Brussel 163, 164, 169, 172, 173, 188
 conferentie van Genève 130, 135, 144, 153, 154
 conferentie van Messina.....32, 121, 122, 126, 131, 132,
 138, 177, 181, 274, 276
 conferentie van Noordwijk..... 135, 146, 147, 153, 155
 conferentie van Venetië.....30, 32, 180, 185, 186, 187,
 191, 195, 199, 253, 257, 278
 Conseil de la République.....78, 84, 85, 86, 87, 91, 107,
 170
 Conseil National du Patronat Français (CNPF) 72, 78,
 79, 80, 111, 276
 Coty, René 161
 Couve de Murville, Maurice 4, 231, 236, 242, 253
 Crozier, Michel.....21

D

DDR 143, 152
 Declaratie van Berlijn.....34, 36
 defensiesamenwerking.....33, 70, 71, 82, 86, 199, 200,
 209, 280
 Dehler, Thomas 87, 192
 Deutschlandpolitik 129
 Deutschlandvertrag 68, 76
 devaluatie 179
 Dienststelle für auswärtige Angelegenheiten (DAA) .48,
 49, 55
 Dillon, Douglas.....161
 diplomatieke geschiedenis.....14, 15

Direction des affaires Economiques et Financières 98,
 102
 distorsies 175, 176, 195, 203
 dominate coalitie 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 66, 133
 Drees, Willem 268
 Driemogendhedenovereenkomst.....73
 Duchêne, François 8
 Dulles, John Foster. 119, 143, 144, 148, 152, 154, 156,
 158, 162, 180, 183, 184, 197, 221, 226, 246, 254,
 264, 270
 Dumoulin, Michel 8
 Düsseldorfer Leitsätze.....46, 63

E

Eckardt, Felix von.....8, 245
 Edelhahlvereinigung 78
 Eden, Anthony 71, 75, 130, 143, 216, 245, 247
 Edgar Faure.....90, 93, 101, 263
 EDG-verdrag.....68, 70, 81
 Egypte 1, 208, 238, 243, 246, 247, 279
 Eicherscheid.... 106, 116, 117, 118, 126, 127, 135, 136,
 137, 138, 140, 141, 202, 255
 Eicherscheider Beschlüsse.....116, 117, 120, 133, 136
 eigendomsrecht .34, 188, 189, 205, 213, 227, 229, 239,
 249, 252, 254, 258, 259, 264, 269
 Eisenhower, Dwight 119, 130, 143, 158, 245, 246, 247
 Elsevier 61
 energie 69, 87, 93, 96, 112, 113, 114, 116, 121, 125,
 137, 146, 147, 174, 273
 energiebeleid 79, 81
 Erhard, Ludwig.....8 passim
 Ernst, Fritz 54, 115
 Ernst, Wolfgang 54, 115
 essentie van de organisatie.....24, 26, 27, 66
 Estner, Hans 115, 117
 Etzel, Franz .....32 passim
 Eurafrique-plan 239, 251, 261
 EURATOM .....1 passim
 EURATOM-debat.....198, 200
 Europees parlement.....97
 Europese Advies Commissie (EAC) 34
 Europese Commissie 175, 223, 253
 Europese Defensie Gemeenschap (EDG) .. 68, 69, 70,
 71, 73, 74, 80, 81, 83, 89, 90, 93, 103, 108, 123,
 137, 181, 189, 194, 270, 272, 276
 Europese Economische Gemeenschap (EEG). 1, 4, 7,
 11
 Europese Gemeenschap voor Kolen Staal EGKS)....1
 passim
 Europese Politieke Gemeenschap (EPG) 81, 89, 94
 Europese Transportconferentie 125
 Europese Universiteit.....97

expertbesprekingen 135, 146
 exportsubsidies 136, 210, 215, 218, 224, 227, 228, 234,
 241, 248
 externe structuur 17, 18, 19

F

Faure, Maurice 160, 177, 180, 184, 185, 189, 194, 195,
 203, 206, 207, 209, 210, 213, 217, 218, 219, 221,
 225, 261, 262, 263, 280
 federalisten 111, 273
 federatie 62, 63, 66
 Financial Times 60
 Fondation Jean Monnet 8
 Forschungsinstitut für Politische Wissenschaft und
 Europäische Fragen 3
 Franc 73, 147, 179
 François-Poncet, André 107, 108, 119, 150, 160
 Frankfurter Allgemeine Zeitung 126
 Frankfurter Dokumente 35
 Frankrijk ..... 4 passim
 Franse Unie 155
 Freiburger Schule 44
 Freie Demokratische Partei (FDP) ... 44, 45, 47, 48, 59,
 77, 87, 148, 192, 225
 Freie Volkspartei (FVP) 192
 Friedrich, Otto 44, 54, 58
 Front républicain 159, 160
 functionele integratie 83, 88, 113, 117

G

Gaillard, Felix 141, 146, 176, 194
 GATT 89, 112, 115, 116, 117, 118, 146, 256
 Geallieerde Controle Raad (GCR) 35
 gelijke beloning 99, 175, 196, 197, 203, 207, 217
 geloofwaardigheid ... 22, 23, 43, 68, 127, 129, 133, 151,
 165, 167, 178, 267, 278
 gemeenschappelijke markt ..... 1 passim
 Geneefse Conventie 99
 Geneefse Viermogensconferentie 32
 George, Alexander 25
 Gesamtdeutscher Block-Bund der
 Heimatvertriebenen und Entrechteten (GB-BHE)
 ..... 59, 87
 Gewerkschaft der Staatssekretäre 50
 Giordani, Francesco 264
 Gleichberechtigung 77, 276
 Globke, Hans 49, 50, 51, 58, 66, 105, 128, 131, 133,
 211, 256
 Gocht, Rolf 115, 117
 goedkeuringsdebat 68, 84, 86, 87, 192
 Goldstein, Judith 28
 Grandes Conférences Catholiques 212

Grewe, Wilhelm 8, 128, 144, 151, 152, 226
 grondwet 36, 85, 89
 Groupe de liaison des historiens auprès des
 communautés 3
 Grundgesetz 36, 49
 guerrillaconflicten 100
 Guillaumat, Pierre 194, 195
 Guillaume, Jules 93
 Guillen, Pierre 4, 70

H

Halle, Louis 25
 Hallstein, Walter ..... 6 passim
 Halperin, Morton 24, 29
 Hamburg 41
 handelsbeleid 174
 handelsliberalisatie 99, 134, 160, 173, 273
 handelsmonopolie 33, 142, 148, 149, 156, 163, 183,
 188, 189, 205, 213, 224, 227, 229, 239, 248, 252
 handelsverdragen 72, 79, 110
 harmonisatie van sociaal beleid 125
 Hartlieb, Wilhelm 226
 Havana Charter 60, 116
 Hayek, Friedrich von 44
 Hellwig, Fritz 150
 Helmont, Jacques van 91
 Henle, Günter 51, 134, 139, 140, 142, 166
 Henri IV 189
 Hentschel, Volker 8, 48
 Herford 41
 Herriot, Edouard 68
 Herwarth von Bittenfeld, Hans Heinrich 119
 Heuss, Theodor 127
 hiërarchie 22, 23, 26, 27
 Hof 18, 85, 151, 164, 174, 253
 Hoffmann, Johannes 85, 151
 Hoge Autoriteit van de EGKS ... 18, 32, 38, 59, 61, 64,
 79, 80, 81, 121, 122, 125, 162, 273
 Hongaarse opstand 242, 243, 279
 Hoover, Herbert 149
 Hupperts, Albert 253

I

IMF 115
 importheffingen 210, 215, 218, 224, 227, 228, 234,
 241, 248
 institutionele integratie 83, 88, 142
 intergouvernementeel 106, 123, 187, 232
 intergouvernementele comité 135
 intergouvernementele conferentie 187, 191, 194
 Internationale Handelskamer 60
 internationalisering 11, 12, 201

interne structuur 17
 investeringsfonds 125, 251, 265, 268
 Ismailia 238
 isolationisme 209
 isotopen, splitsing van 102, 103, 111, 148, 157, 199,
 259, 263
 Israël 238
 Italië ..57, 71, 77, 90, 122, 141, 147, 155, 178, 265, 268

J

Jalta..... 34
 Joxe, Louis 162, 185

K

Kabinettsausschuß für Wirtschaft.....183, 191, 193
 Kabinettsvorlage 222, 256, 257, 259, 261
 Kaiser, Jakob 42, 43, 77, 150
 kanalisering van de Moezel..... 107, 168, 169, 170, 171,
 172, 184, 185, 190
 keizerrijk.....41, 43
 Keohane, Robert 28
 kernenergie ..93, 96, 100, 101, 102, 103, 109, 111, 112,
 114, 135, 148, 149, 152, 155, 156, 158, 168, 174,
 180, 195, 232, 249, 264, 277
 kernwapens 33, 100, 102, 158, 162, 164, 180, 199, 209,
 281
 Keulen 3, 38, 39, 41, 150
 Keynesiaans 12
 kleine Dienstweg.....128
 kleine revisie van het bezettingsstatuut 55
 Klöckner-concern.....139
 Knolle, Herbert.....203
 Koenig, Pierre 101
 Koerfer, Daniel..... 8
 Köhler, Henning..... 8
 Kohnstamm, Max.....81, 126, 198, 204, 205, 207, 209,
 213, 214, 215, 218, 219, 220, 222, 225, 231, 233,
 235, 236, 239, 240, 243, 244, 247, 249, 250
 Kölner Leitsätze.....39
 Komitee Pineau 171
 Kommunistische Partei Deutschlands (KPD) 45
 Königstein.....43
 Koreaanse oorlog 57
 Kosthorst, Daniel..... 8
 Koude Oorlog.....9, 43, 144
 Krekeler, Heinz..... 119, 201
 Krone, Heinrich..... 8, 42, 51
 Küsters, Hanns Jürgen 2, 3, 4, 7

L

La Celle-Saint-Cloud... 72, 73, 74, 75, 78, 82, 104, 105,
 110

Lahr, Rolf 8, 59, 85, 151, 189
 landbouwbeleid.....175, 218, 254
 Lappenküper, Ulrich..... 7, 8
 Le Monde 83, 119, 126
 legitimiteit 23, 25
 Lenz, Otto 42, 49, 145
 Les Echos 83
 lijstjes 207, 210
 Limbourg, Peter 128, 162
 Linthorst Homan, Johannes..... 194
 longontsteking 151, 153
 loonharmonisatie..... 197, 211, 215, 218, 221, 228
 loyaliteit.....23, 25, 50, 116
 luchtvaartindustrie..... 110
 Luns, Joseph.....227, 228
 Luxemburg 32, 37, 59, 61, 64, 65, 66, 81, 84, 92, 97,
 126, 141, 151, 167, 184, 189, 190, 194, 202, 204,
 209, 231, 265, 268, 281

M

machtsreputatie 22, 23, 25, 26, 27, 29, 133
 Macmillan, Harold 143, 152, 156, 222, 232
 Maltzan, Vollrath von..... 59, 119, 162, 245
 Margerie, Roland de.....76, 226
 Margerie, Roland Jacquin de 76, 226
 Marjolin, Robert ..8, 160, 177, 194, 195, 196, 203, 206,
 209, 213, 233, 244, 247, 251
 marktverstoringen 175
 Marshall-plan 9, 35, 49
 Martino, Gaetano 188, 228
 Massigli, René 8, 90
 Mayer, René 118, 121, 122, 162
 Mendès-France, Pierre. ...68, 69, 70, 72, 73, 74, 75, 76,
 77, 78, 81, 82, 84, 85, 87, 100, 101, 105, 110, 159,
 160, 171, 195, 262, 275
 mendétistes 263
 mercantilistisch 12
 Merchant, Livingston 157
 Michels, Robert 24
 militaire gebruik van kernenergie ... 100, 101, 102, 103,
 146, 153, 161, 164, 169, 173, 174, 180, 188, 219,
 224, 227, 229, 242, 249, 265, 269
 Milward, Alan 2, 4, 10, 11, 12, 13, 14, 15
 Ministerium für den Marshallplan..... 48
 Mitterrand, François 159
 Mollet, Guy ..... 1 passim
 Molotov, Vjatscheslav 143, 152
 monetair 125, 182
 monetaire integratie 176
 Monnet, Jean... 8, 18, 55, 81, 83, 90, 91, 92, 93, 94, 95,
 97, 101, 105, 109, 110, 111, 112, 113, 116, 118,
 119, 120, 121, 126, 132, 141, 160, 161, 173, 177,

184, 198, 199, 204, 205, 207, 209, 220, 233, 236,
243, 244, 247, 250
moratorium..... 162, 164, 180, 195, 213
Moravcsik, Andrew..... 2, 4, 10, 13, 14, 15
Morgenthau, Hans..... 22
Mouvement Républicain Populaire (MRP)..... 90, 171,
263
Müller-Armack, Alfred..... 45, 47, 53, 59, 60, 65, 95, 96,
113, 114, 115, 116, 117, 123, 132, 141, 173, 180,
192, 225, 230, 233, 240, 250, 255, 278
München 39, 44

N

Nasser, Gamal Abdel..... 3, 201
Nathan, Roger..... 99, 100
nationale standpuntbepaling..... 2, 7, 14, 15, 17, 18, 19,
28, 29, 31, 32, 83, 95, 97, 114, 115, 140, 177, 183,
193, 233, 250
nationalisme..... 11
NAVO..... 9, 71, 74, 77, 84, 128, 129, 152, 180, 246
Neheim-Hüsten 41
Neue Zeitung die..... 44
neutralisering van Duitsland..... 56, 119, 129, 143
neutraliteitsgordel..... 119, 144
New Look..... 198, 208
New York Times 198
Noël, Émile 160, 177, 244
Noord-Korea 51
NSDAP 39
Nürnberger Gesetzen 49

O

Ockhardt, Kuno 45, 54
Office of European Regional Affairs (OERA) 156,
157, 158
Office of the Military Government of the United
States for Germany 44
omgeving..... 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 25, 26, 28, 29
ontwapening..... 129, 130, 144
onvoorspelbaar 21
onzeker 21, 22, 143
Oostblok 56, 242
Oost-Duitsland 39
Ophüls, Carl Friedrich..... 58, 82, 92, 93, 111, 116, 117,
129, 130, 141, 142, 148, 149, 163, 179, 180, 181,
191, 194, 203, 223, 231, 254, 273
Opitz, Hans-Joachim 170, 171
Ordo 44
Ordoliberalisme 44
Organisatie voor Europese Economische
Samenwerking (OEES) 48, 52, 61, 89, 99, 112,
115, 116, 117, 118, 125, 156, 160

Ost-SPD 42
overzeese gebiedsdelen 72, 98, 176, 178, 196, 240,
251, 253, 256, 260, 261, 266, 268

P

pact van Brussel..... 71, 74, 77
Palais Schaumburg..... 55
Palazzo dei Conservatori 272
Palewski, Gaston 101
Parlementaire Raad 36
Partijpolitiek 40, 41, 42, 50
Paul Adenauer..... 53, 105
pax Americana 9
Pella, Giuseppe 126
Perrin, Francis..... 195
Pferdmenges, Robert 51
Pflimlin, Pierre 90
Phoenix A.G. 54
Pinay, Antoine 31, 32, 90, 92, 93, 97, 105, 106, 107,
108, 109, 110, 111, 117, 118, 119, 120, 121, 122,
123, 124, 133, 142, 143, 146, 151, 152, 153, 154,
159, 169, 221, 263, 276, 277
Pinay-plan 110, 118
Pineau, Christian 4, 5, 6, 8, 16, 68, 160, 161, 162, 164,
169, 171, 180, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190,
199, 205, 217, 220, 221, 226, 227, 228, 229, 230,
231, 242, 247, 251, 253, 262
Pitman, Paul 7
Poher, Alain 170, 171, 172
politiek proces 26, 27, 133
politieke macht 15, 22, 23, 24, 26, 27, 29, 48, 50, 57,
65, 81, 105, 150, 169
Port Saïd 238, 243
Potsdam 34, 35, 129
poujadisten 263
Prate, Alain..... 181
préalables 210, 214, 222
prijsdispariteit..... 196
prijsniveau..... 70, 99, 196, 217
problème allemand..... 101
Protectionisme 12, 139

Q

Quai d'Orsay 76, 90, 97, 101, 102, 105, 108, 110, 111,
119, 172, 176, 242, 244
question préalable 68

R

Raad van Europa..... 125, 129
Raad van Ministers..... 18, 164, 174, 175, 248, 253, 269
Radford, Arthur..... 168, 198, 200, 202, 209, 237, 246,
253, 258, 279

Radford-plan ... 168, 198, 200, 202, 209, 237, 246, 253, 258, 279
 Ramadier, Paul 181, 205, 225, 226
 referendum ..74, 76, 107, 110, 119, 145, 150, 151, 168, 169
 Regul, Rudolf 115, 116, 117, 142
 relance européenne69, 95, 97, 104, 105, 106, 111, 113, 119, 122, 126, 133, 135, 159, 165, 166, 199, 263, 267, 277, 279
 Resolutie van Luxemburg 123
 Resolutie van Messina 30, 106, 124, 125, 132, 133, 135, 136, 141, 146, 154, 155, 165, 172, 277
 revisionisten.....1, 2, 4, 5, 6, 10, 14, 15, 16, 280, 281
 Rey, Jean..... 81, 130
 Rhein-Ruhr-Staat 39
 Rhöndorf.....42, 47, 153
 Rhöndorfer Konferenz.....47
 Richtlinienbrief 166, 172, 208
 Richtlinienkompetenz 23, 32, 127, 130, 159, 277
 Rijnland 39, 41, 145, 150
 Risse, Roland.....54
 Robinson, Howard 157, 158
 Röchling, Hermann..... 107, 108
 Röchling-affaire 107, 108
 Röchling-imperium 107
 Röchling-Werke 107
 Rode Leger 242, 243
 Röpke, Wilhelm 44, 55
 Rotschild, Robert..... 8, 91, 94, 112, 122, 142
 Ruhr 36, 39
 Rust, Josef..58, 61, 65, 66, 95, 113, 114, 116, 117, 123, 154, 233

S

Saar...73, 74, 75, 76, 77, 79, 85, 87, 107, 145, 151, 153, 162, 167, 168, 169, 170, 171, 184, 185, 189, 190, 199, 216, 221, 237
 Saarbrücken 73, 85
 Saarkwestie 32, 33, 73, 74, 75, 78, 92, 104, 107, 111, 133, 162, 189, 190, 275, 276
 Saarland . 69, 73, 74, 75, 76, 77, 85, 107, 145, 150, 151, 153, 168, 169, 170, 171, 172, 190, 202, 221, 231, 280
 Saarreferendum.. 32, 135, 150, 151, 153, 154, 190, 277
 Saarstatuut76, 77, 84, 87, 106, 107, 110, 119, 145, 150, 151, 168, 276
 Sahm, Ulrich.....58
 salariëring van overuren 99, 115, 175, 217, 219, 223, 227, 230, 231, 241, 248, 252
 salariëring van overuren en vakantie.....175
 samenleving van staten 15
 San Domenico 122

Sauvagnargues, Jean..... 108
 Schalfejev, Eduard 52
 Schaukelpolitik.....43, 262
 Schaus, Lambert 141, 194
 Schloß Ernich 216
 Schumacher, Kurt 47
 Schuman, Robert..... 9, 54, 56, 60, 73, 81, 90, 108, 112, 132, 170
 Schuman-plan 9, 54, 60, 81, 112
 Schwarz, Hans-Peter 8, 87
 Secretary of State..... 149, 157, 221
 Section française de l'internationale Ouvrière (SFIO) 159
 Sectorintegratie 60, 61, 63, 65, 79, 80, 82, 83, 88, 92, 94, 97, 108, 111, 112, 114, 116, 137, 147, 153, 161, 174
 Sekretariat für Fragen des Schuman-plans 55, 58
 sekwestratiemaatregelen..... 76
 Sezessionisten 192
 Smith, Gerard 157, 158
 Smyser, William 34
 Snoy et d'Oppuers, Jean-Charles.... 8, 81, 94, 124, 141, 176, 194, 252
 Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD) 43, 44, 45, 46, 47, 59, 145, 172, 192, 199, 267
 sociale markteconomie 47
 soeverein 15
 soeveriniteit 15
 Sonderstelle Geld und Kredit 45
 Soutou, Jean-Marie 75, 76
 Sovjet-Unie 1, 10, 18, 34, 35, 39, 40, 43, 56, 57, 73, 86, 127, 129, 130, 143, 144, 152, 158, 162, 195, 198, 212, 232, 243, 245, 246, 280
 Spaak, Paul-Henri..... 8 passim
 Spiegel, Der 132, 272
 Spierenburg, Dirk..... 142
 Staatsraad..... 39
 standard operating procedure (SOP) 21, 22, 24, 26, 27
 ständiges Konsultativorgan 118, 122, 127, 137, 138, 141
 state-guided capitalism 12
 statensysteem 14, 17
 Storch, Anton 213, 215, 223
 strategisch gedrag.....24, 28
 Strauß, Franz Josef.... 47, 108, 110, 135, 149, 152, 153, 154, 155, 156, 160, 162, 163, 165, 168, 173, 183, 184, 191, 192, 193, 199, 202, 204, 205, 209, 219, 224, 225, 226, 227, 235, 243, 254, 278
 Strauss, Lewis.....156, 184, 231
 strijd tegen de omgeving..... 21
 studiecommissie 124, 197, 259, 263
 stuurgroep.....141, 142, 146, 147, 172, 176, 188, 227

Suez..... 1, 2, 3, 4, 5, 6, 10, 16, 201, 202, 209, 212, 217,
237, 238, 239, 242, 244, 245, 250, 254, 272, 279,
281

Suez-crisis 1, 2, 3, 4, 6, 10, 16, 202, 209, 212, 217, 237,
238, 239, 242, 244, 245, 254, 272, 279, 281

Suezkanaal.....201

Suezkanaalmaatschappij.....201, 204, 208

supranationaal 86, 118, 149

T

Taormina..... 122, 124

tariefreductie.....175

TASS-verklaring.....86

Teitgen, Pierre Henri 90

Tichelen, Joseph van.....81

traditionalisten..... 1, 2, 5, 6, 10, 14, 15, 16, 280, 281

transport.....93, 96, 112, 114, 146, 147

Tweede Wereldoorlog .. 8, 9, 11, 31, 34, 39, 62, 73, 74,
107, 143

twee-staten-theorie 144, 152

U

U235 102

Union démocratique et socialiste de la Résistance
(UDSR).....159

Union française.....98, 139, 178, 179

uraanerts.....103

Uri, Pierre.....8, 92, 93, 142, 172, 174, 194

V

valutaconvertibiliteit..... 61, 88, 113, 115, 134, 136, 273

Verbindungsreferat 50

Verdrag van Parijs 58

Verdragen van Rome .. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 10, 14, 15, 16,
18, 19, 30, 31, 34, 69, 239, 272, 273, 275, 280, 281

verdragsonderhandelingen 1, 3, 33, 168, 180, 182, 188,
189, 198, 200, 201, 202, 205, 255, 257

Verenigd Koninkrijk ... 4, 18, 34, 35, 70, 71, 73, 77, 86,
92, 99, 125, 129, 148, 149, 162, 169, 186, 195, 201,
209, 216, 220, 222, 225, 232, 238, 245, 246, 256

Verenigde Naties 51, 239

Verenigde Staten.....9, 10, 11, 12, 18, 34, 35, 51, 56, 57,
70, 71, 73, 77, 86, 103, 119, 127, 129, 130, 131,
135, 148, 149, 156, 158, 162, 168, 172, 184, 195,
198, 201, 207, 208, 212, 232, 246, 249, 264, 273,
279, 280

Vergadering van de EGKS.....112, 126, 170

verkeer. 87, 93, 109, 112, 113, 116, 117, 121, 125, 136,
137, 142, 147, 190, 269, 273

Verret, Alexandre 160, 177, 194, 206

verrijkt uranium 102, 103

Verrijn Stuart, Gerard.....141

vertrouwensvraag..... 84

Vierde Republiek.....33, 66, 70, 77, 155, 211, 276

Viermogendhedenconferentie van Genève..... 135

Vliegtuigbouw..... 72

volkenrechtelijke positie van de Bondsrepubliek

Duitsland 34, 69

Völklingen 107

Von der Groeben, Hans ...58, 66, 79, 80, 95, 113, 114,
115, 116, 117, 118, 132, 136, 137, 141, 154, 167,
172, 174, 179, 180, 182, 191, 194, 195, 203, 207,
230, 252, 268

vredesverdrag..... 74

vreedzame gebruik van kernenergie. 81, 101, 114, 125,
146, 173, 224, 254

vrij verkeer van werknemers 97, 125, 136

vrijhandelszone66, 82, 88, 94, 116, 146, 175, 222, 225,
233

Vuillemin/Großrosseln-Emmersweiler 190

W

Wagenführ, Rolf..... 115

Warndt-bekken 73, 168, 169, 170, 184, 185

wederaanpassingsfonds.....115, 117, 175, 188, 193

Weilemann, Peter 3, 7

Weimar-republiek.....39, 58

Weitz, Heinrich.....37, 40

werkgelegenheid 12

werkoverleg der staatssecretarissen..... 191

Westbinding... 24, 31, 37, 58, 63, 66, 68, 77, 127, 129,
133, 139, 143, 145, 151, 154, 165, 237, 267, 275,
277, 278, 280

West-Duitse herbewapening.....57, 68, 70, 71, 78, 84

West-Duitse memorandum ... 117, 118, 120, 121, 123,
126, 131, 136, 137, 138, 141

West-Europa7, 9, 10, 11, 12, 39, 40, 42, 51, 56, 57, 62,
66, 67, 68, 69, 71, 82, 89, 105, 126, 137, 153, 158,
159, 162, 167, 178, 200, 207, 208, 209, 243, 270,
275

West-Europese Unie (WEU) 33, 71, 74, 76, 84, 86,
152, 202, 208, 213, 216, 220, 232, 235, 279, 281

Westrick, Ludger ...52, 53, 59, 116, 130, 131, 134, 139,
142, 154, 167, 173

Weststaatsgründung..... 36

Wilkens, Andreas.....7

Williams, Charles 8

Wirtschaftskabinett.....140, 141, 183

Wirtschaftsrat.....44, 45

Wormser, Olivier..... 98, 177, 181, 189

Wurm, Clemens.....9

Z

Zeeland, Paul van	125
Zelikow, Philip	28
Zes, de	11, 12, 63, 115, 116, 239, 254, 265
Zesmogendhedenconferentie	35
zonecommissie	41
Zuid-Korea	51

SUMMARY

BETWEEN RECONCILIATION AND DECLINE

The position of the Federal Republic of Germany during the deliberations and negotiations concerning the Treaties of Rome.

This book is a diplomatic historical study of the deliberations and negotiations concerning the Treaties of Rome (1955-57) - European Economic Community (EEC) and EURATOM - from a West-German perspective. It endeavours to answer the question how the position of the Federal Republic of Germany (FRG) developed during these deliberations and negotiation and what has been the purport of the West-German position for the content of the Treaties of Rome. This study shows that the West-German position was a result of specific and closely connected historical circumstances. These circumstances first concern the West-German politicians and policy advisers involved, their internal struggles, personal beliefs and mutual (bureaucratic) relations, as well as (their perception of) the state of affairs in European and World politics.

With regard to the debate between the so-called 'traditionalists' - who claim that the treaties are the result of decisions based on geo-political reasoning - and 'revisionists' - who stress the crucial importance of socio-economical and commercial interests of the Member States of the European Coal and Steel Community (ECSC) -, this study puts the 'traditionalists' largely in the right. As far as the question of the 'decisiveness' of the Suez Crisis for the coming about of the Treaties of Rome - *the* apple of discord in their debate - is concerned, the primary sources referred to in this dissertation support the 'traditionalist' claim that the Suez crisis was decisive. However, the reason behind the decisive meaning of Suez contrasts sharply with traditionalist accounts. Contrary to the traditionalist line reasoning, the historical evidence in this study points out that the FRG, and not France, turned out to be the ECSC Member State prepared to make much-needed concessions with regard to the Common Market and EURATOM after the failure of the ECSC Paris Conference in the fall of 1956. It was Chancellor Konrad Adenauer, who, under pressure of the international circumstances, decided to compromise in order to save 'Europe'.

At the end of 1954, Jean Monnet became enthusiastic about the idea of a European nuclear community for the peaceful use of atomic energy. Together with the Belgian Minister of Foreign Affairs, Paul-Henri Spaak, Monnet developed a political strategy to gain momentum for a nuclear community in the Europe of 'the Six' (the ECSC Member States).

In the first months of 1955, the idea of a nuclear community was also well received at the *Quai d'Orsay*. The French Ministry of Foreign Affairs had increasing cares concerning the possibility of American-German collaboration in the nuclear field. The new Monnet project seemed a promising solution for that problem, not in the last place because it was linked to a time-honoured French remedy for *le problème allemand*: control through cooperation. In April 1955, the French cabinet decided to follow the *Quai* and declared itself in favour of a nuclear community. That same month, the *Quai* analysed the Dutch proposals for a European Common

Market through a general reduction of tariffs. The ministry concluded that two major problems would make it impossible for France to support such a Common Market. Firstly, the weak French economy would not be able to survive in a more free European market. Secondly, the proposals for a Common Market confronted France with a dilemma concerning its territories overseas.

In the spring of 1955, Spaak, together with his Dutch counterpart Jan-Willem Beyen, managed to draw up a memorandum that combined the existing new initiatives for European integration (i.e. nuclear community, Common Market, and further sector integration after the ECSC model). The so-called Benelux memorandum, developed in close cooperation with Monnet and his aide, Pierre Uri, was sent to the governments of the ECSC Member States in mid-May. The memorandum advocated the necessity of a Common Market through 'general integration', as well as further sector integration in the fields of traditional energy, traffic and, especially, nuclear energy. Concerning the latter field of integration, the memorandum argued in favour of a new community (next to the ECSC). Furthermore, the Benelux called for a conference of the Ministers of Foreign Affairs of the ECSC in the near future, to make possible a *relance européenne* based on their memorandum. During the weeks that followed it became clear that this conference would take place in Messina, on 1 and 2 June 1955. The Benelux Memorandum prompted the West-German government to define the position of the Federal Republic with regard to the Common Market and the nuclear community, but Bonn was divided.

After the elections of 1953, the West-German Minister of Economic Affairs and *Wahllokomotive* of the CDU, Ludwig Erhard, resolved to use his second term in office to bring European integration to the next level. In his view, the ECSC had only been a very first and inadequate step. Time was ripe to leave sector integration behind and construct *real* 'functionalist' economic integration in Europe. Convertible currencies and trade liberalisation should be the new principles of European integration. According to Erhard, European integration under the aegis of the ECSC threatened to lose its way on a bureaucratic track. He identified Luxemburg, the city where the High Authority of the ECSC had its seat, as a fundamentally wrong bastion of 'dirigisme'. Erhard's European ambitions had led to increasing tensions between the *Bundeswirtschaftsministerium* (BWM) on the one hand and the *Auswärtiges Amt* (AA) and Erhard's friend Franz Etzel - the West-German Vice-President of the High Authority of the ECSC - on the other. Like the AA, the latter pleaded for an 'institutional' form of further European integration.

The day the Benelux Memorandum was sent to the governments of the ECSC Member States, Etzel, accompanied by some West-German employees of the High Authority, had an informal meeting with Hans von der Groeben - the head of the *Schuman-Plan-Abteilung* in the BWM and a confidant of Etzel - in Bad Bertrich. By means of this meeting, Etzel and Von der Groeben aimed to appease the ECSC sceptics of the BWM before the coordination of the West-German position for Messina at the ministerial level started. During the meeting in Bad Bertrich there was general agreement with regard to the goal of a European Common Market. Moreover, all participants agreed that France would be the weakest link in a Common Market of 'the Six'. They fundamentally disagreed, however, on the way the FRG had to cope with the 'French problem'. A majority of the participants proclaimed the traditional position of the BWM: the French economy had to be modernised (through liberalisation) in an uncompromising manner

before any serious attempt to develop European economic integration could be undertaken. By contrast, Rudolf Regul of the High Authority claimed that the opposite was true: 'the Six' had to integrate first to give France the necessary tools to modernise its economy. Subsequently, Regul posed the crucial question the West-German government had to answer before any clear-cut West-German position on the Common Market was possible. Should the Federal Republic of Germany be prepared to bear the burden of a power in decline? The answer to this question split the West-German government down the middle. In the minutes of the Bad Bertrich meeting, it was noted that the answer to this question caused a fundamental controversy between the BWM and the AA, which would complicate a unified West-German position with regard to the Common Market in the future.

When the leading figures in Bonn secretly met in Eicherscheid to formulate the principles of the West-German position at the Messina Conference, they did not address the question Regul had posed in Bad Bertrich. Instead, this key question was left behind in the ongoing debate between 'functionalists' (BWM) and 'institutionalists' (AA and Etzel) on the method of European economic integration (i.e. free-trade area versus sector integration and federalisation). As a result, the West-German memorandum for Messina, which was formulated after the so-called *Eicherscheider Beschlüsse*, was pervaded with the unsettled struggle between the AA and the BWM over West-German *Europapolitik* and, above all, gave the impression of an obligatory expression of support for the Benelux memorandum.

As expected, the Benelux memorandum was the main topic of the Messina Conference. The mandate of the French minister of Foreign Affairs, Antoine Pinay, forced him to stimulate concrete progress with regard to the nuclear community, but to shelve the Common Market at the same time. Finally, the ministers of the Benelux managed to win Pinay over to agree to "une étude préalable" concerning the Common Market as well as the nuclear community. A committee, representing but not binding the governments, would carry out this 'study'. The results of the Messina Conference were laid down in the so-called Resolution of Messina, which obtained the status of a manifesto of the *relance européenne*. Shortly after the Messina Conference, 'the Six' appointed Spaak as the "personnalité politique", who would lead the deliberations in the committee.

The discussions in the Spaak Committee soon turned out to be an uphill battle. At the interim conference of Ministers of Foreign Affairs in the Dutch seaside resort of Noordwijk on 6 September 1955, Spaak requested a postponement of the date of his committee's report. The most important incident in Noordwijk occurred in the margin of the conference as Pinay made very clear to Spaak that France would not be prepared to accept the renouncement of the military use of nuclear energy in a European nuclear community. According to Spaak, he fixed these cautious words of Pinay carefully in his own mind.

Chancellor Adenauer did not give priority to the deliberations of the Spaak Committee in Brussels. He considered other matters of foreign policy more important; especially the solution of the lingering Saar question, the two four-power Geneva Conferences (summer and winter 1955) and the further *Gleichberechtigung* of the Federal Republic of Germany - after the coming into force of the Paris Agreements -, especially in the sense of (nuclear) re-armament. As a result, the formulation of the West-German (negotiating) position in Brussels remained a 'struggle of the apostles'. At the end of 1955, the deliberations on the Common Market and EURATOM - as

the Nuclear Community was now called - were put on a hold as a result of the collapse of the Faure government. Moreover, the deliberations were severely hindered by the opposition of the new high-handed minister of Atomic Affairs, Franz-Strauß, who supported the German atomic sector in their preference for bilateral cooperation with the USA above the uncertain adventure of a nuclear community of 'the Six'.

On 31 January 1956, a new French government under the leadership of the socialist Guy Mollet came into power. Mollet was a prominent member of Monnet's Action Committee for the United States of Europe and made European integration a top priority of his minority government. In addition, after three decades of protectionism, a velvet revolution took place in the *Matignon*. Supporters of a radical modernisation of the French economy (through trade liberalisation) joined forces with the 'Europeans' in the Paris bureaucracy. These 'European modernisers' to some extent all shared the belief that a European Common Market represented the shock therapy needed to rescue the distressed and protectionist French economy from its definite downfall. During the first months of 1956 these 'bureaucratic revolutionaries' took control over the European dossiers in Paris.

It was only at the end of 1955 that Adenauer decided to re-activate his (personal) *Europapolitik* in a pro-European manner by actively supporting the Messina Programme. He came to this conclusion in a reaction to the surprising (negative) outcome of the Saar referendum, the imminent failure of the second Geneva Conference and two personal conversations with Spaak and Pinay. In this uncertain time of international transition, 'Europe' had to unite. Using his *Richtlinienkompetenz*, the Chancellor tried to unite his divided cabinet on a pro-European course (at the time, however, the controversy between the members of the cabinet had escalated to such an extent that even this fierce intervention by the Chancellor soon turned out to be insufficient to discipline the Euro-sceptics in the cabinet under the leadership of Erhard and Strauß). Moreover, during a meeting of the West-German cabinet in February 1956, Adenauer stated that EURATOM without a Common Market was an impossible scenario from a West-German perspective. This *Junktim*, 'no EURATOM without a Common Market, no Common Market without EURATOM', was fully in line with the Messina Programme and would be the central (tactical) element in the West-German position from that moment on.

After the Brussels Conference of 11 February 1956, agreement on EURATOM (including the fulfilment of the French endeavour for military use) seemed close at hand. This had important consequences for the strategic position of the Federal Republic. Should the Federal Republic hold on to the *Junktim*, it was probable that the endgame of the Brussels negotiations would be concentrated on the Common Market. Given this state of affairs, the superior strategy of the Federal Republic consisted in taking the initiative with regard to the Common Market. After all, thanks to the *Junktim*, the Federal Republic could put pressure on France to agree to a Common Market on West-German terms. In case France would not be prepared to accept the West-German terms, the fact of the matter would be that not only the Common Market would not come about, but neither would EURATOM - France's first (and only) priority. Moreover, if the latter were the case, it was likely that France would have to bear the responsibility for the failure of the *relance européenne*. Paradoxically, this strategy - taking the initiative with regard to the Common Market - thus contained the optimal scenario for both the supporters as well as the sceptics of the Messina Programme within the West-German government. The first scenario -

the coming about of EURATOM *and* a Common Market on West-German terms - represented the ideal outcome for the 'Europeans' (the AA and Etzel), while the second scenario - the failure of both EURATOM and the Common Market at the expense of France - represented the ideal outcome for Erhard and Strauß.

Should the Federal Republic refrain from an active role in the deliberations on the Common Market, it would provide an opportunity for the Mollet government to take the initiative with regard to the Common Market. In that case a third scenario could unroll. If the Mollet government were capable of taking the initiative with regard to the Common Market, the Federal Republic would be forced to choose between two evils: to settle for a Common Market on French terms (to keep the *Junktim* intact) or to damage the *relance européenne* and be blamed for the failure (to avoid a Common Market on French terms). The latter scenario was an unrealistic one, because it would mean nothing less than a disaster for the credibility of Adenauer's politics of *Westbindung*. Therefore, it was of the utmost importance for the Federal Republic to take the initiative in the deliberations on the Common Market. Otherwise, Bonn would have to pay a high price to save its face. However, this key conclusion was not drawn in the West-German government. The fighting parties within the West-German government were preoccupied with their internal differences to such an extent that they were unable to recognise that they were both relegated to the same strategy. The Spaak Committee presented its final *and* unanimous report on 21 April 1956. Although the Committee officially did not bind the governments of 'the Six', the fact that the Spaak Report was unanimous gave the document extra political weight. According to Spaak, the essence of the report was situated in the unambiguous choice to address the Common Market as a goal of ('general') European integration. As a result, a free trade area seemed no longer a realistic option; the heads of delegation had agreed on a customs union as an irrevocable first step in the direction of a Common Market. According to the Spaak Report, the first phase of general economic integration would require a period of twelve years. During three stages - of four years each - gradual cutbacks on existing trade barriers would take effect. The Report left some openings for intervention in the system of tariff reduction by the member states. In a sense, this room for manoeuvre undermined the proposed (automatic) system of tariff reduction. It represented the necessary concessions to French fears of so-called 'distortions' (of the market), which could arise out of unbridgeable socio-economic differences between member states. As such, the 'distortions clause' was one of the obvious symptoms of the diverging opinions, which went behind the veil of the unanimity of the Report. Another was the fact that the report did not dare breathe a word about an eventual association of (French) overseas territories with the Common Market. The Report would be the main topic at the ECSC Venice Conference in the spring of 1956.

After opening the Venice Conference on 1 June 1956, Pineau elucidated the French position. Pineau's statement came like a bolt from the blue. Until then, France was known as the most important opponent of the Common Market. Now the French government appeared to accept the Spaak Report as the basis for treaty negotiations to establish both EURATOM *and* the Common Market. Next, Pineau explained the conditions concerning the implementation of the Common Market that France wished to see accepted. Except for social harmonisation, Pineau pointed to the question of the overseas territories. After the French declaration, the delegations came to terms in no time. In its conclusions, the Venice Conference announced the installation

of an intergovernmental conference, which would be responsible for bringing about the two treaties concerning the Common Market and EURATOM. Pineau closed the ultra-short conference after an hour and fifteen minutes in an atmosphere of great optimism. Some even called the Venice Conference a “miracle”.

The negotiations on the Common Market and EURATOM started 27 June in Brussels. Unchanged, the question of social harmonisation was one of the major obstacles. The French interpretation of the meaning of the term, social harmonisation (as used in the Spaak Report), went against the grain of the West-German and Dutch delegations. As a result, the delegations achieved no agreement on the question of social harmonisation before they went into summer recess. In contrast to the negotiations on the Common Market, there was significant progress in the EURATOM dossier during the summer. The great EURATOM debate in the *Assemblée nationale*, from 5 to 11 July, meant a second success (after the Venice Conference) for the European forces in Paris. After Mollet had made the crucial pledge that EURATOM would by not place any barriers to the French military nuclear programme - provided that France would not undertake any test explosions before 1961 - the parliament voted in favour of EURATOM (332 against 181). The outcome of the debate in the *Assemblée* placed EURATOM in the centre of attention in Europe. After all, EURATOM had survived the battle, at which the European Defence Community had been defeated only two years earlier.

At the same time, the military use of nuclear energy obtained a sense of urgency in Adenauer's perception. The reasons behind this had nothing to do with the outcome of the debate in the *Assemblée*. On 13 July, Adenauer was unpleasantly surprised by a new American foreign policy concept, presented in the *New York Times* as the Radford Plan (named after Admiral Arthur Radford). The plan fitted in with the so-called *New Look*, which represented a shift in American military priorities in favour of further development of the nuclear arsenal of the USA. To reserve the necessary budget to realise this, the Radford Plan foresaw significant cutbacks in conventional American armed forces, especially those stationed overseas. In the eyes of the Chancellor, unilateral troop reduction by the USA meant playing with fire, because in the Soviet Zone more than 250,000 men were under arms. This fact would give Moscow an opportunity to start a civil war somewhere along the iron curtain at any given moment. The FRG would be swept away. Adenauer concluded that the FRG had to reconsider the ban on production of nuclear weapons as formulated in the Paris Agreements of 1954.

During the summer, Max Kohnstamm, Monnet's personal aide, took diplomatic initiatives aiming to break West-German opposition to EURATOM. On 11 August Kohnstamm wrote to one of his confidants in the *State Department* that his hope was in particular placed in his former deputy chief, Etzel. According to Kohnstamm, Etzel was “inclined to use his substantial influence” in favour of EURATOM. At the beginning of September Kohnstamm made headway with Etzel. After the summer recess, the French State Secretary Maurice Faure, the newly appointed head of the French delegation, presented a ‘long list’ of French *préalables* with regard to the Common Market (mainly concerning the question of social harmonisation), leaving the other five delegations in Brussels perplexed. At first, even Spaak thought the French list was “foutu”, but during an adjournment Faure succeeded in convincing Spaak that it was by no means his intention to frustrate the negotiations. On the contrary, as a ‘European’, he felt obliged to be frank with his partners and lay the French cards on the table, to maximise the chances of success.

By convincing Spaak of his sincere intentions, Faure managed to make the list of *préalables* the subject of discussion, without wrecking the Brussels negotiations.

In Bonn, the developments in Brussels caused dread. On 25 September 1956, Adenauer received an extensive letter from Erhard, in which the Minister expressed his dissatisfaction with the state of affairs in Brussels. Erhard severely criticised the French position. According to him, the French claim concerning harmonisation was not economically feasible, because it was impossible to have equal productivity and costs of labour in the whole of Europe. Aiming for such a goal would unavoidably end in a “wirtschaftlichen Massensterben”. Furthermore, Erhard condemned the decadent French mentality, which manifested itself in particular through the unrealistically high level of prices in France. The Minister stated that the so-called social harmonisation was a cover-up for a French attempt to moderate the negative effects of high French prices by driving up the cost-level in the other ECSC countries. He viewed the social harmonisation proposals as unacceptable.

On the same day, Adenauer delivered a speech in Brussels on the future of European integration. The Chancellor feared that the Suez crisis would cause an existential crisis in transatlantic relations, bringing to light the impotence of Europe in a most dramatic manner. He displayed pragmatism. His point of departure was that European integration should not be rigid, but had to be as broad and elastic as possible. Adenauer especially drew attention to the intergovernmental and military-orientated Western European Union (WEU) as the European organisation of the future.

On 21 October, the second day of the Paris Conference, a settlement in the question of social harmonisation seemed possible. The delegations, with relative ease, had reached agreements on equal pay and the duration of the working week. However, after the last resumption of the deliberations, Alfred Müller-Armack - a confidant of Erhard and *Ministerialdirektor* in the BWM -, at Erhard's urging, who was present as an 'expert' once again, brought the hostile stance of the BWM into the limelight. Müller-Armack's message was very clear: a harmonisation of the payment of overtime hours and holidays was unacceptable to the Federal Republic, because of economic arguments. The words of Müller-Armack heralded a dramatic scene. Provoked, Pineau threatened to withdraw earlier French concessions on social harmonisation. After a session behind closed doors, the Ministers made public the definite failure of the conference. Erhard was widely blamed for the failure of the Paris Conference, which established the image of an unreliable FRG unwilling to take the next step in European integration. In terms of the credibility of Adenauer's politics of *Westbindung*, this image was potentially disastrous for the (domestic and international) position of the Chancellor. Moreover, at that time, the French government had succeeded in bending things to its will with regard to the Common Market. Above all, however, the Mollet government managed to find receptive ground for further Franco-German entente through its position concerning the Saar and by suggesting Franco-German cooperation in the field of (nuclear) defence. The development of this new basis for Franco-German trust got the Federal Republic of Germany fully entangled in its own 'French trap'. By then, the West-German government had actually manoeuvred itself in a position in which Bonn - and not Paris - had to face the existential choice in favour or against 'Europe'. In light of the potential political consequences, Adenauer felt he had to 'save' Europe one way (the

Messina programme) or - and preferably - the other (reevaluation of the WEU), in order to secure the credibility of his own *Europapolitik*.

Under pressure of the Suez crisis (and the brutal suppression of the Hungarian uprising), Adenauer eventually acted on the advice of Etzel and the AA and decided to outmanoeuvre Minister Erhard by using his visit to Paris on 6 November 1956 to refloat the Messina vessel. Only then, Adenauer definitely decided in favour of the pro-European stance of the AA and Etzel. The pro-European decision of the Chancellor resulted in a highly unusual 'action channel' for the purpose of preparing for the Adenauer-Mollet meeting, as far as the Brussels negotiations were concerned. The formulation of the West-German position came within the area of responsibility of 'relative outsider' Etzel. Together with the AA, Etzel managed to activate an informal structure of coordination that largely circumvented the official channels in Bonn. In those days, Etzel's 'Luxembourgian confidant' Kohnstamm was more closely involved in the defining of the national position of the FRG than was the West-German cabinet!

The rationale behind the crucial decision of Adenauer in the fall of 1956 was localised in motives that had no direct link with the points of discussion in the Brussels negotiations. According to Adenauer, the developments in Suez showed that 'Europe' had to unite to build a substantial counterweight to the United States. Furthermore, from a West-German perspective, the Chancellor seemed to anticipate nuclear weapons for the FRG in the foreseeable future through a further strengthening of the Franco-German entente; also in reaction to the French suggestions in that direction. During consultations on November 6, Adenauer gave in to French demands concerning the Common Market - i.e. social harmonisation - and EURATOM - i.e. trade monopoly -, for the sake of 'Europe'.

After the Adenauer-Mollet meeting, Pineau wrote to the French embassy that Mollet and Adenauer 'fully agreed with the propositions of the experts, thanks to the constructive dispositions of the West-German delegation'. During their first meeting since the Paris Conference, mid-November 1956 in Brussels, the heads of delegations of 'the Six' generally accepted the Franco-German agreements on the Common Market and EURATOM. By then, it was an open secret in Bonn that Erhard had been completely outplayed during the meeting in which Adenauer decided in favour of Etzel and the AA. The fact that Erhard launched a frontal counterattack on Etzel, the AA and the Adenauer-Mollet agreement of 6 November did not alter the state of affairs one bit.

'The Six' were already focusing on a new question. During the meeting of the heads of delegations, Marjolin had presented the so-called *Eurafrrique-plan*, on behalf of the Belgian and French governments. This plan aimed at an association (gradual opening-up of the markets) of the overseas territories of the member states with the Common Market. In addition, the establishment of an investment fund to develop economic and social 'infrastructure' in those domains was proposed. Although, since the Venice Conference, the delegations knew that the Mollet government considered the association of the French overseas territories with the Common Market a *condition sine qua non* for French membership, the plan was bold, especially with regard to the fund. In Bonn, the whole cabinet (once again) was perplexed by the French demands. Under the leadership of Erhard and the minister of Finance, Fritz Schäffer, the cabinet criticised the French proposals and advocated a West-German veto concerning the French

demands with regard to the investment fund, to which the Federal Republic would become the main contributor, without receiving anything in return.

A Franco-German agreement on the association of the overseas territories proved to be a final, tricky question in the EEC negotiations. At the end of 1956 and during the first weeks of 1957, the negotiations dragged along without real progress. During a cabinet meeting in mid-February 1957, Adenauer asked Brentano what would happen if the Federal Republic would simply turn down the French demands. Brentano answered that he was of the opinion that this would mean the end of the Common Market, but not of EURATOM, because he thought the *Junktum* between both projects was *de facto* out of action in Brussels. Ultimately, thus even the *Junktum* between the Common Market and EURATOM worked against West-German interests concerning the Common Market. The fact that the Mollet government had committed itself to the Common Market by means of the Venice Conference and the Adenauer-Mollet agreement had pushed the West-German government to a 'strategy of defeat', exposed through a set of costly West-German concessions to French wishes. At the decisive moment in the fall of 1956, not the economically weak France, but the FRG faced a choice between two evils: accepting a Common Market on French terms, or a failure of the *relance européenne* for which West Germany would be held responsible. Adenauer decided to choose the first and lesser of the two evils.

At the ECSC Paris Conference of the Heads of Government on 19 February 1957, Adenauer - against the sentiments in his own cabinet - was very compromising. During one of the adjournments of the marathon meeting, Mollet and Adenauer reached an agreement with regard to the *Eurafrique* investment fund (as well as with regard to the other open question concerning the property right of fissionable material within EURATOM), while they took a walk in the gardens of the *Matignon*. The West-German concessions concerning the association of the overseas territories (and the property right within EURATOM), finally cleared the way for the establishment of the EEC and EURATOM. On 25 March 1957, the Heads of State of 'the Six' signed the treaties at the Capitol in Rome.

This study presents five essential additions to existing literature on the establishment of the Treaties of Rome. Firstly, the complexity of causes that caused the deadlock in the negotiations in the fall of 1956 was mainly the result of an internal West-German controversy over *Europapolitik*. Secondly, the Treaties of Rome were also largely a consequence of an exclusive West-German struggle concerning the question how to cope with France within 'Europe'. Thirdly, Adenauer, who took most of the crucial decisions, remained aloof from the Brussels negotiations, mainly because he judged other issues of foreign policy to be more important. Fourthly, the rationale behind Adenauer's decision to actually intervene in the negotiations seemed to have been especially inspired by his endeavour to obtain nuclear weapons. Fifthly, the pro-European decision of Adenauer resulted in a highly unusual 'action channel'. The formulation of the West-German position came within the area of responsibility of Etzel, who, together with the AA, managed to activate an informal structure of coordination that largely went around the official channels in Bonn.

CURRICULUM VITAE

Mathieu Laurent Leon Segers werd geboren op 27 januari 1976 te Maastricht. In 1994 behaalde hij het VWO-diploma aan het Sint-Maartenscollege te Maastricht. Daarna studeerde hij Politicologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen (thans Radboud Universiteit Nijmegen). Gedurende het collegejaar 1997/98 bekleedde hij het voorzitterschap van de Universitaire Studentenraad. Hij liep stage bij de Adviesraad Internationale Betrekkingen en het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael'. In 2000 studeerde hij af binnen de richting Internationale Betrekkingen van de opleiding Politicologie. Van 1999 tot 2001 was hij als beleidsambtenaar werkzaam bij de directie Algemene Sociaal Economische Aangelegenheden van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en de directie Buitenlandse Financiële Betrekkingen van het ministerie van Financiën. Van 2001 tot 2005 was hij als promovendus verbonden aan de Faculteit der Letteren van de Radboud Universiteit Nijmegen. Tezelfdertijd verzorgde hij onderwijs op het gebied van de geschiedenis van de Europese integratie en *European Governance* aan de faculteit der Managementwetenschappen van dezelfde universiteit. In het voorjaar van 2003 was hij ten behoeve van archiefonderzoek in de *Historical Archives of the European Union* als *research fellow* gelieerd aan het *European University Institute* in Florence. Daarnaast deed hij gedurende zijn promotie-onderzoek archiefonderzoek in het *Archiv für Christlich-Demokratische Politik* te Sankt Augustin, het *Bundesarchiv* te Koblenz en het *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes* te Berlijn. Sinds augustus 2005 is hij als universitair docent verbonden aan de leerstoelgroep Internationale Betrekkingen van de Faculteit der Managementwetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen.

